

2135

BUDAPESTI SZEMLE

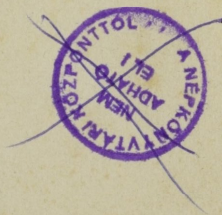
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HUSZONNEGYEDIK KÖTET.

(47. 48. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1880.

Orsz. Levéltár Könyvtára
226/219 69. H. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

8/2135

T A R T A L O M.

XLVII. SZÁM.

	Lap
A DAL NYELVÉRŐL. — Imre Sándortól...	1
STANLEY AFRIKAI UTAZÁSA. (I.) — Téglás Gábortól ...	33
FRANCZIA SZALONOK A XVIII-IK SZÁZADBAN. — Wertheimer Edétől...	70
ALLAMTUDOMÁNYI IRODALOM AZ UJ GÖRÖGÖKNÉL. (I.) — Télfy Ivántól ...	90
A FINN PARASZTOK. — Szinnyei Józseftől ...	108
POSITIVIZMUS EGY SZIGETEN. AZ ÚJ PÁL ÉS VIRGINIA. Beszély. Mallock után, angolból. — Nagy Lászlótól...	127
AZ ILIÁSZBÓL: I. <i>Hektor búcsuja Andromachétól.</i> II. <i>Hefajsztosz paizst készít Achillesnek.</i> — Szász Károlytól...	163
RECLUS NAGY MUNKÁJA A FÖLDRŐL. — Hunfalvy Jánostól	177
SZINHÁZI SZEMÉ: Bartók <i>Legszebbje</i> és Csiky <i>Protetúrijai.</i> — Gyulai Páltól ...	196
NYILT LEVELEK A SZERKESZTŐHÖZ. — Marczali Henriktől és Pauler Gyulától ...	215
AZ AKADÉMIAI IRODALOMTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG FELHIVÁSA ...	223

XLVIII. SZÁM.

AZ ISZLÁM ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI KAPCSOLATBAN A MUHAMMEDÁN VILÁGNÉZLETTEL. — Goldziher Ignácztól ...	225
REMUSATNÉ EMLÉKIRATA. — <i>Quarterly Review</i> után, ang. A. D.	245
STANLEY AFRIKAI UTAZÁSA. II. — Téglás Gábortól ...	279
ALLAMTUDOMÁNYI IRODALOM AZ UJ GÖRÖGÖKNÉL.(II.)— Télfy Ivántól...	32

	Lap
NÉHÁNY SZÓ A KELETI KÉRDÉS KÖRÜL. — Szentkirályi Móricztól	353
AZ ETRURIAI VÁZA. Beszély. Merimée Prosper után francziából. — Belényesi Gábortól	285
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szüldim.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Burnsből.</i> (I—IV.) — Lőrinczi Lehr Zsigmondtól	406
A MAGYAR ZENE JÖVŐJE. — Bertha Sándortól	411
ÉRTESITŐ: Szász Károly: <i>Gróf Széchenyi István</i> , Angyal Dávid. — Dr. Károlyi Árpád: <i>A Dobó-Balassa féle összeesküvés.</i> i. k. — Ifj. Ábrányi Kornél: <i>Edmund pirbaja.</i> —y. — Legouvé E. <i>A nők erkölcsi története.</i> A. D. — Fournier A.: <i>Gentz und</i> <i>Cobenzl.</i> Wertheimer E. — Mac-Carthy: <i>History our own</i> <i>Times.</i> Szilágyi Sándor. — Philosophiai írók tára	421

A DAL NYELVÉRŐL. *)

Blest pair of Sirens, pledges of heaven's joy
Sphere-born harmonious sisters, Voice and Verse;
Wed your divine sounds, and mixed powers employ
Dead things with inbreathed sense able to pierce.

Milton.

I.

A dal a legsajátosabb s legeredetibb fajtája a költésnek. A költészet egész kertjének mintegy illata, azaz legfinomabb illó része. A tárgyasnak, a szemlélhető és leírható természetnek, vagy az emlékezetbe foglalt s elbeszélhető embervilági eseményeknek lelkünkre tett hatása s e hatással járó értelmesen érző hangnyilatkozás. Hangulat és hangnyilatkozás szoros kapcsolatban. Legősibb és leggyermekiesebb faj, melyben a hangulat legerősebb; legőszintébben — azaz leginkább a magok színében, mivoltában nyilatkoznak az érzések. — A költés többi nemét és fajtát — bár ki tudná ezeket jól elhatárolni! — például az elbeszélőt, a drámaírókat és a lyra egynémely fajtáját, tárgyak módosította, az értelmi fejlődés kiművelte, a hagyományos törvények idomították; hatalmába vette a műbölcsélem: de a dal, a valódi dal, ma is az, a mi volt ősi időkben s a mi ma a népnél: érezve gondolkodás, az eszmék érzéssé olvasztása, érzéseink és gondolataink legszabadabb és könnyedebb elmondása. Tehát sohasem a gondolkodásnak magáért és egyenesen való kifejezése; akár befelé irányozza munkásságát, mint önvizsgálás, akár kifelé, mint tárgyas szemlélkedés. Az elvont igazsággal foglalkozó, a tényekkel és viszonyokkal foglalkozó értelem

*) Olvastatott, mint székfoglaló a Kisfaludy-társaság 1880. május 26-án tartott ülésén.

nem alkalmas és nem hajlandó a költésre, annál kevésbé a dallásra, — mihez még nagyobb foka kell a könnyedségnek.

Valamely fogalom megértésére néha a név jobban segít bennünket; mert olykor szabatosan körülhatárolva jelöl meg valamit, a minek körülírását nehéz sok szóval kifejezni. A magyar név: «dal» — régebben: nóta — elég szabatosan fejezi ki, a mit e költői fajon, leghelyesebben érthetünk. Az ének és dal közt lényeges különbség van; — és ezt minden magyar érti, kivéve az újabb időbeli művelődés növendékeit; — bár e különbség nem oly könnyen kimutatható, mint érezhető. Mi nem mondunk egyházi vagy templomi dalt (Kirchenlied); nem dalolunk templomban vagy komoly ünnepélyeken. A német *Lied*-nek hát nem felel meg a dal szó; inkább az angol *song*-nak («a *short poem intended or fit to be song*». Stenworth szótára), leginkább pedig a franczia *chanson*-nak („*petite composition d'un rythme populaire et facile*“ Littré). Ez utóbbi meghatározás, ha nem teljes is, jól magába foglalja a dal tárgyának természetét és tárgyalása vagy alkotása módját. Többek közt kifejezi, hogy a dal tárgya nem lehet valami magasztos vagy fenséges s ha ez volna is, előadása könnyűded tartozik lenni; tárgyalása nem lehet ünnepélyesen lassúdad vagy tragikai, bármily költőileg alkotott leírásokkal vagy elbeszélésekkel terhelt: lehet komoly, fájdalmas stb., de ez a mily súlyos, épen oly röviden fejeződik ki. Ugyanazon tárgy is más alakot vesz föl, ha dalba vagy ha ódába vagy elégiába foglaljuk; ha az érzés, melylyel szóltunk róla, vagy melybe fölhevítve kiöntjük, igen magasra fokozódik vagy alantabb, a kedélyhez közelebb marad. Ilyképen a humornak és a gúnynak is különböző mértéke lehet a dalban; az énekből pedig nagy részben ki van rekesztve.

Különben a költői művek fajait, kivált fajtáit, szabatosan elhatárolni alig lehetséges; és nem merném állítani, hogy nem volna oly dalunk, melyet éneknek is nevezhetni — és megfordítva. Így van az osztályozással a dolog a természetben s kivált a szellemvilág terményeire nézve is. Könnyű megmondani, hogy a «Romlásnak indúlt...» óda, — «Talpra magyar...» ének, — «Szól az ágyú, jön a halál, Jó éjszakát ha megtalál...» dal. De nem olyan könnyű meghatározni: vajon: «Nem úgy van már mint volt rég...» vagy «Attila, Lehel, Árpád...» ének-e vagy dal? Ének neve alá foglalni

mindkét félét, könnyebbség; de a *dal* saját nemét és nevét elejteni kár volna. A dal kiváló voltának s az igaz jellemű dalnak megismerése és fentartása sokkal fontosabb dolog, mintsem engednünk kellene, hogy e költői műfaj tiszta ismerete s talán művelése is az irodalomból kienyészszék. Szerencsére az életből nem enyészhetik ki, sem az általános értelmesedés, sem a mindinkább terjedő pessimismus miatt.

Irodalmunk nem oly régóta ismeri a dalt; nemcsak a nevet, de magát a dolgot is. Régebben csak énekeket ismert: egyháziakat, alkalmiakat, szerelmi vagy «virág»-énekeket. Balassa virág-énekei inkább is énekek voltak; könnyedség, közvetlenség nélkül valók; inkább szenvedélyesek mint kedélyesek; szép, változatos, de nem természetes nyelvezetűek; modorosak, azonos alakúak. Tartalmok vagy inkább ösztönük valódi, a dal természetének megfelelő volna; de nyelvök, formájok bizonynyal különbözik attól, a mit akkor a magyar nép dalolhatott. Korához és az utóbbihoz képest is jelesek, becsesek: de a dal eszményétől távol állanak. Bujdosó énekét, ha dalnak nevezhetjük, kivételképen tekinthetni. — A francziás Amadé alakokban gazdag; és sok ügyességgel költött dalai-ban, például a nagyrészt honszeretet nélküli katonadalaiban, de a szerelmiekben is, sok daltulajdonságot találunk; de egyben sem annyit s tán mindben összesen sem, mint a népdallá lett, Erdélyinél is föltalálható «Édes dudu duduskám...»-ban. Ennek csaknem minden íze étellel, erővel s természetes könnyedséggel teljes. — A kuruczvilági, valóban életrevaló s maig is életet érdemlelt néhány dal helyét elégiafélék foglalták el; csak ilyeneket és ilyenféleket vettünk a XVIII. század végén élt költőinktől is. Horváth Ádám egyikét műve a kivétel. Még Csokonai is, ki a dalköltésre valódi hívatással bírt, leginkább fordításokban, eredeti és átdolgozott ódáiban, énekekben találta meg érzései kifejezését. Érdekes jelenség, hogy fojtja el magában némely nagyobb költőnk a dalköltés hajlandóságát. Kazinczy írta a «Fekete szemű szép hölgyecskét», de többet nem. Kölcsey a «Búsan csörög a lomb»-ot s még egyet-kettőt; de mennyire megnehezíti ezekben a dal menetelét a választékos nyelvre és magasabb stíltre törekvés által. Kisfaludy Károly és utódai szabadították föl a dalt az óda- és elégiafélék nyomása alól; ők adtak, ha nem tökéletes, de

mégis valódi dalokat, addig, míg a dal mesterei s főkép Petőfi, elkövetkeztek.

A dal helyreállítója a népdaltól vettek példát. S valóban azt is kell mondanunk, hogy a dal mintája a népdalban van; tudniillik a valódiakban, nem ama vegyítettekben, zagyváltakban, melyeknek eleje néha természetes fakadás, mesterkéletlenül tenyésző illatos virág, folytatásuk pedig műköltők homályos gondolatainak, halványan színezett szólásainak vegyülete. A valódi népdalokból tanulhatni meg a dal gondolatfűzését és az egészséges nyelvet. Ezekben van a természetes hangulat, valódi érzés, megfelelő nyelv. A nép nem énekel utánzás végett vagy tanulmány kedvéért. Nem tanulmányból vagy elméletből meríti azt, a mit énekel. Énekel szerelmet; de nem sokat szeret, nem kalandosan, nem célzatosan vagy tervszerűen. Élvez, de nem sokfélét; szabadon, az illem conventiószerű korlátozása nélkül; egyedül az emberiség közerkölcsei törvényétől fékeztetve. Érzéseit nem a hatásra vágyás, a színpadiasság vagy szerepelni erőlködés fokozza szenvedélyekké. Egészségesen érez és szól. Szavai nem sokak, hogy ne tudná jól választani a formához, mely nála egyszerű. Nem zavarják a hasonló értelmű szók és szólásformák. Nála minden szó egy gondolatnak felel meg, ennek valódi megtestesülése, — s a gondolat és szó kapcsolata természetes, erős és örök. Egyik érzés és gondolat a másikkal nem jó az ő lelkében zavart viszonyba; a gondolatok bonyolódása, labirintusa, sokféle fűződése, ismeretlen dolog nála; az értelmezés finomkodása, az értelmeskedés casuistikája nem gyötri. Ha a népdal egyik sora vagy szakasza eltér a másiktól, tartalomra és hangulatra nézve, meggyőződhetünk, hogy azt néha szeszély okozza, többször a gyűjtők gondatlansága. A nép maga is összezavar különböző dalrészeket a dallamért; de többször a gyűjtők, kik a vidékek különbözőseit nem veszik tekintetbe.

Ily nézettel akarok szólni röviden és töredékesen a magyar dal nyelvéről.

II.

A dal nyelvéről, több népet összehasonlítva, nagyon méltó gondolkoznunk. Egy nép szellemi értékét, mint minden

ethnolog elismerné, főkép abból ítélni meg: milyenek dalai és dallamai s milyen nyelvvel bír a dalhoz. Magunk népére nézve pedig, azért nagyon szükséges többek közt dalaink nyelvét, stíljét megvizsgálni, mert a nemzeties művelődésnek az is föltétele, hogy mint dallamaink jellemét, úgy dalköltésünk nyelvét is megtartsuk a fejlődés helyes irányában.

A mi nyelvünk nem szegény a dalköltéshez való szókban. Szegénynek találhatta a tudomány; mert a tudományos fogalmak, ha a nép lelkében fogantak is meg, de nem abban tényészek föl és szaporodtak meg, nem is a milliók előtt tárva levő természet szemléletéből: hanem a kevés számú tanultak körében és elméjében, idegen népeknél. Ezeket aztán a nép tulajdon szavaival meghonosítani nehéz volt. Lehetett szegény a classikai és magasabb irányú műköltéshez is, mely szintén nem honn termett gondolatokat és formákat akart előadni s elterjeszteni. De a dalhoz nem volt szegény és ma sem az.

A dal az általában vagy közösen érzettek tolmácsa; a valódi dal, a népdal, nem különös, egyéni, másétől lényegesen különböző érzések kifejezése, hanem azoké, a melyek ezrek, sőt százazrek keblében forrnak, — csak tolmácsolni tudja *egy*, csak híven tolmácsolni, hangban, műalakban kifejezni tudja eleinte *egy*, — olyan egy, ki utóbb a rokonérzésűek nagy számába elmerül, nevet sem hagy fönn a nagy tömeg emlékezetében. Az érzés világa, mely a dalnak felel meg, egészen és bensőleg sajátja egy nemzet összes tagjainak. Az ide tartozó dolognevek egész teljességben megszületnek, mielőtt a népből, a családiasan együttes népből nemzet, kivált pedig művelt nemzet lesz. A dal szókincese, nagyjában megmarad az ősi gyermekded vagy családias állásponton, — mint a dal tárgya is voltaképp ugyanaz a legősibb és legfejlettebb művelődés idejében. A dalnak nincs szüksége a művelt élet vagy művelődés kora szavaira, csak úgy mint tárgyaira. Megéri azokkal a dolog- és cselekvés-jelentő szókkal, melyekben érzései, eszméi ősi időtől fogva megtestesültek. Szavainak túltenyésző bősége nincsen; de nincsenek szavai gondolatok s gondolatai sem szók nélkül. Inkább veszt mint nyer a művelődés folytán. Elveszti az ősi, egyszerű, természettől vett, érzéssel teljes és az által friss szavait; és elvontakat s nehézkeseket tanul el. Oda lesznek a hangjátékok, ikerszólások, természet-adta hangzatok, betűrímekek stb., s helyökbe hidegebb beszéd áll. Kimu-

tathatnók ezt a magyar nyelvre nézve is, ha volnának valóban régi dalaink; és hiszszük, hogyha olvasónk, az alább fölhozandó szólásokot a mai műköltés nyelvezetével összevetvén, azokat ezekben nem találja meg: meggyőződik igazságunkról. Elöttem világos, hogy mint a folyóbeszéd sokat elfelejtett volt a réginek jó szavaiból (kegy, vész, csel, reg, báj stb.), úgy az újabb költés is a réginek nyelvéből, — melyeket újabbaknak kellett visszahelyezgetni.

Minden nép megéri szavaival a maga érzéseéhez képest. Szavaival mindent ki tud fejezni, a mit érez és gondol. Ezért nincsenek a dal nyelvében s nem is kellene hozzá idegen szók, — ha csak nem épen oly meghonosultak, a közérzéstől elfogadottak, mint a hazaiak. A mely dalokban másféléket találunk, csakúgy nem a nép szellemének édes szülöttei, vagy nem igazán érző költők művei, mint a melyekben a dal tárgykörén túl eső dolgokról van szó, vagy mint a valóban érző kebelnek meg nem felelő, idegen mondatszerkesztés és alakok által éktelenné lett művek, melyekben korcs szellem nyilatkozik s melyeket csak affectatio szülhet. Idegen szóknak csak gúnyos dalokban van helyök, kivált a hol korcs viseletről és erkölcsökről van szó. Ha pedig Amor, Apollo, Jupiter stb. még székely dalban is föltalálhatók, annak oka, hogy deákos szerzőtől, vagy tehetségtelen utánzótól származtak. Ilyek előfordulása az olasz népdalokban vagy francziákban tűrhetőbb; ott az ily szólások honosabbak és a művelődés folytonossága miatt természeteseek. Legalább szitkaikban egynémely ily nevezet gyakori s a nép közbeszédében sem példátlan.

Természetes az is, hogy oly dolgokra nem lehetnek a dalköltésnek szavai, még kevésbbé szóbősége, a melyek a nép tapasztalatán túl esnek. Vadász-dalunk alig van, — hacsak nem műköltői eredetű, vagy fordított. Halász kevés; tengeri semmi. Mert Császár ilyen dalait aligha dalolták. Még bordalunk is kevés, a mely ne mesterkéltséggel alkotású s deákos vagy műköltői eredetű ne volna. Katona-dalunk, legalább népdal, ismét kevés; a legnagyobb részök a katonai élet ellen szól; a másneműeket mondva csinálták a népnek vagy a nemességnek. Legfőlebb a kurucz-világból és a forradalmi évekből s utóbbiakból van egy-kettő értékesebb, azaz, melyben a harczy kedv erősebben nyilatkozik. Csak a nemesség tudta, miért harczol; a nép nem; annak volt igazán kedve a sza-

badság védéséhez, az alhoz való dalok költéséhez. A népdalok gúnynyal szóltak, vagy keserű lemondással, siralommal s bizony néha átokkal is. Hasonlított népünk helyzete az olaszéhoz, melyről oly érdekesen szól Rubieri (*Storia della poesia popolare* 488. s. következő lapokon). Műköltők, legutóbbi időkig, inkább ódaféléket írtak, sokszor lelkesen, de nem a nép nyelvén, a dal valódi nyelvén. — A szerelmi és pusztai dalok a valódi dalok; ezek a példányok. Ezek nyelvéről mondhatjuk kiváltképen, hogy nem szegény, sem eléggé kifejező, sem elég hangzatos szókban és szólásokban.

Kifejező voltokról csak röviden és összehasonlítva szólok. Kifejezőbbek mindig az érzékelhetőbb vagy érzékibb jelentésű, összerű szólások. Ezekről tanácsolják az æsthetikusok, hogy föl kell őket a költőnek keresni, — vagy jobban mondva föltalálni, bírni emlékezetében s könnyeden, melegében elővenni belőle. És ez a valódi dalköltőnek nem lehet nehéz. Ha érzései természetesek, igaziak és forrongók: a megfelelő szók, az egyetlenek, az igaziak, valódi gyöngyökként fognak kibuzogni. És a valódi dalköltő mindig a természetes érzések álláspontján marad; mint a meseköltő az ősi népek természetimádása s az eposz-költő a naiv vallásos hit álláspontján. De keresve csakugyan nehéz lehet a sajátos és érzékelhető szólásokat fölkeresni és föltalálni; gépies munkává lesz, számítás, számító vállalkozás, ipar és műveskedés dolgává.

Ily szólásoknak aligha inkább bővében nincsen a magyar nyelv, mint némely más. Vegyünk föl példáulul egy-két olasz népdalt (Rubieri idézett művében 55. lap). Itt *mumentu* (momento) percz, *cuntentu* (consento) elégyült, *pazi* (pace) béke, *pigni* (pingere) írni, leírni, *iltaddu* (stato) állapot, *alègro* (allegro) vig, *malavogia* rossz kedv, *tormento* kín, *lontano* távol. Ugyanott 50. lap: *ecco* ime! *ritornare* visszatér, *favella* szólás, *risguardare* rátekint, *ascoltare* meghallgat, *intendere* ügyel, *contemplare* figyel, *supplicio* gyötrelem. Ugyanott 60. lap: *stella* csillag, *segnale* jel, *piangere* sir, *giorno* nap, *notte* éj; ugyanott 64. lap: *perle* gyöngy, *albero* fa, *core* szív, *abbandonare* elhagy, megvet. — Tekintsünk egy spanyol népromán-czot, melyben az úrfi a parasztleánynak mondja, hogy „*notoria injusticia* junto á un espinoso cardo poner una *clavellina*“ (világos vétek töviskes kóróhoz szegfűt kötni); vagy a leány egy kérdésre: miért nem akarna gazdag lenni, ezt feleli:

«Si en el querer *consistiera* (áll)». — És egy francia népdalt (Nisard, *Chansons populaires* II. 164. lap): «Je pars belle Constance — reçois de ton amaut — la *fidèle assurance* — qu' il t'aime *tendrement* — reste mon chère et *soulage* ma mère; le ciel un jour *bénira* notre amour». Vessük össze: *fidèle* hű, *assurance* fogadás, *tendrement* gyöngéden, *soulager* vigasztal, *bénir* áld. Vagy Béranger nagyon kedves hangzású, népies *Gueux*-jében *afflige*, *detresse*, *héros regresser*, *faste* stb. szókat. És úgy találjuk, hogy e nyelvekben a szív és ész első szükségait kifejező szólások, bár nagyrészt kiválóan tetszők és hangzatosak, nagyrészt nehézkesebbek, mint a mieink. Úgy találjuk, hogy e nyelvekben, legalább is, nem eredetibbek, nem természetesebbek a dal nyelvéhez szükséges szók. Sőt azt mondhatjuk, hogy ama nyelvekben távoli ősöktől örökölt, sok kézen át forgatott, sokképen változtatott, sokféle beszéd-szervekhez idomított szólásokat találunk, néha a legegyszerűbb, legelemiebb testi, lelki tulajdon, belső és külső cselekvés jelölésére; midőn a mienkben az effélékhez való szók eredetibbek, természetesebbek, a természettel érezhetően kapcsolatosak. Kitetszik ez, csak a fentebbi kevés példából is, melyben a *momento* percz, *pingere* ír, *tormento* kín, *intendere* vigyáz stb. szókat hasonlitsuk össze. Hát még ha kissé bővebb összehasonlításba bocsátkoznánk! Ha összehasonlítanók *hold* (hó-d, hóka), *csillag*, *folyam* (foly, fogy, fut, fú), *hegy* (hég = Spitze), *világ*, *virág*, *illat* (illanó) *szag* (szimat, szamat: szí?), ért, érez, tapasztal, fő, mell, hát, lélek, szellem, erő stb. szavainkat.

Nem mondom, hogy ez minden új művelt nyelvre nézve így van. Sőt elismerem, hogy az új németben sok megfelelő szó nem alábbvaló, nem nehézkesebb értelmű; ha a művelődésre tartozó szavai közt sok van is, vagy átídomúlt s nem érezhető és eredetére nézve érthetetlen, vagy kölcsönzött. Azt sem állítom, hogy ez az előnye nyelvünknek minden esetben előfordúlna s minden hiányt kipótolna. Sőt állítom, hogy ama nyelvekben a hangzat könnyűsége, a keményebb hangok meglágyultsága, ellensúlyozza és elfeledteti a szók nem eredeti és nem természetes vagy átlátható voltát. Elismerem, hogy sokszor idegentől átvett szóval élünk ott is, hol azok saját szavaiukat alkalmazhatják. De ez a ritkább eset és a nyelvezetnek nem lényegére, csak felületére tartozik. Azt

sem állítom, hogy az olasz népnél éppen oly valódi érzést nem fejezhetnének ki az átidomúlt vagy bonyolódott alakú örökölt szólások, mint azok, a melyek nálunk egész frissességökben, mintegy most születtek, «törül-metszettek», vagy mindig szülemlelők, fakadnak ki a dalos kebléből. Mert a szokás természetévé vált. A szokás-adta szók kipótolják az eredetieket, az érzetteket és jól betöltik helyöket. De az érzés mélyében mégis erősebben gyökeredzenek ezek. És így egyfelől tenyészőbbek, másfelől a dal keletét általánosabbá teszik, s a népdal költését a népnek továbbra is lehetővé. Mert az ily szók és szólások nem csupa jelek, hanem a dolognak egyszersmind némiképen részei; hangulattal járók, átláthatók; és ezen tulajdonaik által ebresztők, ösztönzők, hangulat-előidézők. Sokszor ily kedves szók adják meg a dalhoz az alaphangot, mely átzeng az egészen; a kezdetet, mely vonja, vezeti a gondolatok sorát; a magvat, mely körül fejlik ki az egész, csoportosodik a gondolatok s érzések egész gomolya. Vajon a „fáj“ szón kezdődő dal, nem ezen első szótól — mely utolsó is — függ-e tartalmára és hangulatára nézve, — s hangulatának nem felel-e meg teljesen az a szó s a dal nem ez egyetlenegy, de csodálatosan kifejező szó körülírása vagy kibővítése-e csupán? — A «Vigan élem világom» kezdetűben, nem a *víg* és *világom*, tartalomra nézve oly kifejező, egyszersmind hangzatos szók hangulata uralkodik-e? És a Balassa-féle: «Őszi harmat után — nagy hegyeknek ormán — fújdogál a hideg szél» kezdetűben, nem az ily kifejező szólások egész csapata foglalta-e magában azt az életerőt, mely a dalnak vagy éneknek kétszáz éves életet biztosított s valóban még továbbbit érdemel. Az ily szókkal gazdag nyelvről mondja egy angol író, Myers, a régi görögről szólván, hogy «úgy látszik együtt szülemlettek: a nyelv maga, az első érzések és a dal megfoghatatlan bája. Midőn Görögország nagy idői elmúltak, a nyelv maga alkotta a beszédeket, írta a könyveket, nem az emberek. Mint az aranyos hímzés a királyok sírjában, elenyészhetetlen fényével, merőn vonja be a csontvázat, melyből a gondolat és élet eltűnt.» — Talán az ily kifejezőbb szólások okozzák nagy részben, hogy midőn a művelt nyugati népeknél, a népdal természetes kútfeje lassanként bedugul, nálunk még folyvást nyitva van és időnként adja termékeit, — és szolgál kútfejéül a műköltésnek, mely arra van hívatva

hogy nemesítse, bővítse és magasztosabbá tegye amazt, de mindig annak gyökeréből táplálkozzék.

Alig kell mondanom, hogy itt csak dalról van szó, hogy leginkább arról állítható, hogy szavai sajátjaink, természetesen, kifejezők. A lyra egyéb fajáról nem állíthatni ezt; a költés más nemeiről még kevésbbé. Az óda, hymnus és kivált az eposz, főkép ha magasztos nevőknek s a klasszikai szerzők korából megmaradt kívánatoknak meg akarnak felelni, viszonyban maradnak régibb irodalmak hasonnemű termékeivel, formára, nyelvezetre s egyes szólásokra és szókra nézve. Székely Sándor első hőskölteményében a homéri szólások, mondatfűzés, fordulatok s egész sorok gyakoriak. Horváth E. dalban nem használható, dalfelében soha sem szükséges szók egész sorait szedte föl a régiektől, vagy alakította. Vörösmarty az eposz és dráma nyelvének, egyfelől erős és biztos nyelvérzése, másfelől elődei példái után, megalkotója, szintén érezte s tanúsítja, hogy az eposz szelleme kötelezte, hogy nemcsak egyszerűen kifejező, de művészien idomított magasztos nyelvet használjon. Berzsenyi, ki pedig művészi nyelvezete mellett is oly érthető, tudjuk, mily távol áll attól, hogy amaz egyszerű, de természetesen tartalmas szókban keresse érdemét. Így találjuk Csokonai ódáiban is, kinek pedig talán legerősebb nyelvérzése volt s leghatalmasabb ösztöne a régibbek közül, ahhoz, hogy a kifejező szólásokat föltalálja. Így Kazinczy egész iskolájában, mely különféle régibb és újabb irodalmak igájába esett, idegen tájakról ültette át a tartalmas szókat, — melyeknek csak kis részével gazdagították a dal nyelvét, ha a költés nyelvét, általán véve, nagyon gyarapították is.

Vannak hát a dalhoz természetes s kifejező szólásaink. De vajon kellő mennyiségben-e?

A dal, és pedig a valódi vagy népdal is, nagy vidéket jár be: eget, földet, a természet országait, a hazai, házi és családi élet s a mellett az érzés és gondolat világát. Van-e elég gazdag nyelvünk, szókincsünk mindehhez, — a magunk elete környezetéhez, éghajlatához, természeti viszonyaihoz és szellemiségünkhöz képest.

A földfeletti dolgokat nem tudjuk oly sok szóval jelölni, mint olyan nép, melynek mythológiája, tehát földfeletti vagy embernél magasb valókkal gazdag képzeletvilága van. Ilyet legfőlebb meséink ismernek; dalaink igen kevésé. És az

ilyek nálunk nem eredetiek s az ilyekkel telt mesék is — a mennyire ítélnétek — legnagyobb részt idegen eredetűek. Tanúsítja ezt az ördög, varázs, babona, bájol stb. idegen származása s a törpék, tündérek, óriások nem magyar volta. De a természet felsőbb és alsóbb tájainak s tüneményeinek jelentékeny szótárát s nevezeteik sajátos és önálló megalkotását mutathatjuk ki. Mert ég, menny, föld, lélek, csillag, nap, hold, esthajnal és hajnal, szivárvány, szél, szellő, szélvész stb. nemcsak magokban kifejezők, hanem számosak is dalainkban. Az állatországból nincsenek oly hatalmas állataink — ha emlegetjük is, mint eltanult neveket — mint az oroszlán, tigris, sakál; de van a ló, síkföldünk díszé, a kalandos pusztai nép kedvence, élettársa, segítője, mondhatni: barátja, — mely mystikus jellemet vesz föl a tátosban. És madaraink, melyek közül legtöbbször fordul elő a komoly természetű gólya — az Attila-mondán kívül három legnagyobb új költőnkél — a sas, galamb, gerlicze; e kettő a szerelem képviselője, a holló gyász-színével, darú, még a fecske, pacsirta. Különösen sok kedves képet és kifejezést vesz dalköltésünk a virágok osztályától. Maga a *virág* nevezet, mely a szerelmesnek, jegyesnek, általában ifjúságnak, szerelemnek képét viseli; a virágszál, bimbó stb.; az egyes virágok: a rózsa, talán minden más népnél is, viola, lilium, tulipán, szegfű stb. nagy részben idegen, de elsajátított s hangzásukért is kedvelt nevek. A becses érczek közül az arany, a kövek közül a gyöngy, — ez utóbbi legalább eredeti — s oly kedves, mint a virágok közt a rózsa, nemcsak jelentéseért, hanem hangzásaért is.

Innen a szólások szebbnél szebb alakjai: a csillagos ég, az ég, mely derül, borúl, dereng, borong, — a piros hajnal, — a csillag, melytől izenhetni, mint a madártól, a kerekedő felleg, a szél, mely a pusztában fú vagy a Tisza partján fúdogál, vagy a pántlikás kalapot fúdogálja, — a zöld és kerek erdő, — a fekete föld, a folyóvíz, mely megaluszik télen, a patak, mely csörög, folydogál, az égi madár, a vad galamb, mely a zöld erdőben költ, a felhőből lecsapó hélium, a jegenye tetejében gyászruhában ülő holló, az ágas-bogas levelű diófa, a bokor, mely a hegytetőn szárad stb.

Valóban a dalok sajátos nyelvezetének, az érzelmes kifejezéseknek, tartalmas és természetesen szépítő jelzőknek és szócsoporthoznak egész kincsét röviden kimeríteni, egész szín-

gazdagságát előtűntetni lehetetlen. A ki jobb népdalainkat ismeri, e kevés példa után is fogja szaporíthatni emlékezetében a változatos szólások számát. Jelzők példáit az előbbieken mutattam föl. Erdélyi különösen kiemeli a «gyöngye» jelzőt, mely oly régóta s oly sokféle szó mellett áll; oly homályosan, ha nyelvész vizsgálja, oly érezhetőn, ha érzésünkkel fogjuk föl. Ilyen a *gyöngy* és a virágoktól vett sok más. És a jelzők egy része, mit e helyen csak mellékesen említek, betűrímes. Így: bíbor bársony, piros pünkösdi, búbanat, búvös-bájos, réges-régen, magas menny, pej paripa, piczi piros alma, szegény szolgalegény, barna babája, fekete föld, fű-fa stb.

Érdekes itt kérdésbe tennünk, hogy a természetre vonatkozó szólásait hogy használja föl a magyar dalköltés; azaz, mily nézetei vannak a természetről, mily viszonyban érzi magát vele: együtt vagy benne él-e a költő, örömet, vigasztalását találja-e benne, vagy hatalmában s nyomása alatt érzi magát; vagy elszakadva érzi magát tőle, mintegy kívülről helyezkedik, távolról szemlélő vagy felőle elmélkedő helyzetet foglal el irányában? Ez a kérdés inkább a dal tartalmára vonatkozik; de nyelvével is kapcsolatban van; azért kívánom itt megérinteni. Csak megérinteni; mert inkább az epika tekintetéből kellene bővebben tárgyalni és tanulgatni.

Mily hatással volt az ősi héber költészetre a természet nagyszerűségének, másutt szelíd szépségének és áldásainak érzése: megismerheti, a ki a zsoltárokat s énekek énekét olvasgatja. Miként von Ossián költeményeire «ködöt, homályt», nyelvére is némi borút s hideg méltóságot a természet nyomása: tudjuk, mert irodalmunkban Ossián ismeretes. A mi dalainknak nem ad sajátságos színt, sőt változatosabb tartalmat sem a természet mély érzésű szemlélete, az abba való bemélyedés. Nem hatott a természet oly erősen phantasiánkra, hogy mysticismus vagy mythikus alakok alkotására hevítette volna. A székelly föld hegyei, sötét völgyei, «sajgó» csúcsai, fenyvei és vadai nem gazdagították képzelményeink világát; — legalább dalköltésben nem mutatkozik ilyes. Inkább a síkföldi pusztai élet túkrögződik benne erősebben. De itt is — úgy nézem — inkább az emberi élet, mint a természet élete. Csak mulólag jó szóba az eső, a hó, a folyamok, a sík, a legelő, állatok stb.; nyomósabban a csárda, a csárdabeli kalandok stb.

A délibáb alig fordul elő népdalban, a szivárvány csak múlóan; a csillag többször és sokképen, de a hulló vagy leeső csillaghoz s ilyesmihez kötött regékre czélozás alig. Inkább a holtak sírján termett fa vagy föltenyészett virág mutat képzelő erőre s ez is inkább mesékben és több idegen néppel közösen.

Több az, hogy népdalaink a természet tárgyait és jeleneit, hangzatosan kifejezve, oda vetik a dal elejére, mint a tartalommal alig összefüggő képet, vagy néha, legalább látszóan, üres hangzatképen, hogy hozzá hasonlóan hangzó sorokat köthessenek. A példák ismereteseek, sőt a dolog mivolta is Erdélyi és a *Népköltési Gyűjtemény* után. Az eset különböző. E dalban: «Szárad a bokor a tetőn — haragszik rám a szeretőm» stb., oly kép áll, melynek benső kapcsolata van a dal tartalmával; a bokor (Krizánál: fű) száradása és a szerelmes epedése hasonlatban vannak. Ebben: «Három alma meg egy fél — kérettelek nem jöttél» stb. a *Népköltési Gyűjtemény* kiadói sejtése szerint történelmi vagy népszokásbeli összefüggés van. Végre ebben: «Fehér üröm fekete nád — tagadd meg értem az anyád» stb. már semmi egyéb nincs, mint hangzat kedvéért előrebocsátott szólás, nem érdekes gondolat, csak értelmetlen hangzat, — mint néhol gyermeki szójátékokban. E sajátságot, tudtomra, legfőlebb az olasz virágdalokban találjuk (Rubieri idézett műve 64, 65, 190, 230. stb. lapjain), — miről a népköltéssel együtt máskor szándékozom szólni.

A természetből vett képek ilyen alkalmazása nem mutatja, hogy a külső szemlélhető világ erős hatást tett volna reánk. De vannak mégis népdalainkban sok helyen oly kifejezések, melyek a természet édesded szemlélését és a benne élés gyönyörűségét világosan tanúsítják. Effélére is lássunk egy-két példát. A bujdosó a csillagról ismeri föl hazája táját. A csillag ragyogásában a szerető kedveltjét látja. A csillagtól izen. A jegenyefa tetejében ülő hollón mereng s annak gyászruhájában tulajdon bánatát látja. A felhőre elámúlva néz, a mint feketén «amott kerekedik». A kedves leány rózsafán termett, vagy «édes anyja rózsafája termette». (Erdélyinél és Krizánál.) Óhajtaná, hogy a szerelem minden fa levelén teremne. Kívánna zöld erdőben lakni, a madárral egy fészekben. Kőszálon termett «sajgó liliomszál tetejében két majorránnaszál; egyiknek nyílása legény, másiké leány» volna.

Violaszedés és szerelem. Éró cseresznye és alatta ülő szép nő. A szerető «friss» galamb képében. A szerető olyan, mint nyárfa a tetőn. A kerek dombocskán nevedő almafa, alatta ülő leánynyal. Virágos rét, füves halom alatt kaszáló legény. A pitypalatty beszéde. A füstölő fekete hegy, mely zúg s alján forrás csergedez. A repkedő pillangó és a válogatós leány. «Szivárvány havassán felnőtt rozmarint szál.» Székelyhon elhagyott ékes hegyei. Galicziában élő fa, alatta eltemetve lévő két székely legény stb. stb. Tegyük ide még a csángó dal «nagy madarát nagy bánatban» stb., mely a jegenyefa tetejében ülő hollóra emlékeztet.

Még eredetibbeknek és számosabbaknak találom az érzés és értelem belső világára tartozókat. Az élet, a halál, az álom, — a szív, melynek kínja, fájdalma oly sokképen jelölhető, — a szerelem, melynél jobb az álom, mely úgy «megfogja» az embert, és uralkodik minden érzésen, gondolaton, melynek annyi áldása és átka, bűja és bánatja, öröme és reménye, félelme és akadályja van, «az irigyek nyelvétől», «a világ szólásától» stb. hány méltó és változatos kifejezést adnak. E tekintetben mily bő és életteli teljes a nyelv, az előbb mondottakból láthatni. Mindent összevéve pedig bizonyosnak mondhatni, hogy ha valaki, bizony a dalköltő nem panaszkodhatik a nyelv szegény voltáról. És ha eljönne az idő, melyben a dal zengése megszűnne a magyar irodalomban, nem a nyelv lenne az oka, mely a dalhoz mindent megad, hanem az éneklőkben, azok érzésének hiányában vagy elkorcsosultságában. A hangszer megvan; de érző s a dal nemes, bár könnyűded művészetéhez avatott szellem lesz-e?

III.

De a dal nyelvének vagy inkább nyelvezetének hangzatosnak is kell lenni. Erről is kell szólnunk; mert fontos ez, kivált oly költői műnemre nézve, mely kiválón hangzani van hívatva, — és kivált a mi időnkben, mely kevesebb új és valóban jó dalt állít elő, mint némely előbbi kor, — midőn, ha jól ítélek, az új dalok nyelvének hangzatosságára kevesebb gondot fordítanak, mint kellene.

A dal tartalma nem egyedül szavaiban van kifejezve,

hanem a vele kapcsolatos dallamban is; a kettőben van czélja egészen elérve, a kettő kiegészíti egymást. E kapcsolatot maga a név mutatja: dal és dallam, ode melos és melodia. A kettő egy töről fakad, egy tájról ered és árad ki, — sőt e három van kapcsolatban: a dal tartalma, a mit érzünk és gondolunk; a dal szavai, melyeket látunk és hallunk; a dallam, mely művészebb hanglejtéssel fejezi ki a tartalmat s melyet hozzá szükségesnek érzünk s megkívánunk. Meg; mert ha anyai nyelvünkön, sőt sokszor idegen nyelven is, valódi dalt — hangzatost és hangulatost (e két kifejezés különös tekintetet érdemel!) — fölolvassunk vagy csak némán olvasunk is: lehetetlen a dallamra nem gondolnunk; a dallamra, mely a tartalmat és szóhangzást kiegészítse, mintegy teljessé tegye. Mondhatni, hogy néha fontosabb a dallam, mint a tartalom; a dallam és a szóhangzás elnyomják a tartalomra gondoló értelmet; hangoztatunk, dallunk nem érzetteket is. Természetesen itt az érzés túlnyomó. Így például a refraineknél, a daloknak néha valódi magvainál, melyek némely részét nem értjük, melyek megannyi indulatszókká lesznek. Elfojtódott a dal tartalma, ha a dalló a szó valódi értelmében lantos is volt — Tyrtæus lanttal kezében; hol a kétszeresen hangzó melódia még kevesebbet engedett érteni a dalból, — hol aztán a szók, a tartalom mellékesekké lettek. A régiek jóformán így tették, vagy így képzelték történni; a vak Homértól kezdve a provençei dalosok és a britföldi ballada-éneklők koráig. Tehát úgy volt, vagy úgy teszik föl, hogy a költők költötték a tartalmat és a dallamot. Csak az a fontos különbség egyik és másik ilyenmű énekes közt, hogy némelyeknél nem dal, hanem eposz volt az ének tárgya, s ez amazzal szemben értelmes, értelemnek is szóló beszédet jelent, mint a dráma is, melynek fajai neveibe pedig (tragœdia, comoedia) az ének fogalma ismét belevegyül — nem ok nélkül.

Ha ekképen a dalköltők egyszersmind dalosok lévén, együtt szerették a kettőt: természetes, hogy a dallamban kifejezett zenei gondolat vagy hangulat ugyanaz lett, a mi a szavakba foglalt gondolat és hangulat; a dal sorai, szavai, hangesése a dallamnak is hasonló esést adott, s egyik a másiknak lejtését meghatározta. Ha ily művek sorai hangzatosak lettek, nem csudálható. De az epikai művekre nézve kissé módosítva mondhatni ezt. Ha Homér verseinek ezereit énekeltek,

a nála található különböző tartalomhoz nem mindig alkalmazhatták a dallamot, mely egyfolyású és hangulatú volt; ugyanazon dallammal kellett énekelni Agamemnon vagy Thersites beszédét, Achilles haragosságát s az alvilágbeli melancholiáját, a párbajokat és Alkinoos kertjét stb. A különböző részeket legfőleg az erély, emphasis különböző fokozataival emelték ki, mint a mai zenészek is teszik. Ennélfogva az eposz dallamának nem lehetett a költői nyelvre oly hatása, mint a dal valódi dallamának. Az eposz fejlődésével magasztos, méltóságos szép nyelv fejtett ki, de egyszersmind sok tekintetben mesterkélte; a lyra, kivált a dal, könnyedebb, mesterkéletlenebb, eredetiebb nyelvet fejtett ki és tartott fenn, a hol virágozhatott. Homérból a legszebb hangzat példáit vehetni és vesznek; de a dal könnyűded s természetesen hangulatos nyelvezetéből másféle szépeket lehetne idézni, ha maradt volna meg efféle aránylag elég. — Nekünk is a legkedvesebb hangzású nyelvet dalainkból kell tanulnunk; régibb epikusaink, kiket pedig énekelgettek, nem idomították úgy a nyelvet. Tinódi verseinek vagy Gyöngyösi *Keményének* ismeretes dalamai nagyon együgyűek voltak; nem idomíthatták a sorokat, a hangesést, a szók lejtését s ahhoz képest való hangzásokat.

Utóbbi időben e két tulajdon, a zeneszerzői és dalköltői hivatás, elváltak egymástól. Mégis — hogy kútfőimhez képest, ebből hozzak föl példát — Angolországban az Erzsébet-korabeli költők közt több volt, ki zenéhez értő lévén, e tulajdonsága verselésén is kitetszik. Sidney ügyes zenész volt s a közönségesen énekelt dallamokhoz megfelelő verseket ügyesen költött. «Shakespeare, a hasonlíthatatlan dalköltő, zeneértő is volt; alig kételkedhetünk erről, ha e művészetre való örökös hivatkozásait tekintetbe vesszük» (*Contemp. Review* 1876. jul. 239); és kivált ha dallamos versecskéit, dalocskáit, drámaiban elszórva, figyelembe vesszük. *) Így Cowley, Butler és Milton, «mely utóbbi nyelvének gazdagsága és hangzatos-sága tanúsítja, a mit róla írnak, hogy jeles orgona-játszó volt».

*) Shakespeare dalai, már csak a magyar fordítás összevetése végett is, tanulmányt érdemelnének. Ebbeli gazdagsága is, úgy hiszem, egyetlenegy. Folyékonyság, könnyű, játszi lebegés, alliteratio és rím-csengés a tartalomhoz képest komoly és furcsa hatással, — bámulatos hangzatosság s olykor gyönyörű befoglalása erkölcsi tételeknek vagy elveknek. Az ő mestere is a népköltés volt.

Utóbb elenyészett vagy szűnt ez a tulajdon, kivált az olasz dalművészet meghonosodása miatt s majd egészen elvált a kettő egymástól: a zenéhez tudás és a dalköltés; és furcsa jelenségek tűntek elő. Burns-nek semmi zeneismerete sem volt; és mégis Moore az ir dalok bevezetésében bámulatát fejezi ki, hogy oly ügyesen alkalmazza versét a különböző dallam természetéhez és jelleméhez. De azt jegyzi meg, hogy «bár nem tanulta, de füle és érzése zenészi (zenészé) volt». Scott W. nem gondolt az enekléssel és zenével; csak a balladák dallamaihoz volt érzéke; innen van ilyféle művei dallamossága. Voltak, a kik épen nem bírtak jártassággal a zenében s műveik mégis a dalolhatóságra nézve tökéletességet értek el; de mégsem alkalmazta, talán belső tulajdonuknál fogva, dallamra soha senki. Az idézett helyen ilyen három van összevetve: Wordsworth, Coleridge, Shelley. Az első, ki a «dal hatalmá»-t írta, a harmadik, ki a «pacsirta dalában» annyira gyönyörködött, nem bírtak érzékkel a zene iránt; a középső, a ki egy «hangverseny teremében» cím alatt a zene ócsárlását írta, lehangzatosabb, legkedvesebb dalokat szerzett. — Van valamely oly tulajdon a dal szerzőjében, a mit nem könnyű nyomozni. De annyi bizonyos, hogy a dal sorainak hangzata és a dallam, együtt előtte lebeghetnek, elméjében zsonghatnak a költőnek, és mint a szók, úgy ezek hanglejtése s talán a dallam is nagyjában együtt fogantak meg a dalköltő lelkében, — vagy a dal valamely ismeretes melódia hatása alatt jó világra... Nem hihetem, hogy Arany János «Hejh iharfa juharfá»-ja, Czuczor és Petőfi több dala, nem oly dallam hatására vagy ösztönzésére származtak volna, melyet eltanultak, mely kedélyeket izgatta.

De megfelel-e a mi nyelvünk a hangzatosság kellékének? Ez abban áll, hogy a dal szavai, kifejezései lehetően simuljanak a dalban és dallamban tolmácsolt érzések és gondolatok természetéhez, fokozataihoz s változataihoz, a szóhangok minősége, azaz mélysége és magassága s a szótagok időmértéke által.

A nyelven, előbb mint mai szavaink legnagyobb része megalakult volna, szokás, megegyezés uralkodott; ezek szerint jelöltük meg gondolatainkat. Egyazon fogalmat, nemcsak különböző népek, de ugyanaz a nép is több szóval, mély és magas hangzókkal s különböző mássalhangzókkal jelölt; ennél fogva

nagyon nehéz megmondani, melyik a dolog természetéhez illőbb, egyszersmind sajátabb és kedvesebb hangzat. Csak homályosan érezhetni legtöbb szavunkban, mi értéke van a *a* fölött az *e*-nek vagy *i*-nek. Épen nem vonhatjuk szabályok alá az érzéseket, melyeknek egyik hangzat kedvesebb mint a másik, például az *i* mint az *a* vagy *o* stb. Alig sejthetjük miért mondta volt a német tudós Szemere Bertalannak, hogy *liebe* szebb neve a *szerelem*nek, — vagy hogy a szeretett leány nak szebb neve-e *rózsa* mint *baba* vagy *tuba*, vagy az olasz *ninna, nenna, nennella*, — vagy *leány, menyecske* stb. kevésbbé szépek-e, mint *donna, duona, donzella*, — vagy a régi költők nál meglévő *egyesem, kegyesem*, mint az olasz *mio ben, cara mia* (Vörösmarty *Hű lovag*-jában: «Ó szépem, jóm»), vagy *lelkem, szívem* stb., mint *anema mia, alma mia, amur* (anima = amor), — jobb hangzású-e *bella* (biel), *bel*, mint *szép*, — *turturella* mint *gerlicze*, — *vento, Wind* mint *szél*, — *uccello* (augel) mint *madár* stb. — Egyik hangzó magasabb, mint a másik; a magasabb, mondják, s az érzelm világában igazán az érzés magasabb fokának felel meg. De az érzés ugyanazon fokon is különböző természetű lehet. Az *iszonyatot, irtódzást, iramodást* vagy a bennök lévő gondolat érzésbeli alapját egyazon hangzó fejezi ki, mely a *liebe*-ben a szerelmi kéjt, a *kín*-ban az ellenkező végletet, a *ninna*—*nanná*-ban (bölcse-dal), számtalan nőnévben a kedveskedés, edelgés játszóságát. Így van a dolog, azaz a bizonytalanság, más hangzóra nézve is. Hagyjuk ezt a dalosok kényére, kiknek sejtéseit, vonzalmait nem kutathatjuk s törvények alá nem vonhatjuk. Szóljunk bizonyosabb dolgokról.

A hangzat szépségére tartozik a hangzók — a magasak és mélyek — változatossága, arányos vegyülése. A műbírálok nagy dicsérettel s mintegy példányúl emlegetik a Goethe sorait: «Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen» stb. Minden szónak, vagy soknak különös hangértéket tulajdonítanak, a tartalomnak is megfelelőt. Elég jó hangvegyületet találunk, ha a jelentménynek megfelelőt nem merünk is keresni, az ilyekben:

Nem anyától lettél — rózsafán termettél.
Tiéd vagyok, tiéd hazám e szív, e lélek..
Hol jártál, violám, ilyen korán.

És az *e* oly túlnyomó uralkodása (a közép *e* kiszorulása miatt egyedi uralkodása) daczára sem találunk nagyobb mértékben egyhangúságot itt, mint egynémely olasz népdalban, mely tájszólás szerint így hangzik (Comparetti kiadása a *Canti e racconti del popolo italiano*ban):

Mundu fintu busciardu ed inconstante (bugiardo)
Sciardinu ornatu de frutti apparenti
Mancu de 'nu cuntentu su' capace stb.

Több ilyen idézhetnék más nép dalaiból is; de megbizonyítottnak merem állítani, hogy a mi dalaink, a hangzók vegyületére nézve, nem alábbvalók bármelyik népénél is. Tudjuk, hogy idegen nyelvek hangzatáról nem könnyű ítélni, főképp ha a nép életéből nem ismerjük. Bizonyos, hogy minden nép, már csak a megszokottság miatt is, könnyebben ejti ki saját szavait, ezekben a legnehezebb hangtorlatokat is, mint idegen beszélő teheti, vagy mint a betűk látása után gondolhatnók. Legkevésbé okoz pedig a dalnak kárt, ha magánhangzói nem épen változatosak, vagy egyhangúak is. E dologban türelmesebb a dal, kivált a népdal; kényesebb a dalművészet vagy inkább művészi ének. Nagyobb erőlködéssel énekel a dalművész, már csak az ének tartalmánál, szenvedélyei magasabb fokánál fogva is. Megválasztja hát azt a hangot, melyet könnyebben adhat ki, attól, mely éneklő szervének terhelőbb. E miatt az énekművészek kifogást tesznek némely mássalhangzók ellen, — s erre nézve érdekes megjegyzéseket találok az előbb idézett értekezőnél. Tanácsolja, hogy az *sz*-féle hangokat az énekszöveg szerzője kerülje; mert ez, kivált zene kíséretében éneklendő sorokban, igen terhelő. Egy élő nagy költőt említ, ki azt mondja, hogy inkább mellőz egy jó gondolatot, mintsem versében egy *sz* egy más *sz*-szel közről találkozók. Az angol *wish* énekelhetetlen szó; még inkább a *sweet*, mely pedig csaknem oly sűrűn fordul elő, mint a magyar *édes* (vagy gyöngye). Ellenben ajánlja a könnyen ejthető *l*, *r* hangokat, melyekhez természetesen tehetjük a lágyúlt *ly*-et, *j*-t, a lehellet forma *h*-t stb. Az ének szereti a nyílt szótagokat végül mássalhangzóval, kerüli szótagok elején és végén a torlódott mássalhangzókat, — kivált a pattanókat. Általában magánhangzókban szeret szólni; ellenkezőképp mint az értelmes beszéd, melyben fődolog a mássalhangzók.

De a dal, a mint mi értjük, nem ily kényes. Ez azonnal elveszti fő tulajdonát, a könnyedséget, mihelyt ama túlzón szenvedélyes, erősen művészkedő és remeklésre czélzó éneklést utánozza. A dalban a szó az érzéssel — általán szólva — egyenjogú; amott a zene- és énekművészet elnyomják a tartalmat, uralkodnak a gondolatokon. A dal a rokon-érzés, együtt-érzés műve; az indulat vagy szenvedély valamely közeparányát tartja meg, oly magasságban, melyre mindenki vagy legtöbb fölemelkedhetik: az opera az egyéni kiváló szenvedély tolmácsa s hívatott művész remeklése; az a naiv művészethez vagy természethez áll közel: ez a tanult s fejlesztett művészet szüleménye.

Azonban a dal egyszerű művészetének is van érzéke a hangzatos szólás, a szók és szólások különböző hangértéke iránt. A mély és magas hangzókat ösztönszerűen is kellő helyen alkalmazza. A mássalhangzók nehézkes torlódását jobb népdalaink szépen kikerülik s ezt tehetik is, mivel maga a nyelv természete vezeti reá.

Érdekes megtekinteni a lágyabb és olvadóbb hangok vegyülését, a torlódást okozó, az átmenést nehezítő mássalhangzók kerülését, a gyöngéded lebegést okozó s csaknem lehellet könnyedségeig finomuló hangzatokat a régi görög énekköltőknél s másoknál is. Lehet-e valami könnyedebben lebegőt, a fájdalom sóhajtozásának, fohászkodásának megfelelőbbet találni, mint Aeschylus *Agamemnona* első karénekében e sort, mely mint egy refrain csak háromszor fordul elő, de mintegy kilehellése az elmondottakban foglalt érzésnek:

ἄλινον ἄλινον ἐπὶ τὸ δ' εὖ νικάτω.

Az elöl ismételt szó már inkább érzett mint értett szó volt. Vagy Sophocles *Philoctetes*-éből 827 s következő sorokban:

ἴ'πν' ὀδύνας ἀδαῆς ἴ'πνε δ' ἄλγέων εὐαῆς ἥμιν εἴσοις.

Vagy ugyanannak *Antigone*-jából 842 s köv. soraiban:

ὦ πόλις, ὦ πόλειος πολυκλήμονες ἄνδρες·
ὦ Διρκαῖα, κρήνας θύρας τ' εὐαρυάτου ἄλσος.

És számtalan más helyen, nemcsak énekfélékben, hanem Homér elbeszélő soraiban vagy a drámaíróknál, — hol semmi nehéz kimondású torlódás, — mi pedig nincsen a nyelv ter-

mészete ellen —, csupa könnyűded átmenésű szótagok, a magánhangzók és olvadékonyak túlnyomó száma.

Érdekes e régi népdalban is a sok *l* hang:

ἄλει μύλη ἄλει, καὶ γὰρ ψίτταπος λᾶλει stb.

Ebben egy nehéz hangzású név, tulajdonnév-féle; a többi olvadékony, kedves hang, — mely a gyermekek és dúdoló *la-la*-jára («*lallus infantium*» *) emlékeztet s a görög *alala*, *alalazo*, *eleleu*, *elelizo* (harczi riadás), *laleo*, *lalos*, *lalia*. *Lalage* («*dulce ridens*» Horatius), *lilaio* — epedve kíván — továbbá az *l*-lel formált sok görög igére, az angol *lully*, *lull*, *lullaby*-ra (altatni, altató ének), a héber *hallelujah*-ra (egy része a magyarral is egyező *hálal*-ból) stb. E hangzatot alkalmazta az egykori római császár híres versecskéjében: *Animula vagula blandula* stb.

De más ily szelíd hangzatokat is szerencsésen talált föl vagy használt a dalköltés. Így az *Evvoe Evan* — a latin *ave have* («*have pia anima*» nem dalban). Az *ave* szó kedvessége, az ilyek hatása a dalban onnan tetszik ki, hogy Mone latin hymnusai második kötetében egymásután száz ily kezdetű éneket találunk. A legvékonyabb, mássalhangzótlán kifejezéseket pedig a dalok vagy énekek elején és végén előforduló *ouai*, *eheu*, *euge*, *oh*, *ah*, *ejh*, *hejh*, *ihaj* stb. indulatszókban találjuk, melyektől azonban az újkori dalköltés úgy idegenkedik, mint a művelt társalkodás a taglejtéstől s a kezdetleges beszélgetés más gyermekies eszközeitől.

A hangzatok lágyágát, kedvességét sokszor finoman megéreztek és a kellő hangokat jól alkalmazták a mi költőink is. Igaz is, hogy sok kemény mássalhangzóink mellett, a lágyabb hangzások sem ritkábbak akár törzs-szavainkban, akár ragainkban. Nem lehet efféléknek itt bő kimutatását adnom; csak emlékeztetem az érdeklettet az *l* és *r* gyakoriságára az áll, él, ill-(at-an), ül, ár, ér, ér-(ez-t), ir-(am-), vál, vél, száll, szél (szellő), hál-(a), lágy, langy, leh-, lev-, leb- és száz meg száz kellemes hangzású törzsre és a durva *-k*, *-nek*, *-uk*, *-ük* stb. mellett az *-ül*, *-ül*, *-an*, *-en*, *-ang*, *-eng*, *-vel*, *-tól*,

*) Pott szerint a malayo-polynesiai nyelvekben a «nyelv» neve: *lila*, *lela*, *dila*, *ledah*, — mit összevethetünk a latin *lingua*, *lingere*, *lambere* törzsekkel, és a magyar nyelv-lel. V. ö. észt *laul* = dal.

-ról stb. ragokra. Ilyekből nem ritkán szépen vegyülnek verseink sorai. Így Vörösmartynál:

Felfelé megy borban a gyöngy, jól teszi...
 Törjön is mind ég felé az a mi gyöngy
 Hadd maradjon gyáva földön a göröngy...
 ... A ki álmainban él — A dicsőt, az égi szépet
 Semmi földön nem találtam. — Most mint elkapott levél,
 Kit süvöltve hord a szél... lelkem vágy szárnyára kél...
 ... Álom, álom, édes álom — Szállj a csendes föld fölé;
 Ah csak most ne légy halálom. (*Csongor és Tünde.*)
 ... Altass engem légy halálom... Hadd álmodjam Helviláról
 Szép szeméről, szép hajáról... (*Vörösmarty.*)
 ... Szép fa, tündér kéz csudája — Vajha ilyen légy nekem...
 ... Hattyú szálla távol égből — Lassú dal volt suhogása
 Boldog álom láthatása — S most mint ébredő leány
 Ringató szél lágy karán — Úgy közelget andalogva.

(*Csongor és Tünde.*)

És Petőfinél:

Utána mén — leány legény — Dalolni kezd — Hallván a neszt —
 Dalol vele — a fűhnile — Lágy éneket — A lomb megett. —
 A kert alól — furulya szól...
 S megszólal a — bús furulya...

Ismet:

Ma lágyan suttogó szelíd szellő vagyok
 Zöldellő mezőkön fel s alá sétálok
 Csókot lehellek a bimbók ajakára stb.

Másutt:

Hull a levél a virágról — Elválok én a babámtól...
 Sárgul a hold az ég alján...

(V. ö. *Népköltési Gyűjtemény* I. 258. 259.)

Példákat a nepdalokban könnyen találhatni. De megjegyzem, hogy nem a hangok vagy betűk szándékos összeválogatását találok itt s nem azt keresem a dalokban; hanem ezeknek a dalló érzéseivel könnyeden és játékosan való párosodását, a mint ezek magoktól fakadván ki, magokhoz való alakot vagy burkot vesznek föl. Tudom, hogy gyéren találha-

tók ezek a műköltésben, kivált oly nemzetében, mely utánzó, melynek dalköltése nem a nép tulajdon szelleméből tenyésztett föl; azt is tudom, hogy a hangzat ilyen lágysága nem egyedüli, de nem is legfőbb tulajdonsága a mai vagy újabbszerű dalnak. Nem is az ilyfélék keresgetését vagy erőltetését akar-nám ajánlani; csak a meglevő példák tudomásul vételére s a természetes jó hangzás önkénytelen eltalálására való példálódzás végett beszélek.

Az ily hanglágyságot — néha ellenkezően keménységet is, ha az a kifejező — a tárgyhoz képest szeretik megtartani a refraineik.

Természetes dolog a kedvelt szólást vagy hangzatot ismételni. Innen a népdalok oly sokszor előkerülő sorai. Néha több sorban csak egy gondolat vagy kifejezés uralkodik. Néha nyolcz-tíz sorban alig van egy-két új sor; a többi ismétlése azon egynek. Nem sokat vagy sokfélét akar mondani, hanem a fontosnak érzett gondolatot újra meg újra, sokszor, erősen. A hangulat nem áll sok és különféle érzés-mozzanatból: inkább egységesen tartós. A szenvedély egy kifejezésbe szorítja a tartalmat; megakasztja a gondolatfűzést. Mint a halottját sirató anya egy jajj, s még egy-két szokottabb szolás ismétlésében lehelli ki az egynemű, de kimeríthetetlenül mély, mivoltában mindig azonos, csak fokozatára nézve változható kín érzetét. — Innen a népdalokban az ismételt sorok, ismételt refraineik, bármely népnél is, — melyekről azonban itt, a hangzatról lévén szó, bővebben nem beszélhetek. Mert leginkább a beszéd szavai, nyelve s nem a költés figurái forogtak előttem. Átmegegyek a költői, kivált dalköltői nyelv időmértékességére.

IV.

A dúdolás vagy dallás ősi tulajdona az embernek s némelyek szerint előbbi eredetű a beszédnél. Könnyen fejlődhetett ki egyrészt a hangjátékokból, másfelől az érzelmes (emotionalis) beszédből. Mindkettővel, a gyermekies hangjátékokkal és az indulatos beszéd vagy szólások szakaszosságával együtt járt az ütemesség, s ettől nem messze áll a

fontosabb és nyomatékosabb szótagok vagy beszédizék megkülönböztetése az ellenkezőktől, vagy súly nélkül valóktól; tehát a hosszú és rövid szótagok hangértékének vagy időmértékének egymás ellenébe tévése. De igenis messze állott az időmértékesség oly szabályossá válása, melyet a műveltebb népek verselésében, kivált utóbbi időkben találhatni. Legfőlebb ütemességet, szakaszok megfelelőségét vagy tartalmi és hangterjedési párhúzatát, szakaszosságot találunk kifejlődve a legősibb, például a héber, a népies latin stb. verselésben. A népdal ily állapotban, valódi, azaz szabályok alá képletekre vonható, világosan megállapítható mértékesség nélkül fejtett ki, és a legújabb időkig úgy maradt; ha a műköltők dalai fölvelték is a mértékes szabályos alakokat, melyeket kivételesen a nép dalosai is eltanultak és követtek. De a mi legjobb s népies dalköltőinknél, Czuczornál, Petőfinél, Tompánál a legtöbb dalt mértékesség nélkül találjuk. És ez érdekes jelenség a közmondások, találós mesék, gyermekversek ellenében, melyekben a mértékesség föl vételére a hajlandóságot világosan tapasztaljuk.

Mégsem ok nélkül van az, ha Arany János a szép toborzóra és lengedezőre utal s ha maga is újabb elbeszélő költeményeiben ilyenforma mértéket használ, — alexandrinjei mindenik felében egy-egy anapæstust vagy dactylust sejtető esést veszen be, — és balladáit nagy részében is hasonló lejtést éreztet. Ez még hiányzik *Toldi*ja első és harmadik részében s a középsőnek régi énekeiben; de állandóan meg van tartva *Buda halálában* és *Toldi szerelme* új énekeiben, s néhol egy kis áldozattal is a szórend és szóválasztás tekintetéből.

Valami ilyen hangesést találunk népdalainkban is. Úgy érzem, nem szabályozható, csak sejtett változatát a rövid és hosszú szótagoknak, — legszebb helyeken két-két rövid szótagot egymás után, — mindenesetre pedig azt, hogy a nehéz gördülésű, egyaránt hosszú szótagokat kerüli s legtöbb esetben ki is kerüli a dalló természetes szépérzése. Példáit, az előbb is idézetteken kívül ilyekben nagy számmal találni:

Gyere be rózsám, gyere be — Csak magam vagyok ide be . . .
 Esik eső karikára . . . Úgy megesik az eső — Cseng-bong bele az erdő . .
 Édes dudu duduskám — Szép babuka babuskám . . .
 Istenem Istenem, Vajon mi lelt engem — A szeretőm anyja — meg-
 átkozott engem . . .

Sem eső nem esik, se felhő nem látszik — Mégis az én bundám ...
 Hervad az a rózsza — Kinek töve nincsen — Elhervadok én is —
 Mert szeretőm nincsen.
 Hajladoz a szélről a nád — Hajlandó vagyok én hozzád ...
 Árva vagyok, árva lettem ...
 Szerettelek, nem tagadom — De már annak vége vagyon ...
 Beteg az én rózsám — Beteg ágyba fekszik.
 Szerelem szerelem — Átkozott szerelem ...
 Jaj be szegény legény vagyok — Egy pénznek ura nem vagyok ...
 Angyalom, édesem — Drága szerelmesem ...
 Bús az idő, bús vagyok én magam is — Valamennyi ...
 Pántlikás kalapom fujdogálja a szél — Köszönöm galambom ...

Említett nézetet szépen igazolja Arany János legújabb költeménye, a *Tengeri hántás*, melynek minden sorában, alig kettő-három kivételével, elől az említett két rövid szótagot, tehát anapæstusi lejtést találjuk.

Azt hiszem, biztosan következtethetem, hogy a változatosabb, kellemesebb hangesést szereti, szeretetből ösztön-szerűen s keresetlenül is könnyeden eltalálja a jó népdal; és ha mértékét, mértékes sorok képleteit nem állapíthatjuk is meg, de ösztönét a nehézkes menetel kerülésére, a könnyűded lebegés előidézése, biztosan vallhatjuk. Legáltalánosabban pedig annyit kimondhatunk, hogy állandóan torlott szótagok, lompos és egyhangú folyás népdalainkban nincs és nem a dal természetéhez való. A dallam időmértékességét, arsisát, thesisét, valamint a tánczbeli lábemelést és letoppanást — honnan ama két szó vétetett — nem könnyen tudja ízről ízre utolérni a dal nyelve, valamint bizony a legmesterkétebb dalmű-szöveg sem: de azért e kettő, a dallam és a dalszöveg időmértéke vonja és módosítja egymást s egyhangúság, ván-szorgó menetel a dal nyelvében épen úgy lehetetlen, mint dallamában.

Azt is ki kell mondanom, hogy az előttem ismeretes idegen népdalok közt, egyben sem találok e tulajdönt nagyobb, sőt ily mértékben sem. A németet kivennem, de ismertem dalai többnyire műköltők művei, például a *Knaben Wunderhorn*-ban is; a mellett a torlat a nyelv természeténél fogva gyakoribb benne. A francia és olasz népdaloknak leginkább refrainjeiben találni mértékes esésre törekvő sorokat és kivált a gyermekversekben vagy játszi mondókákban. Így Nisard *Chants populaires*jében:

- II. 39. Gais lurons ribotons — Oui notre vie fait envie
Et vidons les flacons — Après, nous nous marierons...
- II. 63. Allons rigoleurs — Francs riboteurs
Aussi bons buveurs — Que travailleurs...
- II. 65. Viens — Buveons jusqu' à la lie
C'est presque de la folie..
La trop perfide Aurélie..
Mieux qu'un bosquet d'Idalie.

De ezekre nézve is tudnunk kellene a dallamot, hogy biztosan ítéleshessünk. Magokból e sorokból a hanglejtést csak gyaníthatjuk. Így olaszból (*Canti e racconti* fönnebb idézett műnek III. 189 s következő lapjain) :

- Eune deu e tre (uno — due)
E ja pape non é Rre (lo — Ré)
E jo Rre non é Pape
E la vespe nun é ape (non)
- Ugyanott 191. Alli roc alli roe (due)
Baccallà, cavolo — fiore
Alli trée alli trée...
Alli quatro alli quatro stb.
- Ugyanott 195. Jesce jesce sole tant'
E riscalla tutt' chiant' (riscaldare — pianta);
E riscalla nella vecchj'
Che ssi chiama nata Peppa stb.

Más népdalban (Rubieri 67. lap) :

La pastorella si leva per tempo Menando le caprette a pascere fora.
Di fora fora — La traditora...
Poi se ne giva a spasso alla fontana
Calpestando l'erbette, Oh tenerelle;
Oh tenerelle — Galante e belle...

Vagy Pellico Sylvio egy rabénekében :

Amore del canto — Chi rende al cattivo
Tu sole tu divo — Di luce tesoro...

Ha nem szabályos, nem megszokott görög-rómaiféle lábakat keresünk, hanem csak általában időmértékes változatosságot, akkor a széphangzatot föltaláljuk oly nyelvekben is, melyek a szótagmértéket nem ismerik, helyette a hangsúly uralkodása alá adták magokat. Föltaláljuk legalább oly részle-

tekben, melyek édesebb, természetesebb szülöttei a költői szellemnek, — leginkább a dalok kezdetén és a refraineekben. A legvalódibb dalok egyes, érzéstartalmú, kisebb-nagyobb terjedtségű oly szövegeken, mondatokon kezdődnek, melyek alakja s tartalma mutatja, hogy nem az értelem vagy elmélkedés mondva-csinált termékei, hanem a benső forrongásból megalakulva kibuzdult s kiáradt hullámzatok. Egyes szöveg vagy mondatok szolgálnak a dal magvái — mint előbb is mondtam — megadják az alaphangot és hangzatot, melyről a dal egész folyásában messze távozni nem szabad s a hívatott dalosnak nem jól esik. Ilyek:

Fáj, fájj, fájj a szívem, fájj — Fájj a szívem teéretted...

Álom, álom, édes álom...

Hajh rózsám, beh szeretlek, ki sem mondhatom...

Szeress engem édes rózsám, én is szeretlek.

Juhász legény, szegény juhász legény...

(E szép népdal eredetileg darabos sorait szépen kiegyengette a dalló nép nyelvérzése. A második sorból a *kövérr* jelző elmaradt s dalolták: «tele töltve pénzzel ez az erszény». Egyik utóbbi sorban pedig így lett: «S e világot adnák ráadásnak» a különben is ízetlen «id'adnák — ráadásnak» helyett, mely kifejezés inkább paraszti, mint népies.)

Igyunk biz azt egy-egy kicsit...

Hejh iharfa juharfa — Patyolat ing kivarrva...

Hejh beh szépen világít — A hajnali csillag...

Szárad a bokor a tetőn...

Hideg szél fú éjszaka felől...

Minden ízében egészen ily dallamossággal nem bírhat talán a legjobb dal sem. A virág nem csupa illatból áll; van színe, formája, teste, — van szirma, levele, szára is. De illatának meg kell maradnia s nem szabad e nélkül tenyészni vagy tengenie, mint az üvegház virágai. És a kedves illatú, szép színű virág leveleinek, szárának nem szabad kedvetlen illatot terjeszteni vagy a szemet botránkoztatni. A valódi dal úgy is természetesen rövid; nem bőven elmélkedő vagy értelmeskedő. A valódi indulat a mily heves, éppen oly rövid tartamú. Mégis van sok dalhoz kötve elmélkedés, melyben stílus és nyelv hidegebbé lesz s alább, sőt *alá* száll. Van elegiai

hangulatú, sőt épen tanszerűvé higgadó is. Például a megcsalódott szerelmes gondolkozik az okokról («rágalmazó nyelvek irigysége miatt lett szerelmünknek vége» — «Istenem uram az olyat — Mennyköveiddel paskoljad — A ki a más háta megett» stb.), az élet nyomorú voltáról stb. De a nyelv hangzatosságának, a tartalom könnyűded érzelmességének ily részekben sem szabad hiányzani; a levélnek elaszni, a szárnak kóróvá fonnyadni. A dal különben is rövid; nem hasonlít az erdő virágos élőfáihoz, vagy a tropikus égélj fűszerbűzű, nagy természetű dísznövényeihez: inkább a mérsékelt égélj kis természetű, szerény növénykéihez, melyek egész alkatát a kedves illat és virító szín borítja el.

V.

Még csak a dal nyelvének történetéből kívánok röviden tanulságot vonni. A középkorból nincs dalunk — megtartva. A meglevőkön nehéz találni valami kis színét vagy illatát a középkornak; bár effélet nagy buzgósággal keresgetett volna Erdélyi. — Énekeink vannak; de ezek a latin egyházi énekek darabos és kevésbé önálló fordításai; legfőlebb annyiban dicsérhetők, hogy nem mozognak nehéz formák nyúgaiban. Az «Emlékezzünk régiekről» — melynek tartalmas és hangzatos eleje nagyon tetszős volt és az maig is, e miatt sokszor is forog szóban — nem dal; csak dalolható históriás ének. Eredetibb vagy régibb soraiban eléggé természetes és érzelmes nyelv található. A «Szent Lászlóról» és «Mátyás haláláról» szólókban van hangulat, vannak kifejező jó szólások; de az egyháznak különben elég kenetes nyelve uralkodik rajtok. Balassa szabadabb, változatosabb nyelve nem az igazi dal nyelve, melyet ha egyébbel nem is, de versformájával, a hármas sorokkal megbilincsel, mint utóbb Kisfaludy Sándor sajátosságos strophájával. Utána a dal elnémúl — az irodalomban. A népnél nem; ezt tanúsítja néhány szép kuruczvilági dal. Majd Amadé dalai emelkednek ki, melyek hangzatos, élénk, könnyed voltából — a nyelv gyakori tökéletlensége dacára — látszik, hogy a dal valódi tulajdonait a műveltebb költői tehetségek is eltalálták, ha a néptől akartak tanulni. Ezt látni a XVIII. század végén néhány nem tehetségtelen énekes egynéhány dalá-

ból is. De a költők nagy része csak *énekelt*, csak fordított és utánzott; a magyar művelt közönség, az akkori nemzet, nem tudta vagy nem szokta tulajdon érzéseit tulajdon hangján és hangulatával elmondani. Míg a kormány nyelv-elnyomása, a főurak idegennyelvűsége ellen fakadoztunk, magunk zengettük a keringő és más nemekre írt, idegen szellemű, nehéz hang-lejtésű énekeinket.

E szerint valamint a XVI., XVII. század a zsoltárok s egyházi énekek és beszédek nyelvezetéből és didaxisából csinált magának ének- és dalnyelvet, sőt daltartalmat és hangulatot is: úgy a XVIII. vége saját nyelvet akart alkotni a költésnek, az éneknek, sőt a dalnak is. A szókincset a régi classikusoktól és idegen új költőktől eltanúlt fogalmakra alkotott szókkal gyarapították. A magyar szófűzésnek simulni kellett a régi és új szófűzési schémákhoz. A dal könnyűded folyásának, erőltetés nélkül lebegő kedélyes nyelvezetének, egyszerű mondatának elvontabbá, tömörebbé, képekkel terheltté kellett válni. Fölkeresték a régi magyar nyelv elavult rövid szavait, rövidítették a meglevőket; s e két mód által rövidesebbé, de bizony hidegebbé, feszesebbé lett a beszéd. Szép, színes szókat alkottak, melyeket a nép beszéde nem ismert, melyek megszeretéséhez, megszokásához legalább is le kellett mondani a dal közvetlen érthetőségéről, zavartalan hangulatáról. Tartalmas összetett szókat tanultak el és honosítottak meg, és ezekkel ragyogtatták a költői stílt, de szokatlan és nem természetes szint is adtak neki, az élet egészséges, természetes színe helyett. Legrosszabb pedig az volt, hogy homályos gondolatokat érthetetlen nyelven mondtak el; sokszor idegenek gondolatit, abból a távolságból, melyben a mi közönségünkhöz egy ó-classikus költő, vagy más új nemzet magasabb röptű dalosa lehetett. Kiválóan tanulmányozók, művészkedők lettek; túlemelkedtek a népen és a költés elemibb, közönségesebb fajtáin; túl a nép eszejárásán és nyelvén, melyet magasztosabbá, bővebbé, többoldalúvá és sok, vagy mindenféle szint játszóvá akartak fejleszteni. E törekvésnek meg volt a maga haszna az oly költői művekre nézve, melyek a nép, a nagyobb közönség eszén túljárnak — és ily nem van és lesz minden időben; de a dal nyelvét nehézkessé tette, természetlenné; vagy épen gátolta is kifejlésében. Az újabbaknak kellett aztán összetörni a formákat s megszabadítani nyügétől a nyelvet.

Kazinczy és társai nem kaptak a dalköltésen; de nem is sikerült nekik. Kazinczy inkább mellőzte, mint képtelen volt volna rá; egy-két műve ezt tanúsítja. Berzsenyi, ha oly valódi érzéssel és közvetlenséggel akart volna egy-két dalt költeni, milyennel «Él még nemzetem istene!» kezdetű ódáját szerzette, megfelelt volna a célnak. Kölcsey «Búsan csörög a lomb»-ja, melyet pedig énekelgettünk, úgy nem bír a dal könnyedségével, könnyűded nyelvével, mint a «Szép Lenka» vagy «Ültem csolnakomban», melyeknek szintén volt dallamuk, nagy erőlködéssel énekelhető. Döbrentei egy-két népdala, nyelvének darabosságáa által messze marad el a jó népdaltól; bizony Kisfaludy Károly és Czuczor efféle műveik is, — bár tagadni nem szabad, hogy ők kezdik Horváth Ádám és Csonkai után a régi formáktól való megmenekedést, az egyszerűen tartalmas nyelvnek a néptől eltanulását, a classicismus aszú virágainak, nem természetes illatú phrasisainak lerázását s az igazi dalhang eltalálását, — míg eljött az idő, melyben legjobb költőinknek e hang vagy hangulat nem tanult, hanem saját hangjává lett.

A dal nem szorul a mesterkéltnyelvezet szólásaira; a műköltés vagy a neologismus finomított szólásaiból legfőlebb azokat fogadja el, melyek a nép szellemének s nyelve geniusának befolyásával vannak alkotva vagy idomítva. Tehát a mező virágait, ha formájok s illatjuk idomítás után is megmaradt. Találunk Petőfi dalaiban is, bár ritkán, *vágy, árny, rom, kény* stb. szavakat, de nem akadunk *lebel-re, korány-ra*.

A népdal és általában a jó dal nyelve nem ismeri, ösztönszerűen kerüli a durva hangzatokat: a ragok sok *k*-hangjait, a *-tat-*, *-tet-* és *-tatik*, *-tetik*-et az összetömött gondolatoknak megfelelő összetett jelzőket, hosszas és bonyolódott mondattagokat s mondatokat. Ki lehetne mutatni, hogy a régiebb nyelv nem ismerte s a népé maig sem ismeri a legrosszabb hangzású alakjainkat, — s ennél fogva hangzatosabb, mint a műveltség nyelve. Nem szereti a többes *k*-it, nem alkalmazza egyszerű birtokviszonyban a *nek*-et, az összehalmozott ige-képzőket, vagy a lompos *bann*, *benn-t*, *ván*, *vén-t* stb. Mesterkélés nélkül, kiszámítás, keresgetés nélkül, az érzés hevétől ösztönöztetve eltalálja az érzések valódi hővezetőit, az egyszerű szólásokat, melyeknek a színt csakis a tartalom adja, nem a művészet zománca.

Mily sok dalunkat körösösítették el a nem valódi, egyszerű szólások, melyeket művekből vettek, átláthatni, ha csak Erdélyi gyűjteménye első kötetébe tekintünk is. (Lásd csak I.: 2. 3. 4. 7. 9. 14. 15. 26. 44. 47. stb. darabokat.) Így (I.: 2.):

De az én bánatim mind csak *öregbűlnék*
Mert nehéz *gyötrelmek* szívemen nem szűnnek . . .

Vagy I. 3.:

Panaszimat mondani nem merem
Mert nincs nekem oly *biztos* emberem . . .
Itéltetem ezerféleképen
Nem találhatnak bűnösnek semmiben . . .

A szegény jó nép elénekelgette az ilyeket is, — leginkább csak a dallam kedvéért, melyet más sorokkal kezdett, — vagy mivel épen énekelni akart (nem dalolni), — vagy úgy mint Gyöngyösiből akármely leírást és az ilyest:

Elejté, dohányos vala, a pipáját —

vagy

Keménynek csendesesen ballag paripája
Tajtékos zabláját rágdogálja szája.

Vagy úgy, mint az egykori egyházi énekben:

Kik lakozzák Ázsiát — Pontust Kappadociát — És Mesopotamiát
Irgalmazz nekünk . . .

* *

A dal igazi nyelvét a valódi érzés, természetes hangulat, könnyűded gondolatfűzés adja meg. De ki tanítsa meg a költőt, hogy így érezzen, így gondolkozzék? Bizonyosan nem a szabályok, vagy az elmélet. Ezek inkább a költői művek más nemeire nézve tehetnek valamit. Ott is inkább nemleges hatásuk van, inkább azt mondják meg: mit nem kell tenni vagy mondani. De ki taníthatja meg és mi készítheti elő arra, hogy érzései természetesek, frissek, szabadok, gyermetegek legyenek; arra, hogyan sublimálja eszméit illattá dalban, hogy legyenek ismeretei érzésekké a végre, hogy dalai úgy fakadjanak ki, mint, Keats költő szava szerint, a fából a rügy vagy

a virágtöről az illatos virág? Quintilián azt mondja, hogy jószág nélkül senki sem lehet (jó) szónok. Ezt vitatja Cicero is. Még sokkal inkább mondhatni a költőről, kivált a legvalódibb, mert legönlegesebb (subjectiv) költőről: a dalosról, hogy a költés — erény. És az erény tanítható volna? Igen; de nem az értelem, hanem a szív útján, vonzó nagy eszmék és gyönyörű forma-példák által. Egyebet nem igen tehetni. Ezen túl csak kertészkedhetik az æsthetikus: óvhatja az elfagyható rügyeket, az élvező közönség részvéte hőfokát emelve, — metszegetheti a nedvfogyasztó vad hajtásokat, írhatja a gyökereket emésztő férgek.

Én itt csak a magyar nyelv dalhoz termettségét akartam kimutatni vagy emlékezetbe hozni. Töredékes elmélkedésemből s még inkább mindnyájunk tapasztalásából, úgy hiszem, bizony következtethetem, hogy nyelvünk szókincsével, hangzatával megadja mindazt, a mi az általában tökéletes dalhoz szükséges; és nyelvünkhöz képest vannak, lehetnek s követelhetjük, hogy legyenek általán szép és jó dalaink.

IMRE SÁNDOR.

STANLEY ÁFRIKAI ÚTAZÁSA.

Első közlemény.

Áfrika rejtélyes belseje már az ó-kor legjelesebb embe-
reinek figyelmét kiváló mértékben magára vonta s bár gyilkos
égálja, emberevő vad népei évszázadok leforgása alatt annyi
ismeretszomjas utazó életét semmisíték már meg, hogy Living-
stone találó mondásával utóbbi időben általánosan a «feherek
sirjának s vesztőhelyének» nevezik: egyetlen földrész sem
daczolt mégis ily sokáig a kutatók erélyével s egyetlen egy sem
őrizte meg oly hosszasan a föléje boruló titokzatosság Isis-
fátyolát. Íme a Nilus eredete több mint két ezer éven keresztül
foglalkoztatja az emberiség fürkésző szellemét s még sincs
teljesen földerítve, holott az utolsó harmincz év alatt a gothai
Geographische Mittheilungen hírneves szerkesztőjének, dr. Pe-
termann Ágostnak, izgatására magánosok és társulatok óriás
összegeket fordítottak e célra s egy Burton, Speke, Grant,
Baker, Schweinfurth, s a kit legelől kell vala említenem, a
nagy Livingstone gazdag ismeretök tárházát s életök java
részét e kérdés megoldására szentelték.

A történelem atyja, Herodot, nyitja meg Kr. e. az
V. században a tudományos áfrikai utazások sorát, az egyip-
tomi papoktól és másoktól tudakozódván a Nilus időszak-
kiöntéseinek okairól. Azok szerint a passzátszelek ereje tor-
lasztja föl időnként a Nilust; mások meg egy mesészerű
folyóból, az Okeanosból származtatták, míg végre akadtak
olyanok, kik az Aethiópiában előforduló nagy hóhullás olva-
dékát látták a kiáradásokban. Ptolomäus, Strabo, Plinius
szintén foglalkoztak e kérdéssel. Julius Cæsar, Lucanus sze-

rint (*Pharsalia*, X. ének, V. 188—192), a Nilus forrásainak föl kutatását még a világuralomnál is dicsőségesebbnek tartotta magára nézve s késznek nyilatkozott a polgárháború félbeszakítására, mihelyt valaki biztos tervet nyújt e vállalat sikeres kivitelére. Nero meg valóságos expeditiót szervezett két centurio vezetése alatt s megfelelő katonai kíséretből, kik Meroétól 890 római mérföldre hatoltak délre, míg a Nílust sziklaszorosok közül kitörni látták.

A középkorban feledésbe mentek mindezen kutatások s mesés hiedelmekkel kárpótolták magokat az alapos, biztos tájékozottság hiányaért. Amerika fölfedeztetése ismét föléleszté a rejtélyes földrész iránti érdeklődést s előbb az arabok, utóbb a portugallok gyakorlati célokból messzibbre ható útazásokra merészkedtek, de kellő tudományos ismeretek nélkül regényes meséknél egyebet forgalomba nem hoztak, sőt nekik kell tulajdonítanunk az «Africa felix» felől lábrakapott ábrándokat, mely szerint Afrika belsejében egy olyan helynek kellett volna létezni, hol az emberek minden bűtől, bajtól menten, paradicsomi boldogságban élnek.

Valódi tudományos alapon csak századunkban indult meg a kutatás, mikor a földrajzi ismeretek terjesztésére kiváló szakférfiak társulatokká kezdtek alakulni s tervszerű egymásutánban szabták meg az utazók teendőit, kiket főleg az egyenlítői tájak mintegy dæmoni erővel vonzottak magokhoz. A legvitézebb harczos rettenthetetlen bátorságával szálltak szembe egyesek és egész karavánok a veszélyek és nélkülözések végnélküli sorozatával, egészségöket, sőt életöket kockáztatva, csak hogy elenyésztetni segítsék azt a nagy fehér foltot, mely Afrika belvidékeit bevehetetlen várként jelölé meg egész a legutolsó évig térképeinken. És jóllehet mi continentalis helyzetünknel s másnemű viszonyainknál fogva az ilyféle vállalatok vonzkörén kívül esünk : jóleső érzéssel vehetjük mégis, hogy a földirati kutatások eszményi céljaiért művelt köreink is hovatovább mindjobban kezdenek érdeklődni, olyannyira, hogy a belgák királyának elnöklete alatt 1876 szeptembere óta életbelépett nemzetközi Afrika-társulat anyagi és erkölcsi támogatására múlt évben nálunk is önálló egyesület keletkezett, sőt ama távoli világrész úttörői között a tudomány és polgárisúltság szent ügyének hazánk már akkor meghozta egy merész fia önfeláldozó fáradozásaiban áldozatát,

mikor még tengermelléki s a világforgalom sodra által érintett országokban is csak szórványosan mutatkozott némi fölbuzdulás. Az olvasó tudni fogja, hogy Magyar Lászlóról van itt szó, ki délnyugati Áfrikában a déli szélesség 3° — 20° alatt lakó népek között 1849—64-ig terjedelmes és nagysikerű vizsgálódásokat tett s Európa tudós köreitől elszakadva, egyedül saját erején, segély és gyámolítás nélkül is hasznos szolgálatokat tudott hajtani a tudománynak, s nevét és érdemeit a művelt külföld szintén a legmelegebb elismeréssel emlegeti.

A vizsgálódások súlypontja, mint említők, elejétől fogva a Nilus forrásai felé irányult. Krapf, Rebmann és Erhardt angol missionariusok Mombatában, Áfrika keleti partján, benszülöttektől és arab kereskedőktől arról értesülvén, hogy jó messzi a belföldön egy egész tóhálózat létezik: a londoni geographiai társulatnak adataikat beszolgáltatták, minek következtében 1856-ban egy sajátságos tömlő alakú tó jelent meg a társulat térképén, mely az egyenlítőtől délre a déli szélesség 12° alúl terjedt volna s a valóságnak még kevésbbé felelt meg, mint a Dapper által 1676-ban kiadott rajz. A királyi földrajzi társulat nem érte be e negatív eredménnyel, hanem csakhamar útnak indítá Richard Francis Burton és John Hanning Speke urakat, az indiai hadsereg hadnagyait, a valóság földerítésére. Az utazók 1858 deczember 20-án hagyták el Zanzibárt, s 950 mérföldet hátrahagyva, a Tanganyika tóhoz jutottak. Miután Kasenge szigetéről annak nyugati felére néhány kirándulást tettek s a tó legéjszakibb pontját Uviránál elérték, visszatértek Udsidsibe s majd Unyanyemkébe. Innen Speke, ki az egész úton vállalkozóbbnak mutatkozott, 1858 július 9-én társától elválva, éjszak felé ment s 30-án szerencsésen megpillantá a Nyanza tavát. Muanzanál futólagosan rátekintve a tó tükreire, azon erős meggyőződésének adott kifejezést: hogy a Nilus abból vesszi eredetét. Rövid szemle után tehát visszatért, de társa, Burton, váltig vonakodott állítását elfogadni. Itthon kedvezően fogadák a «nagy tó» és a «Nilus medenczéje» felől adott közléseit s 1860 szeptember 25-én ismét Zanzibárban találjuk Speket, ki ekkor már Grantot kapta útitársul s parancsnoki minőségben indult második expeditiójára. 1862 január 31-én a Victoria Nyanza föltűnt előttük s ők a nyugati part magaslatain foly-

tatták útjokat Ugandába, miközben kétségtelenül újabb részletekre nyílt kilátásuk, de csupán a Murchison öbölénél léptek egészen közelébe, mert tulajdonképi czélul a Nilus kifolyásának fölkeresését tekinték. Speke nagy öröme meg is találták a kifolyást s azt a londoni földrajzi társulat elnökéről, Ripon-vizesésnek nevezték el, míg az odavezető tócsatorna Napoleon nevet kapott a párisi földrajzi társulat által Spekenek följánlott nagy aranyérem meghálálása kedvéért.

Az expeditió azután a nélkül, hogy a tó térfogatát, az Albert-Nyanza és Victoria-Nyanza mibenlétét tisztába hozta volna, éjszának kanyarodva Egyiptomon át 1146 napi távollét után Angliába érkezett. Burton, Speke korábbi társa és nézetellenese, most még hevesebben kikelt a közrebocsátott adatok ellen s miután maga Livingstone is úgy volt az arab kereskedőktől informálva, hogy Speke nagy tava tulajdonképen öt kisebb tócsoport: a kételkedő Tamások száma túlsúlyra kezdett vergődni, úgy hogy a szegény carthographok már nem tudták mitevők legyenek ez ellentétes nézetek között.

A kérdés tisztázását most maga Livingstone Dávid ragadta föl, ki Afrika nyugati, déli és keleti részein hittérítői minőségben 1840 óta roppant ismeretet gyűjtött s nemcsak humánus, gyöngéd modoráért szerzett magának tisztelt nevet, mint a «rabszolgák szelíd lelkű atyja», hanem Afrika földiratában is elsőrangú tekintélyként volt már ekkor európa-szerte elismerve. Az ő szokott alaposságával apró részletekből szándékozott föladatát kikerekíteni. 1867 november 8-án elérte a Moëro tavát (déli szélesség 9°) s ott ráakadt a Luelabára, melyet később (1868. július 18-án) a Bembe vagy Bangveoloból Luapula név alatt látott kiszakadni, sőt a tóba ömlése előtt Chanbezi név alatt ismert. E folyóban ő a Nilus legdélibb forrását sejté s a «Meroë» névben vonatkozást látott amaz ősrégi városra, melyet Mózes nevével hoz kapcsolatba a hitrege.

Még inkább megerősíté őt e föltevésében nyangvei látogatása, mert a benszülöttek szerint a folyó szakadatlanul éjszának tart. De a kannibálok rettentő országán keresztül nem akadt követője s a természet őseréjével szemben még az ő tántoríthatatlan vasakarata is meghátrált. Lemondott tehát a Luelába tovább kutatásáról, sőt merő lehetetlenségnek nyil-

vánítá, hogy arra a mostani körülmények közt európai ember vállalkozhassék. «Mintha a világ deszkákkal volna Nyangvénál elzárva», mondja felig bosszankodva, felig elkeseredve s azért folyvást e vezéreszmétől vezéreltetve, levándorol még egyszer a Bembe tó mocsárai közé, hogy Csitambonál örökre befejezze földi pályáját.

Alig zárult be a westminsteri apátság kriptájának ajtaja a drága hamvak mögött: egy ifjú francia hadnagyot találunk nyomában. Ez Cameron, ki szintén Nyangvénál akarta a Luelábát követni, de a benszülöttek ellenségeskedése miatt kénytelen volt délnyugatra fordulni, mígnem Benguelánál a nyugati partra jutott. Vállalatának többnemű sikereit köz-elismeréssel fogadták Európa szakkörei; csakhogy nagy érde-meid daczára a Luelába mibenlétét ő sem tisztázta, sőt a tév-fogalmak számát egygyel szaporítá, mennyiben arra a követ-kezésre jutott: hogy a Congo valamelyik mellékfolyója ez s útját Nyangve irányában körülbelől egyenes vonalban nyugatra folytatja.

A végzet különös kegyelme e vitás kérdések eldöntését egy hírlapírónak, Henry M. Stanleynek tartá fönn, ki minden tüzetesebb előkészület nélkül Livingstone fölkeresésével egyszerre a legjelesebb földrajzi írók közé küzdötte föl magát. Nevét a *New-York Herald* szerkesztőségén kívül, a suezi csatorna megnyitása előtt igen szűk körben ismerték. Akkoriban Livingstoneról jó darabig mi hír sem érkezvén, mindenki aggódni kezdett holléte iránt, mígnem az általános nyugtalan-ság lecsöndesítése végett az említett lap tulajdonosa feje-delmi bőkezűséggel magára vállalta egy expeditió költségeit.

Valóban nem első s nem is utolsó czáfolata e nagy-mérvű áldozatkészség annak a folyvást erősödő fölfogásnak, mintha az amerikaiak a dolgok becsét a számokban kifejez-hető anyagi haszonhoz képest állapítanák meg. Bennet Jakab, a *New-York Herald* szerkesztő-tulajdonosa, egy szerencsés ötlettől megkapatva, 1869 október 16-án szólítá föl Stanleyt, ki épen Madridban reportereskedett, hogy induljon azonnal Párisba. Ott a yankeekat annyira jellemző rövidséggel 25 ezer forintban megállapíták az utazás költségeit s Stanley csak-hamar útra kelt. Előbb azonban bekalandozta Szíriát, Palästi-nát, a Kaukazust, európai Törökországot, részt vett a suezi csatorna megnyitási ünnepélyességein, Bagdádon át elzarán-

dokolt Persepolis romjaihoz, betekintett egy kissé Indiába, a Káspi-tenger vidékére s csak 1871 márcziusában szervezte Zanzibárban 200 főnyi karavánját. De Stanleynak gyümölcsöző előtanulmány vala az egy évi ide-odaútazás s csakhamar megczáfolá azon kicsinyhitűeket, kik őt, az egyszerű journalistát, hasonló vállalatra teljesen alkalmatlannak tartották. 236 napi viszontagságteljes utazás után: föladatát sikeresen megoldá, mert Livingstonet Udsidsiben föltalálta. És ekkor, a helyett, hogy a hírlapírók legtöbbjének dicsvágyától elvakítatva: rögtön sarkon fordúlt volna, hogy világgraszoló híreivel olcsó dicsőséget arasson: félévi iskolázást vett mintegy az ősz mestertől, s annak különös meglegedését és bizalmát ez idő alatt a legnagyobb mértékben ki tudta vívni.

Alig jelent meg azonban Stanley örvendetes expeditiójának leírása: a mérhetetlen fáradalmak, a végzet sajátoságos játékából, épen a bécsi világtárlat megnyitási napjára viradólág kiolták Livingstone életfáklyáját, a nélkül, hogy az együttesen megállapított tervet keresztülvihette volna. Stanley az asanti háborúból épen a nagyszerű temetésre érkezett Londonba 1874 ápriljében! Alig tért a gyászoló tömeggel lakására: kimondhatatlan vágy ragadta meg lelkét, nem hagyva sem éjjel, sem nappal neki nyugtot, hanem szünes szüntelen vonzva őt Afrika felé, hol a Nilus forrásai a Luelába és a Tanganyika tó kifolyása még mindig fölfedezőkre vártak. Ettől fogva szakadatlanul Áfrikára vonatkozó műveket tanulmányozott, mintha már kezében lett volna a megbízatás. De sejtelve nem csalta meg, egy nap a *Daily Telegraph* szerkesztőségében a Livingstone programjából megoldatlanul maradt kérdésekről folyván a beszéd: a laptulajdonos, Lawson H. H., egész váratlanul azt kérdezte tőle: be tudná-e fejezni a felbenmaradt művet? A válasz rögtön kész volt, hisz ez képezte épen legforróbb vágyát, álmainak legszebbikét. Rögtön táviratoztak a *New-York Herald* szerkesztő-tulajdonosának, James Gordon Bennet úrnak New-Yorkba: nem volna-e hajlandó Speke, Burton, Livingstone fölfedezéseinek kibővítésére egy «Stanley-expeditió» költségeihez járulni. A válasz kevés vártatva e pár szóban átröpült az óceáni kabelen: «Yes — Bennet» s Stanley a második áfrikai expeditió szervezésére föl vala szabadítva.

Szerencsés csillagzata ezernyi veszélyek közepett múlt

1878 januárjában 2 év, 8 hó és 20 napig tartó vállalatából ismét visszavezette Angliába, hol nagy érdemeihez mért ünnepelességgel, kitüntetésekkel halmozták el a civilizált népek koronás fői és tudományos egyletei. Fáradhatatlan szellemét és vasszervezetét azonban nem meríték ki annyira az emberfölötti nélkülözések, agybántó izgalmak, hogy hazatérve a nyugalom párnáit kelljen törődéseinek kiépülésére igénybe vennie. Törhetetlen munkakedvét és ruganyos szellemét az átélt borzalmak között is oly épen megtudá tartani: hogy aránylag rövid idő alatt két igazán termetes kötetben (I. kötet 567, II. kötet 624 lap, számos szövegrajz és 10 földkép) élményeinek gazdag tárházát már májusban sajtó alá adhatá. De bármilyen roppant anyagot ölel is föl e két vaskos kötet, észleleteinek bősége még mindig annyi, hogy Afrika geológiájára, természettani viszonyaira s a Livingstone folyó hydrographiájára vonatkozóan még egy pótkötetet szándékszik a művelt olvasóközönség rendelkezésére bocsátani.

Könyvét bátran nevezhetnők iliászi vagy odysseai műnek, mert hajmeresztő kalandokban, regényes, majdnem mesés eseményekben, életveszélyes vállalatokban szintoly gazdag s az egész úgy tűnik föl előttünk, mint valami napkeleti tündérrege, középkori lovag-hősköltemény. Csakhogy e hihetetlennek látszó regeszerű események, idegrázó kalandok mind a legkomolyabb valóságok s Livingstone, Speke, Burton leírásai által teljesen igazolt mindennapi történetek ott, a homályba burkolt világ részének szűzies eredetiségben rejtőzködő bensőjében, melyet Stanley előtt európai ember még nem látott, nem érintett s melynek viszonyait saját modern culturánk mérveivel megítélni vajmi kevésbé lehet.

S mégis Stanley vállalatának kezdetéről alig érkeztek Európába hírek; némely philanthrop újságolvasó s a feketék megmentésére rendszeresen adózó jószívű ladyk egyletei egész borzalommal kezdtek jajveszékelni Stanley «hallatlan kegyetlenkedésein», nem gondolva meg, hogy édes mosolylyal, nyájas szavakkal nem lehet ott semmire menni, hol dárda és nyilzápor a vendéglátás eszköze s nyers erőszak a tekintély és népjog.

Az előttünk fekvő munka egyes részletei kellőképen meg is czáfolják e méltatlan vádakát, mert majdnem lapról lapra be kell látnunk, hogy ha Stanley mindenütt durva erőszakkal

akar magának utat törni: tizannyi emberélet sem lett volna elégséges, a mennyiből kísérete állott. A részrehajlatlan olvasó tehát a korábbi utazók érdemeinek csorbitása nélkül is be fogja ismerni bizonyára, hogy ő a reá bízott súlyos föladatot minden tekintetben nagy sikerrel és erélyesen oldotta meg s így az emberbarátok elismerésére s a tudomány férfiainak szíves fogadtatására egyaránt érdemes.

De ne vágjunk utazási sorrendje elé; sőt inkább halljuk őt magát s kövessük előkészületeitől lépésről lépésre odább.

I.

ELŐKÉSZÜLETEK S ÉRKEZÉS ZANZIBÁRBA.

Rövid tizennégy napi időt szánt Stanley a fegyverek, gyógyszerek, utazási készletek, árúczikkek stb. bevásárlására. Szükséges készletei között majdnem a legfontosabb helyet egy remekművű csónak foglalá el. A «Lady Alice» 12.19 m/ hosszú és 1.83 m/ széles, öt részre szétszedhető csinos jármű vala, hogy gyaloglásnál könnyen szállítható legyen. Útitársul fölfogadva egy kereskedő segédet, Barker Frigyst és két kipróbált jellemű, gyakorlott matrózt, a Pocock testvérpárt, Edvárdot és Francis Johnt. A *Daily Telegraph* és *New-York Herald* természetesen több cikkben emlékeztvén meg vállalatáról: a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből csak úgy özönlött a sok ajánlat. Tábornoktól le a bérszolgáig, mindenféle ember kész volt csatlakozni, sőt még «állati delejezők» is ajánlkoztak, hogy a vadak elaltatása által sikeresítsék föladatát. Valami tízezer európai s félmennyi amerikai kelle ilyenéknép visszaútasítnia. Az ajándékok és tiszteletnyilvánítások különböző nemének már több hasznát vevé, mert igen sok háztartási és tudományos eszköznek jutott ily úton birtokába. Egy kissé átrándult még amerikai barátaihoz, majd őt betanított kutya-val kiegészítvén felszerelését: 1874 augusztus 15-én a brit-indiai társulat egyik hajóján búcsút vett Európától, hogy szeptember 21-én Zanzibárban «Kelet-Áfrika Bagdádjában, Iszfahanjában, vagy ha úgy tetszik, Stambuljában» kössön ki.

Alig huszonnyolcz hónappal előbb távozott volt e hasonló nevű szigeten fekvő városból, tehát sok újsággal nem talál-

kozott ott. A város tömör koczkakövekből épült házaival nem valami meglepő jelenség; de annál változatosabb utcái élete, minthogy százezernyi lakosság gomolyog itt föl-alá, kelet minden nyelvén alkudozva s zajongva és eleven tárlatát képezvén a szeszélyes népviseleteknek. Stanley idejét itt ropantúl igénybe vették a bevásárlások, mert különféle kelmék, üveggyöngyök, vas- és rézsodronyok, kauri csigák képezik a beláfrikai forgalom «váltópénzét»; és épen ezek vásártere e sziget. A tikkasztó forró nap heve alatt kora reggeltől alkonyatig tehát mindenki a rakparton izzad, egyik kezével kínálva, vásárolva, másikkal magát törülgetve. Az utcákat 3—4 emeletes házak szegélyezik s a város végén egy roskatag, ma már kevés jelentőségű erősség áll, honnan a hívatlanokot taraczkdurrogással szokták fogadni. Ezelőtt még néhány évvel rabszolgavásárok folytak, de ma már híre-pora sincs az ilyen lelketlen üzérkedésnek. A kikötőben mindig ott horgonyoz két-három tekintélyes angol hadihajó, hogy a rabszolgaacsempészetet ellenőrizze s az arab fejedelem tilalmával daczoló üzérek megfenyítésére kéznél lehessen, mert 1874-ben az angol kormány a sziget urát, Barghast, gyöngéd erőszakkal rávév ez embertelen üzelem eltörlésére. A fejedelem 1875-ben Angliában is megfordult s ott közelebbről szemügyre vevén az angol kormány jelentékeny hatalmát, azóta a rabszolga-kereskedésnek legerősebb üldözője s Stanley vállalata is sokat köszönhet buzgóságának. Humánus gondolkozásmódja a kereskedelemre nézve szintén jótékony hatású, minélfogva Zanzibár az európaiak nagyobb vállalkozásaira háladatos pontúl kínálkozik. Főleg a fűszer, haszon- és díszfa-kereskedés lendülne itt sokat nagyobb tőkebefektetés és egy kelet-áfrikai vasút mellett. Jelenleg a kereskedelem intézői az arabok, kik többnyire Muskatból telepedtek ide át. Minden családi név nélkül, atyjokról, nagyatyjokról hívatják magokat s a benszülöttekkel vegyülve, eredeti szálas termetöket, fehér színöket majdnem teljesen elvesztették, hanem fajok fanatizmusát s bosszúálló természetét annál szívósabban őrzik. Valamivel kisebb rangúak a hind származású banyánok, kik a szükséges kereskedelmi tőkét hozzák forgalomba s így az uzsorás és pénzarisztokratia-osztályt képezik. Ezek után következik a munkásosztály, melynek zömét a vangyanok szolgáltatják. Sokat írtak már egy idő óta felőlük s többé-kevésbé megbízhatatlan, jellemtelen söp-

redéknek ítélték az útazók; de Stanley útazásának egyes részletei tényekkel fogják bebizonyítani ez elhamarkodott föltevés alaptalanságát s mert az expedíció leghasznavehetőbb elemét képezék, tán nem lesz fölösleges némileg múltjokra is visszatekinteni.

Mikor az arabok Zanizibárt hatalmukba kerítették, két néger rendet találtak ott: a vatuma (rabszolga), és vangvana (szabadok) rendét. Utóbbiak portugál gazdáik halála alkalmával szabadultak föl, vagy megváltották magokat, de eredetileg ők is Kelet-Áfrikából származhattak ki. Az arabok keveset törődtek ugyan e társadalmi szervezettel, mindazonáltal pörös esetekben mégis megkérdezték vatuma (rabszolga), vagy vangvana (szabad) az illető? Utóbb a szárazról oda került fekete kereskedőkre is alkalmazták e kérdést s így a közéletben a vangvana elnevezés szabadokra és rabszolgákra egyaránt érvénybe lépett, ha az illetők feketék voltak; mígnem a benszült feketék általános nevévé emelkedett, kik Zanzibárban egész külön negyedet képeznek. Megérkezésünknel legelőször is velök találkozunk, mert a kikötőből ők szállítják be az idegeneket s hordári, inasi állásokat mindenütt ők töltek be. Nagy előszeretettel hordják a piros fezt és a fehér kabátot, mi meglehetősen komikai kinézést kölcsönöz szénfekete bőrüknek. Livingstone, Burton, Speke és Grant is őket használták föl vállalatukhoz és az ő tapasztalataik szerint is egészen a vezető eszélyességétől függ, hogy babonás, lázongó természeteket megtagadva, a legodaadóbb útitársak legyenek, mikor aztán valódi stoicismussal tűrik a legsúlyosabb helyzet bajait is és az első intésre étlen-szomjan, hősökként rohannak a legbiztosabb veszélybe.

Mielőtt tovább mennénk, ismerkedjünk meg kissé Stanley útitársainak egy másik, még jobban magasztalt osztályával, a vanyamvezikkel is. Ezek az égalji változásokat még könnyebben kiállják; megbízatásaikat nagyobb önérzettel és becsvágygyal teljesítik s a gyaloglást hihetetlen mértékben győzik. Gyöngéd bánásmód mellett a legszelídebb nép a világon, de a túlszigor folytonos ellenszegülésre ingerli őket. Különösen harcias szellemök megbecsülhetetlen egy ilyen vállalatnál, minő a Stanleyé. Szerencsére Stanley igen jó hírben állott Zanzibár említett munkásnépe előtt, hol mindenki tudta, hogy ő találta a «fehér öreget» Udsidsiben. Megérkezése után mind-

járt többen fölajánlották szolgálatukat, de ő az első útjában kipróbált vezetőket igyekezett előbb apró kedvezésekkel lekenyerezni. Az egyiknek vaskos fekete ujját például arany gyűrűvel díszíté föl; a másikat pompás nyakékkal, fülönfüggőkkel tüntette ki. Csak mikor eléggé meggyőzte őket adakozó természetéről, akkor hirdetett «saurit» (értekezletet), mi nélkül Áfrikában nagy vállalatához fogni nem lehet. Bizonyos napon tehát körbe gyűltek az önkénytesek s Stanley törökösen eléjük ülve, odaszólt: «No mondjátok barátim, mit tevék legyünk? mit gondoltok csak?» Tompa mormogás, hangköszörülés következett erre, mindenik a szomszédjától várt szót, s mivel senki sem akart rákezdeni: végre hangos nevetésben törtek ki. Ekkor Mumva Sera, kit valamely élez szokott csak kihozni a sodrából s ki kellőképen meg volt nyerve az ügynek, haragosan ráförmedt Safoni fiára: szólj már, hisz nem esz meg ez az úr bennünket. Az illeténkép fölbátorított férfi előbb köhécselő hangfutamokat dúdolgatott s úgy belemelegedve, végre egész diplomatiái símasággal egy beszédet tartott, minek a sok hímezés-hámozás után ez volt a veleje: «Eljöttünk uram, hogy tudjuk előre, merre akarsz vinni?» Az útazás tervét, célját Stanley szintén igen udvarias és óvatos modorban fejtette ki. Minden ismeretlen névnel a csodálkozás vagy borzalom hangján közbekiáltoztak; de a beszéd végén mindenik mély lélekzetet vett s a másokra nézett, mintegy annak kifejezéséül: no ez már nagy dolog, ebben már érdemes résztvenni. Hanem most jutott eszökbe csak a bökkenő: Mikor járhatnak ily nagy útnak végére. Az egyik azt mondá soha, a másik 8—10 évet tűzött ki és Livingstonera hivatkozott, hogy az is 2—3 évre indult el s ítéletnapig ott maradt mégis. Lett erre nagy töprengés, zaj, zsvaj, hogy Stanley a jól előre præparált ügybarátok segélyével ugyancsak kézzel-lábbal argumentált, míg oda vihette a dolgot, hogy tobcrzáshoz lehetett fogni.

Itt ugyan szigorú bírálat alá vették kinek-kinek előéletét, testi alkalmatosságát s mégis a legnagyobb óvatosság daczára sajnosan kelle később tapasztalni, hogy oda nem illő elemek is bevegýültek, kik szégyent és kárt okoztak az expediciónak s lázadásaikkal annak haladását nehezíték. Végre megérkezett a «Lady Alice» is, csakhogy darabjai az alig félméteres őserdei ősvényekre nem találtak. Az eredeti négy részlet helyett tehát

nyolcz 91 centiméteres darabra osztották el. Mig ez végbe ment, Stanley a Rufidzsi folyam deltatorkolatának átkutatásával hasznosította idejét. Onnan visszatérve, összecsomagoltatott mindent s mivel Bel-Áfrikában a szállítás csak emberi erővel foly: 60 fontos (27 $\frac{1}{2}$) csomagokra kellett elosztani a 8165 $\frac{1}{2}$ készletet. Ilyeténkép az is kiderült, hogy legalább háromszáz teherhordozót kell fölfogadni. Betegségi, halálozási esetekre való tekintetből még negyven tartalékost szándékozott a Rufidzsi tájáról s a szomszéd falvakból összetoborzani, mert Zanzibárban 2—10 dollár havi bér mellett csak 230 embert (vangvána, vanyamvezi, mombasai, tanyai, saadani partlakók) kapott, kikkel az amerikai consulátus előtt kötötte meg az alkut. E szerint a ki Áfrikában szolgálatképtelenség miatt hátramarad, az útazás végével két évi teljes berről biztosított. Előlegül az öregebbek húsz dollárt, ifjabbak felannyit vettek át rögtön s az indulás napjáig fejenként egy dollár heti zsoldot húztak. Ilyeténkép a szerződés napján 6200 dollárt (13 ezer forintot) osztott ki Stanley, ki viszont arra kötelezte magát, hogy emberségesen bánik velök; a betegeket ápolásban részesíti, s ha valamely barátságos törzsnél vissza kell hagyni egyik-másikat, az illetőt ellátja kelmékkel, gyöngyökkel s egyéb cserecikkekkel, hogy a jótévő házigazdának szíves-ségét meghálálhassák s fölgyógyulás esetén visszatérhessenek. Biztosította őket, hogy semmi körülmények között el nem válik tőlük s a méltatlan bántalmazókat megbünteti.

A ramadán ünnep végével pontosan megjelentek Stanley emberei, kikhez még az úgynevezett hittérítői egyetem három növendéke csatlakozott, úgymint Feruzi Róbert, Andrew és Dallington. Megható jelenet vala a búcsú, midőn november 12-én a 224 ember öt arab hajón s Stanleyék egy hatodikon megszámlálhatatlan néptömeg búcsúnyilvánításai között a horgonyt fölszedték, hogy tán örökre búcsút intsenek a művelt világnak. «Nyugot felé gyorsan aláhanyatlott a nap tűzgolyója, lassanként az alkony sötétjének engedve tért. Homályos árnyak borulnak a távol szárazra, a tenger síma tükrére és sötét szorongás fogá el sajgó fájdalommal telt keblünket, míg az utolsó sugarak elhaló fényénél a sötét világrész felé evezénk.»

II.

KELET-AFRIKA PARTJATÓL A VICTORIA-NYANZAIG.

A Bel-Áfrika szélén az első kiindulási állomás Bagamoyo, egy kis parti város, hol a karaván-vezetők embereiket próbára teszik s a fegyelem szigorát alkalmazni kezdik. E tekintetben Stanleynak hasznos előtapasztalatai voltak; mert első útjából tudta, hogy a válás fájdalmától gyötört s a bizonytalan jövő esélyeitől rettegő tömeg a szelíd bánásmód által törődik be leghamarább válságos helyzetébe; de tudta tapasztalatból azt is, hogyha a rendszereteket s a fegyelmet már itt beléjük nem oltja, beláthatatlan bajoknak és zavaroknak teszi ki magát. Ilyen gondolatok között rakodott ki november 13-án reggel egy első expedíciójánál is használt régi házba. De alig helyezkedett el, egyszerre a legéktelenebb sivítózás verte föl nyugal-mából s egy percz alatt Bagamoyo összes lakossága kardokkal, puskákkal hadonázva, ott fenyegetődött lakása előtt: hogy így meg úgy pórul jár, ha ezekkel a zsványokkal, gyűjtogató gaznéppel tovább nem takarodik mindjárt. Stanley elképzelhetőleg meg volt rémülve e váratlan jelenetre s azt sem tudta, mitevő legyen kényes helyzetében, midőn egy előkelő arab kivont karddal a fölháborodott tömeg élén berontott hozzá, dühtől szikrázó tekinteteket lövelve reá, mintha mindjárt le akarná harapni ártatlan fejét. Jó szelleme azonban nem hagyta el s lehető nyugodtsággal maga mellé ültetvé a pattogó népvészért, nagy mértékben sajnálkozva, hogy panaszt kell tőlük hallani. Ez eljárás észrevehetően lehütötte a fölháborodott tömeget s rögtön hallani lehetett a mint kiabálták: «Te arab figyelj!» «Te beluts fogd be szádat!» stb. szóval egymást csitítani kezdék. «Sauri»-ba ültek tehát össze s a nép szája toranyát-baranyát összezagyválva, nagynehezen végre kisütötte, hogy egy ember részegen berontott bódéjába s egy köteg gyapottal eliramodott, s mert panaszos azért galléron csípte, még neki állott fölebb s ha szomszédai segítségére nem jönnek, bizonyosan fölkéselte volna. Az erőszakoskodó vangvana kipuhatoltatván, a fölindult tömeg szeme láttára bebörtönöztetett, mely eljárásra kezdének csillapodni s kevésbbe fenyegetődzve sorolták föl további sérelmeiket. A bagamoyi

parancsnok azonban ettől az időtől minden kísétáló vangvanára hajtóvadászatot tartott s csak nagy bajjal vivta ki Stanley, hogy legyen kissé elnézőbb az emberek iránt, kik egy hosszú út előtt állva, kissé tán extravagansabbak lehetnek a közönséges balandónál.

Van Bagamoyoban egy fontos intézmény is, melynek keletkezése azonban szoros kapcsolatban van a zanzibári egyetemnek missziójával. Oxford és Cambridge, a két angol egyetem kezdeményezé ezeket 1861-ben, mikor Livingstone sensationális közleményei Nyassa, Schirwa és Zambeziről Angliába eljutottak. Akkor Mackenzie püspök (korábban natali püspök) elnöklete alatt Procton, Scudamore, Burup és Rowley lelkészek missionáriusokká küldettek ki. Livingstone tanácsára eleinte a Rovuma folyó vidékein telepedtek le, de egészségi és helyrajzi okokból csakhamar eltávoztak onnan, és 1871-ben Magomeroban ütötték föl tanyájokat. Livingstone azonban meghasonolván a missióval, elvált attól, kik azután a mau-ganja törzsszel kötött szövetség értelmében a törzs háborúiban is részt vettek, vagyis eredeti küldetésöktől eltérően, politikai térre engedék magokat sodortatni. Ehhez járult a telepet övedző mocsárok miasmaticus légkörének káros hatása a misszió tagjainak egészségére, minek Mackenzie püspök és Burrup is áldozatai lettek. Az életben maradtak kivonultak ekkor Bel-Áfrikából Zanzibárba, hol Mbwenni mellett pompás palotában helyezkedtek el. Valami nagy szerencse itt sem követé működésöket. Most csupán egyetlen lelkipásztor oktatja ott a gyermekeket a nyomdászatban, fém- és ács-iparban s más hasznos foglalkozási ágakban. A ház tehát ipar-tanműhely és valláserkölcsei iskola egyszerre.

Bagamoyón fölül másfél mérföldnyire emelkedett a másik misszió «Notre Dame de Bagamoyo», szintén a célból, hogy a jószívű adakozók krajczárain fölfogadott hajók által megmentett rabszolgákat oktassa. Itt francia szerzetesek teljesítik magasztos hivatásukat. Kókuszpálmák, narancslugasok, mangofák rejtik el a kies telepet, melyet tisztán tartott utak által keresztezett zöldségültetvények öveznek körül. A misszió vezetője Kiduwaban már egy fiókintézetet rendezett be s szándékában áll az Udsidsibe vivő úton egész lánczolatot létesíteni. Az angol missziótársulat és methodista egyház is tart fönn még két egyházat Kelet-Áfrikában.

Sajnos tévedésben élnek azonban egyáltalán a philantropok, midőn azt képzelik, hogy csupán lelki oktatás által eléggé nemesíthetők a feketék. Figyelmen kívül hagyják azt a megdönthetetlen tapasztalati tényt, hogy az ember, legyen az fekete, fehér vagy rézbőrű, bizonyos életigényekkel bír, melyeknek betöltése őt műveli és megelégedetté teszi. Már Livingstone határozottan kijelentette, hogy a pogányok megtérítésére a biblia egyedül nem elégséges. «A keresztyénség és polgárosodás elválaszthatatlanok egymástól; egyiket sem lehet a másik nélkül terjeszteni. A keresztyén hitre térésnek alapját és előfeltételét épen a polgárisultság, ipar, kereskedelem, a kényelmesebb élet s annak nemesebb örömei és magasabb élvezei után való vágy képezi. Hittérítő mindenki, a ki öntudatosan vagy öntudatlanul az emberi nem művelésében és nemesítésében közreműködik, legyen az tudós, kereskedő, tengerész, katona vagy pap.» Ilyen fölfogásban él Stanley is, s ép azért nem jósol kívánt sikert az egyoldalú vallásprédikátoroknak, hanem sürgeti, hogy az ipar, kereskedelem segélyével emeljük ki e vadakat állatias viszonyaikból.

De visszatérve az utazási készülődésekhez : Stanley sietetni kívánta az indulást, nehogy a kihágások ismétlődjenek. November 17-én tehát hajnal hasadtakor fölharsant a kürtjel, noha az expeditió még kiegészítve nem volt. Kora reggel szakaszokba osztva megkapta mindenki a neki megfelelő terhet, így egy jól megtermett férfinak 60 font (27 kiló) jutott, azzal a biztatással, hogy egy év alatt körülbelül félennyire fog apadni rakodmánya. Mások 50 fontot, fiatal suhanczok csak 40-et vittek. A fényképező készülékeket, meteorologiai eszközöket, órákat, könyveket is így rakatta el 40 fontos ládácskába s féltékenyen őrzött három chronometerjével együtt leghűbb embereire bízta. A vezetők pirosas párnahéjkelme öltönyeikben pompázva különös kitüntetésül fémrúdacsákat vihettek. A «Lady Alice» egyes darabjait négy herculesi termetű hordár emelte, kiknél csupán a csapatfőnök Mauva Sera kapott nagyobb díjazást.

Végre a fölvonulás megtörténvén, a lakosság bámulása közepett megindult a menet. Elöl jó távolban négy vezető, utánok tizenkét útmutató piros köpenyben, vállakon sodronytekercsekkel; azután 270 ember, kik a felszerelést, árúczikákat, üveggyöngyöket s a «Lady Alice» szétszedett darabjait

czipelték; mögöttük 36 asszony s 10 gyermek, a vezetők és csolnakszállítók gyermekei, kik anyjuk nyomában lépegetnek s házi eszközök szállításában segíteni iparkodnak; azután következtek a hátas szamarak, az európaiak és fegyverhordozók. A hosszú sort végre tizenhat vezető zárja be, kik egyszersmind látvédet, tábori rendőrséget képeznek, az elmaradozókat fölkeresik, visszavezetik s míg mások akadnak, számfölötti minőségben szolgálnak. A szakaszok lépteit harsány kürtök élénkíték, sőt egy fiú közbe-közbe dobót is pörgetett. Vidám zajongás és kacaj között indult meg tehát a karaván, azonban csakhamar lelohadt a lelkesedés, a sorok bomlani kezdtek, mihelyt a nap teljes hevével sütni kezdett. A gyakorlatlanok ájultan rogytak össze s átkozták a perczet, melyben Zanzibárt elhagyák. Maga Stanley is szívesen megpihent volna, de köröskörül mindent leperzselt a nap heve s három órányira remélhettek csak üdítő vizet. Nem sokat ért a biztató szó sem; sokan eldobták podgyászokat, hogy végre a szamarakat és vezetőket kelle azokkal megterhelni. E föltünő gyöngeséget az opium élvezésének tulajdonítja Stanley, mely testileg, lelkileg annyira elgyöngíté a vangvanokat, hogy nagyobb erőfeszítésre képtelenek. Így érték el délutáni két órakor a Kingani folyót, hol a Pocock fivérek a «Lady Alice»-t összeállították már, hogy egy óra alatt átszállhattak s Kikoát választák első megállapodási helyül. Még a kutyák is megsínlék az iszonyú hőséget, egyikök mindjárt első délután kilehelte páráját s a többi is halálos bágyadtságban támolgott odább. Tehát nem vala fölösleges egy napot tölteni Kikokában, mi alatt több újonczot toborzottak. Első délután itt is furesa jelenettel kelle Stanleynek vesződnie. A bagomoji parancsnok ugyanis egy csomó katonát küldött utánok s levélben tudatta, hogy tizenöt nőt rábeszéltek volna a vangvanák férjeik elhagyására s az expeditió követésére. Néhány nő be is vallotta ezt rögtön; de midőn Stanley vissza akarta őket küldeni, nagy zenebona támadt miattok, mert a fekete Don Juanok fegyverrel is védni akarták vendégeiket. Az első expeditió hű embereivel és Pocock Eduárd segélyével végre sikerült bekeríteni és lefegyverezni a szerelmi tüztől elkapatott lovagokat; a női hűség eme mintaképeit pedig fegyveres katonák tolonczozták vissza illetőségi helyökre.

Stanley a közönséges karaván-úttól valami 30 mérfölddel

éjszakra vezette kíséretét, mert nem ok nélkül abban a hitben élt, hogy kevésbé járt vidékeken kevesebb csábinger van a szökésre s a szigorú fegyelmet könnyebben alkalmazásba lehet venni. Parkszerű erdők, nyájas dombok váltakozának e vidéken egymással; közbe-közbe hegyi patakok csörtetnek a völgyön keresztül, hol sűrű ligetek enyhe árnya fogadta fáradt tagjait. A faluk jobbadán sűrű erdők közelében vonták meg magokat s védelmükre azonfelül czölöpökkel s cserje fanemű euphorbiákból nevelt élősövénynyel védik magokat, a mire a közbiztonság gyarlósága mellett vajmi nagy szükségök is van. Deczember 3-án lépték át a Vámi egyik mellékfolyóját az Alkundit, mely Uguru országát Usogától elválasztja.

Itt eltértek attól a hegylánczról, melynek irányát idáig követék s melyben helylyel-közzel gneisz, gránit, különféle palák, sőt bazált az alkotó kőzetek. Uguru népe fölötté szereti üveggyöngyökkel, sárgaréz-sodronyokkal cziczomázni magát; felső ajkakat meg fölhasítván, gömbölyű forgácsokkal, dinnyemagvakkal peczelik ki a sebajkakat, nehogy valamikép össze-forrjanak. Nyakukat kecskeszarvak, sárgaréz lánczok, tojásdad gyöngyök ékesítik, míg arczukat ockerfölddel szokták kifesteni. Gondoljuk még ide a hajfürtök közül alácsüngő rézlemezeket, tarkábbnál tarkább gyöngyöket, kék vagy piros kelme-öltönyt, s előttünk áll egy díszbe öltözött uguru.

Makubikánál 2675' (815.31 m) magas vízvásztóra kapaszkodik föl az ösvény, honnan nem mindennapi kilátás gyönyöreit élvezhették. Előttök a kitaugvei viruló völgyteknő tárult föl, melynek gazdag tenyészetét sókivirágzások szakítják meg, annak jeléül, hogy egykor tenger hullámozott fölöttük. Lenn a völgyet az éles, faszzerű fűvek s málnaféle cserjék dsunglevé alakítván át: fölötté nehéz azokon áthatolni, de a vad, még az elefánt is annál biztosabb menedéket talál azokban. Itt bukkantak először zebrákra, melyek igen finom szaglással és jó hallással bírnak, minek következtében nem könnyű hozzájuk közeledni. Midőn egyiket sikerült célba venni: lövés után néhány lépést vágatott előre, majd reszketve összegyogyott s lábait ég felé fordítva kimúlt. A többiek ijedten futottak körül, míg Stanley ezekből is elejtett egyet, azután a magas fűbozótban eltűntek. Néhány oroszlán is mutatkozott, a nélkül azonban, hogy valamelyiket lőtávolba lehetett volna kapni.

Még egy jókora magaslaton keltek át, melyben porphyr, quarcz, zöldkő, sötétbarna agyagpala, gránit és calcedon-féleségek uralkodnak. Deczember 12-én huszonöt napi útazás után Mpvapvaában egy óriás baobabfa lombsátora alatt telepedtek le. E hosszú úton, a tábori rendőrség ébersége daczára, ötvenen szöktek meg s e veszteség annyival sajnósbban érinté Stanleyt, mert a kiosztott árúczikkeket sem átallozták eltulajdonítani. Betegség, elerőtlenedés miatt is többeket el kelle hagyni, úgy hogy a népes tábor észrevehetően fogyott.

Az ugombói tóhoz vezető vadonból nagy területű dsung-léra értek ki, hol a lég hirtelen meghűlt, majd hatalmas mennydörgés vette kezdetét s az ég sötét felhőkbe borúlt. Megérkezett az útazók nagy ellensége: az esős évszak. Előttük egy tómedencze tátongott, melyen egy óra múlva ötven méter széles áradat vágatott végig, de szintolyan hamar el is tűnt ismét. Épen karácson tájt történt mindez s bizony pogány egy ünnepjük vala szegény útazóinknak. Nemcsak a folyvást szakadó esőtől szenvedtek, hanem az agyagos ösvények is sikamlósak lettek, mint egy akkori levélben panaszolja Stanley: «S az átázott portéka, a mellett hogy súlyosabb lesz, fele-részében legalább el is romlik. Az ételmi szerekből sem telik eléggé, mert az előre nem látó benszülöttek készlete a májusi aratástól fogytán van, s a mit adnak, tízszeres árral fizettetik meg.» Ő maga tíz nap óta húst nem látott. Rizs, théa, kávé s az otllakók lisztlevele képezé napi ételmét. Mikor Zanzibár-ból kiindultak 180 fontot nyomott, s most harmincznyolcz nap múlva, a silány étel 134 fontra sorvasztotta le. És e súlyos viszonyok között is folyvást munkálniok kelle s iszonyú vesző-dések volt a rabló-zsold miatt, mit vám gyanánt követeltek az ugugói pénzsóvár főnökök.

Ilyen viszonyok közt sem pihentetheték tagjaikat, hanem haladtak szakadatlanul előre; de az elégtelenség nőttön nőtt s Mukondokunál ötven ember már-már megszökik, ha tervöket idején meg nem gátolják. E mellett a betegek létszáma is félelmesen szaporodott, sőt Stanleyt is meglepte az áfrikai láz. Mukondokuból épen újév napján, 1875 január 1-én, éjszak felé fordultak s így letértek az Unyanyembébe vezető vonalról, hogy a Victoria-Nyanza tót látogathassák meg. E vidéken nem járt még európai s a fehér arcz megbámulására messzi földről összecsedültek az emberek, kik

legalább barátságos indulatot tanúsítottak, úgy hogy a sok marasztalás miatt alig lehetett haladni, mert minden faluba beinvitálták őket. Nagyon egyszerű igényű, primitív fölfogású egy nép ez, s főnöküket egy pipa- és karperecz-ajándék teljes elragadtatásra volt képes hangolni.

A szívesség viszonzásául engedelmet kért, hogy udvari prófétájával jövendőt mondathasson neki. A jós tartós egészséget és szerencsés utat helyezett kilátásba. De már a legközelebbi faluban, Mtiviben, nem sok foganata vala a prophetiálásnak. Az ég csatornái teljesen megeredtek s Stanley éjjel arra ebredt, hogy sátrát zuhogó ár fogja körül. Hatalmas csizmaival úgy kellett kieviczkelni, de sok drága holmijok, így Mteza királynak szánt hármónika s legbecsesebb kincsök, a lőpor egy része hasznavehetetlenné lett. Örültek tehát, mikor Uyanzi hegyvidékére följuthattak, bárha onnan ismét egy kietlen, bozótos sivatag látképe rémíté el őket. Hogy jelentékeny magasságú felföldre ($3800' = 1158^m$) jutottak, azt nemcsak az aneroid mutatá, melylyel magasságméréseit és meteorologiai észleleteit eszközlé Stanley, hanem a növényzet megváltozása is. Míg Uyanzi alantabb vidékein akác, gummi, euphorbiafák, tamarindusfa, dompálma s másféle pálma, továbbá mangó képeztek állandó növényzetet: addig itt természetes myombok és körisfa vették át a szerepet, melyeknek a gneisz- és vöröshomok-vegyülék alkalmas talajul látszék szolgálni.

Muhalalában találkoztak egy csomó menekülttel, kiket az unyanyembéi király fia üzött, mivel Mirámbohoz, unyanyézi főnökhöz, szítottak. De Stanleyékra nézve a részvétnyilatkozatoknál fontosabb vala, hogy élelmet találjanak, a mit a kis helységben hiába kerestek. Azzal vigasztalták, hogy Urimitől alig vannak két napi járásra. Nagyobb biztosság kedvéért egy vezetőt fogadtak tehát, de a vadonban az sem tudta az utat s szépen eltévedtek. Nem is csoda, ez összevisszakuszált beláthatatlan sűrűségben, hol nagy ritkán jár egy-egy vayoga karaván. Nagy fák hiányoznak ugyan, hanem annál tömöttebben forradnak együvé a kúszó növények, hogy e szövevényes tömkelegben minden lépés fáradságos küzdelembe került. Hogy céltalan bolyongnak, azt csak másodnap látták be, mikor a kiosztott élelemből már alig volt valami s halálra voltak fáradva mind. Bolyongásuk alatt 4350 lábnyi

magasban egy szép hegyi tavat érintettek s azután még kettőt láttak, melyeknek szépségét más körülmények között Stanley áradozó magasztalásokkal emelné ki bizonyára. Este felé egy nagy fa tetejéről vezetőjük körülnézve, legalább tájékozható valamennyire magát, mert megnevezett egy közel eső falut; de azért a hátvéd késedelmezése miatt ott kelle az éjet átnyomorgni. Alig várhatták a reggelt, siettek Uveriveribe, hanem oh fatum, ott sem találtak egy befaló falat ennivalót sem.

E válságos helyzetben negyven legerősebb emberét Urimi egyik helységébe, Sunába, küldötte Stanley, s bár 48 angol mérföldnyire esett az a helység s odáig az Elefánt magaslatot is meg kell mászni: a derék küldöttek mégis készeknek nyilatkoztak még azon éjjel eljutni oda. Kereken körül a legszebb mangófaerdő terült el, de vad nem akart mutatkozni, összeszedtek tehát minden gyökeret, bogyót, csakhogy éhségüket enyhítsék. Nehányan egy erjedésnek indúlt elefánthullát találtak s minden tilalom daczára nekiestek, a miért iszonyú gyomorgörescsel és lázzal kelle lakolniok. Szerencsére Stanley az orvosságkészletben tíz font zabdarát és négy font ravelanta arabicát fődőzött föl, úgy hogy minden ember egy-két csésze vékony levest kaphatott. Látni kellett volna azt az örömet, mit ez a silány élelem okozott!

Ötödnap előestéjén három puskalövés jelenté, hogy a bátor küldöttek közelednek. Reggelre ott is voltak annyi elel-séggel, mennyi egy jóllakásra elég volt. Jókora magasságban ($5250' = 1600^m$) sziklacsoporthozatok között az Elefánt-hegységen át kanyarog az ösvény Suna felé, hol ismét összeütközésre kerül a dolog, ha Stanley szokott erélyes modorával meg nem előzi a viszály kitörését. Különben a lakosság (varimí) jelentékeny műveltségi állapotáról tesz tanúbizonyságot az, hogy rendszeres művelést és baromtenyésztést űz, patriarchális államszerkezettel bír. E kedvező helyzetet az expedíció maga javára föl is használá és négy napot pihenésre fordítottak. Tovább azonban nem maradhattak, mert egyik betegség a másikat érte s mindenki életét kezdé felteni, a derék Pocock Eduárdot is lesújtották az iszonyú fáradalmak s typhusba esett. Nehogy a csüggedés tovább terjedjen, Stanley indulót fúvatott, de maga is nyomott hangulatban kelt útra. Emberei alig vánszorogtak s ha a varimik, kik fegyveresen kísérték őket egy darabig, valósítják fenyegetődzéseiket:

a catastropha kikerülhetetlenül bekövetkezik. Nagy bajjal, majdnem halálra kimerülten, jutottak Csivju-ba, egy 5250 láb (1600 m) magas hegyháton fekvő helységbe, hol szegény Pocock iszonyú kínok közt kiszenvedett. Sírját egy terebélyes ákác árnyába ásták meg, annak kergébe vették nevét, egy keresztet és halála idejét. A kíséret tagjai négyszöget képeztek s egy rövid ima után ott domborúlt a néma sír 400 angol mérföldre a tengertől, egy jobb sorsra érdemes ifjú fölött. Mélyen meghatva álltak körül mindnyájan s Stanley egészen lesújtva vonúlt vissza sátorába. Meghatottságukból valamennyire fölocsúdva, észrevették, hogy ez a fensík vízválasztó is egyszermind az indiai Oczeán felé haladó Rufidzsi és a Nilus között, mert innen a Victoria-Nyanza felé irányul már minden vízér. E táj egyébként is kellemes ellentétet képezett az eddigi vízszegény vidékekkel, hisz Mpvapvatól kezdve csak időszakai folyókat láttak s tavakból, vízállásokból kelle szomjukat enyhíteni. Manguráról Huruba érkeztek s bár víz mindenütt bőven mutatkozott s a tenyészet sem volt szegény, a barmok, kecskék és juhok mégis föltűnő soványan néznek ott ki. A lakosság sem közlékeny, sőt alattomos s Livingstone 1871-ki levélhordóját Izandsee és Vinjata kegyetlenül leölték. Minthogy erről Stanley egyelőre mitsem tudott, ott maradtak, míg tisztába hozhatták eltűnt emberök hollétét. Ez alatt Vinyata nagy kuruzslója a tábort meglátogató s barátság jeléül egy kővér ökröt hozott ajándékba. Nagy szerencsétlenségekre ép ekkor szárogatták a megázott árúczikkeket s noha 15 darab kelmét, 30 nyakkendőt, 9 méter sárgaréz-sodronyt adtak az ajándék viszonzásául s még azonfölül a kiürített dobozokat is átengedték: úgy látszik kapzsi vágya nem vala kielégítve. Eltávoztakor a leölt ökör szívét is elkérte és sovár tekintetekkel méregeté végig a kirakott portékákat. Másnap ismét ajándékkal tért vissza s mint előbb a legnagyobb udvariasságok közt távozott el. Hanem felóra múlva egész sereg benszülött jelent meg a tábor körül, folyvást ezt ordítózva: «Hihyu a hihyu!» Valami tejlopás képezte szerintök a casus bellit s ugyancsak nagy váltságdíjjal lelete haragjokat kiengeisztelni. Ekkor egészen más irányból termett elő egy újabb csoport, még hevesebben fenyegetve a «tejtolvajokat».

Ebben az izgalmas pillanatban rontott Stanleyhez egy zanzibári fiatal ember, hírül hozva, hogy bátyját az erdőben

megölték, őt magát megsebesíték. Ugyanekkor túl felől látni lehetett, mily hetvenkedve adja elő a fiatal Soliman gyilkosa hősi tettét. A koczka el volt vetve s nagy merészen nyilazni kezdett az elbízakodott vad nép; minthogy pedig Stanley embereit visszatartá: még jobban fölbátorodtak s harmincz lépésnyi közelre rohantak elő. Ekkor Stanley is megsokalta a dolgot, fegyvereseit hirtelen kivezénylél, kik elől hanyat-homlok tovairamodott a merész csöcselék. Kevés vártatva ismétlődött a támadás s hangosan kiáltozák, hogy: «Ti csak nők vagytok, takarodjatok tehát», hanem azért most is futással végződött a csetepaté. Ez alatt Stanley a tábort jól megerősítetté s bár védelemre hetvennél több embert nem lehetett fölhasználni, mégis elfogadta másodnap is a harczot s délelőtti 9 órától délutáni 4 óráig tartó csatában szerencsésen visszautázta harmadszor is a vadakat. Csakhogy a győzelem ára, fájdalom, 22 emberélet s 3 sebesült lett. Harmadnap újra kezdődött a küzdelem s nem kis erőfeszítésbe került a sokszoros ellenfelet ismét megfutamítani. Ekkor már a betegeket is idevéve, 53 ember helyét kelle a meglevőknek pótolni. Valóban nem kis erőfeszítésbe került, hogy a kishitűek jajveszékelése daczára, terveit mellett maradott s célját föl nem adá. Kevésbbé erélyes ember a végzet ujját látta volna e csapásokban, de ő január 26-án kiadta az indulási parancsot és sokképen apasztott hadával is kész volt nehéz földadatát kivinni. Néhány óra múlva egy sziklaszoros elég védelmet nyújtott nekik arra, hogy kissé nagyobb biztonságban kipihenhessék az átélt fáradaimakat.

Útjuk vadonban kanyargott odább, hol a szeszélyes gránitszikla-alakzatok még a benszülöttek figyelmét is fölkel-tették, mert az egyiket Mgongo Tembo (elefánthát) névre keresztelték el. Alatta terül el a hasonnevű falu, melynek főnöke szigorú, conservatív ember ugyan, ki még fiait sem bocsátja sehova, nehogy új szokásokat hozzanak be, mindazonáltal vendégei iránt nagyon szíves vala. Tőle tudták meg azt is, hogy a vanyaturuk rabló népek s azért kérték vissza az ökor szívét, mert azt hiszik, hogyha a fehérek e vérterjesztő szervet elvesztik, testökben elgyengülnek s könnyen legyőzhetők. Két napi ottmulatás után tíz emberrel megerősödve folytatta útját az expedició. Igiránál pillantották meg a Luvanberri sikot, mely csekély emelkedésénél és szegélyző

hegyeinek alakzatánál fogva valaha útazásuk első célpontjának, a Victoria-Nyanza tónak oldalága lehetett.

Ennek közepén egy sajátságos alakú magaslat emelkedik, rekettyés szigethez hasonlóan, melyre a vad nedves időjáráskor fölmenekül. Stanley is fölhasználta a gazdag vadászterületet s a sok bőjt után a hús oly bőven kijutott, hogy emberei már ünni kezdtek. A magas fűvel borított síkság nyugati szegélyén folyó Itavat átlépve, mimosacserjék és baobabfák közt haladnak. Innen quarzithoz hasonló, földpát-dús kőzetből álló törpe dombsorra kanyarogtak föl, mert a Luvambesikság éjszakkeletre, tehát útra vezette volna őket. E fösönken fekszik a gazdag Usukuma, hol az utazó jó pénzért legalább meg van óva az éhenhalástól. Itt gazdagon ellátható kíséret bab, krumpli, borsó s más főzelékeken kívül dinnyével, mézzel és dohánynyal is. Hát még milyen pusztulása vala a kecskének és tyúkoknak! Meg is látszott az elégtelenség a kíséreten s Stanley most is, mint három év előtt, a «bőkezű fehér» hízogató tituláját vívta ki.

A fölfrissült karaván újult erővel folytatá útját s gyorsított léptekkel érték el Mombitit, hol pár hordárt is fogadhattak terhök könnyítése végett. E helységen kívül halt el Livingstone hú embereinek egyike, Gardner, kiről a táborhely «Gardner mező» nevet kapott.

Egy darabig a széles Livumbu völgyében haladtak, majd úttalan moesárokon gázoltak keresztül, hol elefánt- és vízilónyomok lepték el az iszapot. Onnan újabb hegyhátra emelkedtek föl s azon mentek el, Usiha felé, honnan végig a legszebb tenyészet kísérte őket egész a tóig. Stanley fogékony lelkét költői ihlettségre ragadá a völgyek, halmok pompás panorámája, hol nem egyszer távol otthonja kies tájainak képmása fogadta. Míg keletre a csecselég, szűnyog, pöcsök és darázsok a baromtenyésztést akadályozzák, erre felé már baromcsordákkal enyelgő pásztorfiúk bámultak reájok, s mi több, kérdéseiket barátságos közlékenységgel fogadták. Csak egyszer riadt föl a lakosság, Mirambóval tévesztve újra össze őket, ki mozgó táborával, mint egy phantom, majd itt, majd ott tűnik föl s az expeditiót is többször megrémíté hírével. A faluk gyakoribbak s nem áthatolhatatlan pázsit-bozóttal kelle többé vesződniök, hanem üde pázsitszőnyeg terült szét lépteik alatt, melyen kellemes séta az egész útazás.

Itt már a barmoknak is megállapított ára van. Curiosum kedvéért hasonlítsuk össze az abadi piaci árakat az ugogoival.

	Abadi	Ugogó
1 ökör	6 yard vászon	48 yard vászon.
1 kecske... ..	2 " "	12 " "
1 juh	2 " "	10 " "
1 csirke	1 nyakkendő	5—10 nyakkendő.
6 csirke	2 yard vászon	12 yard vászon.
40 mérő gabona (métertonna)	4 " "	16 " "

Még csak déli Usmanban állta útjokat egy jókora kiterjedésű dsunglé. Érdekes adatként jegyzi föl Stanley innen, hogy a férfiak útazásra csengőkkel mennek s hazaérkezésükkor azzal figyelmeztetik nőiket a kellő előkészületekre. Én nem tudom, vajon Európában nem volna-e sok helyen üdvös dolog ezt a vad szokást meghonosítani. Éjszaki Usman egészen hegyes, sziklás vidék, honnan a Viktória-Nyanza tó fölött emelkedő Manassa gerince már jól kivehető. Midőn február 27-én, az utolsó napon, útra keltek, mindenki érezte a nap fontosságát. Alig zendült meg a kürtjel, a vanyamvezik és vangvanák örömríadásban törtek ki, s mind ezt kiálták: «Valóban úgy, valóban úgy a hogy az Isten akarja». Az öröm átragadt a bámészkodó benszülöttekre is, kik azzal biztatták Stanleyt, hogy két-három órai séta csak a tó. «Leereszkedtünk a tartomány völgykatlanain s mélyedésein», írja Stanley az utolsó napról, «majd egyik hegyhát után a másikra kapaszkodtunk föl, átgázoltunk több folyómedren és hegyi patakon, majd bevetett mezőkön s a marhacsordáktól erősen szagló falukon haladtunk át, hol a lakosság szívesen fogadott, míg végre egy hosszúra nyúló, folyvást emelkedő lejtőre kezdtünk kapaszkodni, midőn a menet élén «Hurráh» kiáltások hangzottak.

Most már tudtuk mi is az utócsapatban, hogy az elővéd a nagy tavat megpillantotta.

Pocock Francis hevesen rontott előre, míg csak a tetőre föl nem ért. Ott hosszan körüljártatta tekintetét és kalapját lengette s miközben ifjú hévvel s valódi lelkesedéssel újjongta: «Láttam a nagy tavat, igazán nagyszerű». Barker Frigyes, ki szenvedő állapotban szamaragol s előbb bágyadtan panaszlá baját s a napi út hosszadalmassága miatt el volt keseredve, szintén fölemelé fejét s hálálkodva mosolygott társaira.

Nemsokára fölértek mindnyájan a tetőre, hol a menet megállapodván, első gyors pillantásuk egy hosszú, széles tó fölületére esett, melyet a vakító nap ezüsttükörré változtatott át s mely 600 lábnyival (183 *m*) mélyebben, valami három mérföldre sziklák közé szorúlva terült el alattuk.

A parton gömbded viskócskákból álló faluk voltak elszórva, míg a sziklákat magas fák díszíték. Középen több kisebb-nagyobb szigetekcske, megannyi arab csónak látszott himbálódzni. A vangvanák azonnal rágyújtottak diadalmi énekeikre :

Dalra barátim dalra; útunk végére járt,
 Hangos dalt oh barátim Nyanza *) nagy tavának;
 Tekintetek még egyszer a messzi földre vissza,
 S dalolva úgy fordúljatok Nyanza tavához ismét.
 Rég váltatok ti el ősi hazátoktól,
 Ott hagyva nőt, gyermeket, testvért, jó barátot,
 De láttatok-e bárhol ily nagyszerű tavat,
 Mióta a sós tenger partit ott hagytatok?

Kar :

Dalra hát barátim, dalra, útunknak vége itt,
 Hangos dalt oh barátim, Nyanza nagy tavának.

És így énekeltek még hatásosan jó sokáig, élénk hangjukkal fölverve a közel hegyek visszhangját, miközben Kagehyi mellé leértek. A falu közelében nagy meglepetéssel ismét fegyveres népet kelle látniok, mert a lakosság a vad Mirambót gyanítva bennök, állig fegyverben sietett síkra szállni. Tévedésöket belátva, legalább harci gyakorlatokkal fitogtatták magokat a jövevények tiszteletére. Zungora Torib arab előkelő, a főnök veje, azonnal Stanley elé sietett s szabad választásukra bízta a táborhely kijelölését, egyszersmind biztosítva Kaduma fejedelem jó indulatáról is őket. Betelepedtek tehát a faluba s Stanley egy húsz láb átmérőjű, kazalszerű, gömbölyded viskóban nyert elszállásolást, melynek szalmafedeléről egész otthonossággal kandikált reá egy sereg patkány. E kellemetlen fölfedezés dacára nyugodtan folytatá munkálatait tovább, mert egybűt sem lett volna más sorsa.

*) Stanley csak Speke iránti tiszteletből használja a Nyanza szót, mert a benszülettek Nihjandsa és Nihanjsa néven emlegetik.

Este kiszámítá, óraszámra véve, hátrahagyott útjok hosszát s úgy találta, hogy a Bagmoyo és Kagehyi közti 1158·7 kilométer távolságot hetven menet és harminczhárom nyugnap alatt tették meg és így $11\frac{1}{4}$ kilométer (hét mérföld) esik egy napra.

III.

A VICTORIA-NYANZA TÓ KÖRÜLHAJÓZÁSA. ELSŐ LÁTOGATÁS MTEZÁNÁL. STANLEY MINT MISSIONÁRIUS.

A nyugalom napjai csak a kíséretre nézve állottak be Kagehyiben, mert Stanleynek most gyűlt meg igazában a tenni valója. A falu az usukumai birodalom acsambi kerületéhez tartozván, mindenekelőtt a fejedelemnek szánt ajándékokat mérték le, azután a tó körülhajózásánál elosztandó czikkeket kelle kiválogatni. Kísérőinek hat tulkot vágatott le s mint-hogy bankett poharazás nélkül nem képzelhető, még húsz gallon erjedt kukoricza-sör is kijárt.

Maga a falu igen érdekes kereskedelmi piacz, mert itt cserélik ki az usmani pásztorok barmaikat halért, mit a tói halászok szárítanak, bananan gyümölcsért, krumpliért, cassabilisztért, vagy maniokért*) és más gyümölcs- meg termény-félékért, mit egyébünnen szállítottak ide. Ugyanide hordják a Speke újáról hírnevessé vált Muenza lakói vassodrony-árúikat fegyverkészítményeikkel együtt.

A fejedelem igen jovialis, de a pombé-ivásba elmerült öreg úr, kit a tó körülhajózásában, nagy készsége daczára, említett gyöngesége miatt, használni nem lehetett, jóllehet széles körű tapasztalatainak nagy hasznát vehette volna Stanley. Jellemzésére még csak annyit, hogy tanácsülésben egy korsó sör képezte a bölcsesség forrását s a tanácsi méltóság fokozatát a sörös kanecso használata szerint állapította meg. A tó további részéről azonban babonás meséknél egyebet ő sem tudott. Évek kellene annak körülhajózásához, mondo-

*) A manihot utilissima keményítődús tökéje megreszelve és tejnedvétől megtisztítva, az egészséges és jó ízű tapiocca lisztét adja, melyből a cassabi kenyeret sütik. Cassabi helyett Stanley állandóan cassaviát írván, mi is ezt használjuk.

gatá, s farkkal bíró félhalemberek lakják beljebb. Mindez Stanleyt nem riasztá vissza; hajója hét nap alatt össze volt állítva, de a rémséges elbeszélések kíséretét annyira megijeszték, hogy önkényt nem akarta senki követni, s úgy kellett parancsszóval kiválogatni a szükséges személyzetet. Márczius 8-án tehát tíz matrózzal s egy kormányossal (Safeni, ki később megőrült) fölszedték a horgonyt s az első öblöt a tó fölfedezőjéről Speke-öbölnek keresztelték el. Ide szakad a Simyn, melynek ágai az Elefánt fonsíkról veszik eredetüket Suna közelében s így a Nílus legdélekeletibb forrásául tekinthető. Valami 300 mérföldet fut be a tóig, következően a Nílus egész folyamhosszát 4200 angol mérföldre (912·5 geographiai mérföld) egészíti ki, a mi a világ eddig ismert folyamsorozatában második helyen áll. Korlátolt terünk miatt lehetetlenség Stanleyt merész tavi körútján nyomról nyomra követni s így csak a főbb mozzanatokra szorítkozhatunk, holott ő a nap minden szakáról igen kimerítő és vonzó leírást ad s a parti tájképek változásait utolsó vonásig elénk tárja.

A Speke-öböl fölött egy hatalmas sziget terül el, melyet egy keskeny, zsombékos földnyelv köt a szárazhoz. E mellett kisebb szigetekcskék vannak, hol a krokodilok egész kényelemmel kiterülve sütköreznek s tojásaikat lerakják. Egyik fészekben ötvennyolcz tojást számláltak meg, a mi nagy szaporaságra bizonyít.

Idáig csak egy mellékágában hajóztak, mígnem Iranganál tengernyi nagyságban eléjük tárult az egész tó. Jobbra Ururi állam sűrű falui szegélyezik a partot s a lakosok ugyan csak bámultak, mikor hallák, hogy az idegenek még tovább szándékoznak menni, mert szerintök legalább nyolcz évi útat ad a tó kerülete. Stanleyt mindez természetesen el nem tántorítá kitűzött tervétől s bárha többször vízilovak riasztgatták meg s esténként a mosquitók sok nyugtalanságot okoztak: följegyzéseit, észleleteit a legnagyobb pontossággal folytatta, mitsem törődve ilyen kicsinyességekkel. A partot párhuzamos hegylánczok követik, tuskés ákác, mimosa, ananas, mézgafa, szőlőtablákkal, alább meg náddal, sással ékítve. Nagy figyelmet fordított különösen a beszakadó folyókra. Ilyent Dobo szigetével szemben talált Mara név alatt. Fönnebb Ugeyeya határán szakad be a Gori, mely éjszakkaletről jő s esőzés idején hatalmas árrá dagad. Ennek mentében a partlakók

szerint, huszonöt napi járó föld csupa halmos táj s azután újabb tizenöt nap múlva most is füstölgő hegyek emelkednek. Nagyobb sziget ezen a tájon egy van, az Ugingo; de annál több akad a kisebbekből s ezek között kettőt egy bazaltív természetes hiddal köt össze, miért hídszigeteknek hívják.

A partlakók majd igen barátságosak, majd meg előítélettel telt, zárkózott emberek, kik még a faluk neveit sem mindenütt mondták meg. A «Lady Alice» kormányja, vitorlájára általános bámulat tárgya volt, de a tudatlanok göggyével egy-szerű lélekvesztőjőkből csak gúnyolták a szokatlan hajószere-kezetet s utánzására semmi hajlamot sem mutattak. A keleti partot nagyrészt vavumák lakják, kik természetes, szálas embe-rek, ügyes hajósok. Umgora sziget közelében, épen a part nyugati kanyarulatában, szintén nagyobb kellemetlensége lett Stanleynek velök, mert nagy elbizakodtan, részeg fővel, egész közel hajóztak hozzá s kövel kezdték dobálni. Stanley a víz színére csak egy lövést tett, mitől egyszerre úgy megszep-pentek a hetvenkedők, hogy eszöket veszve kiugráltak csónakjaikból s úgy siettek magokat biztosságba helyezni. Nagy nehezen mégis visszaédesgették őket, mire a vadak annyira megrestelték előbbi bátor viseletüket, hogy tőlük kitelhető nyá-jasságot tanúsítottak s próbálták magokat rehabilitálni, csak-hogy mindegyre emlegették, milyen félelmes az a bum, bum.

Alig szabadultak meg innen, megint jött öt csónak száz harmincz emberrel s követelték, hogy királyukat, Kamoidaht is látogassák meg. Ezeket azonban óvatosan kikerülték. Ekkor iszonyú zápor és jégeső vette elő; emberei jajveszékelték s minden perczen biztosnak hitték az elsülyedést. Csak ő ült hidegvérrel helyén, az átnyillaló villámfénynél szorgalmasan észlelgetve Usoya parti állam látható részeit. E megázásért kárpótlásul a legderültebb reggelre viradtak föl s igen barát-ságos benszülöttekre akadtak, kik gyöngyökért még borral is meg akarták őket vendégelni s midőn tovább hajóztak, ön-kényt követték vagy harmincz csolnakon egy darabig, vidám bordalokat dajnálván s szorgalmasan üritgetve boros kan-csóikat. Stanley azonban a legbarátságosabb fogadtatás da-czára nem lépett ki a partra s nem látogatta meg faluikat, mert ismerve a nép kapzsiságát, nem ok nélkül a legrosszabb-tól tarthatott mindig.

A Mombiti öblön túl így is szinte veszedelembe jutottak.

Egy földnyelvről egyszerre közáporral fogadták s a kormányost meg is sebesíték, de Stanley gyors lövései egyet leterítették, a többit meg visszariasztották. Bugeyeja és Uvume szigeteken túl a támadás ismétlődött. Ekkor tizenhárom csónak (canoë) közeledett fegyveresekkel megrakva. Túlnyomó erejökben bízva, egyre kihívóbban kezdék viselni magokat s az egyik hátulról kerülve egy köteg gyöngyöt kikapott a csónakból. Stanley ijesztésül a levegőbe lőtt, mire visszahúzódtak, de bizonyos távolban követték mégis. Ekkor revolverével jobbra-balra jól irányzott lövéseket tett, a két henczegőbbet megsebesíté s nagyobb átmérőjű golyókkal egy pár csónakot átlukasztott, úgy hogy a tó megtisztult s Stanley nyugodtan folytatta útját a Napoleon-öbölbe, hol a Ripon vízesésekkel a Nílus kiszakadása kezdődik, miről később bővebben lesz szó.

Kíva szigetén igen előzékeny főnökre akadtak s ott ki is szálltak, úgyszintén a Buka-öbölnél, hol egyébként a tenyészet gazdagsága s a természet pompája is marasztalá őket.

Kirudo falucskánál épen vitorlát eresztettek, midőn hat csónak tűnt föl a láthatáron. Kezdetben ellenséges csapatnak gondolták, de ünnepélyes fehér ruhájok, nyugodt magatartásuk semmi nyugtalanítót sem árult el. Közelebb jöve, a parancsnok, mintegy húsz éves, szálas ifjú ember, rendbe szedte ruháit, gyöngyöket tett föl, átugrott a csónakba, Stanley előtt térdre borúlva így szólt: «A kabaka sok szalámmal küld engem hozzátok. Bizton várja látogatásotokat s táborát Uzao-rában ütötte föl, hogy érkezésetekkor annál közelebb legyen a tóhoz. Ő nem tudja, mely országból jöttök, de egy canoëval van itt egy gyors futárom, ki addig meg nem áll, míg a kabakát mindenről nem értesíti. A Kaba anyja néhány éjjel ezelőtt álmában egy fehér embert látott a tavon csónakkal közeledni s íme itt vagytok. Adjatok választ, hogy futáromat útnak ereszthessem. Tviaenzi, tvianzi, tvianzi (köszönet, köszönet, köszönet)...» A szavaknak megfelelő vala a fogadtatás is. A fiatal parancsnok, Magassa, nagy lakomát rendezett s a következő nap (ápril 5-én) átvezeté vendégeit Soveh szigetéhez (a Murchison-öböl keleti felében), honnan Usavarába mentek Rabaka Mteza szultán látogatására.

Stanley rég nem indult ily jó hangulatban útra. Már az előzmények a legszívesebb fogadtatásra jogosíták, de a megérkezés ünnepélyességei fölülmúlták legmagasabb várakozását

is. Jó távolból kivehető volt a tiszteletére két sorban fölállított diszörség élén néhány karmínvörös s fehér köpenybe burkolt főnökkel. Alig értek egy mérföldnyire, fegyverropogás hirdeté közeledését s mikor a parthoz ért, sortüzet adott a tömeg s üstdobokkal és mély sípokkal öröme jeléül éktelen lármát csapva, zászlólengetéssel üdvözöltek. Azután a «katekiro» (miniszterelnök) kezdett előtte hajlongani, hogy Stanley bensőleg szintügy restelte e királyi fogadtatást. Majd lakására vezették, hol az udvari méltóságok nyomban tisztelegtek nála, beszédközben érdeklélő kérdézőködvén útazása felől, az európai életről, az ördögről, angyalról, papokról, mesterségekről stb. Az adott feleletek, úgy látszik, nagyon kielégíték mindannyit, mert egyesek siettek tudatni a kabakával, minő lángész ez a fehér ember. Hanem Usukamából hozott szurtos, meztelen vezetője ugyancsak kikapta rondaságáért a piperkőcz, tisztaságkedvelő benszülöttektől a magáét. Egy bananát sem adnék érted; nem ér egy kecskét s több eféle mondásokkal förmedtek szegényre s a király környezetéhez közel sem engedtek.

Elképzelhetjük, mily jól hatott Stanleyre a tisztességek környezete s hogy valahára ő is csinosan öltözve látogatásra indulhatott. A kihallgattatás az összes főemberek jelenlétében igen sok formasággal ment végbe, de egészben igen nyájas és bátorító volt. A hatalmas fejedelem, kinek neve az egyenlítő alatt meszsze földön tiszteletben áll, egy vasszéket jelölt ki Stanleynek, ki udvariasan megvárta, míg Mteza példát mutat a leülésre s akkor az egész udvarral letelepedtek.

Már Speke ismerte Mtezáat, mint egészen gyermekifjút, de zsarnoki kényurat jövendölt belőle, holott Stanley igen intelligens, jószívű embernek ismerte, ki jóra való emberbarátok sugalmazása mellett Közép-Áfrikát többre vihetné, mint ötven esztendei evangeliumhirdetés. Livingstone magasztos terveit ilyen ember valósíthatná meg egyedül.

Már külső megjelenése kellemes. Ruhája arannyal át-tört kelméből készült hosszú köpenyféle; kezében a hatalom jelképéül egy hosszú pálcza, fején csinos főveg, s lábán, a mi itt igazán fejedelmi fényűzési czikk, törökös görbe sarú. «Magas, nyúlánk termetű, nagyon értelmes és kellemes vonásokkal, melyek őt a thebai nagy köalakokra s a cairói múzeum szobraira emlékeztették. Ajkai ép olyan teltek, de duzzadtságukat némileg enyhíti az arczán előkelő s méltósággal párosult

szeretetremlőtlenség, mozgó, izzó szemei, melyek arcának különös szépséget kölcsönöznek s az uralkodó törzsnél tipikainak látszanak. Színe sötét-vörösbarna s a mellett kezének fölülete bámulatos simasággal bír. Ha nincs tanácsülésben elfoglalva, szabadon és fesztelenül viseli magát s fölhagy a trónon ültében követett méltóságos magatartással. Ilyenkor jó kedvének korlátlan folyást engedve, igen jóízű kacajra fakad. Az európai udvarok szokásai s erkölcei nagyon érdeklik; különös előszeretettel hallgatja a civilizáció csodáit, vívmányait. Legfőbb törekvése modorában a fehérek föllépését követni. Ha valamely tárgyról fölvilágosítást nyert, nem restelli a halottakat nőinek, főembereinek átfordítani, jöllehet ezek közül a svahii nyelvet sokan csak oly jól értik, mint ő maga.»

Mteza nőinek is (számszerint vagy kétszáz) bemutatta vendégét, sőt tisztelete jeléül hajóhada fölött nagy szemlét tartott. A gyakorlatban negyven csónak vett részt, mintegy 1200 emberrel. A kapitányok fehér gyapot-inget viselnek, fejüket turbánfelével csavarják körül. Az admirál még ezen felül egy arannyal áttört piros köpenyt s piros zanzibári fezt hord. Szemle után Mteza fölhívta Stanleyt, mutatná be, hogy tudnak a fehérek lőni. Nem messze találtak éppen egy szunnyadó krokodilt s Stanleynek fegyverét jó szerencse vezeté, mert egyetlen lövéssel száz méter távoból főben találá az alvó bestiát. A király is kedvet kapott vele együtt próbálövéseket tenni, de kísérletének majdnem rossz vége lett, mert fegyvere szétrepedt s a bölcs császári tanács szándékos gonoszságának tulajdonítá a véletlent. Szerencsére Mtezának több esze volt s belátta, hogy egy régi repedés idézte elő az egészet.

Ápril 10-én az udvar a fővárosba tért vissza, hová Stanley is követte őket. Nyolcz láb széles út vezet odáig a lehető legdúsabb erdők, kertek, mezők és dsungelokon át. A Rubaga hegy kúpad tetején jó messzire feltűnt már a nádfedelő kunyhók közé épített csúrszerű császári palota. Onnan megkapó tájképre nyílt kilátás. A házak minden kezdetlegességek között nem néztek idétlenül ki a pálmák, illatos cserjék es növények eleven keretében. Mindenikhez nádsor vezetett s ugyanazzal vannak szegve a keskeny és girbe-görbe utcák. Utazóknak egy csinos kerti villát jelöltek ki, bárha annak alakja csak olyan sátorforma volt, kivéve, hogy előrugó, födeles

tornáczczal kezdődött. Kiséretét egy más kunyhóban helyezték el s ajándékul annyi barmot, kecskét kaptak, hogy azok egy egész kertet betöltöttek. London pénzaristocratiája nem érezheti jobban magát új palotájában, mint Stanley itt.

Még jóformán körül sem nézett s már burzákra (tanácskozás) hívták, hol ő a politika helyett nagy ügyesen a keresztvérségre vitte rá a beszédet. Kézzelfoghatóan párhúzatot vont Jézus és Mahomed között, föltüntetve, hogy előbbi az egész emberiség szeretetét hirdeté, míg utóbbi a pogányok kiirtását épen kötelességgé emelte. Vázolta a vallás fejlődését Ádámtól Mahomedig s lefordította a tíz parancsolatot. Beszéde általános érdeklődésre talált, úgy, hogy «a politikai burzák és császári törvénszék csöndes, meghitt lakká változott lassanként át, melyben csak erkölcsi és vallási törvényekről beszéltek».

E fáradozásai közepett érkezett oda Linant de Bellefonds ezredes Gordon basa követségével Kairóból, éjszokról. El lehet képzelni a két európai örömet, mikor itt egész váratlanul összehozta őket a sors. Idejük nagy részét együtt tölték s Stanley néhány napra visszaidézheté ismét a civilizált élet kényelmeit, mert az ezredes nagyszerű konyhakészlettel érkezett. Szerencsére Linaut ezredes is protestáns volt s vallási kérdésekről Stanleyvel egyértelműben nyilatkozott. Mtezára és embereire fölötte kedvezően hatott, hogy két ellenkező irányból jövő fehér mondásai hajszálig megegyeznek egymással. Stanleynek tehát alapos reményei lehettek itt egy missió sikeres működése iránt s fáradozásainak betetőzéseül a *Daily Telegraph* és *New-York Herald* szerkesztőségéhez intézett levelében meg is tette erre vonatkozó indítványát, minek következtében, a mint annak idején értesültünk, a Curch Missionary Society költségén 1877 január 29-én Smith és Wilson urak Kagehyibe meg is érkeztek s áthajóztak Ugandába. Később Smith visszatért, hogy társait is magával vigye, de Ukerévé főnöke sógorával viszályba keveredvén, az a missionáriusoknál keresett menedéket, kiket a felbőszült fő, három kivételével, fölkonzolt. Azóta új egyének érkeztek Wilson segítségére, sőt Arthington kereskedő nagylelkű alapítványaiából a Tanganyika mellett is keletkezett hittérítő telep.

A nyugalom édes napjainak nemsokára vége szakadt: Stanleyt magasztos vállalata tovább készteté, noha Mteza vendégszeretete s Linaut ezredes kellemes társasága törődött

állapotában végtelenül üdítő vala reá nézve. A jószívű Mteza csak oly föltétellel bocsátá el, hogy egész kíséretét áthozza Kagehyiből Ugandába, mívégre Magassát harmincz canoëval melléje rendelte. De midőn ápril 15 én útra készen búcsút vett Stanley Mtezától, Magassa még nem készült volt fel. Az utolsó tizenöt nap ünnepélyességei nagyon elbizakodottá tették e nagyravágyó ifjút. Többé már nem a hajlongó Magassa állt Stanley előtt, hanem a hatalmas admirál, ki nem felelheté, hogy Stanley egy ízben fenyegetően bánt vele. E kis eszélytelenségért keservesen lakolt a jó Stanley, mert minden nógatás, sarkalás után nem állított ki Magassa tíz csónaknál többet.

Ápril 17-én pitymallatkor vált el a két európai egymástól. Linaut ezredes a búcsú mozzanatait így írja le: «Megszorítók egymás kezét s Istennek ajánlva magunkat: Stanley a kormányrudat kezébe ragadja, mire a «Lady Alice» egy percz alatt tovatűnik, háborgó barázdát hagyva maga után a Nyanza vizében. Lelkem mélyéből kiálték utána még egy hurráht s midőn kendőinket utolszor lobogtatók föl: szívem elszorúlt, mert életszükségemmé vált már Stanleyt, ezt az őszinte, nyíltszívű férfit, jó barátot és csodálatraméltó utazót látni.» S azután így végzi: «Remélem ismét látni fogom őt s szerencsés leszek vele néhány napot együtt tölteni». Hiú remény vala ez, fájdalom, mert Stanley csak augusztus végén térhetett ismét vissza a Ripon-vízeséshez s azalatt Linaut szerencsésen visszaérkezett ugyan Gordon basához, de egy második expeditió alkalmával harminczhat katonájával együtt Labore mellett fölkonzultatott.

Stanleynak a makacs Magassával naponta újabb vesződése volt, ki annál tűrhetetlenebb lett, mert jól tudta, hogy most az ő kénye-kedve szerint bosszanthatja a rábízott idegent.

A part a Murchison-öböltől nagy hajlásokkal sziklásan kanyarog odább, minélfogva jelentékenyebb folyók kialakulására nem alkalmas. Csak Sesse szigettel szemben, ép azon ponton, hol a part délre kezd ismét hajolni, ömlik be egy nagyobbacska folyó: Unzsakanal, meg a négyszáz méter szélességű Katonga. E ponton végződik Uganda s kezdődik Uddu állam. Utóbbinak alsó határán találjuk az Alexandra-Nilus torkolatát százötven méter szélességben, habár pár mérfölddel ben-

nebb már száz mé⁴re szorúl össze. Sebes áramlása miatt lehetetlenség vala főlebb hatolni rajta. Bár e folyó mélysége is jelentékeny (85 láb), mégsem teszik ki a Speke-öböl^{nél} beömlő Simíjuval együtt sem a Ripon-zuhataggal kiszakadó Nilus vízbőségét.

Köztudomás szerint az Alexander-Nyanza bocsátja ki magából az Alexander-Nilust s a benszülöttek ezt tartják a dsindsai (Ripon) folyó anyjának.

Innen kezdve a part jobbadán lápos természetű, csak helyenként szakítja meg egy-egy magános domb. Alább Uzon-gore következik, hol a hűtlen Magassa teljesen sorsára hagyta útazónkat, csupán két csónakot és hatvan vagandát bocsátván rendelkezésére. Pedig a benszülöttek bánásmódja a segítséget nagyon kívánatossá tette. Így Makongo faluban eleinte barátságosan fogadták, de éjjel gyanús előkészületek verték már föl Stanleyt álmából s másnap reggel harezkészen várta a nép. Hosszas alkudozások után örült, hogy baj nélkül menekülhetett.

Ez eseten okúlva, lakott helyeken már nem kötöttek ki s csak néhány néptelen szigetet, ezek között a bazaltképződésű Alicet látogatták meg, de miután a Magassától ígért élelem és segélycsapat folyvást késett: az éhség által hajtatra, egy viharos éj után Rumbireh szigeténél kénytelen vala a «Lady Alice» népessége horgonyt vetni. A szigeten körülbelül ötven falu látszik, s minden falura átlag húsz kunyhót véve: 4000-et tehet ki a lakosság száma. Alig közeledtek a parthoz, valami kétszáz benszülött fényezetődve igyekezett őket elrettenteni. Stanley nem érzett nagy hajlamot a kiszállásra, de az éhség nagy mester s emberei alkudozni kezdtek a zajongó néppel. Azok eleinte a köveket eldobálák, nyilaikat lebocsátották s barátságos mosolylyal közeledtek a csónakhoz. Mikor aztán melléje érkeztek, hirtelen fölragadták s kárörvendő vihogások közt valami tizenennyolcz méter távolra taszították a sziklás partra.

A most beállott jelenetet kellőképen jellemezni lehetetlen. Stanley és emberei e nem remélt merészségtől megdermedve ültek a szárazra jutott csónakban, míg a vadak, megannyi ördöggént, pokoli zajjal üvöltözték őket körül. «A lándzsák egész erdeje ránk vala szegezve, harmincz-negyven nyíl irányult felénk s szintannyi szigonyos nyíl már repülni látszott.

Fejünk fölött vastag furkósbotokat forgattak; kétszáz rikácsoló fekete dæmon dúlongott és öklelődzött egymással a szabad tér miatt, hogy dühét kitölthesse s kedvező alkalmat nyerjen a dárda és nyílak megeresztésével, vagy sujtásával a mi megsemmisítettésünkre».

Stanley mindenik kezébe egy revolvert ragadva, fölugrott, de a másik perczen már belátta, hogy ellenállásról szó sem lehet s ha saját előérzete daczára embereinek kevés belátású tanácsát követé: most akarva, nem akarva, kénytelen sorsába belenyugodni. Kormányosa is annyira fölocsúdott első ijedtségéből, hogy higgadtan tudott beszélgetni a tomboló vadakhoz, kik békítő szavaira le is csillapulnak, ha egy újabb csapat érkezése még jobban föl nem szítja a szenvedélyesség elalvásnak indúlt tüzét, úgy hogy szegény Safeni néhány olvasatlan ütleggel lakolt közvetítő szerepeért. Ekkor Stanley egy öregebb egyénhez fordúlt, kit magatartása után főnöknek tartott. Mteza és Antari király nevét emlegeté neki s egyszersmind gyöngyöt, rézrudat, kelméket mutatott föl békedíjúl. Ennek látása az öregben fölkelté az önzés és bírvágy fontolgató szenvedélyét. Görnyedt termete méltóságteljesen kiegyenesedett s természetes furkósával rendet csinálva, öregebb társaival saurira vonúlt felre, míg a többi gúnyolódva, fenyegetődzve ott maradt s egyik még Stanley hajába is bemerészelt kapkodni. Komoly, aggodalmas gondolatok czikáztak néhány másodperc alatt Stanley fején át, de nyugodtan várta, hadd jöjjön a minek jöni kell. Egyszer odaintette az öreg Sekka a kormányost, Safenit, ki azzal a hírrel tért vissza, hogy kapnak élelmet, csak más napig ott kell maradniok. Míg ez történt, hat rakoncátlan ember előrontott s elvitte a csónak evezőit. Majd egy másik küldött jött, ki öt darab kelmét és ugyanannyi nyakkendőt követelt, mit megis kapott. Sauri végével épen ebéd ideje lévén, miután a vadak biztosak voltak arról, hogy foglyaik el nemi llanhatnak: bementek a faluba. Kíváncsiság által oda vezérelt asszonyok azonban megsúgják a rútúl rászédett hajósoknak, hogy életök veszélyeztetve van, a biztoshalált csak azon esetben kerülhetik el, ha Sekkával sikerül vérszerződésre lépniök. Délután három órakor dobszó mellett teljes harczy díszben ismét visszatért a falu lakossága.

Stanley Safenit három font gyönggyel eléjük küldve az

asszonyok által ajánlott szövetség megkötése végett, de a főnök sem a vérszövetséget el nem fogadta, sem mézet nem akart vele inni.

A helyzet tehát perczről perczre aggasztóbb alakot öltött s már látni lehetne, miként sorakozik egy domb oldalán a csatakész népség. Hogy tehát a csónakot valahogy vízre bocsáthassák s a tömeg figyelme másfelé tereltessek: Stanley Safenit két szép piros posztódarabbal feléjük küldé, a csónakot meg azalatt teljes erejükből kezdék alácsúsztatni a kavicsos parton. De a vadak éles szeme észrevette a történeteket s gyors futásban nyomukba termettek. A derék Safenit ugrófélben készüle épen lesújtani egy marczona alak, midőn Stanley golyója megelőzé terve kivitelében. Két kacsatöltés meg a följazott nyíllal rohanókat hozta nagy zavarba. Hanem a biztosnak hitt zsákmányt ily könnyen nem bocsáthatták ki körmeik közül; néhányan tehát egy keskeny földnyelven igyekeztek megelőzni őket, mások csónakokba ugráltak s úgy siettek a menekvőket beérni. A csónakokból Stanley robbanó golyói kettőt elsüllyesztettek, öt embert leterítettek. Csakhogy a baj nem jár, a példabeszéd szerint, egyedül. Ugyanekkor két víziló is rájuk rohant, s ha idején észre nem veszik, fölfordítja őket. Stanley egyiknek agyát zúzta szét hat latos golyójával, a másikat meg úgy megsebesíté, hogy attól tartani többé nem kellett. Ezalatt a földnyelven is előrehaladtak az üldözők s látva, hogy fáradságuk kárba vészett, tehetetlen átkozódásban fejezték ki legalább haragjokat, teljes erővel kiabálva: «Menjetez és vesszszetek a Nyanzába!»

A gondviselés kegyelme tehát életöket megmenté, csak-hogy most az éhenhalás veszedelme öltött napról napra fenyegetőbb alakot. Tizenkettőjöknek csupán négy banana képezte összes élelmiszeröket; vissza pedig ilyen körülmények között nem mehettek. Étlen, szomjan eveztek tehát előbbre, míg nem hetvenkét órai éhezés után, ápril 30-án, egy lakatlan szigeten kötöttek ki, melyet hálából Refugenek (menedéknek) neveztek el. Ott szárnyasokat lőhettek, bananát kaptak, kávéjok meg volt. Mily fölséges dolog vala egy pipa dohány bodor füstjénél este az átélt izgalmakra visszaemlékezni!

Már útjok is hazafelé (keletre) kezdett hajlani s egy rövid napi köz választá el visszamaradt társaiktól, mikor ráadásul az usuguruikhoz hasonló zivatar fogta elé őket, mintha

csak be akart volna teljesedni rajtok a humbirechiek átka. Végre ötvenheted napra, május 4-én, föltúnt Kagehyi s nagy örömrivalgások és üdvölvések közt bevonúlhattak a táborba, hol mindent rendben találtak, kivéve, hogy Backer és kívüle még más hat ember elhalálozott. Pocock tehát a helyettes parancsnokságát a legnagyobb megelégedésre töltötte be.

TÉGLÁS GÁBOR.

FRANCZIA SZALONOK A XVIII. SZÁZADBAN.

A mai történetíró bizonyos meglelégedéssel irányozza olvasóinak figyelmét oly időkorokra, mikor a nő nem rideg falak közé zárt, félénk tekintetű szolgálélek vala, hanem az apai, a férji- s a testvéri hatalom kénye alól fölszabadúlva, kellemével, szépségével, szellemes és mézes beszédével a férfiakat elismerésre, hódolatra kényszeríti.

A ki a női világ önállóbb szerepléséről s annak befolyásáról kedvezőtlenül nyilatkozik, nagyon kevés ízlést s még kevesebb ítéletet tanúsít. Ámbár mindinkább fogy azon elkecsereedett férfiak fajtája, kik életök párját jobb szeretnék zár alatt tartani, mégis vitás kérdés maradt a férfiak között, hogy a nőnek öntudatos működése rossz vagy jó hatással van-e a társadalomra nézve? «A nőkkel való társalgás», úgymond Montesquieu, «rontja az erkölcsöket s fejleszti az ízlést». Ez a mondás, a mellett hogy igen általános, még zavaros is. Volt idő, mikor a nő erkölcsöt, ízlést egyaránt megrontott, de tagadhatatlan, hogy az emberi érzések nemesbülésére üdvös és nagy hatásuk volt.

Bizony nem valami lelketemelő, ha a történelmi fejlődésre visszatekintve, a nőt rabszolgaként a férfi játékszerének látjuk, s hogy arra a lealacsonyító szerepre szorúl, melyet XIV. Lajos e jellemző szavakban foglalt össze: «Udvaromat mulattatnom kell». Szűk fejbe természetesen nem fér a nők magasabb társadalmi helyzete, úgy tekintik azt, mint valami hadüzenetet, melylyel teljes erővel szembe kell szállaniok. Csak műveletlen ember gondolhatja, hogy régentén őseik kevésbbé uralták a nőt; a szegény nem tudja, hogy markos, tagbaszakadt elődeit gyöngé óráikban nem a szellemi varázs,

hanem a testi idomok ingere vezérelte. Ki óhajtaná vissza a napokat, mikor a férfi elesigázott nejét az izzó nap s por idején munkára hajtotta; mikor a férj feleségét egy kis pletykáért, vagy nem rokonszenves kedélye, vagy tán épen valami rosszul sült pecsenye miatt elkergethette, mondván: «Nem tetszel nekem, takarodjál»; vagy mikor kénye, kedve szerint üthette, verhette feleségét, akár meg is ölhette, a nélkül, hogy felelősségre vonták volna. Oh beh kedves az a kor, mikor ezt mondotta a közbeszéd: «A gazember kedvesebb előttem a becsületes asszonynál». «Az asszony egy elhibázott férfi».

Ez a kor nem sokáig tart. Szebb, lelket, képzelmet emelőbb kép tárul előnkbe, midőn a XVIII. század salonjaiba lépünk: a nő ékesszólásával, melytől tűzben villognak szemei, férfiakat megigéző szépségével, mozdulatainak előkelő modorával uralkodik mindenben, s oly jelentőségre vergődik, hogy egy udvarias férfi nyilatkozata szerint, csak akkor lehet róla írni, «ha tollunkat a szívérvány színeibe mártjuk s porzónak pille szárnya porát használjuk».

Franciaország hódol meg az újkorban legelőbb a nők előtt, francziák földje az, hol már jóeleve semmire sem mehetett az ember asszonyok pártfogása nélkül. Költők, művészek, hadvezérek, államférfiak vetekedtek a nők kegyéért, hogy boldogúlhassanak. A francziának mindig bizonyos katonaslovagias modor, udvariasság és az asszonyok körül való forgolódásban való nagy ügyesség volt a sajátja. Nincs nép, melynek több hajlama volna a lovagiasságra, nagyobb előszeretete pompa és fényűzés iránt, mint a francziának. A hol ily hajlamok uralkodnak, ott a nők befolyása a köz- és magánügyekre biztosítva van. Midőn a francia hölgyek még az udvartól távol éltek, midőn ez az udvar még nem képezte merész és nagyravágyó terveknek a végső célját, a lovagok máris élénken tekintének rájuk. Hatalmasan jellemzi a nemzetnek ezt a hangulatát a *De la rose* (a rózsáról) című regény, mely két évszázadon át kedvencz olvasmánya volt a francia művelt köröknek. E regény jellemzi a francia fölfogást, mikor az igaz szeretőtől: szabadságot, nemcs és nyílt szívet, becsületet, udvariasságot, bőkezűséget, hő szerelmet, biztos föllépést, fiatalságot és kitartást követel.

Mindamellett, hogy ilyen szép és nagyritka tulajdonságoknak kellett meglegni a szeretni akaró férfiban — mi a

nők becséről tesz tanúságot — a francia udvar még nem vonta el a nőt szűk családi körétől, nem adott neki szerepet a közéletben, még nem tették le a nő magasabb szellemi kiképzetésének alapkövét. Nagyobb befolyásra akkor jutottak legelsőbbben a hölgyek, mikor a várak egyhangú légköréből menekülhettek, hol addig hímzéssel, lovag-regények olvasásával és gyermekeik nevelésével foglalkoztak. XII. Lajos (1498—1515) alatt nyíltak meg a királyi udvar szent kapui a nők előtt s ezzel új pálya, új szerep várt rájuk. I. Ferencz, a hiú, nők hódolatára vágyakozó király, már természeténél fogva nem jól érezvén magát, ha a társaság gyönyöreiben nem részesülhetett, udvarát mindinkább a szépnem gyűlpontjává tette.

Korábban udvari ebédeknél az vala a szokás, hogy a lovagok elkülönítve ültek a hölgyektől, a becsvágyó Medici Katalin ennek ellenére, abból a nem épen helytelen nézetből indulván ki, hogy a női társaság a férfiakat elvonja a politikától, egészen külön női udvart alkotott, hová a nemesek mindenkor szabadon mehettek. Ez az udvar csak úgy csillogott a pompától és fénytől. Brantôme, kora szerelmi kalandjainak krónikása, méltán mondhatá: «Udvar nők nélkül, olyan, mint a virágja vesztett kert, röviden szólva, udvar nők nélkül: udvar, udvar nélkül».

Hogy megváltozott minden! Az egykor várába visszavonúlt nő, ki csak hímzett, s képzeletét vad lovag-regényekkel korbácsolta föl, most ékes alcoven-ben tartja udvarát. A háttérben remek, mennyezetes ágy diszlik. Ezen foglal helyet a ház úrnője, körötte bársony-vánkosokon barátnői ülnek, míg az urak kardjaikra támaszkodva álldogálnak körülöttök. Az alcoven a lovagias szolgálatok templomává lesz s azt, ki mint udvari marsall az étiquettet vezeti, alcoviste-nak nevezik. Ezeknek az embereknek egészen különös gondolkodásuk van. Azt hiszik, hogy vétkeznek az illem ellenében, ha közönségesen fejezik ki magokat. Mindennek más, új értelmet adnak. Ilyen szavak, mint «házas élet», «megházasodni» nagyon közönségesek lévén, az úri világ szótárából kigyomlátnak, nem is használják beszéd közben. Ki is venné a nyelvére ezt a csúnya szót, hogy: «házasodni»? Mennyivel szebben és ízléssel teljesebben hangzik: «Jouer dans l'amour permis», vagy ki híná a tánczot a maga nevében. Sokkal előbbkelőbben

hangzik ez : «tracer des chiffres d'amour» (szerelmes betűket rajzolni a lábbal).

Aristokratikus intézmények között nevelkedve, még XIV. Lajos alatt is ilyen formák között mozognak a hölgyek. XIV. Lajosnak Franciaországa utolsó ízéig aristocrata. Csak La Bruyères: *Caractères*-it kell kezünkbe venni s *Az udvar és a társadalom* című szakaszt elolvasni, s meggyőződünk, hogy a király és környezete uralkodnak mindenen. «A fejedelem», így Montesquieu, «szellemének egyéniségét nyomja az udvarra, az udvar a fővárosra, s ez a tartományokra.» De ez az udvar, ennek tekintélye, befolyása, hanyatlík s helyébe a nők alkotta szalon lép, az a szalon, mely alacsony helyzetből nagyhatalomra emelkedett hölgyeknek műve s tökéletes ellentéte az udvarnak. Míg az udvarban haszontalan etiquette-kérdéseken veszekednek, s még az olyan is, hogy vajon a király előtt fődött vagy fődetlen fővel kell-e megjelenni, valóságos palotaforradalmat idéz elő : a szalonélet sokkal szebb színben tűnik föl. Nincs is mit csodálnunk, ha tehetséges emberek, kerülve az udvart, a szellemnek egy másikat, egy új hazájába : a szalonba menekülnek.

A szalonba, a hölgybájak varázsa által nagyra növelt ez új alkotásba siet minden, szinte tolakodnak, hogy a szent küszöböt átlépjék. Sőt még az udvar legelőkelőbbjei, saját érdekeiknek ellenére, keresve keresik az alkalmat, hogy az esprit divattá fejlődött cultusának hódoljanak a szalonokban.

A szalon a XVII. század gyermeke, s a háborúk folytán elvadulásnak indult társadalmi életet igyekezett finomítani. A XVII. század szalonja azonban hangulat és jelleg tekintetében teljesen elűt a XVIII. századétól. Míg a XVII. században még vidám s gondtalan kacaj tölti be a termeket, mindenki játszik, és senki sem akar szerencsétlen lenni, s a bús embereket a világ végére akarnák száműzni : észrevétlenül közeleg a kor, mikor a nagy urakat s előkelő hölgyeket leszálítják magas trónjukról s Beaumarchais gúnyosan így kiálthat föl : «Azért, mert nagy urak vagytok, tán nagy szellemeknek tartjátok magatokat?» A XVIII. század szalonjai azok a fészkek, hol az új, mindent szétbontó szellemet költik ki, mely aláássa a meglévő állapotokat s a francia forradalomra vezet. S ebben rejlik a szalonok világtörténelmi jelentősége. Még mindig érezzük hatását. Az itt kifejlődött szellemet meg-

annyian ismerjük, ez a «közszellem», mely útat tör magának, hangosan és érthetően nyilatkozik, s a létnek jogáért harcol. Hiszen korunknak nem az az iránya-e, hogy a közszellemet általánosítsa s mélyebbre hatolását elősegítse? Ez a civilizációnak célja, egyetlen jogos célja, ha csak nem akarunk üres, meddő s lelket ölő szemlélődésekbe bocsátkozni a civilizáció jövőjére nézve.

A XVII. század első nagy francia salonjának, a Hôtel Rambouilletnak, megalapításáig a tudósok, művészek, a polgári osztály előbbkelői, vagy valamely grandnak az udvarához tartoztak, vagy egészen külön világot alkottak. Vagy alázatos szolgák, igazi humillimus servusok, vagy egyoldalú szobatudósok valának. Az előkelő úr csak akkor tudott meg valamit az ilyen szobatudósról, hogyha nevét valami dedicatióval akará megörökíttetni s viszont a tudósnak csak akkor volt alkalmja a nemesekkel érintkezni, hogyha dedicatiójáért valami jobb falatra akart szert tenni. Marquise de Rambouillet azután új világot teremtett, megalkotván a salon uralmát, mely később a hölgyek és urak legszellemesbjeit gyűjté maga köré.

A marquise termeiben érintkezett legelőször a születésénél s a szelleménél fogva egyenlő jogú aristocratia. Herczegek s hercegnők, grófok s grófnők, Franciaország legbüszkébb nemzetségének sarjadékai egyszerre csak azon vették észre magokat, hogy egyenlő rangbeliekhez szokott hangon, barátságosan, sőt bizalmas eszmecseréket folytatnak szegény írókkal, költőkkel s művészekkel. Ez időtől fogvást mindinkább tűnedezik a kölcsönös megvetés, melyet soha sem iparkodott az udvar enyhíteni. A tudós és művész a társadalmi érintkezésben pallérozódnak, míg a címerek birtokosai, a vadászat és lovászat mindennemű ágai mellett az irodalmi élvezeteket is méltányolni kezdik. Az ilyen kölcsönös érintkezésnek a hatása nem maradhatott meg egy házban kis termén belül, nagyobb tért keres, a világot akarja átölelni, megteremti a közszellemet, mely túlszárnnyal mindent, épít, alkot, merre csak elér. A hölgyek salonjok által, mely az ő művek, hatalomra tesznek szert, s így a nagy kérdésekhez, az emberiséget mozgató eszmékhez férkőznek. Míg a közszellem létesítésén fáradoznak, Franciaország szellemi átváltozását siettetik, öntudatlanul saját hatalmukat s tekintélyüket megállapítják, mely nemcsak nekik, hanem Európa összes hölgyvilágának

válik javára. Sajnálhatjuk, hogy a társadalmi formáknak ez új átalakulása következtében a család szenvedett, egy-egy a szalonélet nyomában járó erkölcstelen jelenség is szembeötlik, mindamellett is, bárhol e széles világon, minden nőnek be kell vallania, hogy mai társadalmi állását francia testvéreinek köszönheti.

Nem igazat mondanánk, állítván, hogy a nők a XVIII. századig épen semmiféle szabadságot sem élveztek. Előkelő hölgyek meglehetősen fesztelenséggel mozoghattak, s Angliában már II. Károly korában van rá eset, hogy egyes hölgyek hatfogatú hintóban kocsiznak a fölolvadások meghallgatására, hogy itt a divatnak hódolva, bámulatoknak kimutatására fölkiáltanak, mikor a delejes patkó magához vonzá a tüt, vagy mikor a nagyító üveg alatt a légy akkorának tűnik föl, mint egy veréb.

Kivétel azonban mindig volt. Egyes hölgyek kiváló szellemi s testi bájaikkal mindenkor elbűvöltek a férfiakat; s ha a XVIII. században egyes angol hölgyek kitünőbb költöket kegyeikkel halmoztak, mégis távol a világtól, igazi angol visszavonultságban éltek.

Bizonyos, hogy általán véve a nőknek nem mint a társaság művelt, egyenlő rangú tagjainak hódoltak, hanem mint olyan kedves bábjátéknak, melynek a mulatságnál nem szabad hiányoznia. A francia salonban vívja ki a nő szellemével és műveltségével állását a társadalomban, s épen a «polgári» sorsú nők helyzetének javulása képezi a főtüneményt. Míg ez időben a francia polgári nő, házában a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből egyesíti a hölgyeket s urakat, 1800-ban Herder felesége rendkívüli dolognak mondhatta, hogy Weimarban a polgárok s a nemesek közösen bált rendeztek. Míg Berlin és Bécs hölgyei romlottak és kaczerok valának s mint Staël asszony megjegyzi, a XVIII. században a bécsi társaságokban egyebet sem tettek, mint pletykáztak, ugyanazon korszaknak spanyol és portugál hölgyei teljes rabszolgaságban sínylődtek. Nem tehettek tetszésök szerint látogatásokat, sem vendégeket nem fogadhattak. Aztán férfimódra úgy édesíték meg e szolgáltságukat, hogy ha épen szerették, imádták őket s térdre borulva kezeiket csókolták. Hanem jaj volt annak a játékszernek, hogyha tulajdon akaratát merte nyilvánítani, vagy épen a férfi mellett akart a társaságban föllépni. Még az

olyan német városban is, a mely nem volt székhely, illetlennek tartották, ha a hölgyek «kísérő» (kammermensch, belső cseléd, vulgo szobalány) nélkül mentek az utcán, vagy a templomba, vagy boltba; férfikíséret nélkül pedig se színházban, se hangversenyen nem jelenhettek meg. A hamburgi nőket s lányokat keleti módra elzárták, s a nürnbergi nőket csak legközelebbi férfirokonaik látogathatták.

Akármerre tekintünk a XVIII. századbeli Európában, sehol sem találjuk a férfiak s nők közti egyenlő rangú közlekedést, sehol azt a műveltség és szellemi élvezet után való szükségérzetnek közösségét, mint Franciaországban. Ez a salon érdeme. S nemcsak ebben rejlik a salon érdeme: az a finom, a kifejezésekben oly könnyed s találó francia nyelv s a társalgásnak az a szellemes és minden szellemest magához vonzó modora, itt a salonban fejlődtek ki.

«Mint a csokrok», mondja egy szellemes író, «találkoztak esténként a salonban, abban az ebéd után való bűvös órában, mikor a gyertyák sugároznak, a virágok illatoznak, mikor a nő keeseivel s bájával versenyre kél a többiekkel, mikor egy ilyen ünnepélyes atmoszféra a lélekben azt a bizonyos érzetet, azt a rugékony hangulatot idézi elő, melyet a társalgás bájának, kellemes állapotának nevezhetnénk.» A beszéd, a társalgás, az a finom, szellemes társalgás, a különféle hanglejtés, mely majd vitatva, versengve váltakozott az elbeszéléssel: képezte azt a pénzt, mely a salonokban folyton folyvást forgalomban volt, s mely gyakori használatának daczára csak nyerhet, becséből pedig egyáltalán nem veszthet vala. A kinek ilyen aprópénze volt, itt bízvást játszhatott. Idegenek, francziák egy véleményben vannak a felől, hogy a beszélgetési kedv francia földön a gyönyörűségnek soha el nem szikkadó forrása.

Ez a kedv azonban még nem emelte volna a francia társalgást a virágzásnak oly magas fokára, mert a beszélgetés bizony vajmi könnyen igen sekély folyásúvá apadhat. A salonokban a férfi a nővel kölcsönös érintkezésben állván, a társalgásnak ez mindenha biztosítja azt a finom hangot, azt a magas fokot, melyet sohasem bámúlhatunk eléggé.

Szerencsés francziák, kiknek beszélgető kedvök a nőkkel való társalgáshoz már eredetileg is összekötő kapcsolatot képez.

Öszintén szólva, ha a társalgást kizáróan hölgyek vezet-

uék, az igen könnyen fecsegéssé, ha pedig tudósok vinnék a szót, épen ily módon egyoldalú, száraz értekezéssé fajúlna; világokat élő úri emberek között bizony a társalgásnak, ne tagadjuk, van egy kis istállósága és a fegyvercsörrenést is kiérezzük belőle.

Hogyha hölgyek, világfiak, tudósok elhagyják azt a szoros és nekik sajátos légkört s közös alapon találkozva kölcsönös érintkezések folyamában a különbséget kiegyenlítik: csak akkor fejlődhetik ki igazán a társalgási nyelv, s épen azért, mert egy nemzetnél sem olvadtak össze oly korán az egyes társadalmi osztályok, fejlődött ki oly pompásan a francia nyelv. A társadalmi élet fogyatéka rendszerint az irodalmon s a művészetben tölti ki bosszúját. Ezekben a salonokban azonban megtanúlták a válogatott kifejezési modort, azt a művészetet, melyet néha a legderekből férfiakkal is hiába keresünk, s melynek hiányát közönségesen sokkal könnyebben tűrjük, mint azt művelt nőnek vagy férfiúnak szabadjában lenne, mert hisz «a társalgás», lord Chesterfield szép szavaival élve, «a szellem zenéje». Fölfogható, hogy e társaságokban gyakran csak oly egyének léptek föl, kik egyebet sem tudtak a síma, üres kelepelésnél, s a mellett az a boldog tulajdonságuk volt, hogy sohasem unatkoztak. Valamint a renaissance korában az irodalom, művészet és tudomány élvezete édesíté meg az életet: úgy e salonokban is az élet telve van élénkséggel, fűszerezve szerelmi ármánynyal, nagyravágyással, szellemmel, éles ítélettel és kellemes csevegéssel. Bírálgatnak, széptani dolgokat feszegetnek, sétálgatnak, ki-kirándúlnak, hazajönek s a mellett szeretik egymást; a középpontot azonban a művészet és irodalom iránt való érzék képezi. Lord Chasterfield fáradhatatlan az intésekben, hogy fia keresse föl a francia salonokat, hogy a cambridgei «rozsdát» kiköszörölje. Lord Chasterfield valóságos gourmand vala a társadalmi gyönyörök élvezésében, szerette a vidám, szellemes beszédet, s valóban csakis az tudja méltányolni Chasterfield s többi kortársainak gyönyörűségét, melyet a salonban találtak, a ki társaságokban mozog s a komolyat a vídámmal össze tudja egyeztetni.

Tökéletes udvariasság honolt e termekben, ki-ki köteles volt szeretetreméltóságát a maga teljességében fejteni ki, mi olyan tehetség, melyet igazán csak akkor becsülünk meg, ha

más embereknél hiányát érezzük. Kivált a hölgyek irányában kellett a szeretetreméltóságnak húrjait följazani, mentől tökéletesebb volt ebben valaki, annál közelebb járt a hódítás céljához, a női szívhez. Tapasztalásból merített dolog, hogy gyakorta a legérzékletlenebb nők is, a szeretetreméltóság melege alatt, érzelmeiket, szívöket mintegy visszanyerni látszanak. Ilyeténkép a szalon a finom erkölcsök megítélésére az utolsó s döntő forum, a melytől fölebbezésnek helye nem volt. Szellem és élcz, ellentétek és fényes antithesisek által, mint a villám cikázhatott s vakíthatott. Nem kellett itt senkinek tudását valami száraz tanárnak még szárazabb hangján adni elő : azzal a jeles tulajdonsággal kellett mindenkinek bírni, hogy azt, a mit elbeszélt, élettellejesen tüntesse föl. Szóval fárasztás nélkül való tanítás volt ez, mulattatás, a nélkül, hogy a tanításnak látszata is kiérzett volna.

Lépjünk egy előttünk ismeretlen lakásba : önkénytelenül is körültekintünk, megvizsgálandók, milyen a berendezése, milyen ízlése van a házi úrnak. Miért ne tehetnők ezt, hiszen szalonba, az igaz, hogy letűnt világnak a szalonjába lépünk ? A francia szellem, mely a XVII. század második fele óta uralomra jutott, nem csak a politikai és társadalmi életben idézett elő változásokat : reformált, módosított a házban magában, még a bútorzaton is. Modern szalonjaink bútorzata előkelőségével, s egyúttal fagyasztó külsejével, az a fény is inkább a benyomásra számító pompa, ellentétben a korábbi időknek örökké tartóságra számított, családról családra származó berendezésével, ennek a kornak a szülöttje. A XVIII. század francziái, kik a könnyű beszédet, a szabad mozgást kedvelték s mindenemű feszetségnek harczot üzentek, nem érezték magokat otthonosan az olyan házban, melynek berendezése ínyökre nem volt. Előbb a szoba telve volt famunkával, mindennek olyan méltóságteljes, tartós jellege vala, bizonyos nehézséggel egybekötve. Nagy szekrények, padok, művésziösen faragott ágy foglalták el a szobát. Most minden megváltozik, a francia ízlés a falnak bizonyos tagozatát tételezven föl. Az ilykép támadt falmezőket a XVIII. században közkedveltségre verekedett cifrázatokkal : eredeti chinai példányok utánzatával virágos ékítményekkel töltötték be. Előkelő művészek ékítették az előkelők szalonjait s a falakat az akkori életből merített jelenetekkel rakták ki. Valamint a társaság a komoly dolgok

mellett a vigat szerette, enyelgett, szerelmeskedett: azonkép a festő is szerelmeskedő istenekkel, tréfáló gyermekekkel, összebúgó galambokkal, csókolódó párokkal, sóhajtozó pásztorokkal tölté be a falakat. Ennek az új szellemnek esett áldozatául a lakások előbbi rideg-büszkesége, a nagy, szépen faragott fali szekrény pusztul, minthogy útjában áll a díszitményeknek, az előszobába, az öltözőbe, legjobb esetben a hálóterembe vonúlt, oda, a hol még mainap is ráakadunk. Az asztalokat hideg márványtáblákkal rakják ki, kényelmes és másfajta ülő-bútorzattal környezik. A középkorban ritkaság volt a szék, s mintegy tiszteletnek tekintették, ha valakit leül tettek, a XVII. században góthikai formát ér el, ebben az alakjában már nem felelt meg az igényeknek s a társaság, mely a könnyed, kellemes csevegést szerette, kényelmet s fesztelenséget keresett ebben is. Ez okból a hátsó táakat, s a kartámakat meggörbítették, szélesebbre csinálták, az alacsony ülést fölemelték s kipárnázták s a szalon ékessége, mely nélkül a szalon nem is volna salon, a fauteuil, ez a fecsegésre termett bútor, megszülemllett. Míg eddig az urak, látogatás alkalmával, székek hiányában földre teríték a köpenyt s aztán arra heveredtek, vagy kardjaikra támaszkodva álldogáltak, most már telistele van a szoba mindennemű fauteuillal s efféle ülőkékkel. Régente a sok szertartás miatt üressé, jőzanná, hideggé változott át minden: most a lakásokat úgyszólván változatosakká tették. Csecsebecsék, aranyozott bronz szobrocskák csoportozata, szerelmet ábrázoló lobrocskák, consolok, nagyszerű tükrök, melyek néha az egész szobát köröskörül fogták s erősebb gyertyavilágnál szinte tündéries fényt árasztottak, üvegcsillárok játszi fényökkel a ridegséget csakhamar száműzték, ingerlék a szemet, a képzelmet fölizzgatták s a szellem arra az emelkedettségre jutott, melyet épen a társalgás fejez ki s legjobban juttat érvényre.

Ez a szalon, melynek élénk, jóleső tüzi s elevenítő melegségű kemenczéje előtt gyűlt össze az a szellemes, szikrázó társaság, vagy mint nevezték: bureaux d'esprit.

Az urak rendszeren az idők divatja szerint öltözködtek. Majd a háromszögletes kalapot tették föl, majd a kényelmesebb claque-ot dugták a hónuk alá. Fejük tincseit majd porozták, vagy álhaját vettek föl, az angol lovaskabát: a frock mintájára fraque-ot húztak, gazdag mell-éktménynyel, him-

zett kézelővel; nadrágjok fehér selyem rövid harisnyás vala. A tubákos szelencze sohasem maradhatott el.

A hölgyek krinolinban lépnek a szalonba, még pedig oly tisztességes terjedelmű krinolinban, melynek átmérője sok esetben hét vagy több lábat is megüt, hosszú uszályok, hajok porozva, arczocskáikon egész serege a szépségtapaszkodnak, no meg a fehér és piros festéket sem vetik meg s mintegy kortársnő, lady Montagu, nem épen udvariasan jegyzi meg, hajok egy fehér, bodros felhőhöz, tűzpiros arczuk pedig megnyúzott borjúhoz hasonlított.

Minthogy Párist akkoriban is a finom erkölcsök hazájának ismerték s mindenfelé hallatszott, hogy «mainapság mindennek francziának kell lenni, francia nyelvnek, francia ruhának, francia ételnek, francia háztartásnak, táncznak és zenének» természetesnek találjuk, hogy egész Európa figyelme a szalonok: Franciaország felé fordúlt. Általános érdeket keltett művelt világszerte, mikor Deffaut marquisnő, a legelőkelőbb szalonhölgyek egyike, társalkodónőjével, l'Espinasse kisaszszonynyal, összeveszett. A francia miniszter, az idegen követek, az egész irodalom élénk részt vettek benne. II. Katalin, orosz czárnő, részére, ki a távolból is élénk részt vőn a párisi szellemes körök dolgaiban, báró Grimm, az akkori társaságnak egyik fő tagja, *Correspondance littéraire*-t szerkesztett, mely az orosz czárnőt s a többi fejedelmi érdeklődőt a szalonok eseményeiről oktatandó volt, s ránk nézve azon idők megismerését illetőleg elsőrangú kútforrás. A XVIII. századbeli Párist korántsem szabad úgy képzelnünk, mint a mai nagy világközpontot; az akkori Páris meglehetősen piszkos város, melynek azonban megvolt az az előnye, hogy lakói szorosan egymás mellett laktak s a nyilvános vígasságok — amúgy sem volt sok — nem vonták el az embereket a barátságos együttléttől. Pompás vendéglők, tánc- vagy egyéb mulatóhelyiségek még nincsenek; az emberek tehát inkább a házi körre, mondjuk a salonokra szorultak. Oly könnyű volt az összejövetel, mindenkinek lehetett férni, s annál szívesebben kerestek föl egymást az emberek, minthogy a salon volt az egyetlen hely, hol a műveltek találkozhattak, s hogy modern hölgykifejezéssel éljek, «kibeszélhették magokat». A szalon mindent pótol: mulatságot, újságot, előadást, casinót; mindezt együttvéve föl találjuk a szalonban. Bár sokféle társaság volt is, mégis ez az

alapjellemlvönásuk s minthogy mindenütt körülbelöl ugyanazt a tárgyat adták elő, természetesen sokféle változatban, igen könnyen megeshetett az, a mi Montesquieu-vel történt, tudniillik, hogy három hét lefolyása alatt különféle salonokban ugyanazt az egy dolgot kétszáz huszonötféle változatban hallotta.

E körökben ugyanaz lehetett a megbeszélrt tárgy, de külön érdekét a ház úrnőjének egyénisége kölcsönzé, s abban mindannyian egyek vagyunk, hogy nem a tárgy maga érdek bennünket, hanem az egyéniségnek az a személyes varázsa, a ki életet olt belé. Az a körülmény tehát, hogy e társaságok nagyjában egymáshoz hasonlók, épen nem fosztja meg kiváló érdeköktől. Hisz épen az a bűvös varázs rejlik a történetben, hogy az embert működésében, alkotásában szemlélhetjük természetesen a határozó körülményeknek is tekintetbevételével, — ezt a működést, ezt az alkotást akarjuk mi — a salonokat általában már jellemezvén — vázolni.

* * *

«Minthogy pediglen», így írja tréfásan báró Grimm az 1770-iki *Salonirodalmi Közlönyében*, «a mi philosophiai egyházunkban az a szokás, hogy hébe-korba összegyűlekezzünk, hallani szavát az életnek s jótanácsadni a hívőknek, már tudniillik földeríteni előttök a hitnek mostani állapotját és testvérinknek jó cselekedetét, nekem jutott a szerencse, hogy a prédikáczióknak bevégeztével a történeteket előadjam. Neckerné testvér tudtúl adja, hogy nála minden pénteken folyton-folyvást terített asztal van. Az egyház egyhangúan beállít oda, minthogy a testvérnek s férjének személyét nagyra becsüli, mily örömet mondaná ugyanezt Neckerné szakácsáról! L'Espinasse testvér kijelenti, hogy vagyoni tekintetekből ebédekét vagy vacsorákat nem rendezhet, mindamellett is szívesen látja lakásán a testvéreket, ha ugyan kedvök van megvárni, míg ő elvégezte ebédjét. Az egyház azt parancsolja nekem, hogy értesítsem a főlshólalót, hogy a testvérek valamennyien elmennek, mert igen könnyű dolog szépséget és vagyont nélkülözni annak, ki oly szellemes s kinek annyi érdeme van. Geoffrie anyó közhírré adja, hogy házában a régi tilalmakat ismét életbe lépteti, nevezetesen nem szabad se

belügyekről, se külügyekről beszélni, azután se az udvarról, se a városéiról, nem lehet se az éjszaka, se a dél, sem kelet, sem nyugatnak ügyeit feszegetni; ki van zárva a politika, a pénzügy, a háború és béke kérdése, a vallás és állam, ki a theologia és metaphysika, hallgatni kell a grammatikáról s zenéről, egyáltalán minden tárgyról. Az egyház tekintetbe vévén, hogy az említett dolgokra nézve bizony nehezebb esik a hallgatás, megígéri ugyan az engedelmességet, de csak addig, míg erőszakkal kényszerítik rá.»

Báró Grimm ezzel a szeszélyes vázlatkával nem minden szalont jellemezett, első sorban nem Madame de Tencin anyaszalonját, sem Du Deffaud marquisné szalonját. Azért nevezem Madame de Tencin körét anya-szalonnak, mert a XVIII. században ő az első hölgy, ki bizonyos szabályossággal gyűjté maga köré az új irodalomnak embereit, megvendégelte, óvta őket s aztán jutalmúl, kissé erősen ugyan, a maga állatjainak, menageriájának nevezte. Ezek az állatok mindamellett bizonyos tiszteletet gerjesztenek, mikor Fontenelle-t, Montesquieu-t, Mairan-t, Helvetius-t látjuk ez állatseregletben. Az esti összejövetelek hamarosan nagy hírre kaptak, annál is inkább, mert a szellemnek és élcznek nevezett, két, nem hétköznapi tulajdonsággal szerezhett csak bemenetet, a ki e tisztességre vágyott. Bizonyos bosszúsággal jellemzi Marmontel e soirékat, mert mint afféle középszerű tehetség, nem valami kényelmesen érezhette magát a nálánál sokkalta nagyobb szellemek, mint: Fontenelle és Montesquieu társaságában. «Kikinek», tudniillik a ki Tencin asszony szalonjába jött, úgy mond, «megvolt a maga szerepe, s mint a színésznek s egy-egy jól betanult beszéddel állott elő. Égett a vágy bennök, hogy történetkéjüket előadhassák s élceikkel pattogjanak. Ez által a társaság elveszté fesztelenségét s természetességét.»

Pedig több tudás, több szellem és komolyság honolt e társaságban, mint a mennyi a locsogó és felületes Marmontelnek inyére lehetett; a mit ő betanúltnak gondolt, épen az vala az eredeti forrás, melyből a nagyobb szellemek merítének. Ha Marmontel saját társai irányában nem volt igazságos, Tencin asszonynak sem mért a kellő mértékkel. Azt ugyan elismeri, hogy szellemes és gondolkozó hölgy, de elismerését rögtön megszorítja, mondván, hogy inkább gazdasszonyhoz, mint úrnőhöz hasonlít. S épen ő volt az, ki finom és szeretetre-

méltó modorával a nagytehetségű férfiakból álló társaságot összetartás barátjai irányában igazán fölládozó módon gondoskodott. Ő terjeszté szívós kitartással Montesquieu *Törvények szellemét*, kedvező megítélésére befolyt s nagyon haragudott, ha nem arról a könyvről folyt a társalgás, a melyet ő protegált. Kort jellemző körülmény az is, hogy Tencinné asszony nem a legerkölcösebb s legsöndesebb fiatalkort élte. Ünnepekt és sokak által körülrongott szépség volna; szalonját azonban már abban az időben nyitotta meg, mikor bizvást mondhatá magáról: hogy tökéletes szépség volt.

Tencin asszony életének záró esztendejében, 1749-ben, szalonjában egy hölgy sokkal gyakrabban jelent meg, mint az a háziasszonynak inyére lehetett vala. Tencinné azzal az ösztönrel, melyet a hatalomért való félelem idéz elő, ép oly gonoszúl, mint helyesen jellemzé e hölgy gyakori látogatásainak célját: «Azért jön hozzám, hogy ingóságaimat megvizsgálja». Valóban igaza volt, mert azok a hölgyek, kik épen szalont akartak alapítani, híres vendégek fogdosására adták magokat. A hölgyek mindennel tündökölnék, s ha egy kocsi-val, vagy valami díszes öltözékkel hívják ki a közfigyelmet, nagy szellemekkel, nagy férfiak menagerieájával is ki akarnak tenni magokért. Geoffrin asszony volt ez a hölgy, ki 1748-ban alapítá meg szalonját, s oly sikerrel járt el a keresésben, hogy Tencinné asszony halála után, ennek egész «lettára» minde-
nestől az ő birtokába ment át.

Tencinné a nemesi köröket gyűjté maga köré, Geoffrinné a polgári rendet. Egy komornyiknak volt a leánya s kora ifjúságában férjhez ment Geoffrinhoz, az üvegipar megalapítójához, ki ugyan derék, becsületes ember hírében áll vala, de mit tehetett róla, ha kissé korlátolt fejvel áldá meg a természet és az orránál tovább nem látott? Az is jellemzi szegényt, hogy örökké ugyanegy könyvet olvasott s képzeljék mi volt a megjegyzése? «Úgy látszik, mintha a szerző ismételné magát». Geoffrinné sem volt sokkal tudósabb a férjénél, de nem is akart annak látszani. Mindamellet tehetsége és szelleme olyan, a milyent a világ összes tudománya sem pótolhat. Élénk, tréfás, kinél mindjárt kéznél a jó szó. «Három dolgot», úgymond némi prófétai előérzettel jelen állapotainkra, «dobtak ki a párisi nők az ablakon: időt, egészséget és pénzt», s mily igaznak látszik, mikor azt mondja, hogy az ember mindenféle

anyagának a keveréke, melynek minden eleme különféle fazekakban van. Az egyik fazékban van a szellem, a másikon a képzelődés, egyikben az ész s a negyedikben, a legnagyobbikban — az ostobaság. «A sors», így vélekedik philosopháló hölgyünk, «mindegyikből kiveszi a maga részét s így alkotja meg földünknek díszét: az embert». Rendkívül ügyes tapintata volt; ebben a korban, mikor oly nehéz volt az embereket vezetni, alig van nő, ki vele mérkőzhetik. Ezért tapasztalt karmesternek nevezték, ki minden hangszernek megmutatja helyét, majd a hegedűt, most a trombitát, itt a kürtöt, amott a cellót szólaltatja meg, mindezeket összhangzatban, egyszer gyorsítva a hangok menetét, majd mérsékelve. Mester volt abban, hogyan kell a legunalmasabb embereket beszédre bírni; egy kényelmes abbé egyszer így szólt hozzá: «Asszonyom, én csak a hangszer valék, melyen ön oly mesterien játszott». Ez az egyszerű polgárasszony, házában a legelőkelőbb elemeket egyesíté, nem volt fejedelem, miniszter, ki ha Párisba érkezett, nála látogatást ne tett volna. Poniatowsky Szaniszló, lengyel király, rendesen «drága anyámnak» nevezé; II. Katalin értékes prémmel tisztelé meg; Mária Terézia becses porcellán-edénnyel, Kaunitz, a bécsi követ, nála mindennapos lévén. Ha ily előkelő vendégei voltak, azt szokta volt barátainak mondani: «Ma kiválóan nyájasak és szeretetre méltók leszünk». Ez azonban csak az ebédre vonatkozott, hol parancsolni kellett a nyelvnek, hol mint Grimm oly ügyesen jellemzi, se keletről, se nyugatról, se éjszokról, se délről nem volt szabad beszélni. Ha ebéd idején kissé feszesen viselkedtek is, kedvenceinek a vacsoránál megengedte, hogy fesztelenül mulassanak. Itt aztán szabad volt a szó. A vacsora egyszerű volt: spenót, egy csirke, kis tészta, gyümölcs; ebből állott az étlap. Geoffrinné is egyszerű öltözékben jelent meg: sötét színű ruha volt rajta, fehér, lehajtott gallérral, melynek szalagjait álla alatt összeköté.

Ha a jó Geoffrinné társaságában fesztelenül és egész kényelemben érezzük magunkat: Deffaut marquise termeiben a legszellemesebb hölgyek egyike fogad bennünket, a ki azonban távol van a Geoffrinné kedélyességétől, inkább szerencsétlen szeszélyes, mondhatni dæmoni egy hölgynek tűnik föl.

Tencinnével közösen ő is egyike volt a százszorszépeknek, az ő ifjúsága is viharokkal teljes, s ha ily asszony hasonló

körülmények között lelkének vigasztalására az egyház malasztjához fordul, az érzékiségén erőt vett marquisnő az irodalom gyönyöreiben keresi a megnyugvást. Ő is szellemi irodát, bureau d'esprit nyitott. Csakhogy ő nem érte be a Geoffrinné szerepével, ő nemcsak igazgatni akart, hanem közre is működött s ritka tehetségeinél fogva föl is volt jogosítva erre.

Ritka gyönyörűségét lelte abban, ha Voltaire-rel s Montesquieu-vel vitatkozhatott; tisztelte őket, de aztán kedve telt, ha ez éles elméket zavarba hozva, nevetségesekké tehetette. Az ő köreiben merészen behatoltak az új materialistikai philosophiai irány taglalatába. Modorában, gondolkozásában egyaránt aristokrata lévén, barátjainak nem akarta megbocsátani, hogy a vallás ellen támasztott kételyeiket a néppel is közölték. Azt akarta, hogy az igazság csak az ő és barátjai körében maradjon. Mindazonáltal bármint vélekedett is a nemes marquisnő e tekintetben, bizonyos, hogy az ő szalonja is közreműködött az új világ megteremtésében, a minthogy az akkori Franciaországnak az volt a sorsa, hogy a forradalmat fölülről kezdte meg lefelé.

A marquisnő körét az úrnő szelleme és ízlése tette vonzóvá. Elképzelhetjük, hogy mennyi szellem és ész egyesülhetett itt, mikor Diderot, Hume, Horace Walpole, Hénault, Voltaire, Montesquieu, Duchâtelet asszony, Grammont hercegnő találkoztak. II. József császár és Franklin is megtisztelték e szalont látogatásukkal. Minthogy a marquisnő álmatlanságban szenvedett, e gyülekezetet éjnek idején fogadá; s mert a nagy szellemek sem igen idegenkednek a jó ebédttől, a késői, öreg idő daczára is szívesen látogatták, lévén az ő asztala a legjobb nagy Páris városában. Montesquieu távollétében semmit sem sajnált annyira, mint ezeket a vacsorákat s a marquisnőt is eléggé jellemzi ez a mondása: «hogy az étkezés az ember négy czéljainak egyike, a többi hármat», úgymond, «elfelejtette». A marquisnő nem volt szerencsés. Elbetegesedvén, öreg korára megvakult, s álmatlan éjszakákon át kínlódott. Lelki állapota még aggasztóbb és szerencsétlenebb vala. Ez a jellem telve van ellentmondásokkal, melyek csak egy közös forrásban: a szellemben, melyből eredének, egyesülnek egy magasztosb egységgé. «Soha sem szerethettem semmit», így szól, majd meg: «Átérezni tudok valamit, de fölfogni nem». Némely mondása változó kedélyhangulatának

hű tükrét képezi s mély értelemről tanúskodik. «A selyembogár», így szól az egyik, «én előttem a legboldogabb teremtmény; fiatal korában dolgozik, érett korában alszik, s öregségében gyönyörök közepett elhal; mily különböző a mi sorsunk, évről évre nyomorodunk; némi mulatság van az ifjúságban, teljes nyomor az aggkorban, s végre az örökkévalóságtól való félelem.» Valóban ez a szerencsétlen nő az örökkévalóságtól meg az unalomtól rettegett, ez kínoztta, üldözte szüntelen, s az a cél s egészséges munka nélkül való létel volt az ő unalmának forrása, mely ellen nem használt se szellemesség, se orvos. S hát akkor mi az unalomnak az ellenszere, ha nem szellemi foglalkozás? Szórakozás, érzéki gyönyörök ezt a kellemetlen érzést csak bizonyos időre fojtják el, épen csak addig, míg a gyönyör tart, s aztán, ha az órák elröppennek, annál kísértetiesben köszönt be az átkozott lidércz. Szerencsétlenségére a hatvankilencz éves, vak nő kínjaira a szerelemben keresett mentő írt, a szerelemben, mely oly hatalmas orvos, s mégis annyi gyógyíthatatlan sebet üt. Mintha megifjodott volna, mintha annak tüzét az évek száma nem mérsékelné, égő szenvedélylyel veti magát Walpole Horace, a húsz éves, ifjú angolnak karjaiba. Ha Horace nincs Párisban, hosszú, gyöngéd leveleket intéz hozzá, hogy őt nálána bensőbben senki sem szeretheti, s azt hiszi, hogy élte alkonyán megtalálta gyöngéd, érzelmes szívének jól megérdemlett jutalmát. Egy húsz éves fiatal ember előtt, kit már a természet is a fiatalsághoz vonzott, kissé furcsának tetszhetett az öreg marquisnő rajongása, s ha még oly nagy bámulatot is érzett fényes tulajdonságai iránt, bizony idegenszerűen s nem elég biztosnak érezte magát közelében. Ezert tiltakozik érzelmeinek nyilatkozatai ellen s barátságot ajánl, de mit ér a barátság, ha szerelmet követelnek? s a szegény marquisnő itt sem találta meg, a mit keresett.

Ha sokban el is ítéljük e nőt, mégis szánalommal kell lennünk beteges lénye iránt s elismerésünket fényes nagy szellemétől nem vonhatjuk meg, melynek Voltaire is hódol a következő sorokkal:

«Qui vous voit et qui vous entend
Perd bientôt sa philosophie
Et tout sage avec du Deffaud
Voudrait en fou passer sa vie.»

Ha a marquisnő egész reggelig csevegett, verselt, dictált, vagy fölolvastatott magának, csak délután kezdé újra a napot; mikor nyugalomra tért, a társaság legjava társalkodónőjének, de l'Espinasse kisasszonynak, kis szobájában gyűlt össze. A marquisnő, mikor megvakúlt, a nevezett kisasszonyt, ki szép ugyan nem vala, hanem friss, rugékony szellemével és szívjóságával vonta magára a figyelmet, házához vette. Míg a marquisnő szeszélyeiben a kisasszonynyal gyakran lealázóan bánt, ez csakhamar fölismerte, hogy mily nagy varázst gyakorol úrnője szalonjának legelőkelőbb tagjaira. Semmi sem sérti azonban annyira a nőt, még ha marquisnő is, mint a mikor észreveszi, hogy egy másik nő elrabolta tőle a férfiak kegyét s azok fölötti uralmát alkásta. S valóban a marquisnő haragja s elkeseredése határt nem ismert, a házában fönnálló külön szalonról értesülvén. Dühében megátkozta a kigyót, melyet keblén melengetett. L'Espinasse Julia fölháborodva mérget vön, de megmentetett, idegei azonban örökre tönkre mentek. A marquisnő ez által mélyen megsértve, egy perczig sem tűrte továbbra a kisasszonyt házában. A közvélemény Franciaországban, sőt Európában e két nő szakítása miatt valósággal fölháborodott. S ez világraszóló esemény is volt, a mennyiben a marquisnő mellett, kinek tekintélye hanyatlóban vala, egy l'Espinasse kisasszony által vezetett önálló irodalmi tribunal keletkezett. Hogy a kisasszony, kinek módja nem volt, külön házat és szalont alapítson, Luxembourg hercegnő lakását fényesen berendezteté, Franciaország akkoron első minisztere, Choiseul herceg, XV. Lajostól jelentékeny évi összeget eszközölt ki számára és Geoffrinné asszony titokban ezer tallér évpénzt adott neki. Ily eszközökkel lépett életbe az új «philosophiai szalon», hol az «egyház hivei» az úrnő szegénysége daczára, szívesen megjelentek, mint azt Grimm oly szépen fejezi ki: «Kinek annyi érdeme és szelleme van, könnyen nélkülözhet szépséget és vagyont». Ha a beszélgetés művészetének a legnagyobb foka, az idegen emberek természetének tanulmányában való jártasság, tehetséges és szellemes férfiaknak társaságba vonása s annyi függetlenségnek biztosítása, mennyi az önön-nagyságot nem szorítja le, ha mind e tulajdonságok szalonkirálynővé minősítenek: l'Espinasse Júlia a szó szoros értelmében szalonkirálynő. Vidám és szellemes vala, s környezetében egy d'Alembert, egy Diderot s egy

Turcot a philosophiai vitához való kedvöket oly szabadon s fesztelenül tölthették s elégíthették ki, mint sehol másutt. Szenvedélyes nő volt, kettős szerelem emészté, míg d'Alembert-t, ki hön szerette, nem akará meghallgatni. 1776 május 23-án halt meg. Még élt a vak marquisnő, s még mindig oly hevesen gyűlölte, mint hajdan. «Tizenhét évvel előbb kellett volna meghalnia», e kemény szavakkal kísérte sírjába, «mert akkor d'Alembert-t nem ragadta volna el tőlem». Máskép ítélt Grimm. «A zavar és fejtelenség», így szól, «mely l'Espinasse kisasszony halála és Geoffrinné megnyomorodása után a philosophok közt lábrakapott, legjobban bizonyítja, hogy mennyi bajnak vette elejét az ő böles vezetésök, mennyi zivatart oszlattak el, s mennyi nevetségtől óvtak meg bennünket».

Ez előkelő körök mellett még néhány kisebb társaság is virágzott. Amazok azonban a későbbi társasélet mintaképeivé váltanak benn a francziák fő'djén úgy, mint egész Európában s példányképei voltak Staël, Roland és Genlis asszonyok szalonjainak.

A társaság erkölcsi megtisztítására alakultak s edző és a mellett hathatós erők középpontját képezték; tekintélyöket azonban a dolog rendje szerint 1789-ben elveszték, mint mikor az a hatalmas esemény köszöntött be, melynek beköszöntését ők segítették elő. A ki a jövőbe csak egy kissé tudott látni, észrevehette az új világ előszelét, mely a báró Holbach társaságában mint gyöngébb szellő mozgatta a kedélyeket. Ez a salon voltaképen háziasszony nélkül volt, csak a házigazda meg Diderot vezették. E salonokban tarták a materialismus ebédjeit; csak valóságos hitetleneket bocsátottak magok közé, s mikor a híres Hume Dávid egyszer azt kérdezé: vajon van-e igazán atheista? Holbach fölemelkedett, s a társaságra utalva, azt felelte: «Ebben az órában ön tizenkét atheistával ül egy asztalnál».

A társasági ösztön alkotá meg a szalonokat, mint közegeit, s ismét ez az ösztön alkotá a szalonokat elnyomó politikai clubbokat. Itt már nem széptani elméleteket, hanem egészen más irányú politikai kérdéseket vitattak meg. Itt nem az eszményt keresték, hanem a realis valót kutatták: s megtalálták a harmadik rendet. Ez a harmadik rend azonban míg az irodalom útján már XIV. Lajos alatt öntudatára ébredhetett, szóhoz addig nem juthatott. A szalonok nyitják meg az utat,

megváltoztatják a társaságot, s megalkotnak egy oly jövőt, melyért a modern világ hálájának egy része azokat illeti.

A szalon, akkori állapotában, elzüllött, de nem az intézmény, nem gyümölcsei, melyeket ma is élvezünk.

A XVIII. század szalonja a múlté, de a nőnek előkelő helyzetét a francia társadalomban s így közvetve Európában, szilárdan megalapította. Mainapság is a francia nő a szalonban, a miniszteri bureaux-kban s a családban egyaránt uralkodik. A francia bíró még most is, ha nem látja mindjárt tisztán a női kezek közreműködését, azt kérdezi: *où est la femme?* hol az asszony? s ez a mondás mindig teljes érvényben van, s részünkről óhajtjuk mi is — rajzunk végeztével — hogy ez a «hol az asszony» mondás, szellemet és társadalmi művelődést képző hatásában az európai életben általános elterjedést nyerjen. Kíváncsi, hogy a férfi világ szellemi érintkezése legyen közvetlenebb a művelt hölgyekével, mert ha Montesquieu azt mondja is: hogy a nőkkel való társalgás megrontja az erkölcsöket s fejleszti az ízlést, mi mégis inkább Goethe mondása mellé állunk, mikor így szól:

«Ha meg akarod tudni, mi az illem,
Csak a nemes lelkű hölgyeket kérdezd.»

WERTHEIMER EDE.

ÁLLAMTUDOMÁNYI IRODALOM AZ ÚJGÖRÖGÖKNÉL.

Első közlemény.

Ismertetni kívánom azt a szellemi munkásságot, melyet a görögök a jelen század elejétől kezdve mai napig az államtudományok mezején kifejtettek.

Ezt annál szükségesebbnek tartom, mivel államtudományi íróink keveset vagy semmit sem törődnek az újjörögöknek e nembeli foglalkozásaival. De szükségesnek tartom azért is, mivel honfitársaim nehezen fogják bármely külföldi munkában az újjörögök államtudományi irodalmát oly kiterjedésben találni, mint itt.

Dolgozatom első részében nyolczvanhárom munkát mutatok be, másodikában pedig részletesen ismertetek egy öt kötetes korszakos munkát, melyet Európa államtudósai nagy dicséretekkel halmoztak el.

I.

A görög királyság alapítása előtt kevés ugyan, de mégis akkortáiban nagy figyelmet gerjesztő munkát ismerünk az államtudományok köréből.

A híres Korais Adamantius, Chios szigetéről, a ki már 1800-ban kiadta Hippocrates munkáját a helyek-, szelek- és vizekről, melyért a francia akadémia ötezer frankkal jutalmazta meg, — a kit I. Napoleon háromezer franknyi évi fizetéssel Strabo munkájának kiadásával bízott meg, — s a ki

azonkívül még huszonegy régi görög író munkáit tudós magyarázatokkal s a bevezetésekben politikai tanácsok hangoztatásával bocsátá közre, — 1803-ban emlékiratot adott ki a görögök polgárisodásáról, hogy ez által Európában a görögök ellen táplált előítéleteket megszüntesse.

Ugyan ő névtelenül bocsátotta közre 1805-ben Párisban a következő munkácskát: *Mit kell a görögöknek a jelen körülményekben tenniük?* Párbeszéd Velenczében tartózkodó két görög között, midőn Napoleon császár fényes győzelmeiről értesültek.

1803-ban megjelent névtelenül Korfuban egy görög munkácska a jóniai szigetek politikai állapotáról, melyet nagy lelkesedéssel fogadtak a görögök, mert abban a jóniai szigetek alkotmánya volt közölve, mely az összes helléneket nagy reményekre jogosítá föl.

1806-ban szintén névtelenül jelent meg Amsterdamban a *Görög Nomarchia* című munka, melynek szerzője Spachos Spyridon volt. Ebben megmutatja, hogy a megyei közigazgatás jobb a többinél, mert egyedül abban őriztetik meg az ember szabadsága. Azután vizsgálja Görögország rabságának okait s miképen lehetne azt fölszabadítani.

Argyrópulos Jakab lefordította Montesquieu munkáját a törvények szelleméről. (*Esprit des lois.*)

1811 óta megjelent Bécsben Alexandridis Dömötör szerkesztése alatt a *Görög Telegraph* című politikai, irodalmi és kereskedelmi folyóirat.

Paliuritis Gergely kiadta 1815-ben Velenczében az ógörögök törvényeit s államszerkezeteit.

1817-ben egy névtelen, kinek kezdőbetűi Ph. E., *kísérletet írt a hazafiságról*, melyet a jóniai szigetek lakosaihoz intézett. Munkácskája megjelent Philadelphiában, a görög nyomdában.

Valetas Spyridon, a ki Párisban fejezte be hazájában, Ios szigetén, kezdett tanulmányait; görögre fordította s kiadta (Páris, 1818) Rousseau munkáját *az emberek közötti egyenlőség eredetéről s alapjairól*. (*Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes.*) Fordításának szép irálya méltán versenyez az eredetiével. Valétas 1843-ban rövid ideig közoktatási miniszter volt Görögországban. Végrendeletében az Ios szigetén levő házát az athéni

egyetemnek hagyományozta. — Fönnebbi fordítását azonban Aristomenes Dömötör álnév alatt adta ki.

Chrysovergis Kuropalátis fordította Barthelémynek *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* című munkáját (Bécs, 1819).

Kanellos, a socratesi philosophia nagy ismerője és híve, megírta *Kréta szervezeteit*, mely munkája által megmutatta, hogy tökéletesen ismeri e szigetnek, mely hazája volt, viszonyait. De a halál már 1823-ban elragadta.

Gorgidas Kamnelitis Ádám, a bölcsészet és szépművészetek tudora s az orvosi tanfolyam ötöd éves hallgatója, írt *Berezetést az általános közjogba*, melyet a természetjogból származtatott s bármely államra alkalmazott. Munkája megjelent Budán az egyetemi könyvnyomdában, 1825-ben.

Két névtelen fordította Macchiavelli *Fejedelmét* (il principe) és Daunoa *Értekezését a személyes biztosítékokról* (Páris, 1825). Skúphos Spyridon szemelvényeket közlött Vattel nemzetközi jogából.

Georgiádis Zalykis görögre fordította Rousseau munkáját a *társadalmi szerződésről* (Contrat social). A fordítást kiadta Párisban 1828-ban Nikolópulos Konstantin. Thessalonikában, hol szerzőnk született, a törökök Zalykoglnak, azaz Zalykis fiának, nevezték.

Kokkónis Peloponnésusból írt két kötetet az államokról, alkotmányuk- s föntartásukról és politikai kormányzatukról. (Páris, 1828—1829.)

A már említett Korais Adamantios hamis értesülést kapván Görögország kormányzójáról, Kapodistriáról, Párisban 1830-ban névtelenül adott ki egy párbeszédet két görög között, melyben azt vizsgálja, hogy mit kíván a törökök alól fölzsabadult Görögország érdeke, nehogy törökös keresztyének aláigázzák.

Függetlenségök kivívása után megmutatták a görögök, hogy nem féktelen, hanem fölvilágosult, rendezett szabadságot akarnak, mely a jogokat és kötelességeket törvény által szabályozza.

Azért írtak e tárgyra vonatkozó számos munkát.

Az általános államtan, közjog (nemzetközi és államjog) köréből a következő munkákat emelem ki :

1832-ben megjelent Párisban Didotnál névtelenül Nikolaidis munkája: *Gondolatok a görög nemzet hasznáról* cím alatt.

Pappadukas Miklós írt *Hippodamos* című értekezést az alkotmányjogról, alkalmazottan Görögország alkotmányára.

Papazaphiropulos írt egy munkát e cím alatt: *A múlt, a jelen és a jövő* (Tripolis, 1863), melynek tárgyai a következők: új, egyszerű adórendszer; — a bíraskodás s törvényhozás egyszerűsítése, a tisztviselők kinevezése pályázat útján és számuk korlátozása; — a tanítók elmozdíthatatlansága s a papság fizetése; — a nemzeti földbirtok elosztása, s a nyugdíjak igazságos szabályozása; — a választási törvények gyökeres változtatása s a képviselők napidíjainak eltörlése, stb.

Dragumis Miklós írta a következő munkát: *A munkás nép kézikönyve*, vagy tanácsok a kézművesekhez (Athén, 1869). Ő megtartotta ugyan a Barreau által írt *Conseils aux ouvriers* című munka fölosztását; de sokat hozzátett, mást kihagyott, s többet átalakított, a mint ezt a görög nép erkölcei, szokásai és viszonyai megkívánták.

A kiadási költséget Spartalis Mihály és Avgerinos, Londonban lakó görögök vállalták magokra és 1150 példányt engedtek át a népbarátok társaságának Athénben, ingyen elosztás végett.

A munka tárgyai a többi között ezek: politikai szenvedélyek; a kézművesek szerencsétlensége, ha a főnnálló intézmények fölforgatása végett az ellenzékhez csatlakoznak; — a zavargások és lázadások veszélye; — miképen viselje magát ekkor a kézműves; — miképen járjon el a választásoknál; — nevelés; — oktatás; — takarékoság; — a munkás, munkaadó és állam közötti viszony.

Athanasia kitűnő beszédet bocsátott közre a politikai tudományok hasznáról s terjedelméről; — Oedipidis a kormánytudomány alapjairól; — Chrysovergis a politikai biztonságról.

Kolokotróni Tódor ilyen című munkát adott ki: *Miként orgattatik föl az állam?* (Athen, 1872.)

Rhontiris, ügyvéd és képviselő, három vastag kötetet írt az országnak alkotmányos szervezéséről. (Athén, 1876.)

A fönnebb említett Papasaphiropulos kiadta politikai-társadalmi czikkeit, melyek a *Népszava* című folyóiratban jelentek meg. (Tripolis, 1877.)

Eothymios Xenophon írt a politikai igazságszolgáltatásról (Athén, 1878.); — Dosios a választási kérdésekről; — Kyriakos Dioméd a miniszterek felelősségéről.

A községek igazgatásáról írtak Antoniades, volt belügyi miniszter; Argyropulos Pericles, volt tanár és miniszter; Naotis ügyvéd és Pleshas közigazgatási hivatalnok.

A nemzetközi jogot illetőleg Jaripolos Miklós írta *A nemzetek törvényes szokásait békében és háborúban*. (Athén, 1860. Két kötet.) E munkája által bebizonyította, hogy mily szükséges a philosophia kutató szelleme s világító szövétneke a politikai tudományok e fontos részéhez.

Ugyanő ismertette a *Pandóra* című görög folyóirat tizenharmadik kötetében Caratheodori Istvánnak következő munkáját: *Du droit international concernant les grands cours d'eau*. (Berlin, 1861.)

A *Pandora* tizenötödik kötetében pedig tanulmányt írt Dragumis Márk e munkájáról: *De la condition civile de l'étranger en France*.

Psylla, Kompótis és Koronæos kiadták a külügyi miniszterium megbízásából az *Új consuli kalauzt*, melyben a consuloknak szükséges nemzetközi szerződések, törvények, szabályrendeletek stb. foglaltatnak. (Athén, 1872.)

A nemzetgazdaságot s pénzügyet illetőleg Saczos János, athéni egyetemi tanár, Moldva utolsó hospodárának fia, írt két kötetben a *gazdagságról*. Ékesszólással s világosan adja elő a leghíresebb nemzetgazdák rendszereit s hozzá teszi philosophiai szellemtől áthatott saját nézeteit. Írt még a budget elméletéről s a finanziaikban behozandó reformokról is.

Despotopulos közrebocsátotta a politikai oeconomia elemeit gyakorlati szempontból. (Athén, 1869.)

Mavrokordatos írt a bankokról. (Athén, 1869.)

Sotirópulos és Valaorítis volt miniszterek írtak az adókról; — Zographos az ércz- és papirpénz közötti viszonyról; — Bernardakis a fényűzésről s a finanziaakra való befolyásáról; — Dumas az ipar kifejléséről Görögországban.

Trikaliótis írta *A politikai háztartás kézikönyvét* (Athén, 1871) és a *Bevezetést a társadalmi tudományokba* (Athén, 1872).

Oekonomos kiad Athénben 1873 óta *Nemzetgazdasági Szemlét*.

A már említett Papazaphiropulos megírta a görögországi adóbehajtás s adósságok történetét a királyság alapításától kezdve. (Tripolis, 1878.)

A leíró államtudomány körébe tartoznak a következő munkák :

Pappadukas Miklós kiadta *Solon* című munkájában (Syrá, 1844) a régi Athén politikai s polgári, valamint Rhodus és Byzancz tengerészeti törvényeit.

Lunzi írt a jóniai szigetek politikai állapotáról a velen-czeiek alatt. (Athén, 1855.)

Pohylas Korfuból értekezett azokról, kik az attikai tör-vényhozásról írtak, s e munkájának egyéb tárgyai : a szabad-ság, jog, törvényszékek, elővigyázati intézkedések stb. Meg-jelent Korfuban, 1861.

Ugyanazon évben ismertette Rhankavis Sándor a *Pan-dora* című athéni görög folyóirat tizenegyedik kötetében Guizot munkáját : *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*.

Egy névtelen ismertette három cikkben a *Pandora* tizenötödik kötetében (Athén, 1865) Freemannak e munkáját : *History of federal government from the foundation of the Achaian League to the disruption of the United States*.

Ugyan e kötetben ismertette Typaldos Kozákis György a következő nagyon érdekes munkát : *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce, publiés d'après les communications du comité philhellénique de Paris*. Ez okiratok még 1826, 1827, 1828 és 1829-ben adattak ki külön füzetekben ; de 1865-ben külön kötetben nyomatta ki Firmin-Didot. A párisi philhellén választmány akkori tagjai voltak : André, Chateau-briand, Choiseul herczeg, Dalberg herczeg, Benjamin Delessert, Mathieu Dumas gróf, Eynard, Firmin-Didot Ambrus, Fitz James herczeg, Gérard tábornok, Harcourt gróf, Laborde gróf, Lafitte, Larochefoucauld-Liancourt herczeg, Lasteyrie gróf stb.

Kalebras megírta a különféle politikai s vallási társu-latok történetét, melyben előadja titkos céljaikat, nézeteiket, érzületeiket, időnkénti eredményeiket, befolyásukat a nemze-tekre, átalakulásaiikat s a fönmaradtak munkásságát. (Athén, 1869.)

Dragumis Miklós, kiról már fölebb is volt szó, kiadta *Történelmi emlékezéseit* (Athén, 1874). Ezekben tárgyalja Görögországnak politikai eseményeit 1821-től 1862-ig.

Dragumis szemtanúja volt ugyan az 1821-ben kezdődő szabadsági harcznak, de ifjúsága miatt csak 1827 óta vett

abban majd közvetlenül, majd közvetve részt. S a királyság alapítása után mint parlamenti szónok, mint író és a *Pandora* szerkesztője gyakorolt a görögországi közéletre befolyást.

Habár Dragumis politikai tekintetben az angol párthoz tartozott, mégis elfogulatlanul szól politikai ellenfeleiről. A szereplő személyek jellemvonásait mesterien vázolja.

Chiotistól megjelent *A jóniai kormány története 1815-től 1864-ig.* (Zante, 1874.)

Kazázis Nicocles írta a következő munkát: *Az ó-kori államszerkezet s Plátónak és Aristotelesnek arra vonatkozó elmélete.* (Athén, 1877.)

Statisztikai szempontból Triantaphyllidis Pericles kiadta a Pontusban lakó görögök szellemi és anyagi állapotára vonatkozó adatokat. (Athén, 1866.)

Bukas Miltiades kiadta 1875-ben Athénben Görögország kiválóbb városainak kereskedelmi, földrajzi s történelmi *kalauzát*, melyben a következő huszonhat város van leírva: Aegion, Agrinion, Amphissa, Andros, Athén, Cephallonia, Cholcis, Galaxidi, Ithaka, Kalamæ, Korfu, Korinth, Lamia, Lebadia, Nauplion, Patras, Piræus, Porus, Pylus, Pyrgus, Sparta, Spetza, Syra, Tenos, Thera, Zante, melyek mindegyikéről elegendő statisztikai adatokat közöl. Továbbá közli a vámtörvényeket a vámtarifával, a bélyegtörvényeket, a távírói állomások jegyzékét a telegraph-illetékekkel.

Moraitinis Péter nagyérdemű munkája *La Grèce telle qu'elle est*, nyomtatott Athénben, Perris Péternél, 1877-ben. Kapható Párisban Firmin-Didotnál, Berlinben Aschernél. E munka szerzője ama Moraitinisnak a fia, a ki majd a képviselőház, majd az areopág, majd a miniszterium elnöke volt Görögországban, s a ki, midőn a nemzetgyűlés földekkal akarta megajándékozni, azokat el nem fogadá, azt mondván, hogy ő szolgálataiért csak erkölcsi kitüntetést fogad el. Azért tarták őt második Aristidesnek.

A munka általános átnézetében találjuk Görögország physikai földrajzát, velős történetét, közjogát, közigazgatását, népesedési mozgalmait s a görög nemzet jellemrajzát.

Az első rész tárgyalja a szellem, a második az anyag statisztikáját.

A szellemi részből kiemeljük ezeket az adatokat: a műveszetek tanodájának (polytechnicumnak) van háromszáz

tanulója, húsz évvel ezelőtt pedig csak húsz növendéke volt Tantárgyai a következők : festészet, szobrászat, építészet, fémetség, rézmetség, díszítés, mechanika, geometria.

Az alsó és középoktatás szervezetében a francia rendszer fogadtatott el, a németországi rendszerből átvett módosításokkal. E szerencsés combinatióról azt mondá Bagdon angol tanár, a londoni tanárok egyik értekezletén, hogy Angliának is Görögország példáját kellene követnie.

Az athéni egyetem vagyon: 3.500,000 drachmára becsültetik. 1845-ben 34 tanára s 240 hallgatója volt; most van 74 tanára s 1400 hallgatója.

A tanárokat az állam fizeti. E célra 1876-ban 333,240 drachma vétetett föl a költségvetésbe.

Az egyetemi könyvtára 33,000, a csillagdára 14,220, a növénykertre 7760, az archæologiai költségekre 123,690 drachmát szavazott meg a képviselőház 1876-ban.

Nyilvános gymnasium van 18; ezekben 125 tanár és 2460 tanuló. 1845-ben volt 7 főgymnasium, 49 tanárral s 70 tanulóval. Az állam a főgymnasiumokra 1876-ban 416,200 drachmát (körülbelöl 166,480 forintot) költött.

Hellen tanoda, azaz algymnasium van 136; ezekben 380 tanár és 7645 tanítvány. 1845-ben volt 58 algymnasium, 103 tanárral és 3500 tanítvánnyal. Az állam 1876-ban 584,000 drachmát (mintegy 233,600 forintot) utaltványozott az algymnasiumoknak.

A papi pályára készülőknek szolgál az athéni egyetem hittani kara, azután öt seminarium, tudniillik Athénben, Syrában, Chalcisban, Tripolisban és Korfuban; végre a Rhizaris testvérek által alapított Rhizarion-intézet. Ennek van 279 belakó s 200 külső növendéke. Vagyonát 1.408,917 drachmára becsülik. De nem minden növendékből lesz pap. Sokan elvégezvén a tanfolyamot, a tanítói s kereskedői pályára lépnek, melyhez a szükséges ismereteket az intézetben szerezték meg; mert ennek tantárgyai a következők : görög és latin classicusok, hazai, világ- és egyházi történelem, matematika, földrajz, természettan, bölcsészet, keresztyén erkölcs-tan, francia nyelv, dogmatika, bevezetés a szentírásba, ennek magyarázata, liturgia, egyházi zene.

A szellemi haladást különféle társulatok is előmozdítják. Ilyenek :

1. A görög irodalmat terjesztő syllogos 1869 óta. Célja a mindkét nemű gyermekek számára tanodákat nyitni, az elemi oktatást terjeszteni s a szükséges tankönyveket kiadni. Eddig huszontkét községet segélyezett, kilenczvennyolcz községnek tankönyveket s egyéb tanszereket ajándékozott. Fönnállásának első négy évében bevételei 400,000 frankra rúgtak.

2. Byron-társulat 1868 óta. Célja a polgárok értelmi és erkölcsi fejlesztése. Van több ezer kötetből álló könyvtára s olvasóterme. Tart népszerű előadásokat, melyekhez az athéni közönség tódulni szokott. Havonkint kiad *Byron* című irodalmi folyóiratot.

3. Az oktatás barátainak társasága, a királyné védnöksége alatt. Célja a nők oktatása. Vagyona 1875-ben 1.500,000 drachmára becsültetett.

4. A Parnass-társulat 1866 óta. Van négyszáz tagja. Tart irodalmi értekezleteket. Olvasótermében találkozik hatvan görög és külföldi folyóirat. Kiad *Parnassus* című folyóiratot. Föntart Athénben szegény gyermekek számára tanodát, kik, számra nézve százötvenen, évenként kétszer ruhát s lábbelit kapnak. Azonkívül van gyermekkórháza is.

5. Zenei és drámai syllogos, 1871 óta. Célja a zenét művelni s a nemzeti színházat tökélesbiteni. Százötven fi- és leánynövendéke tizenkilencz osztályban tanul.

6. Az emberszerető hölgyek társulata, vagy leányok nemzeti árvaintézete. Alapítatott 1855-ben. Fölvételnek hat éves árva leányok s benn maradhatnak tizennyolczadik évökig. Alapítványi összege 1875-ben 1.618,704 drachmát tett. Van benne 131 növendék.

7. Hölgyek syllogosa, 1872 óta, a királyné védnöksége alatt. Célja szegény leányokat oktatni, erkölcsi könyveket a vallásos érzelem ápolására kiadni, betegápolónékat és szolgálókat képezni, szegény nők számára műhelyet tartani s hasznos munkára tanítani.

A műhelynek három osztálya van, az első selyem- s gyapotszövetek és szőnyegek készítésére. A szőnyegeket attikai és lámiai gyapjából készítik. A második osztály nagybecsű csipkék előállításával foglalkozik. A harmadik osztály földadata varrás és hímzés. Ebben 1876-ban 170 nő foglalkozott.

8. Hadzi Kosta árva-intézete. Alapítatott 1856-ban. Az alapítványi összeget későbbben más jötevők, közöttük a pesti

Vrányi, szaporították, úgy hogy ma 1.100,000 frankból áll. Ingatlanai pedig 550,000 frankra becsültetnek. Célja árva fiúkat iparosoknak képezni. A kikben zenei hajlam mutatkozik, a zenében is kapnak oktatást. Tavaly ötven ilyen árva fiú zenekarrá egyesült, mely nyilvános hangversenyeket adott.

9. A népbarátok társulata. Célja a munkás népet oktatni. E végre kiad idevágó könyveket, nyit közkönyvtárakat s tart általános és különös előadásokat. Az általános előadások tárgyai: az erkölcstan elvei, történelem, földrajz, politikai és ipar-öconomia, egészségtan. A különös előadások tárgyai: gyakorlati geometria, elemi physika, az iparra alkalmazott vegytan, gyakorlati mechanika, az építészet elvei, a jog elemi ismeretei, rajz.

Az előadások tartatnak Athénben esti 7 órától 9-ig, s vasárnaponként délelőtt 10-től 12-ig.

10. Az archæologiai társaság mindjárt a királyság alapítása után keletkezett s egész Európában méltánylásra talált. Ásatásai s tudományos dolgozatai által nagy érdemeket szerez magának.

11. A jótékonyság társulata a szegények házáat tartja fön.

12. Az orvosok,

13. A nyomdászok társulata.

14. Az *Euterpe* nevű philharmoniai társaság.

A nyomdászat terén sem maradt hátra Görögország. Ma 104 nyomdája van, melyek fele Athénre esik. Moraitinis könyve mutatja, hogy Athénben is tudnak gyönyörű nyomdai műveket előállítani.

Ezzel kapcsolatban elősorolja a legnevezetesebb hírlapokat és folyóiratokat. De ezekről sokkal bővebb jegyzéket közöltem az *Egyetemes Philologiai Közlöny* I. kötetének 218 és 295. lapján.

Moraitinis átmegy azután az anyagi haladás kimutatására. Itt a következő czikkek fordulnak elő: földművelés, erdészet, marhatenyésztés, ipar, gőzmalmok, bor-, szesz- és olajgyárak.

A hajógyárak évenként 300—400 hajót készítenek s 2500 munkásnak adnak foglalkozást. Magában Syrában 1875. évben 84 hajó készült. Ezek közül 200—300 tonnás volt 70, a többi pedig 300—568 tonnás.

Selyemfonoda van 12, és pedig gőzerővel 8. Ezekben 50 férfi és 819 nő dolgozik.

Gyapotfonoda van 18, melyek közül 12 gőzerővel dolgozik. E fonodák 476 férfit és 668 nőt foglalkoztatnak.

Selyem-, gyapjú- és gyapotszövetek készítésével körülbelül ezer ember foglalkozik.

Börgyár van 27, mely 1873-ban a kivitel által 3.039,512 drachmát hozott az országba.

Szappangyár van 25. Ezek 1873-ban 1.118,826 drachmányi árút vittek ki. Ellenben ugyanakkor a bevitt szappancikkekért csak 39,828 drachmát adott ki Görögország.

Vashámorok, gépgyárak vannak Athénben, Piræusban, Syrában, Korfuban, mintegy 800 munkással.

A görög löpor társasága 1875-ben alapított Athénben. Hatvan lőerejű gőzgéppel dolgozik. Évenként 500,000 drachma értékű löport állít elő.

A görög szivacsok szép színök, szabályos alakjuk, nagy finomságuk és szövetszilárdságuk miatt nagyon nevezeteseek. Az 1867-iki világkiállításon Párisban egy darabért ötezer frankot adtak.

Gyertyát harmincz gyár készít belföldi viaszból.

Vannak még számos más nagyobb-kisebb gyárak, melyek üveget, bútorokat, szegeket, gyógyszerészeti árúkat, csokoládét, köteleket, ezüstcikkeket, hordókat, illatszereket, mesterséges jeget, sört, márványtárgyakat stb. állítanak elő.

Bányászati társaság van 18. Ezek összesen 30.876,640 drachmát irtak alá, melyekből 22.978,833 drachma tetteg be is fizettetett.

A lauriumi bányászati társaság 1873-ban 5.031,600 drachma értékű ólmot vitt ki Angolországba.

A görög márvány jelességét az egész világ ismeri.

Az összes iparvállalatok száma 860. Évi termékek értéke 166.000,000 drachma. Foglalkoztatnak pedig 24,286 személyt. Ezek között van 4000 asszony és leány.

Görögország iparának fokozatos haladását mutatták a világkiállítások, melyek mindegyikén képviselve volt és jutalmat nyert, a mint ez a következő táblából kitűnik :

	Kiállító :	Jutalmazott :
1851 London	36	3
1855 Páris	136	73
1862 London	295	100
1867 Páris	305	177
1873 Bécs	414	189
1878 Páris	1000	—

Az athéni banktársaság tőkéje 18 millió drachma. 18,000 részvényének nominál értéke egyenkint 1000 drachma, árfolyama azonban 3000 drachma.

Az egész országban van tizenkilencz fiókja és két ügynöksége. 1845-ben escomptirozott 4.375,412 drachmát, 1876 végén pedig 137.111,637 drachmát.

A jóniai szigeteknek van egy külön, önálló bankjuk 5.000,000 drachmányi tőkével.

Az általános hitelbank három év előtt alapítottatott 14.000,000 drachmányi tőkével. 1876-ban tiszta nyeresége tett 862,994 drachmát.

Az iparhitelbank 1873-ban keletkezett. Tőkéje 25 millió frank, elosztva 250,000 részvényre 100 frankkal.

A tengerészeti s biztosító bank 200,000 frankkal kezdett működni, mai tőkéje 15.000,000 frank.

Az *Alcyon* nevű tengerészeti bank kölcsönöket ad tengeri árukra és előlegeket hajók építésére. Tőkéje 2.000,000 frank. Részvényesei 11 százalékot kapnak osztalékul.

A *Phoenix* nevű biztosító-társaság tizenhatsz évvel ezelőtt keletkezett, három millió drachmányi tőkével. A részvények osztaléka 20 és 30 százalék között mozog.

Moraitinis munkájának utolsó fejezete a *politikai életről* szól. Ebből a következőket közlöm :

Görögországban ezer lakosra 311 választó jut; tehát több mint Franciaországban, hol ezer lakos között 267 választó van, és sokkal több mint Belgiumban, hol 19, mint Olaszországban, hol 20, mint Angliában, hol 52 választó esik ezer lakosra.

Görögországnak harmincz évig kellett Otto király választási rendszere ellen küzdenie, mely szerint hivatalos jelöltek állítottak föl. Ez volt annyi belviszálynak az oka, mely az ország haladásának sokszerűen ártott. Haladását gátolja másodsor a társadalmi egyensúly megzavarása. Görögország

népe, melyet kormányozni kell, másfél millió emberből áll; ellenben a többi görögök, kik közül számosan a török birodalmi viszonyok miatt Görögországban keresnek alkalmazást, hat millióra rúgnak. Így megbomlik az arány az anyagi és szellemi termékeket előállító osztályok között. Epirusból, Macedóniából, Thessaliából, Krétából jönnek ügyvédek, orvosok, tanárok, közhivatalnokok, hogy Görögországban alkalmaztassanak; ellenben a benszülöttek nem találnak ezért kárpótlást a török birodalom görög tartományaiban. Azért minden hivatalra legalább öt folyamodó van.

De mi ez a magyarországi hivatalkeresőkhöz képest? Moraitinis úr bizonyosan nem tudja, hogy nálunk minden megürült állomásért legalább 100—300 ember folyamodik. Már pedig, ha 7.500.000 görög ember között minden hivatalért öt egyén folyamodik, akkor Magyarország 15 millió lakosa között minden állomásra csak tíz embernek kellene folyamodnia. Ha tehát Moraitinisnak a társadalmi egyensúlyra fektetett érve áll, következik, hogy nálunk sokkal inkább meg van zavarva ez az egyensúly, mint Görögországban.

Ez az aránytalanság, folytatja Moraitinis, nagy bajt okoz az államférfiaknak, kik minden követelőt ki nem elégíthetnek. S miután a hivatalkeresők a képviselői állás után is sovárognak, a választások küzdelmekké változnak át, melyekben egyéni érdekek viszik a főszerepet.

De mindez akadályok daczára Görögország népe a politikai élet érettségében mindig előre halad. Ezt megmutatta 1862-ben a vérontás nélküli forradalom és 1875-ben azon rendíthetetlen követelése által, hogy a király alkotmányhű miniszteriumot nevezzen ki. E miniszterium pedig sajátmaga indítványozott s megszavaztatott oly törvényt a miniszterek felelősségéről, melyet bármely alkotmányos állam megírgyélhet Görögországtól. E törvény szerint a miniszterek és osztályfőnökök egy hajszálnyira sem térhetnek el a törvényes útról, különben vád alá kerülnek s elítéltetnek.

Trikupis miniszter is saját elhatározásából indítványozott és szavaztatott meg egy törvényt, mely a minisztert a consulo-k kinevezésében, előléptetésében s visszahívásában bizonyos szabályokhoz köti. Ez alkalommal Trikupis így nyilatkozott a képviselőházban: «Ha önök meghatározzák a föltételeket, melyek alatt a miniszter hivatalnokait elbocsáthatja, egy-

résről biztosítják a közszolgálatot s másrésről kiterjesztik a képviselőház ellenőrködési körét a miniszter fölé. Mert ha nincs törvény, minő szabályok szerint fogják az ő eljárását megítélni? s egyszersmind önök fölszabadítják a közszolgálatot és a minisztert harmadik személyek befolyása és szorgalmazása alól.» E harmadik személyek pedig magok a képviselők, a kikhez Trikupis szólt. S ők mégis elfogadták a törvényt. Ez azt bizonyítja, hogy Görögországban a közerkölcsiség mindinkább győzelmet arat. E mellett szól az is, hogy a cultusminisztert, a ki pénzért adta el a püspökségeket, az egész nemzet kívánságára törvényszék elé állították és szigorúan megbüntették. Hány ilyen visszaélés marad másutt büntetlenül!

Gennadios, Görögország főconsula Londonban, 1877-ben írt észrevételeket a törökországi ethnographiai térképekhez. Szerinte az európai Törökország lakosainak száma a következő:

Görög...	2.940,000
Bolgár ...	2.650,000
Szerb ...	1.150,000
Albániai ...	850,000
Török ...	750,000
Örmény ...	350,000
Cserkesz és tatár ...	220,000
Román ...	150,000
Czigány ...	150,000
Zsidó ...	75,000
Idegen ...	65,000
Görög-oláh, vagyis kúszovlachok...	50,000

Paparchigopulos Konstantin szintén írt észrevételeket az európai Törökország néprajzi térképeire s főleg Kiepert ellen e munkájában: *Notice explicative sur la carte ethnographique des pays helléniques, slaves etc. dessinée par H. Kiepert.* (Berlin, 1878.)

Szerinte déli Thraciában és Macedoniában a társadalom minden osztálya görögül és bolgárul beszél. Innen némelyek az összes lakosságot bolgárnak adták ki, a mi nagy valótlan-ság, mert az ottani bolgárok soha sem voltak képesek a helle-nismust kiszorítani, sőt ellenben ők vették föl a görög nyelvet s a mi jóravalót tudnak, azt a görögöktől tanulták.

Az ellen is kikel Paparrhigopulos, hogy némely néprajzi

térképek szerzői az ugyanegy vallásúakat ugyanegy nemzeti-ségűeknek tüntetik föl. Mivel tehát a görög, bolgár, oláh, szerb, muszka egy hiten vannak, azt a nevetséges következtetést vonták némelyek, hogy a görögök tehát szlávok. Ez pedig a legnagyobb képtelenség. Ha azok okoskodása, a kiket Paparrhigopulos megczáfol, helyes volna, akkor helyesnek kellene lennie ennek az okoskodásnak is: Magyarországon számos magyar, német, tót ugyanegy vallású, tudniillik vagy katolikus vagy lutheránus; tehát minden katolikus tót vagy német.

Arra is megjegyzi Paparrhigopulos, hogy Macedoniában, Epirusban, Thessaliában s főleg Kréta szigetén számos mohamedán vallású ember nem is tud törökül, hanem csak görögül beszél, s a néprajzi térképek mégis a török népfajhoz számítják őket, jöllehet csak vallásuk közös a törökökével.

Ezt jó lenne meggondolnunk azoknak, a kik akár tudatlanságból, akár ámitási szándokból, azt írták, hogy magyar ifjaink Boszniaiban a törökök ellen harcolnak, mert a bosznyák fölkelők mohamedán vallásúak ugyan, de törökül nem tudnak, hanem csak szlávul. Valóságos török, félrevezettetvén vagy kényszerítettvén, kevés számmal harczolt a mi seregünk ellen s a mint alkalmuk volt, önkényt megadták magokat.

Egy névtelen görög szintén érdekes munkácskát adott ki Görögország állapotáról. Czíme: *La Grèce devant le Congrès. Lettre de M. X. adressée à M. X.* (Páris, 1878.) Ezt a kiadó, Firmin-Didot úr, küldte nekem becses ajándokul.

E munkácska szerint Görögország népessége 1.500,000 lélek. Tehát kétszerannyi mint a királyság fölállításakor.

A hol ötven évvel ezelőtt csupa romok valának, ott ma városok virágoznak.

A jövedelem, mely 1838-ban 14 millió drachmát tett, 1878-ban 93 millióra emelkedett, habár az adók tetemesen leszállítottak.

1875-ben Görögország bevitele 114 millió, kivitele 76 millió drachmát tett.

Húsz év óta egy görög gőzhajózási társaság tartja fenn a közlekedést a tengerparti városok és a szigetek között.

Vitorlás hajója van hatezernél több, körülbelöl 400,000 tonnával s 30,000 matrózzal.

Az *Arsakion* nevű leánynevelő-intézetben van 1250 nő-

vendék. Ez csodálatra ragadta 1873-ban Barthélemy de Saint Hilaire-t, a ki az intézet albumába ezt írta: «Szerencsét kívánok Görögországnak és a polgárisodásnak ez intézetért, melyhez hasonló Európa egy országában sem létezik».

Mansolas, a statisztikai hivatal igazgatója a belügyi miniszteriumban, több statisztikai munkát írt; így 1867-ben *államrajzi tudósításokat Görögországról*. Legújabbán kiadta Párisban a következő munkácskát: *La Grèce à l'exposition universelle de Paris, ep. 1878*. Elmellőzvéen azon adatokat, melyeket már Moraitinis munkájából közöltem, itt csak a következőkre szorítkozom:

Görögországban lakik:

Görög-keleti keresztyén...	1,441,810
Más felekezetű keresztyén ...	12,585
Nem keresztyén...	3,499

67,941 lakosnak az anyai nyelve nem a görög. Ezek közül 37,598 embernek az anyai nyelve az albániai, 1217-é pedig az oláh.

Nyilvános néptanoda van fiúk számára 987, ezekben 1041 tanító és 63,156 tanítvány; magán-néptanoda pedig 41, s ezekben 3558 tanítvány.

Leányok számára van nyilvános néptanoda 138, s ezekben 165 tanítóné s 11,045 tanítvány; magántanoda pedig 26, s ezekben 1355 tanítvány.

A népoktatásra évenként 1.612,000 drachma (mintegy 644,800 forint) adatik ki. Ennek legnagyobb részét (1.422,000 drachmát) a községek fizetik.

Tengerészeti tanoda van öt, mindegyik más városban. Ezekben volt tavaly 90 tanítvány.

Hadi tanoda van Piræusban, mely évenként 193,000 drachmába kerül.

Könyvkereskedés van ötven. 1868-tól 1872-ig 675, — 1873-tól 1877-ig 804 könyv jelent meg.

Mansolas a török birodalomban élő görögök oktatási ügyéről is közöl adatokat. Ezek szerint van görög

	Tanoda:	Tanuló:
Kis-Ázsiában	745	42,204
Epirusban	738	24,463
Macedoniában	329	15,554
Thraciában	192	13,584
Konstantinápolyban ...	107	12,000
Krétában	103	7,800
Thessaliában	100	9,400
Jeruzsálemben	24	1,740
	<hr/> 2,338	<hr/> 126,745

A többi szigetek, Syria, Egyiptom görög tanodáiról azonban nem tesz említést.

* * *

Most azokról is kell említést tennem, kik a görög királyság alapítása után külföldi politikai munkákat fordítottak görögre.

Schinas Mihály francziából fordította Görögország kormányzójának, Kapodistriasnak, diplomatai, közigazgatási s magánleveleit. (Athén, 1841—1843. Négy kötet.)

A munka bevezetéseül szolgál (1—95. lap) Kapodistrias életrajza. De a kormányzó saját iratain kívül, más jelentések s diplomatai levelezések is foglaltatnak e munkában, melyek részint hívatlanokaitól, részint külföldi államférfiaktól s a görögök függetlenségét kimondó hatalmasságoktól származnak. Ott találjuk azon kívül Lipót herczegnek, a későbbi belga királynak, levelezését Aberdeen lorddal s Wellington herczeggel.

Speliadis, a ki Kapodistrias alatt miniszter volt, fordította Joung munkáját: *Az erkölcsstan alkalmazra a politikára*; azután Bignonét, melynek czíme: *A cabinetek és a népek*.

Papalokas latinból fordított egy munkát a régiek közjogáról.

Kalognomos francziából fordította az utasításokat a municipalis hatóságok számára, alkalmazottan Görögország törvényhozására.

Kyriakos Diomedes fordította Heffternek európai nemzetközi jogát, hozzácsatolva az ó-görögök nemzetközi szerződéseit classicus írók munkáiból. (Athén, 1850.)

Vattel munkáját (*Droit des gens*) fordította Rhallis, a volt miniszter fia; — Volneyét (*La loi naturelle*) Pentedeka; — Bluntschliét (*Allgemeines Staatsrecht*) Kostakis.

Zappas görög fordításban adta ki Ihering munkáját: *A küzdelem a jogért.*

Heraclides fordította Tocqueville munkáját az amerikai demokratiáról.

Novtistól ismerjük Stuart Mill a képviseleti kormányról szóló munkájának fordítását.

Gonides fordította Bayot munkáját az angol alkotmányról. (Athén, 1872.)

Paraskevaidis fordította Stuart Mill munkáját a szabadságról. (Athén, 1872.)

Tuckermann, a ki az amerikai Egyesült-Államok teljhatalmú minisztere volt Athénben, nevezetes munkát írt a mai görögökről (*The Greeks of to day.* London, 1872), melyben az embereket és helyzeteket, a nemzet erényeit s fogyatkozásait rajzolta. Ezt lefordította Zygomolas.

Droz politikai œconomiáját fordította Polyzoides, Jay-ét Chrysides. Rapet kézikönyvét az erkölcsi és politikai œconomiáról, fordították Kanellopulos és Skalídis.

TÉLFY IVÁN.

A FINN PARASZTOK. *)

I.

A nagy ugor népcsalád tagjai elváltak egymástól, — ki éjszakra ment, ki délre, ki meg keleten maradt. A mi ősapáink a Duna és Tisza napsütötte téerein kerestek magoknak hazát, ezt saját vérük árán szereztek, és becsülettel védték meg a zivataros századok folyamában. Karddal vésték rá nevöket a történelem lapjaira, és a magyar most is mindenütt büszkén vallhatja magát magyarnak. Hogy azután fölvitte az Isten a dolgunkat, semmit sem akartunk tudni a szegény rokonokról, kik iránt a sors mostohább volt, mint mi irántunk. Majd hogy meg nem köveztük azt a néhány «hazaárulót», a ki azt «merte» állítani, hogy «holmi» lappok, finnek, osztyjakok, vogulok stb. «csiribiri népek» a mi édes vérszerinti rokonaink. Akadnak még most is «művelt emberek», sőt tudósok is, a kik szent borzalommal fordulnak el a «halzsiros atyafiaktól», és készek volnának a Genesist is elégetni, csak hogy azt ne lehessen mondani, hogy a magyarok és azok a «csiribiri népek» egy és ugyanazon emberpártól származnak. De hála Istennek, ezeknek a száma napról-napra fogy, mert be kezdjük látni, hogy egy csepp okunk sincs szégyenleni magunkat atyánkfiái miatt, sőt ellenkezőleg, egyiket-másikat még tisztelnünk is kell, s ha nem resteljük a fáradságot egyben-másban tanulhatunk is tőlük valamit.

A finn nép, elválva testvéreitől, a zordon éjszakon telepedett meg, az «ezertő országában», hol a természet nem mosolygó, mint a déli országok napsütötte rónáin, hanem azért szép, elragadóan szép. Mikor az ezernyi tavat a zordon

*) Mutatvány *Az ezer tő országa* című munkából.

éjszak hideg szele megfagyasztja, s a földet vastag hóréteg borítja, vagy mikor a nyári nap sugarai megaranyozzák az örökzöld fenyűfák magas sudarait: az útas megáll útjában, csodálkozva szemléli a természet nagyszerűségét, elfeledi, hogy ez az ország szegény, nagyon szegény, s boldognak mondja a népet, mely ennyi szépség közepette él. S ha azután megismerkedik a néppel, elfeledi csodálni a természet szépségeit, s a csodálat helyét tisztelet és becsülés foglalja el, — tisztelet és becsülés a derék finn nép iránt. Jőjjenek ide azok, kik tiltakoznak a rokonság ellen, kik oktalan nemzeti büszkeséggel fordulnak el a finnektől, s itt egy jóra való népet fognak találni, melyet rokonul elismerni nem szégyen. Igen, a finn nép istenfélő, jámbor, vallásos nép; rendkívüli szorgalommal és kitartással műveli szegényes földjét, hol a fagygyal, hol meg túlságos esőzésekkel küzdve, tűrve, szenvedve, de soha el nem csüggedve; önmegtagadó, rendkívüli életerővel és szívóssággal bíró nép, melyet sem a hosszú háborúk, sem az elemi csapások megtörni nem tudtak; most békés földművelő, de történelme számos hősi nevet tud fölmutatni, és százezerekre megy azon névtelen hősök száma, kik hazájuk vagy vallásuk védelmében véreztek el; — lassú természetű, fontolva halad, de ha egyszer valamit elhatározott, azt rendkívüli erélylyel hajtja végre; előre törekszik folyton, nemcsak az anyagi, hanem a szellemi téren is, és éppen legfeltűnőbb, legjellemzőbb tulajdonságai egyike a tudomány, műveltség után vágyás.

De azt hiszszük, legjobban teszünk, ha magunk helyett a finnek kedves elbeszélőjét, Topeliust, a jeles történet- és regényíró-t hagyjuk beszélni, ki humoros alakban igen találóan jellemzi nemzetét.

«Volt egy gazdának — úgymond — három szolgája. Iván orosz volt, Erik svéd, Matyi pedig finn. Egy nyári reggelen kiküldte szolgáit a gazda, hogy szántóföldre kapáljanak egy köves dombot és mindegyiknek kimérte a maga darab földjét. Iván vígan dalolva kapált és délig elvégezte a dolgot. Erik majd nevetve, majd morogva kapálgatott, és délután készült el. Matyi rosszkedvűnek látszott, először jó darab ideig gondolkozott és csak későn este készült el.

A mint a munka megvolt, kijött a gazda megnézni. «Iván leghamarább végezte a dolgát, monda, de Iván a köveket helyükön hagyta; Erik elvette a kis köveket, de a nagyokat a

földben hagyta; Matyi meg a nagyokat szedte ki, s a kicsinyeket hagyta ott. Mindegyiteknek van érdeme és hibája. Máskor Ivánnal boronáltatok, Erikkel árkot húzatok a réten, és Matyival hányatom ki a köveket; ő van erre teremtvé.»

Matyiból tehát köhányó lett. Ha valakinek kedve van megismerkedni ezzel a gondolkodó emberrel, elmondhatom, hogy középtermetű, vállas, izmos kezű és nagyon kitartó. Barna haja, szürke szeme, szürke arcz-színe, kissé befelé hajlott orra, keskeny ajka és széles arcza van. Tehát nem épen rendkívül szép; de mondják, hogy vannak neki szép barna szemű fivére, és csinos szökehajú nővérei. Viseletére nézve Matyi feszes és nehézkes, mint köhányóhoz illik. Hosszú utakat tesz meg szilárdan és lassan lépdegélve. Mondják, hogy fiatal korában tánczolt is; de az valószínűleg csak ráfogás, mert most semmiféle nyomát sem lehet nála találni a tánczolni tudásnak.

Természetére nézve Matyi azok közé tartozik, kik nem hirtelenkednek. Rideg és szégyenlős. De mikor egy ideig jó barátok társaságában ült, fölengedni látszik és természetében megváltozik. Rideg külseje megszeli, föl tud indulni, sőt a maga módja szerint elméssé is tud lenni. Nem is hinnők, hogy olyan szófukar ember gúnyolódni és tréfálni is tud, pedig mégis tud, s az őt rendkívül mulattatja, ha a maga és a mások bolondságait nevetség tárgyává teheti. Noha rendesen kevészavú és hallgatag, ilyenkor megesik, hogy többet beszél, mint a mennyit a másik meggyőző hallgatni. Matyi hibái közé tartozik ugyanis az is, hogy gyakran akkor hallgat, mikor jobb volna beszélnie, és néha akkor beszél, mikor jobb volna hallgatnia.

Matyi oly talpig becsületes ember, hogy a «tolvaj» szót más nyelvből kell kölcsönöznie. *) Ezenkívül ő nyugodt ember is. Ha magas vízesés fölött kell eveznie, őt lépésről medvére czéloznia, löporos pincze égő födelét oltania: attól ő egy csöppet sem ijed meg. A háborúban sem tanulta meg soha a futást. Sohasem fél a veszély közeledtekor, sem a veszélyben, hanem utána mindig nagyon vigyázatos. Hogy lassú és késedelmező, azt tudja az egész világ. Ha az úton valami ismerőssel találkozik, csak akkor jut a köszönéshez, mikor a másik már elment

*) Ez tévedés, mert a varas (tolvaj) szó nem kölcsönvétel, hanem az eredeti ugor szókincshez tartozik.

mellette. Mégis megtörténik, hogy miután valami ügyet nagyon soká fontolgatott, rendkívüli sietség szállja meg. Matyinak az a szokása, hogy sokáig fontolgat, azután hirtelenkedik. Annyiszor jött mindenüvé későn, váratott magára és talált másokat, kik megelőzték, hogy az új vasutak pontossága nagy zavarba hozta. Matyi nem rest a tanulásra: most gyakran az a szokása, hogy biztosság kedvéért egy órával korábban jön. Hogy Matyi önfejű, mint a bűn, azt is tudja az egész világ: ez az önfejűség árnyoldala kitartásának. A mit egyszer fejébe vett, azt végre is akarja hajtani. A hova egyszer állt, ott meg is áll; de ha nem akar, akkor hiábavaló fáradság volna őt csalogatni. Egyike Matyi testvéreinek, magas szál ember, vizes csöbörbe fullasztotta bele magát; — nem volt könnyű dolog, de ő bele akart fulladni, és bele is fulladt. Matyinak mindig szüksége van gondolkodási időre. Nem bízik semmi újban, de lassankint mégis beletörődik. Azért utál minden új divatot és szokást, de mikor már a többiek elhagyták ezeket, megtörténik, hogy Matyi belejűk szokik. Az ő nemzetségében kevés az úttörő, de sok a támogató. Mikor a kezdő abbahagyja a dolgot, a többiek is mind abbahagyják. És a semmittevők nagyon szorgalmasan szokták gyalázni azokat, a kik tesznek valamit.

Matyi lassúságához tartozik az is, hogy sokat eltűr, míg megharagszik, de ha egyszer megharagszik, akkor rettenetes a haragja. Megadással tűri, ha mindenét elviszi a fagy; de morog, ha egy kis eső esik alkalmatlan időben. Megbocsát annak, a ki elpusztította vagyonát, de ha valaki kőcsmadzagot lop tőle, azért Matyi pört indít ellene.

Matyi szereti lovát, földjét, fürdőjét, kovács-műhelyét és régi biztos puskáját. Néhány testvére kereskedést űz és szárazföldi s vízi utakat tesz. Azonban Matyi legszívesebben van otthon, nem aggódva a holnapról, és gazdagnak tartja magát, ha ma rozskenyere, kásája, hala és burgonyája van. Szükségből megeszi a fakéregből süített kenyeret is. Mikor igazán jól lakott a maga vagy a más ételével, megtörténik néha, hogy henyélni kezd; máskülönben fáradhatatlan munkás. Nem ártana, ha Matyi jobban számon tartaná jövedelmét és kiadásait, mert a megtakarításra nem gondol. Míg ő így fölváltva tékozol és koplal, az idegenek meggazdagodnak az ő rovására. Aranyhalmazt láthat lába alatt heverni, s még sem nyújtja ki érte a kezét. Matyinak jó természetes esze van, de senkit sem lehet

nálánál könnyebben rászedni. Azt hiszi, hogy jó vásárt tett, mikor odaadja ürge lovát és sántát kap helyette.

Különben Matyi szolgálatra kész, vendégszerető, megbízható, hűséges; télen alszik, nyáron virraszt, szereti hallgatni a zenét, szép dalokat költ és kedvét leli mindenben, a mihez gondolkozásra van szükség. Ügyesen megfejtí a rejtvényeket és eszes közmondásokat. Mindenben alapos akar lenni; kútját oly mélyre ássa, mintha át akarná vele fúrni a földet, és ha gyermekkorában a katekizmus olvasása kissé nehezebbre talált esni, az évek hosszú során át törí a fejét azon, hogy mi végre is teremtette őt az Isten a világra.»

Eddig Topelius. Ebből a jóízű humorral írt rajzból és a főnnebb elsorolt jellemvonásokból az olvasó némi képet alkothat magának a finn népről. Azonban ezek a «Matvik» nem mind egyformák. A finn népnek két főtörzse van: a karjalaiak, kik éjszaki és keleti Finnországot lakják, és a háméiek, délen és nyugaton; s ezeken könnyen észre lehet venni némi eltérő jellemvonásokat, melyekről mindjárt meg lehet őket ismerni.

A karjalai karcsú, haja barna és göndör, szeme élénk kék. A háméihez hasonlítva mondhatni, hogy nyíltabb szívű, barátságosabb és élénkebb; élénksége könnyűvérűségéből ered; beszédes, de egyszersmind dicsekvő is; továbbá kíváncsi és hirtelen haragú; könnyen vezethető jóba, rosszba; de azért az ismeretes finn önféjűségnek sincs híjával. Szíve érzékeny, hamar elszomorodik, de hamar föl is vidul; szereti a játékot és a dalt; szeret tanulni, és tehetségei jelesek.

A karjalaiakhoz tartoznak a savoiak is, de ezek korábban telepedtek meg az óriási Saima tó partjain, és szokásaikra s természetükre némileg eltérőkké lettek amazoktól. Vagyonosabbak, önállóbbak, s ez néha dölőfősekké teszi őket. Jó fejük van és tudnivágyásuk nagy, azért a nép legműveltebbjei közé tartoznak. Értelmesebbek és jobban nézik a magok hasznát, mint a karjalaiak; rendesen jobb vásárt tesznek, és nevetik szomszédjaikat, kik egy nap alatt többet esznek meg, mint a mennyit egy év alatt keresnek.

A háméiek erősebbek, nehézkesebbek, kitartóbbak és komolyabbak, mint a karjalaiak. Hajuk barna vagy kender-színű, síma, ritkán kondor; szemük kicsiny, szürke vagy világoskék; arcuk szélesebb, színük szürkébb, tekintetük durvább. Csendesek, hallgatók, gondolkozó és önféjűek; nehezen

haragszanak meg, de nehezen is békülnek ki. A háméi paraszt sokáig képes valamit eltűrni, de ha egyszer előnti az epe, akkor nem nézi hova üt. Ha pofon ütöd, egy arcizma sem mozdul meg, csak azt mondja: «még egyszer!» A másodikra sem hederít, csak azt mondja: «harmadszor is!», hanem a harmadik pofon után kitör belőle a méreg, s úgy elagyabugyál, hogy hol-tod napjáig sem felejtet el. Önfejűsége mellett hűséges, szolgálatra kész, rendületlen és türelmes. A zenét és éneket nem gyűlöli, de ő maga sem az egyikre, sem a másikra nem termett; szereti hallgatni a meséket is, melyeket mások mondanak, de a magáét már majdnem mind elfelejtette. Ilyenek a háméiek Hámének belső és éjszaki részeiben; délen és nyugaton azonban szomszédaik befolyása alatt már élénkebbeké és finomabbakká lettek.

II.

Mint már említettük, a finn népnek egyik legjellemzőbb tulajdonsága a tudnivágyás, a műveltség utáni törekvés. Finnországban — testi vagy szellemi fogyatkozásokban szenvedőket kivéve — nincs ember, a ki olvasni ne tudna. E tekintetben legnagyobb érdeme van a papságnak, mely szigorúan örködik a fölött, hogy minden gyermek megtanúljon olvasni, és olvasás útján megismerkedjék vallása hitágazataival, mert a nélkül nem járulhat az Úr asztalához, nem léphet házasságra és nem gyakorolhatja polgári jogait. A gyermekek legnagyobb része otthon, apjától vagy anyjától tanul meg olvasni, s azután az iskolában vagy magánolvasás útján szerez magának ismereteket. A mi könyv a kezökbe kerül, azt olvasatlanul le nem teszik, s a mit egyszer elolvastak, azt soha többé el nem felejtik. Ezen tanulási vágy kielégítéséről újabb időben mind jobban és jobban gondoskodnak a műveltek. Évről-évre szaporodnak a finn középiskolák, melyekbe seregesen jönnek a nép gyermekei, sőt nemcsak gyermekek, hanem felnőttek is, így pl. a múlt évben megnyílt turkui lyceum első osztályába beíratkozott egy huszonötéves parasztleány is. Hogy a nép tanulási vágya mily nagy, arra néhány példát hozhatunk föl. A háméenninnai iskolában van egy fiú, szegény parasztszülők gyermeke, ki minden áron iskolába akart járni, de szüleinek

ez nem volt módjukban; a fiú annyira szívére vette a dolgot, hogy belebetegedett, míg végre a prépost és mások megszánták és némi segélylyel ellátva iskolába adták, s most már gyermekek tanításával tartja fenn magát. Ugyanott van egy másik fiú is, ki összekoldult magának egy évre való pénzt, és Pohjanmaaból gyalog jött el a hämeenlinnai iskolába. És ilyen esetet még számosat idézhetnénk, de talán ennyi is elég fönnebbi állításunk igazolására.

A felnőttek oktatásáról szintén gondoskodva van. A «Kansanvalistus-Seura» («népművelő társaság»), melynek az ország legtávolibb részeiben is vannak ügynökei, népszerű ismeretterjesztő könyvecskéket ad ki és terjeszt a nép között jelentéktelen évi díj mellett. A «Suomalainen Nuija» («finn buzogány») nevű egyetemi egyesület tagjai a fővárosban és a vidéken népszerű felolvasásokat tartanak, melyeket a nép nagy kedvvel hallgat. Végre az *Uusi Suometar* című lap, mely a nép között nagyon el van terjedve, szintén igen sokat tesz az ismeretek terjesztésére. Ezt elejétől végig a legnagyobb pontossággal megolvassák, megbeszélik, ebből tudják meg a világ folyását, azért el ne csodálkozzál nyájas olvasó, ha Finnországba jössz, s valami egyszerű finn parasztgazda az Abdul-Kerim díszkardjáért interpellál, vagy a szegedi árvízkárosultakon sajnálkozik. A népiskolák mellett a legtöbb helyen kölcsönkönyvtárakat is találunk, sőt több helyen a parasztok olvasó-egyletet is alapítottak magok közt, melybe meghozatják a legjobb finn lapokat, s ezekből fölolvassák egymásnak a főbb cikkeket.

E sorok írójának volt alkalma megismerkedni több művelt parasztemberrel, volt alkalma tapasztalni, mennyire szeret ez a nép olvasni, mennyire ismeri saját hazáját, népét, történetét, sőt a külföld viszonyait is. Irántunk, magyarok iránt nagy érdeklődéssel, tisztelettel és rokonszenvvel viseltetnek; jól tudják, hogy rokonaik vagyunk, mert már a legsőbb iskolákban is tanítják a finn-magyar nyelvrokonságot. Egyszer egy parasztgazdával találkoztunk, és beszélgetvén egyről-másról, szóba került a finn-magyar atyafiság is. Az öreg kérdezgetett egyes szavakat, és meglepetve hallgatta a rokonhangzásúakat, de azon sem ütközött meg, hogy a szavak nagy részében semmi hasonlatosságot sem lehet észrevenni. Az igen természetes, — úgymond — mert a két nép oly hosszú idő óta él elválva egymástól, hogy nyelvüknek is teljesen el kellett változnia, ámbár

hajdanában egy és ugyanazt a nyelvet beszéltek. — Így gondolkozott a mi emberünk a nyelvrokonságról; pedig arról bizonyosak lehetünk, hogy sohasem olvasta Müller Miksát, de még csak iskolába sem járt!

Természetes, hogy ily nép föl tudja fogni a művelődés hasznát és szükségességét, s azért nem fogunk csodálkozni, mikor azt olvassuk, hogy egy jómódú parasztgazda (Jaatinen Heikki, † 1879) végrendeletében 10,000 márkát hagyományozott a «Népművelő társaság»-nak, azon meghagyással, hogy ez összeg kamatait olyan írók jutalmazására fordítsa, kik népszerű munkákat adnak ki, vagy más valamiképen használja a nép művelődésének előmozdítására. Azon sem csodálkozunk, hogy egy parasztember (Brusila) volt az, a ki az országgyűlésen 10,000 márka államsegélyt kért a «Finn irodalmi társaság» számára; egy másik (Kumpulainen) meg 1872-ben azt indítványozta, hogy az állam adjon segélyt egy finn nemzeti színház alapítására. De legjellemzőbb azon indítvány, melyet a múlt országgyűlésen a bélyegügyben tett egy parasztember. A parasztok ugyanis azelőtt félannyi bélyegdíjt fizettek, mint a többi három rend tagjai; de a múlt országgyűlésen egy paraszt ember azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a parasztok bélyegdíját is emeljék föl annyira, mint az uraké, s az így begyűlt pénzből alapítsanak finn iskolákat. És mi lett a vége? Talán megkövezték a szegény embert? — Nem, hanem indítványát egyhangúlag elfogadták!

Azonban a finn parasztok nemesak szorgalmasan olvasnak, hanem szorgalmasan írnak is. Az *Uusi Suometar* minden számában találunk vidéki tudósításokat, s ezek legnagyobb része parasztemberek tolla alól kerül ki. A «Finn irodalmi társaság» drámai pályadíjáért majdnem minden évben pályázik néhány paraszt, s ha műveik nem felelnek is meg az æsthetika követelményeinek, mégis kitűnnek élénk phantasiájuk és nyelvük gazdagsága által. Ugyanazon társaság titkára beszélt, hogy szegény, iskolázatlan parasztlegényektől és leányoktól gyakran érkeznek be hozzá versek és kis elbeszélések, melyekből több vagy kevesebb tehetségre lehet következtetni, de mindenesetre nagy érdeklődésre az irodalom iránt. Magunknak is volt alkalmunk látni egy körülbelül ezer lapnyi írott kötetet, melyben egy öreg paraszt mindenféle theologiai és philosophiai kérdések fölött mondja el a maga nézeteit, s hallottunk beszélni

egy másik parasztról, ki az éjszaki fény elméletét iparkodott megállapítani!

A költészet iránt, mint mondtuk, nagy hajlammal viseltetnek, kivált a karjalaiak. Nem akarunk most szólni azokról a hajdani névtelen rhapsodokról, kik a világhírű *Kalevala* énekeit költötték, csak néhány újabb kori parasztköltővel akarjuk megismertetni az olvasót. Ilyen például Korhonen Pál, a ki a maga korában a leghíresebb finn költő volt. Rautalampi egyházkerületben 1775-ben született, egyszerű paraszt szülöktől, s tőlük tanult meg olvasni, később írni is, és magánolvasás által meglehetősen műveltségre tett szert. Első költeménye egy gaz hívatálnokról írt gúnydal volt, mely nevét csakhamar ismeretessé tette a környéken, s ha azután a parasztlaknak szükségük volt valami szatira-félére, csak a fiatal Korhonen-hoz fordultak. Költeményei ritkán születtek az íróasztal mellett, hanem többnyire erdei sétákon, vadászás, halászás vagy mezei munka közben. Kedvence volt a falubelieknek, mert becsületes, egyenes, igazságszerető ember volt, s mint általában a finn nép, nagyon istenfélő, vallásos. Annyira bűnösnek tartotta magát, hogy csak egyetlen egyszer járult életében az Úr asztalához, többé nem mert, és semmiképen sem lehetett rábírní. Lelkét leginkább a pálinkaivásra való szerencsétlen hajlama nyomta, s erről költeményeiben is panaszkodik, elretentő például állítván föl magát másoknak. Halála 1840-ben következett be, s ez alkalomból leánya, Anna Greta, kinek még nagyobb költői tehetsége volt, írt róla szép verses necrologot. Költeményeinek nagy részét a «Finn irodalmi társaság» adta ki, Lönnrot bevezetésével, s ebből láthatni, mily nagy becsben tartották akkor az egyszerű paraszt-költőt, ki gúnyolt, ostorozott mindent, a mi rossz és rút volt, és lelkesedve magasztalta azokat, kik a finn nyelv és nemzetiség emelésén dolgoztak.

Hasonló szellemű és szintén igen kedvelt népköltő volt Lyytinen Pentti, szintén iskolázatlan ember, ki olvasás útján szerzett magának ismereteket, és igen sok költeményt írt, melyek most is a nép száján forognak. A harmadik, kiről még szólni akarunk, Puhakka András jelenleg is élő parasztköltő, rendkívül elmés és szellemes öreg ember. Tréfás és gúnyos dalai tele vannak mulatságos szójátékokkal és hasonlatokkal, csak az a baj, hogy egy részük a népelet olyan oldalait osto-

rozsa, hogy nem lehet kinyomtatni. Ezek Fischart és Rabelais korában megneveltették volna a felsőbb köröket is, de most meg nem tűrik a nyomdafestéket, s csak kéziratban vagy szájról-szájra terjednek, és igen jó hatással vannak a nép erkölcsre, mert mindenki fél, hogy Puhakka bácsi éles tolla hegyére kerül. Az öreg négy ízben volt országgyűlési képviselő, s egyszer azzal lepte meg a «tisztelt házat», hogy — versben mondott beszédet.

Hagyjuk most el a költöket, és térjünk át egy történelmi nevezetességű parasztemberre, ki a jelen század első felében nagy vallási mozgalmat támasztott, melynek hatása még most is érezhető. Ez Ruotsalainen Pál, a pietismus megalapítója Finnországban, ki 1777. jún. 19. született Jisalmi egyházközségben, honnan később Nilsiäbe költözött. Hat éves korában «fel lön ebresztve», és ettől fogva tizenhat éves koráig borzasztó lelkiállapotban volt, folytonosan azt kiabálva: «nekem a pokolba kell jutnom!», a miért szülei eleinte vesszővel büntették, de midőn ez nem használt, feleszűnek kezdték tartani. Ezalatt az éles és élénk eszű fiú háromszor olvasta végig az egész szentírást. Tizenhatéves korában fülébe jutott, hogy Lauka egyházközségben lakik egy Högman nevű kovács, kinek nagy tapasztalása van az üdvösségi ügyekben. Elszökött tehát hazulról, s a kovácshoz ment, ki meg is vigasztalta szorongó lelkét. Eddig ő saját munkája és érdemei által iparkodott magának biztosítani az üdvösséget, de a kovácstól megtanulta, hogy az csak a Krisztus általi megváltás és abban való hit által történhetik. És ez lön az ő egész tanának fő hitágazatává. Megnősült, saját gazdaságot alapított, de a gyakori fagyok tönkre tették ezt. Ruotsalainen elszegényedett s elhatározta, hogy Lengyelországba költözik, hol — mint hallotta — «jó termőföldek vannak», de útjában megbetegedett Viborgban, s kénytelen volt hazatérni. Itt feleségével és gyermekeivel együtt egy parasztfüldőben élt nagy nyomorúságban. Fölgyógyulása után népgyűléseket kezdett tartani és prédikált a kor gonoszsága ellen, még pedig nemcsak otthon, hanem a szomszéd egyházközségekben is. Ebből hatalmas vallási mozgalom támadt egész éjszaki Savo-ban, honnan azután Pohjanmaaban is elterjedt. Ruotsalainen Pál híre mind szélesebb és szélesebb körben terjedt, és ugyanazon mérvben szaporodtak hívei is, s ezek között egész sereg pap is volt, kik sokszor tíz-húsz mérföldnyiről is eljöttek,

hogy láthassák azt az új «prófétát» és hallhassák prédikációit. Hanem természetesen ellenségei is támadtak mindjárt, kik gúnyolták, a nép izgatásával vádolták, s több ízben törvénybe idézték, de elítélni nem lehetett, mert nem lehetett bebizonyítani, hogy tana hamis és az egyház tanaitól eltér. Egy ízben a kuopioi püspök is Nilsiäbe jött a dolgot vizsgálni, de neki is el kellett ismernie, hogy Ruotsalainen tana a szentírástól s az egyház könyveitől nem tér el. Ez 1822-ben történt. Ruotsalainen ezután még két évtizeden át folytatta működését, és mindenfelé nagy föltűnést keltett pontos biblia-ismeretével, vallási tapasztalataival, szokatlan emberismeretével, rendkívüli szónoki tehetségével és rendületlen, szigorú természetével. Sok tudós pap rendkívül nagy tiszteletben tartotta őt, és szívesen időzött társaságában. Élete végső éveiben súlyos, ágyban fekvő beteg volt, de még akkor is sokan jöttek hozzá, és buzgósággal hallgatták a beteg tanácsait és intéseit. Ruotsalainen Pál 1853 jan. 27-én halt meg, és sírja fölött, melyet másfélezer ember állt körül, Bergh theologiai doctor mondott beszédet.

Említést érdemel még egy másik parasztember is, ki nem támasztott ugyan oly nagy mozgalmat, s nem vergődött történelmi nevezetességre, hanem mégis mindenesetre nagy hasznot tett hazájának s a tudománynak. Ez Pohjo Máttyás, az első finn bibliographus. Született 1817-ben Isokyrö egyházközségben; szüleitől megtanulta az olvasást meg a katekizmust, de azután tizenegyedik évéig minden oktatás nélkül maradt. Nyáron pásztorkodott, télen pedig koldulásból élt. Hogy jobb keresete legyen, némának tetette magát, s úgy járta be az országot, de igazolványa nem lévén, több ízben elfogták és haza tolonczolták. 1836-ban a colporteurségre adta magát, ponyvairó-dalmi termékeket árulgatott, s bekötötte a parasztok könyveit. Két évvel ezután, 1838-ban hozzáfogott a könyvgyűjtéshez, melyet haláláig folytatott; és halála évében (1857) azon 4066 finn könyvből, melyek Pipping bibliographiájában föl vannak sorolva, Pohjo 3000 és néhány száznak birtokában volt. Rendkívül szegényesen élt, beérte egy darab kenyérrel ebédre és minden pénzen könyveket vett. Az eladni való könyveket egy szánon hordta magával melyet maga húzott, s ekképen gyalog szánkázva bejárta az egész országot, fölkutatva minden zeget-zugot, a hol régi finn könyvet remélt találni. 1857-ben hasonló célból Sz.-Pétervárra szándékozott menni, s ezen útjában

orozva meggyilkolták. Már 1851-ben készített végrendeletében meghagyta, hogy könyvtárát az egyetem s a kuopioi, turkui és wasai gymnasium könyvtára közt oszszák meg. Pohto csak finnül tudott, és nagyon keveset svédül; az írásmerterségében csak annyi jártassága volt, hogy a latin initálékat nagy nehezen le tudta pingálni. Pipping finn könyvész beszéli róla, hogy a bibliographia iránt igen nagy érdeklődéssel viseltetett, és neki is nagy segítségére volt. Emlékező tehetsége oly rendkívüli mérvben volt kiművelve, hogy ha valami régi könyvből kezébe került egy levél, mindjárt meg tudta mondani, mely könyvhöz tartozik; és néha, mikor Pipping azt hitte, hogy két kiadás azonos, Pohto rögtön megmondta a lapot és a sort, melyben egymástól eltértek. A nevezett bibliographus általában nagy elismeréssel szól Pohto ismereteiről és jártasságáról, s nem késik bevallani, hogy a bibliographiájában felsorolt könyvek nagy részével ezen egyszerű parasztember ismertette meg őt.

III.

Hagyjuk el most e kivételes embereket, és lássunk egy olyan parasztot, a milyen van elég Finnországban, úgy hogy minden egyházközségre jut egy-kettő, néha több is. Egy egyszerű häméi földművelőről, Kanajärvi Emanuelról akarunk szólni.

Kanajärvi Emanuel 1801. márczius 27-dikén született a Kanajärvi tó partján egy magányos tanyán, s itt is lakott holta napjáig. Olyan nevelésben részesült, mint a parasztgyermek nagyob része jelenleg is. Azaz: a gyermek, mikor már a saját lábán tud járni, legnagyobb részt egyedül van, ha a családban nincs más kis gyermek, ki játszótársul szegődne hozzá. Az anyát ugyanis annyira elfoglalják a házi teendők, hogy nem sok időt tölthet gyermeke körében; dajkáról pedig a legtöbb esetben szó sem lehet. A gyermek tehát majdnem egész nap magára van, és szabadon jár-kei a házban s künn a szabadban; rendesen csak egy szál ing az egész ruhája, s télen-nyáron mezítláb és hajadon fővel kóborol. Így tart ez körülbelül nyolcz éves koráig, mikor a gyermek életében nagy változás áll be, t. i. olvasni tanul. A kis Emanuelnek is kezébe adta az anyja az abc-könyvet, és apródonként megtanította olvasni.

Mikor a kis fiú belenőtt a legénykorba, és a szántás-vetésre akarták fogni, nem volt elegendő ereje hozzá, mert gyermekeveiben beteges volt. Azért nem is terhelték túl munkával, nagyjából csak a ház körül tett-vett egyetmást, hol hálót kötött, hol meg a lovakat etette stb. A nap legnagyobb részében azonban szabad volt, s üres óráiban magától megtanult írni. De még nagyobb kedve volt az olvasásra s eleinte, leginkább a szentírást forgatta, és menél tovább olvasta ezt, annál nagyobb kedve támadt más munkák olvasására is. Nem érte be szüleinek kis könyvtárával, mely csak vallásos könyvekből állt, hanem másokat is szerzett magának a városból. Még atyja életében, tehát még mielőtt ő lett a házban a gazda, jókora csomó könyvet vásárolt össze; mikor azután övé lett a tanya, könyvtárára is több pénz fordíthatott, s az lassankint annyira gyarapodott, hogy a kötetek száma százakra, sőt talán ezerekre is ment. Eleinte Kanajärvi csak annyi könyvet vett, a mennyit el is tudott olvasni, de később, mikor megismerkedett a híres parasztbibliographussal, Pohjo Máttyással, kiről főnőbb szoltunk, ő is gyűjteni kezdte a könyveket, különösen a régieket. Így például megvoltak könyvtárában a finn irodalom első termékei, nevezetesen Agricola munkái, egyebek közt néhány lap az igen ritka abc-könyvből is; továbbá Maskui Hemming, Erik Sorolainen püspök munkái, és más régi könyvek. Az új könyvek közül volt ott több tudományos, mint pl. a finn irodalmi társaság által kiadott *Suomi* évkönyv, Stöckhardt vegytana és Lönnrot botanikája; s ezenkívül a nép számára kiadott újabb könyvek majdnem mind, kivétel nélkül. Azonban Kanajärvi nem volt pusztán könyvgyűjtő; neki sok régi könyve volt ugyan, melyeket nem olvasott, de legtöbb könyvét mégis csak olvasási vágya kielégítésére vette. Mindnyájan, a kik ismerték, egyhangúlag bizonyítják, hogy könyveiből igen széleskörű ismereteket szerzett magának. Hogy a világtól el ne maradjon, hírlapokat is járatott, kettőt-hármat évenként, melyek a közlekedés hiányossága miatt későn jutottak ugyan kezéhez, de azért szorgalmasan olvasta a régi «újságokat».

Huszonhét éves korában örökölte apja gazdaságát, s néhány évvel ezután megnősült, elvévén egy szegény zsellér leányát, ki tizenkét évvel volt nálánál fiatalabb. A gazdaság meglehetősen rossz karban volt, mikor Kanajärvi átvette. Az épületek rosszak, a földek el voltak hanyagolva; a halászat

évről-évre kevesebbet jövedelmezett, mert helytelenül kezeltek. A fiatal gazda első teendője volt tehát minden oldalról javításhoz fogni, s ezt folytatta haláláig. Nyáron a földeken dolgozott, s ezek évek múltával a rájuk fordított gondos munka által termékenyebbek lettek; télen meg új épületeket rakott vagy a régieket tatarozgatta. Ezen kívül kertigazdaságot is alapított, a mire pedig a hámei parasztoknak eddig igen kevés hajlandóságuk és kedvük volt.

Azonban serény munkálkodása közben könyvtáráról sem feledkezett meg; reggelenként és esténként, valamint vásár- és ünnepnapokon szorgalmasan olvasott. Munka közben mindig háza népe körében volt, de mikor olvasott, egyedül akart lenni, s ilyenkor bezárkózott könyvtárába.

Sokat olvasott, sokat tudott, de írni nem írt semmit, s abban nincs is semmi különös; hanem azon már méltán csodálkozhatunk, hogy semmi kedve sem volt ismereteit másokkal is közölni. Sokszor beszélt családjá tagjainak és cselédeknek a műveltség szükségességéről, buzdította őket az olvasásra, könyveket is adott nekik, de maga soha sem oktatta őket; sőt annyira irtózott a tanítói foglalkozástól, hogy még csak egyetlen fiát sem tanította maga olvasni, hanem azt is másra bízta.

Kanajärvit szorgalmáért és műveltségeért az egész egyházközségben nagy tiszteletben tartották, és több községi tisztséggel bízták meg. Ha valamely gyűlésben fontosabb tárgy került szőnyegre, Kanajärvinek mindig külön meghívót küldtek, mert az ő tanácsait nagyra becsülték, s rendesen azt fogadták el, a mit ő indítványozott. Az egyházközségi gyűlésekben egyenes, egyszerű beszédmódjával és élesesztí érveivel mindig a maga részére hódította a többséget, s ha a pap vagy más úri ember valami változtatást vagy javítást akart tenni a község ügyeiben, előbb mindig Kanajärvi beleegyezéséről szerzett magának bizonyosságot, mert a nélkül semmire sem mehetett. Ily nagy befolyása volt ennek az egyszerű földművelőnek társaira, s ezt megtartotta egészen haláláig, mert soha sem élt vele vissza.

Hasonló bizalomban és tiszteletben részesült Kanajärvi az egyházközségen kívül is. Így a «Finn evangélikus társaság» tagjai közé választotta, sőt egy ízben a parasztrend részéről a finn nemzeti bank megvizsgálására is ki volt küldve; 1855-ben pedig a finn gazdasági egylettől ezüst érmet kapott szorgalma

és ügyes gazdálkodása jutalmául. A jelenleg uralkodó II. Sándor császár koronázására is őt akarták Moszkvába küldeni a finn parasztrend képviselőjeként, de ő öregségét és betegességét hozván föl okúl, nem fogadta el e kitüntetést.

Családi élete igen egyszerű volt. Valamint együtt dolgozott béreseivel, úgy egy asztalnál evett és egy szobában hált is velük, és megbecsülte őket szorgalmas munkájukért és hűségükért.

Idegen emberek társaságában Kanajärvi eleinte szótalan volt, de a mint kissé megismerkedett velük, mindjárt beszédesebb lett. Régi barátjai körében épenséggel nem volt szófukar; ezeknek nagy fogékonysággal beszélt el sok mulatságos históriát. Ilyenkor tűntek ki ismeretei is legjobban, mert különben nem fitogtatta, hanem inkább titkolta ezeket.

Ilyen volt ez az egyszerű parasztember, kit az 1867-iki inséges évre következett hagymáz ragadott ki az élők sorából 1868 június 2-án.

A finn lapok gyászrovata meleg szavakban emlékezett meg róla, s a *Suomen Kuvalehti* terjedelmes életrajzát közölte.

IV.

Az előbbieket után az olvasó nem fog csodálkozni azon, hogy a paraszt-osztály a maga köréből választ képviselőket az országgyűlésre; sem azon, hogy ezek a parasztképviselők oly jól végzik a teendőjüket, oly okosan intézik az ország dolgait, mintha nem is az eke szarva mellől szólították volna el őket, hanem mintha az évek hosszú során át ültek volna az egyetem padjain.

Nagyon hosszú volna részletezni a paraszt-osztály működését az országgyűlésen, azért ebbe nem is bocsátkozunk. Hogy azonban az olvasó láthassa, hogyan és mit beszélnek és írnak a finn parasztok az országgyűlésen, közlünk itt egy indítványt, melyet egy egyszerű parasztgazda, Suutarla Zefaniás tett az 1877—78-iki országgyűlésen, mikor az iskolák oktatási nyelvéről és új iskolák föllállításáról volt szó. Ez az indítvány, melyet csak úgy találomra kaptunk ki a sok közül, így hangzik:

«Tisztelt parasztrend!

Nagy és hosszú léptekkel előre haladó népek közt levő,

különben is rideg természettel és hideg éghajlattal küzdő kicsiny és mind szellemileg mind anyagilag kevésbé művelt hazánkban és népünkben egymástól különböző és hevesen ellenkező nézetek születtek, melyek nagy aggodalomba ejtik azt, a ki nemzetiségünk jövőjére gondol; ez az aggodalom azonban mégis kisebbedik, ha arra gondolunk, hogy a jognak és igazságnak előbb-utóbb mégis győznie kell. — Mindnyáján meglehetősen jól ismerjük azon történeti eseményeket, melyek a svéd nyelvet egyedüli művelt és hivatalos nyelvvé tették, valamint azon becses előnyöket, melyek annak idejében vele együtt ránk háramlottak. Azonban, ámbár az, mint minden más ebben a mulandó világban, a maga idejében jó hatással volt itt, abból nem következik, hogy mindörökké és okvetetlenül úgy lesz. Új időre virradtunk, mely elismeri az emberek egyenlőségét, és nem helyeselheti többé az egyiptomi vagy római rideg kasztrendszer. Az új-kor ragyogó fénysugaraitól és nemzeti hősök születése által az eddig szellemi sötétségben élt kis finn nemzet is fölébredt, és keresi, kéri most a műveltséget, melyet isten az emberiség javára teremtett. Hanem ámbár csak a finneket szokás lassú konzervatívsággal vádolni, most éppen svéd nyelvű műveltjeink nagy része kezdte előítéletből hevesen ellenezni finn-nyelvű honfitársainak előhaladását a művelődés útján, — honfitársainak, kiknek ősei pedig velük együtt egyetértőleg és hősieken védelmezték közös hazájukat, szenvedtek és szükség esetén meg is haltak érte. A fölébredt nép megint műveltséget követel magának, s követeli azt, hogy a hivatalnokok változzanak át úgy, hogy alkalmas szolgálai és vezetői lehessenek a népnek, mely művelődésük költségeinek egy részét viseli és őket fizeti. Ebből támadt a viszály, mely rágó féregként pusztítja erőnket és tönkrejutással fenyeget bennünket. Egyedüli biztos támaszunk ebben nemzetünk szívós és lassú természete, valamint hasonlíthatatlan maga-mérséklése.

Sokan a derék hazafiak közül buzgón intettek bennünket az egységre és mérsékletre, némelyek figyelmeztetve arra, hogy valamennyien egy anyának gyermekei vagyunk, akár finnül, akár svédül beszélünk. Erre már itt az országgyűlésen is emlékeztettek bennünket, s e buzgítások nemesek is és jó hatással vannak. Hanem e mellett a felsőbb körök folytonosan sok keserőséget okoznak a finn nyelv eltiprásával és mellőzé-

sével, még pedig oly mérvben, hogy az még a finnek önmérsékletét is gyakran megrendíti.

Még sok konzervatív is a visszavonás kigyójának eltiprásáról beszél; de azzal csak azt látszanak czélozni, hogy a finn nyelvű népnek hallgatnia, szenvednie, várnia kellene, és megelégednie azzal, ha a gazdag asztaláról hull néha egy pár morzsa a kutyáknak is! Azonban ily módon nem lehet többé megnyugtadni a népet; jobb és igazabb célra van szükség. Némelyek azt állították, hogy a finneknek nincs történetük; de nem bizonyítja-e a múlt elég világosan a finn nép kitartó és életerős természetét? Igaz, hogy becses törvényei svéd nyelven vannak megírva, s ezeket senki sem akarja bántani (s nem gondolom, hogy valaki ily szándék létezését hinné). De mégis azt vélem, hogy hazánknak és nemzetünknek végtelen nagy kára támad, — melyet a svéd nyelvűek ép úgy megéreznek, mint a finn nyelvűek, — abból, hogy a nép többségét a műveltség terén folyton elnyomva tartják. A nép többségét elzárják a műveltség elől, elnyomják és megvetik a hivatalokban, törvényszékekben s általában másutt is, legalább nyugati és déli Finnországban, valószínűleg részben megszokottságból, de leginkább abból az okból, mert a svéd ajkúak véleménye szerint mindazok, kik finnül beszélnek, durvák és műveletlenek; így áll a dolog. Hiszi-e valaki, hogy ilyen körülmények közt a szabad nemzetiség és szellemi törekvések szépen fölvirágoznak szeretett hazánkban? Némelykor azt is állítják, hogy hiszen a finn ajkúaknak nyitva áll az út az iskolákba, csak annyira tanulják meg a svéd nyelvet, hogy e nyelven követhessék a tanítást! Az ilyen beszéd nem érdemes a feleletre. Hasonlóképen a fiatal hivatalnokoktól is, — kiknek eszét és minden szellemi erejét egész életükben érlelték s kiknek már előre kell tudniok sok nyelvtant, — hallani azt az állítást, hogy bolondság tőlük a finn nyelv tudását követelni, mert az rájuk nézve lehetetlenség! Ezzel épenséggel nem akarom vádolni a hivatalnokokat; mert hiszen méltányos az, hogy azt a nyelvet használhassák, melyen az oktatást nyerték, ha nem akarják a haza és nemzetiség iránti szeretetből használni a nép nyelvét. Csak arra akarom fölhívni a figyelmet, mily áthághatatlan fal van vonva a finn ajkúak művelődése és jogai elé!

A finn nyelv és a nép műveltsége mostani szeretett nagyfejedelmünk uralkodása alatt, az igaz, előhaladt; de a jelen

korban mégis minden áron meg akarták akadályozni és el akarták nyomni. Szeretett nagyfejedelmünk, mint mindenki tudja, elrendelte, hogy a finn nyelvet egyenjogúvá kell tenni a svédvel. Véleményem szerint ideje volna már, hogy a hivatalok megszűnnének akadályokat gördíteni az uralkodó szavainak megvalósítása és a haza emelkedése elé, és ne iparkodnának rábírní a kormányt, hogy könnyelműen járjon el a népet ily közlelről érintő dologban, valamint hogy végre elkezdene elő-készíteni a finn nyelvnek természetszerűen jutó tért az iskolákban! Mert hiszen népünk soha sem viselte magát oly beestelenül és hűtlenül, hogy hivatalnokaitól vagy művelt polgártársaitól gúnyt és megvetést érdemlene ebben a fölvilágosult és szabadelvűséggel dicsekvő században. Mást bizonyítanak véleményem szerint a Gusztáv Adolf, X. és XII. Károly stb. korabeli események, melyekből kitetszik, van-e a finneknek múltjuk, és milyen; s a melyekből a jövőre is lehet következtetni.

Nemes és örökelekezettű meghódítónk, I. Sándor, ki-mondta, hogy a finn népet a nemzetek sorába emelte, — s most saját műveltjei akarnák megakadályozni, hogy ne legyen nemzet s ne fejlődjék mint ilyen?

Azonban noha a konzervatívek tettei egészen egyoldalúaknak és önzöknek látszanak is, mégis meg vagyok róla győződve, hogy nekik nemes hazafias czéljuk van, ámbár ezt nem a helyes úton keresik.

Szeretném remélni, hogy a műveltekben van annyi nemeslelkűség, hogy ha nem is függne attól a haza boldogsága, már csak pusztá szánalomból is szerencsétlenebb körülmények közt született és nevededett honfitársaik iránt, igazán gyöngéden és mintegy rájuk kényszerítve nyújtanak nekik a műveltség áldásos előnyeit, és ezeket az értelmetleneknek is nyújtanak; és hogy azokat soha sem akadályoznák a műveltség szerzésében, kik már fölébredtek és szívből óhajtják azt! — Valamennyi művelt ember nemeslelkűségéhez fordulok tehát a haza és a finn ajkú lakosság nevében, remélvén, hogy mindegyik komolyan meggondolja a dolgot, úgy hogy senkinek egyoldalúságra hajló műveltsége vagy a beléje helyezett bizalom ne legyen hátrányára és kárára a hazának! Mert azt csak elismeri mindenki, hogy nem vagyunk svédek és nem válha-

tunk semmi más nemzetté. *) — A rendek semini esetre sem tűrhetik, hogy az utókor őket vádolja a jelenlegi balkörülményekért; hanem folytonosan föl kell tárniook hazájok beteges oldalait uralkodójuk előtt, ki bizonyára sietni fog kielégíteni hazánk legégetőbb szükségét, ha csak a dolgot egész valóságában terjesztik eléje; mert hiszen van már elég kedves bizonyítékunk az ő szerető gondoskodásáról.

Ebben a biztos reményben tehát azon kéréssel folyomdom a t. rendekhez, hogy a fővárosban finn nyelvű felsőbb tanintézetek állíttassanak a svéd nyelvűek mellé, és hogy hazánk mindazon vidékein, hol a lakosság nagy többsége finn ajkú, az iskolák tannyelvévé a finn nyelv tétessék, valamint hogy a tandíjmentesek száma tétessék határozatlanná, de főképen, hogy a turkui lyceum párhuzamos része állandósíttassék, finn oktatási nyelvvel az első osztálytól kezdve, különösen mivel ez elé semmi igazi akadály nem gördülhet, mert ott elég finnül tudó tanár van és a környékbeli gyermekek legnagyobb része nem ért svédül, míg ellenkezően igen kevesen vannak, kik finnül nem értenek. Ugyanez okból az ottani reáliskolát is négyosztályúvá kellene tenni, ha nem akarjuk, hogy a régi, emlékekben gazdag Turku egészen elmaradjon a jelenkor törekvéseitől, vagy ha nem akarjuk, hogy műveltségünk e régi fészkeben is megvalósuljanak azon szavak, hogy: az első lesznek utolsókká és az utolsók elsőkké. Remélem, hogy a t. rend támogatni fogja kérésemet és hasonlóra fogja kérni a többi rendeket, melyek eddig is jó akarattal viseltettek mi irántunk. — Helsingforsban, február 9-dikén 1877.»

Eddig az indítvány, — és ezt egy egyszerű parasztember írta, ki soha még csak iskolába sem járt!

Le a kalappal, uraim! — Tisztelet a finn parasztoknak!

*) T. i. oroszokká.

POSITIVISMUS EGY SZIGETEN:

AZ ÚJ PAL ÉS VIRGINIA.

Beszély.

I.

Australia, a nagyszerű tengeri gőzös, hazatérőben volt Melbourne-ből Angliába. Magával vitte ő felsége postáját és a kilenczvenhárom első osztályú utazót. Az ég felhőtlen, a tenger síma volt, mint a tükör. Hajó sohasem indult el kedvezőbb előjelek mellett. A tengeri betegség jajja sehol sem volt hallható és midőn az evés ideje eljött, senkinek nem hiányzott étvágya.

De az utazók csakhamar észrevették, hogy nem csupán az idővel voltak szerencsések. Alig érték el az ebéd közepét, máris két vendég vont magára az általános figyelmet és mindenki suttogva kérdezte, vaj' kik ők?!

Ez örömdetes kíváncsiság egyik tárgya egy csontos, középidejű férfiú volt, csillogó szemüveggel, vékony, rendetlen hajzattal s ruházata oly rosszúl állt rajta, fejét oly magasan hordozá, hogy az első pillanatra már elárulta, hogy valamely nagy név birtokosa. A másik egy gyönyörű, körülbelül harmincz éves hölgy volt. A jelenlévők közül senki sem látott hozzá hasonlót. Legszebb haja, legfeketébb szemöldöke, nagy szeme és a lehető legkarcsúbb termete volt. Valóban a művészet és természet vetekedtek, hogy melyik tehet többet érte. Viselete pedig oly tisztelet-parancsoló, oly visszautasító, tekintete oly szelíd és ruházata oly gazdag, hogy ugyanazon pillanatban megvetni és keresni látszott a figyelmet.

Az alkony csöndes, szelíd szárnyakon szállt a hajóra. A láthatár bíborba öltözött, a hullámokon a hold fénye kezdé izzni játékait. Az utasok a földélzeten csoportosultak. Még mindig a föltűnt idegenek képezték a beszéd tárgyát. Végre egy vén gyarmatbeli hivatalnok felesége fölfedezte a nagy titkot.

A hír villámgyorsan terjedt. Pár perc alatt mindenki tudta, hogy az *Australia* földélzetén nem kisebb személyiségek vannak jelen, mint Darnley Pál tanár úr és a bájos St. John Virginia.

II.

St. John kisasszony a legközelebb lefolyt hat év alatt Európa leghírnevesebb hölgye volt. Párisban és Szentpétervárott, nem kevésbbé Londonban neve egyformán ismeretes volt hercegek és utczagyerekek előtt, — a világ szeme rajta függött. De, daczára e kényes helyzetnek, a rágalom tehetetlennek bizonyult be irányában. Ellenségei csak visszhangoztathatták barátai dicsénekeit szépsége felől; barátai csak megerősíthették ellenségei leírását jellemének. Bár születését csaknem alacsonynak lehetett mondani, sok hírneves család fejével állott összeköttetésben és oly általános volt a vonzalom, melyet az emberekben maga iránt föl tudott költeni és oly megnyerő a modor, melylyel azt megtartani igyekezett, hogy harmincz éves korában, egy nagy vagyonon kívül senki másnak nem volt úrnője. Ekkor meglepő gyorsasággal megtértette egy ritualista *) pap és kevés hónap múlva a vallásosság és alázatosság példányképe lett. Készített himzéseket a papok öltönyeire, a lehető legmélyebben és leggyakrabban hajtotta meg magát a templomban, és semmi sem tette oly boldoggá, mintha gyónhatott és megtanulta megvetni a világot. Valóban gazdagsága is oly értéktelenné vált előtte, hogy lelki tanácsadójának érvelései daczára is, méltatlannak találta azt az egyháznak adományozni és kényszerítve érezte magát azt továbbra

*) Az anglikán egyház számtalan árnyalataiból a katolikus valláshoz legközelebb álló árnyalat. Az időszaki sajtó sokszor foglalkozott már azzal a kérdéssel, miért nem lesznek a ritualisták római katolikusokká?

is sajátjának megtartani. Ez elhatározásának alázatossággal vegyes gyöngédséget tanúsító volta annyira megnyert egy akkoriban Angliában időző, nagyreményű gyarmatbeli püspököt, hogy előlegesen meggyőződve ez elhatározás szilárdságáról St. John kisasszonynál, könyörgött neki, osztaná meg vele egyszerű püspöki süvegét és tegye őt az egész keresztyénség legboldogabb püspökévé. St. John kisasszony beleegyezett. Az esküvő a legfényesebb szertartással ment végbe, és rövid mézes hetek után a püspök útra kelt a csöndes tenger déli részén fekvő kerülete, a Chasuble szigetek felé, hogy ott a legközelebbi gőzössel utána jövő hitvesének otthont készítsen.

A mi Darnley Pál tanár úr élete folyását illeti, az a maga nemében még nevezetesebb volt, mint a St. John kisasszonyé. A tanár úr három kötetet írt az élet eredetéről és e végett három évet töltött a széna és a sajt infúzióinak vizsgálatában, öt kötetet írt a disznó entozoajáról és két kötet tanulmányt, mely mintegy magában foglalta azoknak végkövetkeztetéseit, az emberi heroismus magasztos voltáról és az ember valódi kötelességéről. Egész Európa és Amerika mint a modern fölvilágosodottság tökéletes megtestesülésének példányképét tekintette. Értelme hasonlatos volt a tengerhez, melybe korának más nagy elméi belé folytak és melyben a jelen század philosophiájának minden látszólagos ellenmondásai összegyűltek és egy összhangzatos egészszé olvadtak. Mindent bírálata alá vont, vakon semmit el nem hitt, kivéve az emberi nem kifejezhetetlen magasztos voltát és fejedelmi földi rendeltetését. És e kettős minőségében, mint jós és mint «savant», lerontotta mindazt, miben a világ eddig hitt és föltárta mindazt, a mit a jövőben fog érezni. Nem kevésbbé volt szerencsés magánéletében. Negyven éves korában elvett egy kitűnő, nála tiz évvel idősebb nőt, kinek zöld ruhája, halántékain kacsza farka s kétszázezer font sterlingje volt. Bár e nő orthodox vala, mégis rendkívül bámulta férje világhírét, mert csak alig sejtette ennek okát s valóban az egyetlen egy dolog, mely tökéletes boldogságát megzavarta, azon tétel volt, melyet az asszony tökéletesen megértett. Fájdalom e tétel abból állott, hogy férje a pokol létezését megtagadta és miután Darnleyné asszony fogalma szerint, e hely főkép azok számára van rendelve, kik kételkednek létezésében, naponként végtelen sokat beszélt arról és nem hagyott el egyetlenegy

bibliai tételt sem, mely kedves férje megtérítésére szolgálhatott. E szünet nélküli érvelés csakhamar megtermé a maga gyümölcsét. A tanár úr mogorva és gondolkozó lett s végül orvosa előtt úgy nyilatkozott, hogy egy útazás a föld körül, de asszony nélkül, lenne a leghatásosabb gyógymód a beteg patiens számára. Darnleyné asszony végre elég gyöngédséggel engedett, de fölfogadtatta férjével, hogy egy évnél nem lesz tovább oda, mert különben — mondá — e határnap letelte után rögtön utána indul. Az asszony nagyon érzékenyen vett búcsút férjétől és fölfogadta, hogy visszatértéig imádkozni fog a pokolban való hit visszanyeréséért.

A tanár úr, ki csak hat hónappal toldotta meg az évet, most ép hazatérőben volt az *Australia* földézetén, Virginia pedig férjéhez sietett.

III.

A két jelenlevő nevezetesség által okozott benyomás leírhatatlan és az utasok soha sem únták meg, bámulni a csillogó szemüveget, a széles, vágott orrú csizmákat, valamint a másik ragyogó szemeit és elragadó öltözékét. A bámulók közt volt három káplán is, kik gyorsan megkötve az ismeretiséget Virginiával, csakhamar együtt énekelték alkonyatkor a legszebb egyházi himnuszokat. És oly édesen áradtak szét a hangok és oly áhitatosan nézett ki Virginia, hogy az utasok nagy része már a következő estén hozzájuk csatlakozott az esteli istenitiszteletre. A tanár úr természetesen már mindezen felülemelkedett s mély gondolatokba merült azon új neméről a poloskának, melyet nagyon is bőven talált hálós helyén. De csakhamar föltűnt neki, hogy nagyon gyakran hangzik körülötte az «Isten» neve, még pedig nem is káromkodás alakjában. Figyelmesebben hallgatózott a hangok után, miket előbb néger dallamoknak gondolt és nemsokára meggyőződött, hogy azok ama bizonyos dolgokhoz tartoznak, melyeknek létezéséről megemlékezni méltóságán alulinak tartotta; tudniillik keresztyén himnuszok. Erre azután eszébe jutott a három káplán, kiknek létezéséről tudomást venni eddig szintén méltóságán alulinak tekintett. És gyorsan vergődött öntudatra a meggyőződés, hogy bár az utasok tökéle-

tesen ismerik az ő hírnevét, mint tudósét, de mindeddig nagyon keveset tudhatnak a munkálkodás azon neméről, melyet ő érettök véghez vitt és azon halálos döfésről, melyet ez által adott a múlt átkos babonáinak. Ennélfogva elhatározta, hogy a jövő napon fölolvasást *) fog tartani.

A kitűzött időben az utasok kíváncsian tolongtak körüle, az egy Virginia kivételével, ki visszavonúlt cabinjába, mihelyt látta, hogy a prédikátor nem visel palástot, mert meg volt győződve, hogy halálos bünt követ el, ha e prédikációt ily mez nélküli lénytől hallgat végig.

A tanár úr mély csönd közt kezdte meg. Legelőször ki nyilatkoztatta hallgatói előtt azon legelső nagy axiomát, a melyben minden modern eszme leli gyökerét. Kijelenté, hogy a dolgoknak csak egy rendje van és hogy ez sokkal helyesebb, mintha kettő volna és hogyha mi bizonyosak akarunk lenni valamiben, soha sem szabad abban kételkednünk. Ennélfogva, miután számtalan dolog létezik, melyet az érzék vizsgálódás tárgyává tehet, világos, hogy semmi sem létezik, melyet az érzék vizsgálódás tárgyává nem tehet. Az érzék nem képes bizonyosságot szerezni Isten létezéséről, ennél fogva Isten nem létezik. A tudomány emberei a theológiát csak nevetséges oldaláról szemlélhetik, ennél fogva ennek csak nevetséges oldala lehet. Ezután elősorolt néhány nevet, melylyel fölvilágosult gondolkozók elkeresztelték a keresztyénség Istenét, — Tyndall tanár úr mint nevezte el például «atomgyárosnak», Huxley tanár pedig «pedans exercizirozó káplárnak». — Az utasok rögtön átlátták, mily világos ellenmondásban vannak a tények mindenféle vallással és a humor előttök eddig teljesen ismeretlen érzetével nevettek. Most ünnepélyes lett a tanár úr hangja s miután kiirtotta a tévelyt, az igazság fénylő sugarait bocsátotta rájuk. Bebizonyította előttök, hogy a modern tudomány szempontjából minden létezés egy roppant láncz, melynek egyik végén egy gázféle van, hogy a másikon mi van? ezt még nem tudja senki, és hogy valahol egy kapocs, az emberiség, a humanitás, de szent és megdöbbenő gondolat! senki meg nem tudja mondani, hol?! «Azonban», folytatá, «egy dologról teljesen bizonyosak vagyunk: mindaz, a mi létezik,

*) Angolban: *lay-sermon* = laicus prédikáció. A magyarban nem lehetett visszaadni, a mi Virginia viseletét kissé erőltette teszi.

anyag és az anyag törvénye örök, nem tehetünk, nem gondolkozhatunk a nélkül, hogy ahhoz ne alkalmazkodnánk és ha», mondá, «szerencsések, nemeslelkűek, bátrak, szentek akarunk lenni, csak törekednünk, igyekeznünk kell tenni azt, a mit egy pillanatig sem késhetünk nem tenni. Igen», kiáltá, «miként a fenkölt lelkű Tyndall mondja, küzdjünk, hogy elérhessük az anyag mélyebb ismeretét és törvényeihez való hűbb ragaszkodást.»

Tovább is folytatta volna, de az idő gyorsan viharosra változott és maga is nehéz tengeri betegségbe esett.

— Alkalmazkodjunk, — kiáltá rohamos sietséggel, alkalmazkodjunk az anyag törvényeihez s menjünk le.

A tanács nem volt korai. Egy dühében és gyorsaságában példátlan vihar tört ki. Két napig tartott szünet nélkül, az *Australia* lyukat kapott, kormánykészüléke megromlott s félő volt, hogy törést szenved a sziget partján, melyet a kődön át homályosan ki lehetett venni. A csónakokat készen tartották, eleséget és málhákat egy dereglyébe hordtak már, midőn a felhők megszakadtak, a nap újra ragyogott és a vihar csaknem oly gyorsan, mint született, meg is szűnt.

IV.

Alig kezdték el a hajó sérüléseit javíttatni, máris megkezdte a tanár úr előadásait. A dereglyébe mászott, mely még mindig tele volt az utasok málháival s helyet foglalt Virginia legnagyobb ládáján. Ez annyira kétségbe ejtette Virginiát, hogy maga is a dereglyére sietett félszemmél málhájára vigyázni, de nem feledé el ujjaival füleit bedugni, nehogy egy palást nélküli ember meghallgatásának bűnébe essék.

A tanár úr ép ott vette föl a fonalat, a hol elejtette. A nyugodt tenger hullámai apró fodrocskákban ringtak a legkellemesebb zephir érintései alatt, az egész természet gyönyörrel látszott eltelve, két mértföldnyi távolban egy bájos sziget tűnt föl százféle zöldben fürödve és ezer virág színében csillogva. A tanár úr emlékeztetve hallgatóit, hogy most minő idétlenségnek tartanak mindenféle keresztyén dogmát, ennek áldásos következményeit kezdé föltárni előttök. Minthogy az egykor legszentebbnek tartott Isten most már csak mese,

ebből szükségképp következik az a tény, hogy az emberiség a legszentebb. Miután világos, hogy mi sohasem lehetünk a síron túl fenségesek, dicsők és kimondhatatlan boldogok, világos, hogy a földön lehetünk fenségesek, dicsők és kimondhatatlan boldogok. «Ez», mondá a tanár úr, «az új evangéliom, ez exact eszméken alapúl. Az ember királyságának evangélioma ez és volna csak valami mikroszkop és néhány vegytani anyag, örök igazságát bebizonyíthatnám önök előtt. Nincsen mennyország, mit keresnünk, nincsen pokol, mit kerülnünk kellene! Nem kell egyébre törekednünk, nem kell egyébért élnünk, csakhogy kimondhatatlan boldogok legyünk.»

Szónoklata nagy lelkesedéssel fogadtatott. Különösen a kapitány, kinek minden kikötő egy feleséget hozott karjaiba, volt elragadtatva, hallván, hogy nincsen pokol és az egész matrózseregnek utána küldött, hogy ők is meghallhassák ez öröndetes újságot. De csakhamar megzavarta az örömet egy zokogó hang. Az utasok kétharmada, időt nyerve kissé gondolkozni, elkezdett siránkozni, hogy kétségbevonhatatlan tény életök nyomorú volta és bizonyos törvények miatt nem is változhatik meg az. «Barátaim», viszonzá zavartalanúl a tanár úr, «ez kétségtelenül igaz, de kis jelentőségű. Csak szigorúan az anyag törvényeihez kell magatokat alkalmaznotok és gyermekeitek gyermekei kevés század lefolyása után boldogok lesznek és ti ezt bizonyára jobban szeretitek, mintha magatok volnátok boldogok. E szempontból tekintsetek az életet és ti is boldogok lesztek s bármit mondjatok vagy tegyetek, csak azon hatásra gondolatok, melyet az előidézend ötszáz év múlva.»

Ez ünnepélyes szavakra az arcok kiderültek. Saját felelősségének és minden emberi cselekvés végtelen következményeinek megrendítő tudata tölté be a szíveket, midőn rögtönösen, az anyag törvényeihez híven alkalmazkodva, a kazán szétrobbant és az *Australia* elmerült. Egy pillanat alatt a lég jajjal és ordítással tölt meg és a hajón volt összes emberiség, a tanár úr kifejezése szerint, igyekezett magát a múlt végtelen azúrjával egyesíteni. Pál és Virginia azonban bántatlanul lebegtek tovább a dereglyén a málhákkal és élelmi-szerekkel együtt. Virginia csaknem eszméletét veszítette a rögtöni robbanás következtében és midőn öt matrózt látott maga előtt a vízbe hullani, elájúlt. A tanár úr rimázkodott,

hogy ne venné ezt oly nagyon szívére, miután ép ez emberek látták el minden szükségessel a dereglyét és «ennélfogva» folytató, «ők még mindig élnek szerencsés megmenekülésünk lényében». Virginia azonban teljesen eszmélet nélkül lévén, a tanár úr azon egyetlen egy élő lényhez fordult, a ki még a habokkal küzdött s biztató, hogy ne félje a halált, miután nincsen pokol s hogy élete, bármilyen nyomorúlt és kínos volt is, egy dicső rejtély vala az, telve jelentőséggel. A következő pillanatban a küzdő elmerült. E közben a dereglye, egy kedvező áramlat által ragadtatva, gyorsan úszott a sziget felé és a tanár úr a szél felé irányozva Virginia hímzett napernyőjét, csakhamar partra vezérlé a sziget legpuhább fövényű öblében.

V.

A tájkép, mely Pált partra szálltakor üdvözlé, elragadó volt. A dereglye egy tündéri öbölbe futott be, kristálytisztá vízzel és ezüstös fővénynyel. Mindenfelől regényes sziklák övezték s egy helyt a sziget belseje felé gyönyörű völgy nyílt, hol óriás melegövi fák mély árnyas helyeket alkottak és a talajt a legpuhább moh és pázsit takarta.

Pál első gondja szép társnője volt. A fövényen egy drága cashmirkendőt terített el és erre fektette a még mindig eszméletlen hölgyet. Pár pillanat múlva fölnyitá szemeit, de ismét ájúlófélen volt, mert az utolsó félóra borzasztóságának emléke is visszatért eszméletével. Szerencsére megpillantotta a dereglyén legnagyobbik bőrládáját és magához kezdett térni. Pál kérte, maradna nyugton, míg vizsgálódásaiból megtér.

Alig haladt pár ölnyre a völgyben, végtelen bámulatára egy kenyérfa árnyában kerti lakot pillantott meg, széles verandával, tükörüveg-ablakokkal és piros redőnyökkel. Első gondolata az volt, hogy e sziget nem lakatlan, hanem valamely boldog európai telep. De a lakhoz közeledve, teljesen lakatlannak bizonyult az be és az ajtón keresztülszótt pókháló azt bizonyítá, hogy régóta elhagyatva áll. Belől fényűzően volt bútorozva, a padozatot drága indiai szőnyegek boríták, egy szekrény megrakottan porcellánnal, üvegekkel és asztal-neműekkel. A tanár úr képtelen volt e talánynak nyitjára akadni, mígnem közelebből vizsgálva az épületet, azt hajó-

maradványokból épültnek találta. Ez rögtön megfejtett mindent és rögtön belátta, hogy ő és Virginia nem a legelsők, kik kénytelenek voltak egy ideig otthonukúl tekinteni e szigetet.

Örömtelten sietett Virginiához, a ki ez idő alatt már tökéletesen magához tért és a cashmirkendőn térdelve, kezében egy olvasót tartott, melyet főleg az angol katolikusok számára készítenek és váltakozva emelé szemeit majd háladóan az ég felé, majd szorongva süté le azokat megrongált, összegyűrt ruháira. A szegény tanár úr megborzadt, egy emberi lényt a babona e lealázó helyzetében látva, de midőn Virginia, hallva a híreket, villámgyorsan elhagyá azt, reményleni kezdé, hogy csakhamar fenkölt lelkű és buzgó utilitáriánussá teheti. A legelső szívesség, melyre Virginia kérte, az volt, hogy legnagyobb bőrládáját vigye el a pompás kerti lakba, hogy öltözkékét rendbe hozhassa s illő toiletteben jelenhessék meg. A tanár a leglekötelezőbb modorral teljesíté mindazt, a mit Virginia kívánt s míg ez átöltözködni visszavonúlt, ő maga a dereglyéről behordá a beszállitható élelmi szereket és az asztalterítés körül forgolódott. Minden kész lévén, meghúzta a csengőt, melyet a folyosó tetején függeni látott s nemsokára Virginia is megjelent gyönyörű rózsaszínű ruhában, ezüst virágokkal gazdagon díszítve és így épen naplementekor kitűnő ebédhez ültek le. A kenyérfa az ajtó előtt ízletes csemegét szolgáltatott, közvetlen mellette egy vajfát találtak, a tanár úr pedig a dereglyéről gondoskodott szózott és füstölt húsokról, pâté-de-foie-gras-ról, sajtról és berakott gyümölcsökről, sőt néhány üveg kitűnő francia pezsgőről is. Ez utóbbi nagy szolgálatot tett a jókedv emelésére. Virginia csak öt pohárával ivott meg s máris visszavért természetes vidorsága, bár nagyon csalódott várakozásában, mert Pál úr nem látszott észrevenni új öltözetét. Még három pohárával megiván, megnyugodva ment egyet szunynyadni a pamlagon.

Már ekkor a hold ezüst sugarai bűvös világítással emelék a táj varázsát s a tanár úr kiment és szivarra gyűjtött. Egész ebéd alatt tompító kétségbeesés érzete fogta el szívét, melyet még a pezsgő gyöngyei sem úzhatnak el, de most, midőn a hold fényénél maga előtt kitárulni látta e bájos paradicsomot, melybe különös végzete dobá, kedélye megváltozott. A lég ezer éji virág illatától volt terhes, a tenger

szelíd, álomba ringató locsogással csapdosá a part fövényét. A tanár úr szivarja kitűnő volt. Helyzetét most igazibb világításban látta. Itt van a termékeny sziget, hol a föld munka nélkül kínál válogatott termékeit és hová a civilizáció fényűzési czikkeit elhozák a hullámok. A létezés itt minden salakjától megtisztítottnak látszott. Nem ez volt-e a dolgok azon állapota, melyről a jelen idők legfenköltebb szellemű és leglelkiismeretesebb gondolkozói álmadoztak, beszéltek és írtak egy század óta?! Itt az a hely, hol az emberiség föltétlenül érvényre juttathatja magát és megvalósíthatja ama dicső dolgokat, melyeket minden exact gondolkozó kétségbevonhatatlanul rendeltetve hiszen részére. Igaz, hogy az emberiség tömegétől tökéletesen el van vágva, de vele van Virginia. Szentség, magasztosság és kimondhatatlan jelentőségteljes boldogság — gondolá — nem függ a sokszorozási művelettől. Ő és Virginia oly tökéletesen képviselik az emberi nemet, mint millió pár. Ők magokban véve egy teljes egész emberiséget képeztek és pedig kifogástalan alakban s már a következő napon előkészületeket kell tenni szent végzetők valósítására és oly magasztosan és kimondhatatlanul boldogoknak lenni, mint ez elengedhetetlen kötelességök. A tanár úr szemeit az ég felé emelé és a természet örökkévalóságának és végtelenségének érzete szállott kebelébe és ezzel együtt a bebizonyítható távolléte minden értelemnek, mely annak vezére lehetne. Természetes, hogy e gondolatok még nagyobb erővel kelték föl benne az ember elszédítő és határtalan fontosságát. Kebele lázasan hullámozott és szemeit még mindig az ég felé irányozva, hangosan kiáltá: «Oh legfőbb mindenség! Oh legfőbb Én!»

A kerti lakba visszatérve, Virginia ép akkor kelt föl a pamlagról és lefeküdni készült. Még jó éjtszakát kívánni is álmos volt és látható rossz kedvvel babrált ruhája gombjaival. «Ah», mormogá a szobát elhagyva, «az Isten végtelen kegyelmében csak legalább mentette volna meg a szobaleányomat!»

Virginia palástolatlan elégedetlensége mély bánatot okozott Pálnak. «Mily lelket indító a fél emberiséget elégedetlennek látni!» De még jobban megzavarta az atomok képzelt gyárosához intézett fohász és még szomorúbb hangon folytató: «Mily keblet rázó, ha a fél emberiség még az állatnál is mélyebbre süllyed a babona miatt!»

Azonban reménylő, hogy e nehéz viszonyok a jelenlegi

kedvező helyzet mellett, pár nap alatt megszűnnek és aludni tért dicső jóslatokkal telten.

VI.

Másnap jókor kelt föl és az emberiség kilátásai ragyogóbbaknak látszottak, mint valaha. Néhány friss gyümölcsöt szakasztott a kenyér- és vajfáról, a közelben talált egy tehenet is, mely jámboran engedé magát fejteni és egy kis süldő malacz szaladt feléje a cserjéből és lábaival érintve azt mondá: Itt vagyok, egyél meg! A tanár úr Virginia ajtaja előtt bonczolá föl, hogy automatikus lármája, melyet a tudatlanok a fájdalom kiáltásának neveznek, felköltse az alvót. Végül egy meleg tállal az asztalra tette.

— Meg van! meg van! — kiáltá örvendezve, midőn Virginia aranyvirágokkal átszőtt kék selyemruhában a szobába lépett.

— Mi van hát meg? — kérdé kedvetlenül Virginia, mert kegyetlen főfájása volt és a tanár úr lármás hangja bántotta, csak nem azt akarja mondani, hogy megmentésünkre jöttek, vagy mégis?

— Úgy van — viszonzá ünnepélyesen Pál, — meg vagyunk mentve minden kínjaitól, tökéletlenségeitől ama világnak, mely nem tanulta meg, hogy kell az anyag törvényeihez alkalmazkodni és csak tökéletlenül ismeri a sociologia tudományát. Ennélfogva elkerülhetetlen, hogy a létezés árnyoldalai megsemmisítettén, ketten kebletindító, borzasztó és kimondhatatlan boldogok legyünk.

— Ostobaság! — felelé Virginia föl sem vevőn, azt hive, hogy a tanár úr tréfálni akar.

— Ez nem ostobaság — viszonzá a tanár úr, — ez bebizonyítható Stuart Mill, Comte, Harrison és a többi exact gondolkozók tanításaiból, a kik elvetették a babonáságot és imádják az emberiséget.

E közben Virginia evett a pâté-de-foie-gras-ból, a mit is nagyon szeretvén, ez által kissé vesztve kedvetlenségéből, engedé, hogy annyiban legalább szerencsések, hogy az életszükségletekről gondoskodva van. «A mi a boldogságot illeti, abból itt semmi sincs, csak egy templom sem letezik és ön

egy cseppet sem látszik törődni öltözékemmel. Vajon mink van, a mi boldogokká tegyen bennünket?»

— Az emberiség — viszonzá gyorsan a tanár úr; az emberiség, azon isteni lényeg, mely szükségkép képes mindenre, a mi nemes, a mi megbecsülhetetlen és a mely minden valódi gondolkozónál leírhatatlan óhaj tárgya. És mi az emberiség? — folytatá ünnepélyesebben. — Én és ön vagyunk az emberiség; én és ön vagyunk eme fölséges lény. Ön már az egész világ nekem és én nemsokára ugyanaz leszek önnek. Imádott lény, az én küldetésem, az én dicsőségem lesz önt rábírní, hogy értem éljen és akkor, mint a modern philosophia bebizonyíthatja, jelentőségstelmes és kimondhatatlan boldogok leszünk.

Pár perczig Virginia csak reábámúlt. Majd hirtelen elsápadt, ajkai reszkettek s így kiáltozva: «Hogy merészel ön! — és én, egy püspök felesége!» — és ájuldozva hagyta el a szobát.

A tanár úr mindebből semmit sem értett, mert bár sok holt asszonyt bonczola, mégis kevésbé ismerte az élők belsejét. Bizonyos félénkség érzete lepte meg. Zavartnak érezte magát és nem tudta miért, hogy most egyedül látta magát Virginiával. Szivarra gyújtott és kiment. Itt igazán van mit tenni, gondolá. Hogyan volna lehetséges a haladás, ha az emberiség fele félreérti a másikat?

Így merengett, midőn rögtönösen egy hang zavarta föl és a másik pillanatban az öröm mindennemű jeleivel egy ember rohant feléje.

— Oh kedves mesterem! Oh fölszabadítója az emberi értelemnek! Valóban ön az? Hála az Istennek — bocsánatot kimondhatatlan káromlásomért — azt akartam mondani, hogy hála a körülményeknek, melyek fölött mi nem rendelkezhetünk.

A három káplán egyike volt az egyén, kiről Pál azt hívé, hogy mind a tengerbe vesztek, de a ki most elbeszélé, miként sikerült partra vergődnie, daczára hosszú fekete papi öltönyének. «A babona e rongyai», mondá, «mindent elkövettek, hogy elmerítsenek, de én élek daczokra, hogy fölhaláljam az igazságot és elvessem a tévelyt. Hála az ön dicső tanításainak», folytatá áhitattal tekintve a tanár úr arczára, «a mindenható Atyának legkisebb gondolata hahotára kényszerít, oly ostoba, oly erkölestelen eszme az. A tudomány, az ön közreműködése

következtében fölnyitá szemeimet. Most exact gondolkozó vagyok.»

— Hisz-e ön — kérde Pál, — e keblet indító, jelentőségteljes és kimondhatatlan boldog emberiségben?

— Hiszek — felelé a káplán lelkesen, — s midőn az emberiségre gondolok, sóhajtok és nyögök magamban a puszta ünnepiesség miatt.

— Így hát az emberiség kétharmada teljesen föl van világosodva, — mondá a tanár úr, — most már a haladás csöndesen előre fog menni.

E pillanatban Virginia az új emberi hangokra gyorsan rendes kedélyállapotát visszanyerve, kilépett.

— Nagysád is itt van? nagysád is? — kiálta föl a káplán, mily keblet indító! mily jelentőségteljes! Ez valóban gondviselészerű! azaz azt akartam mondani, mindez igazán csak az anyag törvényeihez való alkalmazkodás következtében történt.

— Miután egy lelkész is van köztünk, — mondá Virginia, — ezután nyugodtan megélhetünk.

VII.

A dolgok kedvezőbb fordulatot vettek. A tanár nem érzett semmi zavartságot s a káplán bevégezvén hatalmas reggelijét, indítványozá, menjenek le a dereglyéhez s hordjanak belőle mindent a házba. «Egy pár órai folytonos haladás és az emberi faj bírni fogja a civilisatio minden fényűzéseit, a század előre törekvő dicső munkálkodásának gyümölcseit.»

Mindhárman szorgalmasan dolgoztak egész reggel, vizsgálva, rendezve a dereglye terheit. A tanár úr megelégte a modern philosophok gyűjteményét, Virginia egyik ládáját tele apróságokkal, melyeket szobaékitésre fordított, ezenkívül válogatott élelmiszerek és borok egész tárházát.

— Csak az a szomorú, — sóhajtá Virginia, benyúlva egy francia chocolate crême dobozba, — hogy mindazok meghaltak, kikéi e tárgyak voltak.

— Ők nem haltak meg — viszonzá a tanár úr, — ők még mindig élnek e szent, e csodás földön. Ők élnek azon használatban, melyet mi teszünk mindezen dolgokkal, melyeket egy-

kor ők gyűjtötték össze. Eme chocolate crême tulajdonosa halhatatlan, mert ön eszi azokat.

Virginia megnyalta ajkait és mondá: «Ostobaság!»

— Ez nem ostobaság, — viszonzá a tanár úr, — ez az emberiség vallása.

Egész nap munkálkodtak s az idő elég kellemesen telt el. Borok, élelmi szerek, könyvek és porcellán-ékítmények vitettek a házba s tétettek illő helyekre. Virginia virágokkal rakta tele nappali szobáját s midőn este körültekintett, kinyilatkozta, hogy csaknem otthon érzi magát.

— Lám,— mondá a tanár úr; mily gyors az anyagi civilisatio haladása. Az emberiség most múlt korok gyümölcseit kezdi szedni. Nem sok idő kell már, hogy a kimondhatatlanság fokát elérjük.

Virginia jókor lefeküdt. A tanár úr csillagvizsgálni hitta a káplánt s megígérte, hogy adand neki a modern philosophok irataiból, melyek még jobban megerősítik a dolgok új fölfogásában. Majd jó éjszakát kívántak egymásnak, együtt mormogva, hogy bizonyára nincs Isten, hogy az Emberiség valóban jelentőségteljes szó és hogy minden a világon nagyon magasztos.

VIII.

A következő napon a káplán egy csomó essayt tanulmányozott át, melyet a tanár úr kölcsönzött neki. Mindenikét fölvilágosodott gondolkozók írták, kik nem hittek Istent s az emberiséget tartották imádandónak és legfontosabbnak. Virginia nyugágyon pihent és Broughton kisasszony egyik regénye fölött sóhajtozott; a tanár úrnak pedig eszébe jutott, hogy ha valahol, úgy bizonynyal e szigeten kell föltalálni a «hiányzó láncszemet».

— Ah,— kiáltá föl,— minden mégis csak haladás. Tegnap veget ért az anyagi, ma kezdetét vette a szellemi haladás. Az emberiség egyharmada az érzelmeknek adta át magát, a másik harmada tanul, hogy föltalálja az igazságot. Én, a maradék és a legfölvilágosultabb harmad, megyek és keresem azt. Dicső, magasztos emberiség! Megyek és kutatok lombkereső őseid után!

A tanár úr minden lépésre gyönyörűbbnek találta a

szigetet, de reggelire visszatért, mert semmit sem talált. Távolléte alatt az események gyorsan fejlődtek. Virginia már a harmadik kötetbe kezdett s a káplán annyi essayt olvasott már át, hogy előbbi hitének hiányairól számot adni képesnek érezte magát.

Reggeli után mindenki kényelembé tette magát a hűs veranda alatt, néha beszélgetve, néha szundikálva. Mindannyian megegyeztek abban, hogy bámulatosan jól érzik magokat s a tanár úr így szólt:

— Most az egész emberiség nyugalomban és békében van. Épen lélekzetet vesz, mielőtt kimondhatatlan és végtelen boldog lenne.

Még többet is mondott volna, de egy fájdalmas kiáltás szakasztotta felbe s előttök egy öreg asszony állott, víztől csurgó ruhában és arcán a legnagyobb nyomor kinyomatával. Benne rögtön az utasok egyikére ismertek. Elmondta, mint vergődött partra egy tört árboczdarabon s most fiát keresi.

— És ha nem találom, — zokogá, — nem fogom ismerni a nyugalmat. Megkínozta szívemet rossz magaviselete, de ha arra gondolok, hogy meghalt — meghalt bűnei közepett, egészen lesújt, hiszen akkor a pokol lett osztályrésze.

— Anyókám, — viszonzá a tanár úr lassan, ünnepélyesen, — nyugodj' meg. Hirdetem neked fiad életét!

— Oh áldás reád e szóért! — kiáltá az öreg, — de hol van ő? láttad-e? bizonyos-e, hogy él?

— Erről biztosíthatlak, — felelé a tanár úr; mert a fölvilágosodott ész bizonyítja, hogy ez másként nem is lehet. Igaz, hogy harmadszor is láttam a tengerbe merülni és hogy ugyanakkor egy czápa elnyelte, de ő azért most is csak úgy életben van, mint előbb, halála utáni működései által. Ő téged szerencsétlenné tett utána való bánkódásod által és ez az ő jövő élete. Légy exact gondolkozó és látni fogod, hogy igaz, a mit mondok. Öreg asszony, — folytatá a tanár úr ünnepélyesen, — te most fiad vagy a pokolban.

Az öreg asszony borzasztó dühvel tört ki.

— A pokolban? — kiáltá, — én a pokolban? egy ily nyomorúlt nő? Van-e lelke...?! — és egy székre roskadva elájúlt.

— Fájdalom, a nyomor ismét megjelent a világon — jegyzé meg a tanár úr — az emberiség egy negyede most már nyomorúlt.

A káplán azon helyes észrevételt tette, hogy, ha nem adnak valami erősítő szert be, hihetőleg pár perc alatt meg fog halni. «És halni engedni őt — folytatá — bizonyára legfőbb kötelességünk, mert a legnagyobb rész legnagyobb boldogsága foglaltatik ebben.»

— A viláért sem — viszonzá a tanár úr, — mert akkor a száanalom érzéke sértetnék meg bennünk s ez által mindnyájunk boldogsága zavartatnék meg.

— Bocsánat — veté ellen a káplán — de az exact eszmék azt bizonyítják, hogy a mások iránt érzett száanalom nem más mint annak képzelete, hogy az a szerencsétlenség velünk is megtörténhetik. Már pedig senkisésem képzelheti magát épen az öreg asszony helyzetébe, ennélfogva az is lehetetlen, hogy száanalmat érezzünk iránta.

— De egy ily tett — viszonzá a tanár úr — megsértené az igazságról való fogalmainkat.

— Ön ismét téved — felelé a káplán — mert exact gondolkodás azt mutatja, hogy az igazság szeretete semmi nem egyéb, mint a félelem, hogy igazságtalanságot szenvedünk mi is. Ha erős embert akarunk megölni, félhetünk, hogy az erős ember öl meg bennünket, de bármit tegyünk is ájult vén asszonyokkal, nem félhetünk, hogy viszonzásúl ájult vén asszonyok tegyenek velünk valamit.

— Az ön okoskodása nem lehet helyes — felelé a tanár úr — az a legborzasztóbb következtetésekre vezetne. Én jobban megoldom a kérdést. Boldoggá fogom tenni az öreg asszonyt s ez által képessé élni. — Anyókám — kiáltá — te magad bűnhődsz fiadért boldogtalanságod által. Gondold meg ezt és rögtön kimondhatatlanul boldog leszel.

Ez alatt azonban az öreg végkép elaludt, mit megtudva a tanár úr, kissé megzavarodott, de csakhamar arcza felvidúlt s felkiáltott: «Egyikünk sem tette, halála nem terhel bennünket. Egy része lett ő az örök «nem én»-ünknek, mely oly kedvező az igazságnak, azon igazságnak, mely, mint jól tudjuk, csak másik neve a boldogságnak. Jertek s illő tisztelettel imádjuk ez eseményt.»

— Megszabadultunk tőle — mondá a káplán. — Egy erkölcstelen vén asszony volt, mert a boldogság az erkölcsesség bizonyítéka, ő pedig nagyon is boldogtalan volt.

— Épen megfordítva — felelé a tanár — ő nagyon erköl-

csös asszony volt, mert boldoggá tett bennünket kellő időben történt halála által. Csak jót mondjunk a holtakról. Halála szent és áldott vala, híven alkalmazkodott az anyag törvényeihez. Így kell a boldogtalanságnak is eltűnni a földről. Most gyorsan, kössünk nehezéket az emberiség minden fájdalmára és nyomára, mely utoljára is csak egy negyedrésze annak és dobjuk a közeli öbölbe, hogy számunkra halakat csábítson az öbölbe.

IX.

— Végre az idők teljessége megjött — mondá az nap a tanár úr vacsorához ülve. — Az emberiség minden nyomora eltűnt és a haladás is megszűnt, mert tovább haladni már lehetetlen. Most már egyéb tennivalónk nincs, mint kimondhatatlanul és jelentőségteljesen boldogoknak lennünk.

A pezsgő szabadon folyt. Barátaink vígan ettek és ittak s a hangulat emelkedett volt s Virginia nyíltan bevallotta, hogy mindez valóban nagyon «csinos». A szó értelme tetszett a tanár úrnak, de maga a szó a helyzet méltóságán alulinak tünt fel s kérte tehát Virginiát, mondaná ama szó helyett azt, hogy : magasztos. «Ugyanazon értelmet adhatjuk neki — jegyzé meg — de ez előnyösebb az eszmék társulására nézve.»

Csakhamar eszébe jutott, hogy az evés és ivás aligha elegendők az emberi érzelmek legfelsőbb fokának igazolására s félni kezdett, hogy nagyon is elhamarkodva engedte át magát a magasztos érzelmeknek, de csakhamar eszébe jutott, hogy ő altruista és hogy boldogságuknak titka nem abban állott, hogy mindnyájan boldogok, hanem hogy mindenik tudta a többiről, hogy boldog.

— Úgy van, papom — mondá a tanár úr — a mi gyönyört most nekem okoz, az az a pezsgő, a mit ön iszik, s a mi önt gyönyörkedtetí az az a pezsgő, a mit én iszom. Ez az altruizmus, ez a jótékonyság, ez a modern fölvilágosodott eszmék magasztos folyománya. Az asztal gyönyöröi magokban véve állatiak és alacsonyok, de ha mindenikünk csak azért örvend, mert a többiek élvezik eme gyönyöröket, leírhatatlan dicsők és felségesek lesznek ezek.

— Valóban úgy van ! — kiáltá elragadtatva a káplán — valóban dicsők és felségesek ! Még egy pohárral uram ! egész-

ségeért! — Ah! ez felséges! — mondá leküldve három pohárral — ez jelentőségteljes! — szolt a másik három pohár után. — Mondja csak kedvesem, valóban jelentőségteljesen nézek-e ki?! — fejezé be Virginiához fordulva s hirtelenében meg akarva koronázni az általános üdvöt egy csókkal.

Virginia felugrott, haraggal és dühvel tekintett rá. A tanár úr tökéletes sóbálványnya vált egy ily természetellenes esemény láttára, végre mennydörögve kiáltott fel: «Az erkölcsiség, uram! az erkölcsiség! gondoljon erre is! Hogy meri ön megdönteni azt, miről Huxley tanár azt mondja, hogy annak örök időkig megdönthetetlennek kell lenni.»

Azonban az utolsó pohár pezsgők az exact gondolatok határán túl ragadták már a káplánt. Az asztal aló bukott s a tanár úr ágyba vitte.

X.

A tanár úr, mint aféle komoly tudós, nagyon keveset tudott arról a csekélyiségről, a mit «világ»-nak neveznek. Életében feleségén kívül mást meg nem csókol, sőt ezt is a lehető legritkábban követte el s a holt részegen fekvő káplán keltette fel benne először némi fogalmát annak, a mit par excellence «élet»-nek hínak. De bár az érintett jelenet rettenetes csapás volt rá nézve, bizonyos irányban nem várt meglepődést szült nála. Érezte, hogy még most sem oly fenséges az állapot, mint minőnek lenni kellene, most okát is fölismerte ennek. «Természetes — mondá — hogy a létezés nem lehet mindaddig tökéletes, míg az emberiség egy harmada barommá aljasítja le magát. Egy kis haladás még mindig szükséges.»

Másnap reggel ezt meg is magyarázta Virginiának és kérte, hogy ne rémítse el a káplán botrányos magaviselete. «Az immoralitás — mondá — csak a siker hiánya boldogságra való törekvéseinkben. Bizonyára a legerkölcstelenebb dolog a káplánra nézve, hogy önt megcsókolja s ennél fogva ha önt megcsókolná, ez valóságban még nem tenné boldoggá. E magasztos igazságról meg fogom öt győzni pár perc alatt. Ekkor az emberi természet elengedhetetlen méltósága rögtön világos lesz előtte s mindnyájan megkezdhetjük a kimondhatatlan boldogságot.»

De a káplánnak semmi kedve sem volt meggyőzetni. Keményen állította, hogy Virginia megcsókolhatása a legnagyobb gyönyör lenne, a mit csak adhat neki az emberiség. — «És ha — veté utána — ép oly erkölcstelen, mint gyönyörteljes, annál jobb!»

A tanár úr borzasztókat sóhajtott, csaknem ájultan rogyott egy karszékbe, kezével eltakará arcát, s félig hallhatólag mondá: «Valóban nem tudom, mit tegyek?!» azonban csakhamar magához tért, rémes szemeket vetett a káplanra, mondván: «Az ön legutolsó tétele nem lehet igaz, mert ha az volna, minden tételemet megdöntené. Az tény, még pedig bebizonyítható tény, hogy ha ön megcsókolná Virginiát, az önt véghetetlen boldogtalanná tenné.»

— Bocsásson meg — viszonzza, gyorsan közeledve Virginia felé a káplán — bocsásson meg, az ön állítása a babona maradványa, a mit kísérletileg teszek tönkre.

A tanár úr megragadta a káplán ruhája végét és erőszakosan ültette vissza székébe.

— Ha ön meg merészli kísértetni — kiáltá — leütöm és akkor, oh botrányos, erkölcstelen ember, elég nyomorútnak fogja érezni magát.

A káplán ép oly gyáva volt mint gyöngö. «Ön nagy, drabalis ficzkó — mondá szemével méregetve a tanárt — s én különös gyenge testalkatású, ennél fogva alkalmazkodnom kell az anyag törvényeihez s engednem.» E boszusan mondott szavak után maga után becsapva az ajtót, távozott.

A tanár úr arczára diadalmas kifejezés ült. «Lássa — mondá Virginiához fordulva — a káplán megtérése félig már befejezett dolog. Még egy pár óra és ő eszes, erkölcsös, ünneppélyesen és jelentőségteljes boldog leend.»

Ily modorban mulattatta egész reggel a tanár úr Virginiát, ki daczára minden érveléseknek, még sem nyugodott meg. «Minden nagyon jól fog menni — jegyzé meg — míg ön jelen lesz, de mihelyt ön elfordul, tudom, hogy ismét meg fog támadni.» — «Tehát soha sem fog már ön — felelé kissé ingerülten a tanár úr — soha sem fog már hallgatni az exact gondolatokra? A káplán most elmélkedik s egy parányi kis elmélkedés okvetetlen meg fogja őt győzni, hogy tulajdonképen nem is vágyik önt megcsókolni s hogy ha ezt tenné is, nagyon csekély igazi gyönyört szerezne ez által önmagának.»

— Eh! — kiálta Virginia hirtelen élénkséggel, mely a tanár urat mennykőcsapásként sújtá. — Annyit mondhatok, hogy különb férfiak verekedtek meg értem és hogy azt a kis embert semmi sem foglalkoztatja annyira, mint az az eszme, hogy engemet megcsókoljon. Mit fogok akkor tenni?! — kiáltá könyvekben törve ki. — Egyik sérteget, meg akarván csókolni, a másik sérteget, mondván, hogy nem vagyok érdemes egy csókra.

— Oh! — sóhajtá a kétségbeesett tanár — az emberiség egy harmada bánatba merült, másik harmada még nem szabadult ki a bűnök tengeréből! Mikor, oh mikor jövend el országod, te fenségesség!

XI.

Ebédnél a dolgok kedvezőbb alakot öltöttek. A káplánt annyira megrémítették a tanár úr fenyegetései, hogy alig mert Virginiára még csak pislantani is s hogy e miatt kárpótolja magát, keményen hozzálatott a pezsgőhöz, mely csakhamar rendkívül nevetővé és fecsegővé tette. Virginia, látva hogy a káplán rá sem hederít, félni kezdett, hogy Pál úr csakugyan igazat mondott s a káplán nem ép valami nagyon töri magát a csók után, ennél fogva elővette minden elbájoló tehetségét s beszélt, nevetgélt, a mily kedvesen csak tudott, egyet-egyet kacintott is, hogy a káplán lássa, minő kincs van az elérhetőség határain túl.

Pál úr a dolgok állapota felől vérmes reményekben ringatta magát. Virginia könnyei felszáradtak, arcza soha sem volt ily sugárzó, ily tündöklő. A káplán lemondott minden mérényletről, hogy Virginiától csókot raboljon s mégis boldognak látszott. Mihelyt az ebéd véget ért, a káplánt magával vitte, hogy elmondja neki szerencsekívánatait szentséges állapota felől, melyhez az exact gondolkodás vezette.

— Láthatja — szólt — hogy a legmagasabb erkölcsiség minő természetes gyümölcs. Virginia nem vágyik a maga csókjaira. Nagyon bántana, ha ön oly bántó tettet követne el, mint a megcsókolás. Ha megcsókolná őt, mindkettőnkét nyomorulttá tenne s ennek következményekép ön is szenvedne, a mely szenvedéshez én is járulnék, okvetetlenül megpálczázva önt.

— De — viszonzá a káplán — tegyük fel, hogy lopva

csókolnám meg Virginiát (csak fölteszem az esetet) s ezt oly pillanatban tenném, midőn az kedvére volna, mi történnek akkor? Én és ő boldogok volnánk s önnek is annak kellene lenni, mert mi azok vagyunk.

— Ostoba! — kiáltá a tanár — Virginia másnak a felesége. Igazán senki sem akarja a másik feleségét megcsókolni, sem a nők nem vágnak mások csókjára férjeiket kivéve. A mit igazán szeretnek, az az, a mit Huxley tanár «a legnagyobb jó meghatározatlan, de tündöklő ideáljának» nevez s mely, a mint tovább mondja, az exact gondolatok útmutatása szerint a létezés igazi végcélja. De mi haszna e sok szónak? Ön előtt világos amaz út, mely felé a nemesebb természet csalogatja és természetes is, ha csak az Istenben való hitet nem valljuk, hogy képtelenek is vagyunk mást tenni, mint e nemesebb természetnek engedelmeskedni.

— Istenben hinni? — viszonzá a káplán — a leglealábbabb babona, mindenkit ostobának mondok, a ki egy csodatételt elhisz, de a legfőbb jóért sem adok egy fityinget. Az, a mit ön az én nemtelenebb természetemnek nevez, az a sokkal, nagyon sokkal erősebb, és szándéksom is azt követni a menynyire erőmtől telik. Különben is nekem ezt tetszik a nemesebb természetnek nevezni már csak az eszmetársulás kedvéért is.

Még semmi sem okozott oly nagy bánatot a tanár úrnak, mint e beszéd. Nem tudta mit tegyen. Le s fel járkált majd a veranda alatt, majd a szobában s úgy nyögött, sóhajtozott, mintha a legdühösebb fogfájása volna. Virginia és a káplán kérdezték, mi érte? «Gyötrődöm — viszonzá — a szent, a magasztos, a kimondhatatlan méltóságteljes emberiség miatt!»

A káplán így leverve látva a tanár urat, lassanként összeszedte a bátorságát s miután Virginia még mindig játszott a csábító szerepét irányában, elhatározta megkísérteni s bebizonyítani neki, hogy miután a boldogság az erkölcsiség tanúbizonysága, a legerkölsösebb dolog a világon, a mit Virginia tehet az, ha megengedi magát csókoltatni. Alig kezdett azonban ez eszmék fejtegetésébe, a tanár úr már is felhagyott a sóhajokkal s megfogva a káplán gallérját, oly durván vonszolta ki a szobából, hogy közel állott a megfulladáshoz.

— Csak egy elméletet, egy véleményt fejtegettem — fultoklá a káplán. — Tán csak szabad a gondolat? Ön nem fog üldözni véleményemért!

— Nem is az ön véleményéért teszem ezt — mondá a tanár úr — hanem az általok előidézhető borzasztó következményekért. Mi csak olyan véleményeket tűrhetünk el, melyeknek semmi lehető következményök nincs. Ilyeneket ön hirdethet tetszése szerint, mert ez csak önmagát érdeklő cselekmény.

XII.

— Jól van — mondá a káplán — ha nem csókolhatom meg Virginiát, iszom pálinkát. Ez elég boldoggá fog tenni engemet és akkor mindannyian a boldogságtól fogunk sugározni.

Határozatát hamar követte a tett. Szerzett egy üveg pálinkát, ledőlt egy pálmafa alá s kijelenté a tanár úrnak, hogy azzal fogja eltölteni a délutánt.

— Bolond ember — mondá a tanár — igaz, hogy sohasem voltam részeg, de tudom hogy a részegség borzasztó főfájást okoz. Ennélfogva részegnek lenni nagyon erkölcstelen s így meg sem engedhetem.

— Bocsánat — viszonzá a káplán — ez csak önmagamát érdeklő cselekmény. Senki másnak nem fog a feje fájni, csak nekem és így ez az én dolgom. Ivásért csaptak ki az iskolából, egyetemről és első káplánságomból, ennélfogva nagyon is jól ismerem a kinok és gyönyörök mérlegét.

E szavakra kihúzta a dugót és az üveget szájához emelte.

— Oh Emberiség! — kiáltá — mily fenségesen ízlik e szesz!

Napokig tartott ez állapot. A káplán sokkal jobban meg volt ijedve, mintsem Virginiához merjen közeledni. Virginia végre meggyőződött, hogy csakugyan nem gondol csókjával. Hiúsága sebet kapott és ez mogorvává tette, a mi a tanár urat is lehangolta. Tényleg az emberiség két harmadát sötét felhő borítá. Az egyetlenegy boldog harmad a káplán volt, ki felváltva pipázott és ivott egész napokon át.

— Az utálatos kis barom — mondá Virginia a tanár úrnak — csaknem folytonosan részeg. Csaknem kezdem önt szeretni, Pál, összehasonlítván ő vele. Dobjuk ki s ne engedjük velünk lakni.

— Nem lehet — viszonzá a tanár úr — mert ő egy harmada az emberiségnek. Ön nem fogta még fel teljes mérvében

az emberiség solidaritását, azt azonban elismerem, hogy fentartása nagy nehézségekkel jár.

Egy ebédhez azonban ragyogó arczezzal jött a tanár úr.

— Oh szent, oh szerencsés esemény! — kiáltá — végre minden rendes kerékvágásba jő.

Virginia kíváncsian kérdezé, hogy mi történt, mire Pál értésére adta, hogy a káplán a szokottnál többet hajtván föl, mélységbe hullott és nyakát szegte.

— Lehet-e ennél gyönyörűt okozóbb esemény, kimondhatatlan szentebb valami? A szentség minden jelvényeit magán hordja, hiszen a legnagyobb szám legnagyobb boldogságát idézte elő. Jer — folytatá — kezdjük el a szeretet ünnepét. Mindenik törekedjék a másik boldogítására. Legyünk már e pillanatban fenségesek és boldogok.

XIII.

— Készítsük elő magunkat — monda Pál úr ünnepélyesen, mialatt az ebédhez ült — hogy egész teljében valósítsuk meg lényeges vonásait az emberiségnek, ama «grand être»-nek, mely a haladás folyamában, önből és belőlem alakult. A boldogságnak mindazon föltételei, melyről a modern gondolkozók álmadoztak, most teljesen beteltek. Mindkettőnknek csak a másik boldogságán kell munkálkodni és mindketten a gyönyör ünnepélyes, jelentőségteljes és kimondhatatlan érzetét fogjuk elnyerni. Nézze csak! mily nagyszerű ez ürü-czomb! Én — mondá Pál úr, ki nagyon szerette a zsíros falatokat — én mindezen kövér falatokat önnek adom.

— És én — mondá Virginia lemondóan — önnek nyújtom a soványakat.

Egy pár kövér falat beteggé tette Virginiát. Bevallva az igazat — mondá — nem bírok a kövér falatokkal.

— Beismerem — viszonzá a tanár úr — hogy a sovány-ság nem valami ízletes nekem.

— Tegyük tehát úgy, mint Golyhó Peti és a felesége.

— Nem lehet, — viszonzá Pál elgondolkozva — ez meg nem engedhető, ez esetben önző kutyák lennének! Azonban ma legyen hát úgy, mint ön akarja; holnap gondolok valami jobbat.

Másnap rántott csirke volt, mindegyik számára egy-egy, csak hogy a Virginia részét Pál elé, a Pálét Virginia elé tették s mindketten ugráltak egymás kiszolgálására.

— Ah! — kiáltá Pál — ez valóban altruizmus. Azt hiszem, hogy már érzem a magasztosság kezdetét.

Ez már Virginianak is jobban tetszett, de csakhamar azt a bűnt követte el, hogy a Pál csirkéjének a máját megette. Alig nyelte le a falatot, már is vádolni kezdé lelkiismerete. Föltárta bűnét Pál előtt s némi aggodalommal kérdezé, vajon nem fog-e ezért a pokolba jutni. — «Képletesen» — viszonzá Pál — «már ott is volt. Ön meg van büntetve azon gyönyör elvesztése által, melyet érzett volna, ha a máját nekem adja és valamint annak tudata által, hogy én ismerem az ön gyarlóságát, mely megfosztotta önt ez élvezettől.»

Virginia nagyon fölvidítá e válasz s rögtön több változtatott darabot esent el a tanár úr tájáról s boldog volt azon hitében, hogy bűneiért már az elkövetés pillanatában megszenved azon lappangó fájdalmak által, melyeknek létezéséről magát teljesen meggyőzve hitte és ezt tökéletesen elégnek gondolva, óvakodott még Pál úr rosszalását is hozzá kapcsolni s ennél fogva az egész dologról mélyen hallgatott.

Rövid ideig az altruizmus ilyenféle alkalmazása többféle előnnyel ajánlá magát Virginia előtt, de bár a tanár úr folyton kiáltozó: «mily jelentőségteljes az emberi élet pusztán szervezetének természete következtében is», csakhamar unalmasnak kezdé tapasztalni azt. Szerencsére az erkölcsiség gyakorlásának egy új módjára talált, sőt a mint a tanár úr nem habozott kijelenteni, ünnepélyes jelentőségét még nevelte is.

A tanár úr véletlenül elvesztette borotváját s bajusza rohamosan kezdett nőni. Virginia mély s félig öntudatos gyönyörrel szemlélte e növekedést. Végre egy szerencsés pillanatban fölkiáltott: «Oh Pál! engedd kipederni bajúszodat!» Pál úr először mosolygott, elpirúlt, ellenkezett, de midőn Virginia biztosította, hogy ez őt boldoggá teszi, beleegyezett. — «Így — mondá Virginia — ön tudja, hogy én boldog vagyok s ennek tudata önt is boldoggá teszi. Ah! — kiáltá befejezván munkáját — menjen s nézze meg magát a tükörben! Tökéletesen úgy néz ki, mint Répa Miklós, a huszárhadnagy, kit mi Czukorrépának szoktunk híni.»

Virginia bájlón mosolygott, majd hirtelen elpirúlt, a tanár

úr hasonlókép. Hogy eltakarja pirulását, kérte a tanár urat, engedné meg haját is rendbe hozni. — «Ez még boldogabbá fog tenni, Pál!» — mondá. — A tanár úr ismét engedett, csak hogy boldoggá tehesse Virginiát és hogy újfent boldog legyen e nő, annak tudatában, hogy ő, Pál, boldog előmozdíthatva Virginia boldogságát. Végre a tanár úr is, bármily félénk és ügyetlen volt is, bátorságot merített s felszólította Virginiát, hogy kölcsön fejében engedje meg ő is haja rendezését. Virginia beleegyezett s miután látta, hogy nem tesz benne semmi kárt, annyszor engedte e műveletet ismételni, a hányszor Pál úrnak kedve telt benne.

Így telt el egy hét, a tanár úr kifejezése szerint, tele végtelen magasztossággal.

— Nem tagadom, Pál — sohajtá Virginia — hogy ez az altruismus, a mint ön nevezi, nagyon megható. Szeretem is nagyon, de — folytatá, hangját susogássá engedve alá — bizonyos-e abban, hogy tökéletes morális is?

— Morális is? — viszhangzá a tanár úr — eh! hiszen az exact gondolkozás bizonyítja, hogy minden erkölcsösségnek az erkölcs az alapja.

XIV.

A dolog menete nagyszerű volt. Minden ragyogóbb színt látszott ölteni és mint Pál úr mondá: «Tyndall szavai szerint: van valami, mely mind ennek teljességet és kifejezést ad, de a mit ő nem tud sem elemezni, sem megérteni.»

Végre azonban változás állott be. Egy reggel, midőn Virginia épen a Pál úr bajuszával foglalkozott, csaknem ájulásba esett az ijedség miatt, melyet az ablakban megpillantott rögtönös jelenség okozott. Egy rettenetes rút, szőrös alak, mely a nyakán levő ezüst karikát kivéve, egészen meztelen volt. Egy pár pillanatig csak vigyorgott és bámult, aztán egy sáros fadarabot dobott a Virginia ölébe, hogy a másik pillanatban csaknem csodálatos gyorsasággal eltűnjék.

Az undor és félelem miatt Virginia sikoltozott és Pál úr térdeit ölelé át védelemért. Ez mozdulatlanúl és elmerülve állott. Egyszerre, a nő végtelen bámulatára, arczát a diadalmas fölfedezés kifejezése önté el, «a hiányzó kapocs — kiáltá —

végre a hiányzó láncszem — hála Istennek! — bocsánat kimondhatatlan káromkodásomért! Azt akartam mondani, hogy hála azon körülményeknek, melyek felett nincs semmi hatalmunk. Rögtön utána kell mennem és felkutatni. Tegyen valami eleséget táskámba, mert míg meg nem fogtam, vissza nem térek.

Virginiát ez nagyon keményen sújtotta. Sirva omolt a Pál lábaihoz s zokogó hangon rimázkodott, ne hagyná el őt ily helyzetben.

— Mennem kell — viszonzá a tanár úr ünnepélyesen — mert az igazság keresése ösztönöz erre. Föltalálni egy igazságot egy emberre nézve a legtökéletesebb, a legelragadóbb boldogság. Ezt önnek minden bizonynyal tudnia kellene, ha épen el is felejtettem volna mondani. Kutatni az igazságot — a szent igazságot a szent igazságért! Ez magasztosabb élvezet még az ön haja rendezésénél is.

— Ah! — kiáltá Virginia idegesen — mit törődöm én az igazsággal?! Mi czélja van annak e földön?!

— Már önmagában is czél. Saját magában van végtelen nagy jutalma. Nekem kötelességem rögtön keresésére indulni. Így hát most minden jót kívánok önnek. Keresem az igazságot ön végett és legyen kimondhatatlan boldog, mert tudja, hogy én keresem azt.

A tanár úr három nap volt oda. A két első nap Virginia vigasztalhatatlan volt. Lecsüggesztve fejét, szomorúan sétálgatott, nagyon gyakran sóhajtott, nagyon sűrűn ismételte a Pál nevét. Végül azon kapta magát rajta, hogy hangosan kiáltott a feleletet nem adó magányhoz: «Oh Pál, míg nem távoztál, nem tudtam mily szenvedélyesen szeretlek!» Alig hangzottak el e szavak, megdöbbenve állott meg: «Ah! — kiáltá — hát már idáig jutottunk?! Halálos bűnbe estem! Pap sínes, a kinek meggyónhatnak! A mennyire tölem telik, le kell küzdenem tilos veszedelmemet! Oh mily bűnös lettem!»

Midőn e szavakat kiejté, szemei a tanár úr egy kis szekrényére estek, melyen e szó állott: «bizalmas» s mit tulajdonosa mindig zárva tartott s mely már régóta zaklatta Virginia kíváncsiságát. Rögtön egy új ösztön tudatára ébredt. «Keresni fogom az igazságot! — kiáltá — feltöröm e szekrényt s megnézem tartalmát. Ah! — mondá sikerülvén feltörni a zárat — Pálnak igaza lehet! Valóban több érdek van az igazság kutatásában, mint hittem!» A szekrény tele volt papirokkal, leve-

lelkel és naplóval, melyeknek nagyobb része e szóval volt jelölve: «nagyon bizalmas», a mit megpillantva Virginia étvágya az igazságra erősebb lett, mint valaha. Rögtön megkezdte vizsgálódásait. Minél tovább olvasott, annál jobban nőtt kíváncsisága s minél bizalmasabbnak tűnt fel az okiratok tartalma, annál inkább szomjuhozott az igazság után. Roppant meglepetésére rájött, hogy a tanár úr mint pap kezdte életét. Több arczképet talált, papi öltözetben ábrázolva őt és néhány áhitatos imát, melyek világosan az ő szerzőségét bizonyítják. Munkájának eredménye e fölfedezés volt.

— Bizonyára — mondá — ez rettenetes jelentőségteljes. Ha már egyszer pap volt, azzá kell lennie most is. A papi kenet letörölhetetlen.

XV.

Pál pedig Virginia végtelen öröme, a hiányzó kapocs nélkül visszatért. De minden kudarcz daczára, arca nyugodt, mert a mint mondá, felfedezte a helyet, a hol az állat minden bizonynyal aludt és szedett is ott egy doboz élösdi állatot.

— Örvendek — mondá Virginia — hogy nem lelte meg a hiányzó kapcsolatot, de az a gondolat is, hogy mi a majmoktól származunk, nagyon bolond. Ha azonban nekem egy szép majmot hozott volna, az már ért volna valamit. A püspök megígérte, hogy ad nekem egyet e kedves állatokból, ha valaha meglátom őt — oh én! — ha — — — Pál — folytatá nagyon ünnepélyesen egy kis szünet mulva — tudja-e, hogy míg ön távol volt, azalatt én az igazságot kutattam? Nagyon tetszett is nekem és nagyon, de nagyon jelentőségteljesnek találtam azt!

— Oh öröm! — kiáltá a tanár — Oh kimondhatatlan fénysugár! Oh szent, oh különösen méltóságteljes emberiség! mily hamar eléred a tökéletességet! Oh mondja csak, micsoda igazságot fedezett fel?

— Egy igazságot ön felől, Pál! — felelé Virginia nagyon komolyan — és egyet magam felől. Égek — égek a vágytól önnek megmondani.

A tanár úr a gyönyör tengerében úszott, hallván, hogy az emberiség egyik fele az emberi természetet tette tanulmányai tárgyává s kérdé Virginiától, ha vajon fölfedezései a tör-

téneti vagy élettani ághoz tartoznak-e? E közben Virginia lábaihoz borúlt és zokogástól fojtott hangon kezdé:

— Hibám, saját hibám miatt, az én nagy és megbocsát-hatatlan hibám miatt, meggyónom neked, szent atyám — — —

— Megbolondult ez az asszony? — kiáltá székéről föl-ugorva, Pál.

— Te pap vagy, Pál — mondá Virginia — ez az egyik, a mit fölfedeztem. Halálos bűnbe estem, ez a másik, ezt meg kell s meg akarom gyónni. A ki egyszer fölvette a papi kene-tet, örökre pap marad. Meg nem szabadúlhatsz rendedtől, meg kell és meg fogsz engem hallgatni.

— Igaz, hogy egyszer benne voltam a rendben — vi-szonzá Pál boszusan — de honnan kutatta ki ezt a szégyenle-tes titkot?

— Az igazság iránti lelkesedésemben feltörtem kis szekré-nyedet, minden levelet elolvastam, láttam az arczképeket, ol-vastam a gyönyörű imákat.

— Feltörte az én szekrényemet?! — ordítá a tanár úr. — Leveleimet, magánpapirjaimat olvasta?! Oh borzasztó! oh mely immoralitas! Mi lesz belőlünk, ha a fél emberiségnek nincs semmi érzéke a tisztesség iránt?!

— De, oh! — viszonzá Virginia — minderre az igazság szeretete vitt. Minden más érzelmet feláldoztam ennek. De még nem mondtam el a magam felől valót, pedig eltökéltem magamban, hogy hallja meg azt is, mert különben bűnöm alól nem nyerhetek föloldozást. Pál, én férjes nő vagyok s ennek daczára rájöttem, hogy önbe szerelmes lettem. Férjem, igaz, távol van — és már mit tegyünk — lehet hogy azzal sohasem lesz bölesebb. De mindennek daczára, halálos bűnben leled-zem és mindent megteszek önért, csak csókoljon meg.

— Asszony! — kiáltá Pál borzalommal és ijedelemmel telve — hogyan merészelsz te visszaélni az igazsággal, azt így aljas czélokra használva fel?

— Oh ön nagyon okos — folytatá Virginia — s ha ki van pederve bajúsa, lelkemre mondom, csinos is, és én önt oly mélyen, oly gyöngéden szeretem, hogy bizonyára a pokolba jutok, ha nem adja meg nekem a föloldozást.

Erre a tanár úr fölugrott s keményen szemközt nézve Virginiát, kérdé, vajon mindannak daczára, a mit ő, a tanár,

beszért a hajón, még mindig hisz-e oly megdöntött hazugságokban mint Isten, menny, pokol, papi föloldozás stb.?

Virginia figyelmezteté, hogy akkor palást nélkül beszért s ő nem tartotta illőnek egyetlen szavát is meghallgatni.

— Ah! — kiáltá a tanár úr végtelen könnyebbülés sohajával — most már mindent értek. Hogyan lehetne az emberiség addig kimondhatatlan szent, míg egy fele még egy kimondhatatlan szent Isten felőli ábrándokban tévelyeg? Mint Harrison Frigyes helyesen mondja: «az ember essentialis méltóságában való hit hiánya egyike a legbiztosabb jelnek, hogy az égi glória álma még nem veszté el elpuhító hatalmát.»

A tanár úr ismétlé Virginia előtt a hajón tartott előadások lényegét, erőteljesen magyarázá, hogy a világ értelmisége az emberiség részén áll és hogy az Isten létezése meghazudtolható egy szekrény vegytani szer által. Kellemesen lepte meg, látva, hogy Virginia egyáltalában nem akar megtéríthetetlen lenni s nagyon kevés bizonyítással megelégszik. Egy pár nap mulva a babona utolsó paránya is ki volt irtva.

— Végre! végre eljött hát! — kiálta fel a tanár úr. — Bizonyára beköszönt a kimondhatatlan boldogság kezdete!

XVI.

Talán senki sem lehetett jobban emanczipálva, mint Virginia. Egész nap mosolygott és ha ennek okát kérdezte a tanár úr, mindig azt felelte, hogy az értelmes legelső ok felől gondolkozik, mely, szerinte, egy lesujtó fogalom. De az értelmi izgatottság első kitörésein túlesett, megkomolyodott. «Minden gondolat csak annyiban értékes, Pál — mondá — a mennyiben cselekvényre vezet. Jer, kedvesem, galambom, szépségem, csokolózzunk egész nap! Élvezzük a gyönyörködötő szabadságot, melyről az exact gondolkodás bebizonyítá, hogy miatta sohasem fogunk bűnhődni.»

A szabadság ez eredménye az volt, melyért Pál sohasem munkálkodott. Soha fel nem bírta fogni, mert, így okoskodott, ha meg volna engedhető ezen az úton okoskodni, az erkölcsiség lehetetlen volna. De az utóbbi időben annyit látott a világból, hogy csakhamar összeszedte magát s eszébe jutva, hogy az erkölcstelenség csak tudatlanság, Virginia előtt kezdé fejte-

getni, hogy hol van tévedésben azon egyetlen egy tévedés, mely még fenmaradt nála.

— Látom — mondá — hogy az exact gondolkozás egyik legnagyobb diadalát még nem ismeri, t. i. azt a különbséget, melyet az alsóbb és magasabb gyönyörök közt felállított. Philosophok, kik czelláikban mély tanulmányozás tárgyává tették ezt, teljesen bizonyosokká lettek arról, hogy ha az utóbbi gyönyöröket feltüntetik embertársaiknak, azok rögtön eldobják maguktól a többieket és követni fogják ezeket.

— Nagyon kellemes gyönyöröknek kell lenni azoknak, melyekért lemondanék az ön csókjáról.

— Valóban nagyon kellemesek — viszonzá a tanár úr — azok a képzelet, az érzelem, és az igazság dicső sejtésének gyönyörei, melyekkel összehasonlítva a csókot, teljesen semmisnek tűnik fel ez. Csak egy pillanatig maradjon s rögtön meg fogja ízlelni azokat.

Pár perc mulva Pál visszatért s Virginiát a legnagyobb várakozás közt találta.

— Tehát — — kiáltá diadalmasan.

— Tehát — — viszhangozá Virginia dobogó szívvel.

A tanár úr zsebébe nyúlt s lassan húzott ki onnan valamit, mit Virginia nagyon jól ismert. Az a valami legártatlanabb gyermekkorára emlékezteté, de azért nem kevésbé volt gyűlöletes előtte ez. Colenso Arithmeticaja volt a könyv.

— Jöjjön — mondá a tanár úr — semmi igazság sem oly tiszta, oly szükséges mint a számtané, jöjjön és rögtön meg fogja ízlelni azoknak dicső sejtéseit.

— Oh Pál — kiáltá Virginia bánatosan — én nem törődöm egyáltalában az igazsággal s azt is tudja jól, hogy midőn feltörtém szekrényét s olvastam leveleit az igazság után való szomjamban, ön megharagudott.

— Ah — viszonzá Pál, ujjait fölemelve — azok nem voltak szükséges igazságok. Az emberi cselekedetek és jellemek felől valók nem tartoznak a szükséges igazságok közé, ennél fogva a tudomány emberei nem is bajlódnak azokkal s nem is veszik föl az ethica tudományos rendszerébe. A tiszta igazságok nagyon különbözök azoktól s bármennyire ertse is félre ön saját hajlamait, a valóságban semmi sem fogja annyira kielégíteni, mint néhány sokszorozás. Kezdet gyanánt néhány nagyon könnyű példát fogok fölírni, melyeket, míg én a hiányzó

kapocs élösdieit fogom a mellékszobában nagyító üvegen vizsgálni, ön meg fog fejteni.

Virginia belátta, hogy nincs menekvés. A feladatokat, miután az iskolában sem volt rossz számoló, elkészítette, Pál pedig a szomszéd szobában vizsgálta az élösdi állatokat.

Midőn ismét találkoztak, Pál tánczolt, ugrált, mintha az esze ment volna el s közbe-közbe egy-egy ünnepélyes nyögést hallatott. Virginia ijedve kérdé, mi történt vele.

— Mi történt?! — kiáltá Pál — Mi történt?! Ah az emberiség végre is elérte a tökélyt! A létezés minden árnyoldalai eltűntek, egyikünk sem hisz Istenben, mennyei boldogságban; és mindenikünk a magasabb gyönyörök és a tudományos igazságok sejtésének élvezetében úszunk. Azért ugrálok, örvendezek, mert az emberiség oly kimondhatatlan boldog s azért nyögök, mert ez oly kimondhatatlan ünnepélyes.

— Ah — mondá Virginia — és még most sem vágyik megcsókolni?!

— Nem! — viszonzá szigorúan a tanár úr — és ön sem szeretné, ha megcsókolnám. Lehetetlen, hogy az emberiség egyik fele inkább óhajtsa a meg nem engedett szerelem gyönyörét, mint az, melyet a tudományos igazságok fölfedezése szül.

— De hát — veté ellen Virginia — nem élvezhetünk-e mindketten?!

— Nem! — viszonzá Pál — mert ha elkezdem önt csókolni, nem sokáig fog érdekelni a hiányzó kapocs élösdije.

— Ez már szépen volt mondva — szólt Virginia — de mégis — oh én szegény —

XVII.

Szomorú arczczal készült Virginia a magasabb gyönyörök élvezetét újból kezdeni, de rögtönösen borzasztó szag, mely nagyon hasonlított a nyitott csatornához, tódult a szobába az ablakon keresztül.

— Oh észrabló öröm! — kiáltá a tanár úr, míg Virginia gyorsan rántá ki zsebkendőjét — a hiányzó kapesot érzem — s a másik pillanatban a tanár úr eltűnt.

— Mégis van vigasztalás — mondá Virginia — míg Pál

távol van, megszabadulok a magasabb gyönyörök élvezetétől. Oh! — kiáltá a pamlagon végig terülve — oly csinos, oly felvilágosodott gondolkozó, de világos, hogy sohasem szeretett, mert különben tudna újra szeretni.

Egy pár óra múlva Pál visszatért s újra eredménytelenül.

— Oh — mondá Virginia — mennyire örvendek, hogy nem találta föl azt a teremtményt!

— Örvend! örvend! — viszhangozá a tanár úr — tudja-e, hogy míg meg nem fogom a hiányzó kapcsot, a dicső igazság borzasztóan fog szenvedni!? A hiányzó kapocs azon ünnepestes tény bizonyossága, hogy mi szervetlen anyagokból származunk. Egy pillantást mégis sikerült rá vetnem. Egy ezüst karika volt nyakán, körülbelül három láb magas s egy pocsoltyában meghentergett. Ő általa vagyunk rokonságban a csillagokkal! a szent! dicső csillagokkal, melyekről oly keveset tudunk!

— Mit beszél a csillagokról?! — viszonzá Virginia — nem túrném, hogy valami szétválaszszon bennünket. Egész idő alatt önről gondolkoztam és önről sóhajtoztam.

— Hogyan?! s képes volt az értelem gyönyöreiről lemondani?

— Elpártoltam tőlök — kiáltá Virginia — a képzelet gyönyöreieért, melyek önt véve tárgyúl, szintén nagyon kellemesek voltak. Azt képzeltem, hogy ön szeret engem. Miért kevésbbé lélekemelő a valóság a képzeletnél? Pál, önnek szeretni kell engemet, kényszeríteni fogom, hogy szeressen. Ez mindkettőnkét boldoggá fog tenni, miatta nem juthatunk pokolba s botrányt sem fog okozni.

A tanár urat jobban megzavarták e szavak, mint eddig életében akármi. Szerette volna tudni, hogyan haladhat az emberiség előre, ha egyik fele semmit sem törődik az igazsággal s csökönyösen megmarad a köznapi ösztönök követésében, mely legmegkülönböztetőbb jellege volt a sötét multnak, azaz a létezés ama korszakainak, melyekről némi emlékek maradtak fenn. De szerencséire kisegítette Virginia.

— Pál, én azt hiszem, hogy tudom, miért nem gondolok annyira a szellemi gyönyörökkel, mint kellene. Mi mindketten magunkban kerestük azokat, ennélfogva mindketten aljas önzők voltunk. Teljesen igaz az ön megjegyzése, hogy az önzés nagyon megvetendő érzelem. Engedje hát — folytatá mellé

húzódva — engedje, hogy együtt nézzünk a nagyító üvegbe. Talán azt hiszem, hogy ha megosztjuk a gyönyört, a hiányzó kapocs elősdei némi érdekét fognak bennem is költeni.

A tanár úr roppant örömmel fogadá az ajánlatot. Egymásmellé húzódtak s egyszerre próbáltak a lencsébe tekinteni. A másik pillanatban Virginia már kijelenté teljes megelégedését. Igaz, hogy egyik sem látott semmit, de arcaik érintkeztek. A tanár úr is elégedettnek látszott s megjegyzé, hogy mindketten az elragadtatás állapotában lesznek, ha megtalálják a focust (gyúponot). Végre Virginia bájos mosolylyal suttagá:

— Talán félretehetnök ezt a piszkos nagyítót, csak útban van. És most, oh Pál, drága szerelmem, galambom! csókolózhatunk kedvünk, kényünk szerint.

Pál javíthatatlannak ítélte Virginiát s kirohant a szobából.

XVIII.

— Ah! — sohajtá Pál — mitevő legyek, hogy meggyőzzem az emberiség felét, hogy az emberiség a valóságban a magasabb gyönyörökre van hivatva s tekintetbe sem veszi az alacsonyabbakat vagy legalább nem beszél rólok.

A szegény ember teljesen meg volt zavarva. Végre világosság támadt benne. Eszébe jutott, hogy legtiszteltebb tanárának egyike, Tyndall beismeré, hogy az emberiség egy nagy része nem lehet vallás nélkül és hogy Virginiának nincsen ilyen. Rögtön rohant hozzá.

— Oh most már minden meg van fejtve — kiáltá — ön nem szerethet engem, mert az törvénytelen szenvedély lenne. A törvénytelen szenvedély pedig oktalanság s egy oktalan szenvedély pedig mindenesetre feldöntené a tiszta értelem rendszerét, mely mint az exact gondolkozás bizonyítja, nem sokára kormányozni fogja a világot. Nem! az indulatok, melyekről azt hiszi, hogy reám irányultak, a valóságban cosmicus indulatok, — más szavakkal a jövő észszerű vallásának nyilatkozatai. Ennélfogva be kell önt vezetnem ünnepélyes és kimondhatatlan jelentőségteljes imádásába.

— Vallás! — kiáltá Virginia, nem tudva sírjon-e vagy ne vessen. — Ah! nem szép öntől, hogy velem ily tréfát űz. Miként beszélhet ön nekem vallásról?

— Ön összetéveszti a vallást a theológiával, a mint bizonyára a világ is eddig tette, de e két dolognak, mint Huxley tanár helyesen jegyzi meg, egymáshoz semmi köze. — «Lehet — így szól e nagy tanító — lehet, hogy egy egyén vallásának tárgya az érzéki gyönyörök eszméje vagy» —

— Oh Pál! ez az én vallásom!

— Idétlenség! — viszonzá Pál — ez nem lehet az emberiség felének vallása, különben a szent, magasztos, ünnepélyes, megdöbbentő erkölcsiség sohasem állhatna fel. Nézze, az éj leszállt, a dicső hold ott ragyog, a csillagok tündöklenek az ég boltozatán. Menjünk a tenger partjára, hol színről-színre láthatjuk a dicső természetet, s ki fogom ott fejteni, mi az igaz vallás, mi az igaz imádat.

A tengerpartra értek, ott álltak a lágy fövenyen, mely ezüstös fehér színben ragyogott a hold fényében. Minden pihent, nyugodott. A fák szelíd susogása, a habok játéka csak hallhatóvá látszottak tenni a csendet. A tanár úr elmerülve, közvetlenül Virginia mellett állott s megfogta kezét. Ez tetszett Virginiának és azt mondá, hogy a vallás theologia nélkül nem ép oly rossz valami. Eközben Pál a holdra függeszté szemeit, majd érzelmektől szaggatott hangon suttagá:

— A tudomány embereinek imája, mint mondatott, nagyobbára hangtalan. Ez nem igaz. Nem szükséges annak hangtalanak lenni, csak nem szabad annak érthető hangokban törni ki. Egy hallható és érthető liturgiát födöztem föl, mely kifejezést ad az exact gondolkozás vallásának. Emeljük föl együtt hangunkat.

A tanár úr rögtön elkezdett egy hosszú, csendes vonítást, Virginia folytatá, míg bírta szuszszal.

— Oh Pál — kérdé végre — vajon észszerűbb ez, mint az Úr imádása?

— Észszerűbb, mert ezt megérthetjük és elemezhetjük, de a valódi vallásos érzületet, mint Tyndall tanár mondja, nem vagyunk képesek sem megérteni, sem elemezni. Nézd! mily roppant nagy a természet s mi mily keveset, oh mily keveset tudunk róla. Nem ünnepélyes, megdöbbentő és magasztos e tudat? Jer, kezdjük újra rá!

A tanár úr áhítatossági heve percenkint nőtt. Végül kezét szájához emelte s huhogni kezdett mint egy bagoly, míg-

nem a sziget is viszhangozni hallatszék. Minél jobban huhogott, orditozott, annál közelebb húzódott Virginiához.

— Oh! — mondá, mi közben körülövezé karjaival Virginia derekát — ehhez hasonló pillanatokban tűnik ki legjobban az emberiség solidaritása.

Az utolsó néhány pillanat alatt Virginia ujjával bedugta füleit. Most kivette azokat s Pál nyaka körül fonva karjait, s fejét vállára hajtva ő is hangot akart adni, de a hang, mely létre jött, nagyon hasonlított egy csók csattanásához. A vallás hatalma végre is legyőzhetetlenné vált Pálnál.

— A cosmicus gerjedelmek és az észszerű vallás kedvéért — kiáltá — oh emberiség másik fele, megcsókollak.

A tanár úr épen hozzáhajolt, midőn egyszerre, mint bővölet által, mint köszöbor állott meg ugyanazon helyzetben. A mély csend közt emberi kiáltás hangzott fel a sziklák közül.

— Oh! — kiálta térdre rogyva Virginia — új csoda történt, új csoda! Isten megharagudott ránk, mert megtagadók hitünket benne.

A tanár úr fehér volt mint a fal, de férfiasan megküzdött zavarával.

— Nem csoda az — mondá — hanem csak fülesalódás, hallucinatio. Az exact gondolkozóknál egyik axioma, hogy a csodák bizonyítékai csak hallucinatiók.

— Nézze, nézze — kiáltá újra Virginia — ott jönnek, ott közelegnek. Nem látja?

Pál oda nézett s tagadhatatlanul egy férfi és egy nő alak közeledett feléjük a holdvilágította fövényen keresztül.

— Semmiség — kiáltá Pál — nem lehet valami. A tudomány nevében kijelentem, hogy az csak láttani csalódás.

Most rögtön a nő hangja hangzott: Hála Istennek, ez ő!

A másik pillanatban a férfi kiáltá: Hála Istennek ez ő!

— Férjem! — kiáltá Virginia.

— Feleségem! — viszhangozá a püspök (mert senki más nem volt az alak). — Isten hozott a Chasuble szigeteken. Az Isten irgalmasságánál fogva, saját honodnál ért a hajótörés és ugyanabban a házban laktál, melyet számodra készítettem. Hasonlókép gondviselészerűen jött ide Darnley tanár úr neje, ki a hosszan kimaradt férj keresésére indult. Lásd angyalom, galambom, szerelmem, itt van a majom is, mit neked ígértem

s mely pár nappal elébb elszakasztá lánczát s melyet kutatva, hallám meg kiáltásaitokat s találtunk fel benneteket.

A tanár úr örömkialtást hallatott. Mindnyájan rátekin-
tettek s látták, mily vad örömmel öleli meg a lánczon vezetett
majmot.

— A hiányzó kapocs — kiáltá — a hiányzó kapocs!

— Ostobaság! — kiáltá a zöld ruhás, kacsafarkas nő éles
hangon. — Semmi más, csak egy majom, mit a püspök úr
neje számára akart megszeliidíteni. Nem láttad a Virginia nevét
a karikán?

Az éles hang villámcsapásként hatott Pálra. Elugrott az
állattól, melyet előbb ölelgetett. Egy pillanatig Virginia bájos
alakján, gyönyörű ruházatán, ábrándos szemein legelteté pil-
lantását, azután komoran nézett a zöld ruhára és a kacsafarkra.
Érezte, hogy bú és babona kezdi ismét terjeszteni uralmát az
emberiség felett.

— Oh jaj — kiáltá végre — most már hiszek a pokolban!

— És én — kiáltá sokkal több érzéssel és a püspök
karjaiba rohanva Virginia — én megint hiszek a mennyor-
szágban.

MALLOCK W. H. *után angolból*

NAGY LÁSZLÓ.

AZ ILIÁSZBÓL.

I.

HEKTOR BÜCSÚJA ANDROMACHÉTÓL.

(VI. é. n. 369—502. v.)

Igy szólt sisakingós Hektor *) s szaporázva
Lépteit, sietett a magas felházba.
De nem leli otthon szép Andromachéját,
Mivel az a bástyán, a torony felé, járt.

Piczi kisdédével s egy uri dajkával,
Magát siratozva zokogó ajkával.
Kit mikoron Hektor nem találta otthon,
Szolgálóit kérdé, küszöbén, legottan :

«Gyorsan, igaz választ adjatok énnékem,
Hova ment úrnőtök, asszony-feleségem ?
Nővérimhez-e vagy ángyom-asszonyokhoz,
Avvagy a templomba, hol áldozatot hoz

Pallasznak, a többi fürtös fejedelmi
Asszonyokkal, e bűsz istennőt kérlelni ?»
— Erre a szorgalmas sáfárné ugyan szól :
«Igazán felelek, mint uram parancsol.

*) Párisal és Helenával beszélgetett, már előttök is kifejezést
adva balsejtelmének, hogy el fog esni a harcban.

«Növérihez úrnöm, ángyaihoz sem ment,
Sem áldozatokkal kérlelni az Istent
Többi asszonyokkal, Pallasz templomába...
Hanem a toronyhoz vitte sebes lába,

«Hallván, trójaiak mi' veszélybe vannak,
S a szerencse kedvez az acháji hadnak:
Esze-veszve futott a tetőre ő fel,
S utána a dajka a kis csecsemővel.»

Mondá a sáfárné. Hektor pedig nyomban
Megfordula és ment, föl az utcán, onnan
A szkája kapuig, hol az út letérül
S ki a harcmezőre visz a vári térről: *)

Siető léptekkel vele szemben onnat
Szép Andromaché jött, lánya Étionnak,
— Ki a Plákosz-alján lakozék Thebében,
Vitézül uralgva hős kiliki népen —

Hektor az ő lányát birá vala nőül,
S ez jöve most szemben. Vele kísézőül
Deli dajka, kised csecsemővel keblén,
Szép volt a gyermek, mint hajnali csillag-fény,

Daliás Hektornak egyetlen magzatja,
Kit Szkamandriosznak nevezett el atyja,
De Asztüanaksznak mások, Iliosznak
Oltalma mivelhogy Hektor maga volt csak.**)

Némán, mosolyogva nézett a gyerekre
Apja — Andromaché, könnyei peregve,
Közelite s a mint férje elé lépett,
Kezeit megfogván, így kezde beszédet:

*) Nem értem úgy, mintha Hektor itt a harctérre akart volna lemenni, a nélkül, hogy nejétől elbúcsúzzék, ha ez történetesen szembe nem jő vele.

**) Szkamandriosznak, a Priamosz-család ősről, Szkamandroszról. Asztüanaksz: annyi mint a város ura, feje, védője.

«Életedért kell, hajh, mindennap remegnem!
De nem is szánod te fiadat, sem engem,
Gyászos özvegységre jutandót maholnap,
Rohanó achájok ha téged eloltnak.

«Jobb is volna akkor, föld nyelne be engem,
Halva te: vigaszom nem marad éltemben.
Bánatomon kívül senkim a föld hátán,
Sem apám, anyám nincs, sem öcsém, se' bátyám.

«Atyámat a bajnok Achillesz ölé meg,
Kilikék városát, földulta Thebének
Büszke kapus várát — de habár megölte
Étíont, zsákmányt nem ragada tőle,

«Mivel azt vétkellé; sőt úgy égeté el
Máglyán, hőshez illőn, hadi fegyverével,
És sírdombot emelt, a körül fűz- s szilfát
Zevsz lányi ültettek, az erdei nimfák.

«Hét fivérem is volt; úgy kelle azoknak
Hádeszbe leszállni és mind egy-azon nap',
Gyors lábu Achillesz vágta le mindnyájok'
Hogy gulyáik' őrzék s legelő juh-nyájok'.

«Majd Plakosz-aljából fejedelmi anyámat
Ide hozta elsőbb zsákmányul magának,
Kit, hogy elbocsáta gazdag váltság-díjért,
Artemisz ijjából otthon élő nyíl ért.

«Mostan azért, Hektor, nem csak deli férjem,
De apám s anyám vagy, s egyedüli vérem;
Könyörülj — s ne mozdulj e bástya falárul,
Ne hagyd özvegyül nőd', fiadat árvául!

«Állítsd hadad' inkább a füzes halomra,
Hol a vár esendőbb s gyöngébb a fal orma,
Meg is ostromolni görögök a honnan
Kisérteni kezdék már három izromban,

A két deli Ájasz, a dicső Atridák,
Nemes Idoménevsz s Diomédesz vívák,
Mintha valamely jós ada jelt, küzdőknek,
Vagy magok ösztöne hajtá vala őket.» *)

Erre felelt Hektor: «Engem is bánt mind ez,
Oh szívem édesé, a mikre te intesz!
Trója hőseitől de nagyon átallom,
Sőt hölgyeitől is, gyáván elinalnom.

«Enszivem is tiltja; mivel azt megszoktam:
Bátran vivni elől, nyílt harczi sorokban,
Dicseért atyámnak s magamért. Bár érzem,
Hogy a nap közelget és mihamar lészen —

«Melyen szent Ilion a porba leroskad,
S elvész hős Priamosz s népe Priamosznak;
De nem aggok úgy én mind ez egész népen,
Priamosz királynak veszte se' fáj nekem,

«Hekaté anyámé sem annyira, hidd meg,
Hős véreimé sem, kiket elleninknek
Keze porba sújtand: mint a hogy éretted
Aggódva, jövődök miatt szívem retteg:

Ha valamely győző acháji levante
Téged, rabul ejtvén, lakába vezetne,
Sirva hogy ott szőjj, fonj, alacsony cselédül
Urnoi parancsra, vagy a kút vizébül

Hordj neki korsó szám', kénytelen-kelletlen,
S azt mondja felőled, ha ki lát könyekben:
,E szegény rabnőnek férje vala Hektor,
Trója hősei közt a legelső egykor!«

*) Sokan e sorokat betoldásnak vélik, mondván: nem illik a nőhöz, hogy hadi utasításokat adjon. De Andromache, ismerve a vár fekvését, tehette, női aggodalmában. S Hektor alábbi válasza szintén erre látszik válasznak, mikor azt mondja nejének, bízva a harc gondját férfiakra s ő rá.

S bánatod, ezt hallva, benned újra ébred,
 Hogy nincs, ki megóvna rabi sorstól, férjed.
 De hamarabb én rám föld hanti omolnak :
 Mint jajodat halljam s hogy rabul hurezolnak !»

Szóla vitéz Hektor s kis fia után nyúlt,
 De az a dajkának keblire sirván bújt,
 Félve az apjától, pánczéla érczétől,
 Sisak-taraján a marczona sörénytől.

Apja is, anyja is, ezt látva, mosolyga.
 Hektor a sisakját mindjárt lecsatolta,
 S a földre helyezve, — a kicsinyt gyöngéden
 Fölvette karára s ringatta ölében.

S könyörge Zeuszhoz s minden Istenekhez :
 «Zevsz, s ti istenek mind, ha majd felnövend ez,
 A ki most gyerek még: legyen ő is mint én
 Első a csatában s Trója véde szintén,

«Sőt mondhasák róla, hogy sokkal különb még
 Mint apja! — S a harczból várván haza-jöttét,
 Ha leverte ellenség zsákmányát hozandja:
 Jöttének örüljön szívéből az anyja.»

Szolt s anyja karába oda tette gyengén
 A fiut, az pedig rejté puha keblén
 S könyezve mosolygott. Szeliden vigasztván
 Simogatta férje s így szolt neki aztán:

«Oh kedves, ne epeszd magadat fölöttébb,
 Nem látom Aiszt*) ha órám el nem jött még;
 Végzetét ellenben még el nem kerülte
 Se' nemes, se' közrend, ki csak anya-szülte.

«Térj vissza lakodba s a dologhoz láss, a
 Nőidet is sürgesd szövésbe, fonásba';
 A harcz gondja, Trója ellenivel szemben,
 Férfiakat illet, de legelsőbb engem.»

*) Aisz, vagy Hádesz: az alvilág.

Igy szólva, sisakját föltette ujonnan
 A sötét sörényűt. Nője pedig onnan
 Megfordula, gyakran még visszatekintvén
 Könyező szemekkel, lakához a mint mén —

Hol együtt lelé mind, a házi szentélybe',
 Szolga-asszonyait; s velök együtt, élve
 Siratá el Hektort, mivel nem hihették:
 Hogy az ádáz harczból győzve kijöhet még!

II.

HEFAJSZTOSZ PAIZST KÉSZIT ACHILLESZNEK.

(XVIII. én. 368—616. v.)

Mig ezek *) így válták egymással igéik':
 Tétisz Héfajsztosznak szálla műhelyéig,
 Mit maga **) építe, érczbül, örökszépén
 A csillagos égnek kellő közepében.

Ott leli őt Tétisz, izzadva fuvóknál,
 Húsz üstje körül im sietősen munkál,
 Mik sorban álltak a terem fala mellett.
 Alájok, aranyból, karikákat helyhet'tt,

Hogy az égi körbe önként ***) begurúljon
 S vissza, ha melyik kell. Mind kész vala, újon,
 Más se hiányzék már csak a fülök épen,
 Szeget, azt fölütni, most vert hevenyében.

A mig így készíté utolsó szegét is:
 Közelít lakához ezüst lábu Tétisz;
 Kit a bűvös fátylú Chárisz, ez a Sánta
 Neje, †) ép kinézvén, egybe' megpillánta.

*) Tudniillik Zeusz és Héra, kik az előbbiben beszélgettek.

**) Maga tudniillik Hefajsztosz. Az eredetiben benne van: a sánta.

***) Hefajsztosz gépei önmozdonyoknak képzelendők.

†) Máshol (*Odyss.* VIII. 267.) Afrodité mondja Homér a Hefajsztosz nejének. Mindenkép a báj és kecs van társúl adva a művészethez.

Megragadá jobbját s szólt neki meghitten :
 «Nagy uszályu Tétisz, ugyan hol jársz itten ?
 Mily ritka szerencse, kedves te, minálunk !
 Jer be, ha mink van, hadd szívesen kínálunk.»

Szólt a kecses úrnő s lakába bevonva
 Ültette világszép ezüst-szegű trónba,
 Lába alá zsámolyt helyezett s a műhelyben
 Dolgozó urához lekiálta sebtén :

«Jer fel, uram ! Tétisz akar szólni véled !»
 Az olympi mester viszon' így beszélett :
 «Mily kegyes istennő száll hozzám, ki hajdan
 Megmente veszélytől a halálos bajban,

«Mikor gonosz anyám *) — hogy ne fedeznék föl
 Hogy sánta fiút szült — ledobott az égből.
 Oda lettem voln', ha Tétisz akkor föl nem
 Fog Evrünoméval, a hablyánynyal, **) ölben.

«Kilencz kerek évig nálok tartózkodtam,
 Morajos haboktól elzárt barlangjokban ;
 Sok drága kősöntyút, függőt, gyűrűt, szépen
 Formálva magamtól, ott volt menedékem —

«Sem Isten, sem ember nem vette neszét is,
 Csak kik elrejtettek, Evrünomé s Tétisz
 Tudtak rólam. — S ez a Tétisz jó ma hozzám :
 Ő neki hálámmal oh hogyne adóznám ?

«Te siess csak hozzá, uzsonát adj menten,
 Én csak a fűvókat hagyom itt még rendben.»

*) Héra. Másik monda szerint nem sántaságát, hanem általában születését akarta eltitkolni, s a fiu estében sántult meg.

**) Evrünomé, Okeanosz leánya; Zeustól a gratiák anyja. A leg-régibb theogonia szerint, férjével Ofionnal, Krónosz előtt, a világ uralkodói. Tétisz a Nereusz (tengeri istenség) leánya. Zeusz is szerette, de az levén a jóslat, hogy ha fiút szül, az hatalmasabb lesz apjánál, nem merte magának venni, hanem egy halandóhoz, Peleuszhoz adta nőül, kitől a bajnok Achilleuszt szülte.

— Monda s az üllötől biczegő lábnyommal
Nehezen fölállta. A fuvót azonnal

Elvonta a tüztől; egy ezüst szekrénybe
Minden műszereit szép sorba tevén be:
Kezeit, nyakszirtját, képét — s mit a kondor
Szőr borított — mellét megmosta koromtól.

S vette felöltőjét; vastag erős botján
Sántított kifelé, súlya támaszkodván
Négy fiatal lányra, kiket maga képze
Erős- s eszeseknek, sárig arany érczbe',

Szólani tudókat, istenajándékból, *)
Ezek a felházbá öt fölsegíték, hol
Bajjal Tétisz mellé üle fényes székbe,
Kezeit megfogta — s így kezde beszédbe:

«Hol jársz te minálunk? Nem vártunk ingyen se'!
Oh patyolat-fátylu! Mily drága szerencse!
Szólj, mit akarsz? engem akármire készen
Lelsz, ha megtehetem s megtehető lészen!»

Szóla viszont Tétisz s könnyei omoltak:
— «Van-e, oh Hefajsztosz, az égi nagyoknak
Sergébe' csak egy is, olyan gyötrelemben,
Vagy a kit úgy megvert Zeusz atya, mint engem?

«A tenger leányi közül magamat csak
Ada földi férjhez nőül Peleoszna. **)
Vonakodva tűréim ágyát, ki jelennen
Elaggva alig teng. De nem ez bánt engem.

«Fiut engedvén Zeusz fogadnom e férjtől,
Kit úgy növelék mint kerti csemetét föl,
Karsu növendék szált, abból a föld hátán
A legerősb hős vált; — és harcza bocsátám,

*) Lásd a 168. l. *) jegyzetet.

**) Lásd a 169. l. **) jegyzetet.

«Trója alá — s most már nem tudom felőle:
Az apai házba ha visszakerül-e?
S ha megél is s míg rá süt a nap sugára:
Gyászba borúlt s mitse' tehetek javára.

«Mert harczy jutalma vala egy szép lányka,
S Agamemnon tőle azt visszakívánta.
Ő sátrába vonúlt elkeseredetten —
S im a trójai had győztes leve menten,

«S hajóira üzte az argoszi népet,
Hogy ki se jöhessen; akkor az elképedt
Fejedelmek, esdve, nagy ígéretekkel
Kérlelték fiamat, — de neki mi sem kell.

«S nem akarta rólok levenni az átkot.
Maga helyett még is egy dalját bocsátott,
Patrokloszt, tulajdon maga fegyverébe'
S vele ment fiannak minden hadi népe.

«Már a szkája kaput vívták nagy erővel,
A harcz bizonyára már javokra dől el,
Ha nyilázó Fojbosz, a Menojtioszfi *)
Dúló csatarendét nem jöve megosztni,

«S vérében — Hektornak nem ád diadalmat.
— Mostan azért jöttem esdni, ha meghallgatd:
Senyvedő fiamnak sisakát, meg pajzsát,
Harczy sarút, csattost, készíteni ne sajnáld,

«Pánczélt is azonkép, mivel Patroklosznak
Ott vesze mind testén, most érte jajong csak.»
— Mire a Tűz-isten, a sánta, meg' úgy mond:
«Bizzál s e miatt szűd' ne epeszze búgond;

«Mert vajha haláltól, gyászvégzete jöttén
Oly bizonyost tudnám elrejteni őt én,
Mint bizonyos hogy lesz fegyverzete mátul
Hogy a ki meglátja: szépségín elámul!»

*) Patroklos, Menoitios fia.

Szólt s otthagya Tétiszt, indul műhelyébe,
Fordítja fuvóit, húszat tűz elébe ;
Tág tüdejű fúvók, magok' tele szíván,
Élesztik a lángot, mit a munka kíván,

Mit az égi mester művészi szeszélye ;
Láng lohog, a szikrát szórván szanaszélyel ;
Ő a tűzbe kemény rezet, ólmokat dob,
Ezüstöt, aranyt is, hogy a szikra pattog ;

Aztán a nagy üllöt teszi tőkéjére,
Baljába fogót kap, pörölyét jobb kézre,
Sok erős csapással az érczet megedzi,
S formálni legelsőbb a paizsot kezdi.

Iszonyú erősen, ötrét veri öszve,
Hármas karimával közepét körözve,
Szihtarcsot ezüstből, — de az első lapján
Elmés gondolatit remekül kirakván.

Ott *) eget és földet, meg a tenger ágyát,
A sohsem nyugvó Nap s tele Hold világát,
A homorú égnek koronáit, minden
Csillagot a mint van, kiveré szép rendben :

Elöl az Esőst, **) s a Kaszást, ***) Hetevennyel, †)
Távolabb a Gönczöl szekerét tevén fel,
Mely a kaszást nézi, amodább kerülve,
S habos Óczeánba sohasem merül be. ++)

Azután +++) két várost, teli hangos néppel,
Egyikben : lakomák, lakzi ; vigan lépdel

*) A legbelső kör.

**) A hyádok, a Bikában, melyek az esős évszak kezdetét jelölik.

***) Az Orion.

†) A fiastyúk.

++) Közel levén a sarkhoz, soha sem megy le, csak körben forog.

+++) Itt kezdődik a közép kört környező első kör leírása, s először is a békés város képe, hét jelenetben, a nász s a biráskodás leírásában. «A vének élő szája rendel igazságot.» (Arany.)

A násznép, a Hymen fáklyája világol,
Szűz arát kísérek dallal a nászágyból.

Körben az ifjúság deli tánczot jára,
Bokázva sípok és cziterák hangjára.
Asszonyok a pitar-ajtóba kiállván
Gyönyörködve néztek. De másnemű látvány

Tűnt a piacon fel. Két pörös ember közt
Hangos vita támadt; egy a mással szemközt
Bizonyozza: «én a vérdíjt lefizettem»
— «Egy fillért se' láttam» — esküdtek mindketten.

Esküszik mindkettő, hogy tanui vannak,
S pártját fogj' a tömeg, ez ennek, az annak,
Míg elcsitíták a hirnökök a hangot:
Mert köpadokon már kört ülnek az aggok,

S a hirnöki bottal fölállnak egyenként
S nyilvánosan ott a törvényt teszik ekként,
S két tálentom arany vala díjul szabva,
A ki ott legbölcsebb ítéletet adna.

Igy az egyik város. A másik *) előtt meg
Két hadesapat állott, vasba öltözöttek.
Vitatva egyik: hogy részt követel abbúl
Mi a városban van, ha nem: szabadon dúl.

Ellenzi a másik s cselt készít azonban.
Nő, gyermek, aggastyán mind a falakon van
Örön; míg a fegyverfogható leventék
Indúltanak. Áresz s Athéne vezették,

Aranyos páncélban, kimagaslók messze
Minden hadi népen, mely őket övezte,
Magas Istenségek, a hadak vezéri.
S már csöndben a tábor ama helyt eléri,

*) A hadi lábon álló, ostromlott város képe.

Egy patak alján, hol a barmot itatják.
 Ottan a két Isten elrejti csapatját;
 Két kémét előre őrszemre helyezve,
 Hogy, ha juhót, barmot hajtnak, fölfedezze.

Hajtottak is épen. Két pásztor utánok,
 Sippal enyelgvén, cselet nem is gyanítanak.
 Azok meg a lesből kirohantak mindjárt,
 A gulyát elvágta, el a szép szelid nyájt,

S a juhászt s a pásztort megölék. Azonban
 A város alatt még alkudozók, onnan
 Megsejtik a nagy zajt, szekerekre kapnak *)
 S nyomába erednek a tolvaj csapatnak.

Elérik a parton; összekeveredvén,
 Karddal, kelevézzel vívnak a víz mentén.
 Visszavonás, vész, zaj száguld közepettők,
 Egyet vérbe köpül, mást sebesen megbökö,

Harmadikat lábnál fogva meghurcolja.
 Köntösük csatakos, omlik a vér róla.
 Szólnak, vetekekednek, mintha csak élnének,
 Holtjaik' is onnan kihozni serények . . .

Héfajsztosz ezentúl **) széles ugart képze,
 Harmadik szántásut, poronyút rá nézve.
 Szántók, jármasukat ott erre meg arra
 Forgatták s mikor eljuttak a parlagra,

A barázda végén szivvidító borral
 Kínálta a sáfár; mire ismét sorral
 Visszafordulának, míg tart az ugarbúl,
 Hol a felszántott rész feketésen barnul,

Mert, bátor aranyból volt verve, úgy tűnt föl
 Valamint friss szántás, a csodaszép műtől.

*) Nem vívtak lóháton, hanem szekereken vagy gyalog.

**) A szántás-vetés képe.

— Hullámszik odább *) mély lábban arany gabna,
Gyors aratók voltak állítva be abba,

Sarlójok alatt csak úgy dültek a rendek ;
Nyomaikban hárman, kévekötk mentek,
Kiknek a vert markot fiatal leányok
És gyerekek hordák szaporán utánok.

Közepütt pálczával urok állt, a sok szép
Keresztnek örülve. A béresek osztég
Egy ezímeres ökröt vágta akkorára,
Asszonyaik tésztát gyúrtak vacsorára.

Szőlőt képze odább **) dúsan megrakottat,
Melyre arany fürtöt tömérdeket aggat,
Végig ezüstből vert lugas-oszlopokkal,
Melyet kék aczélból vert árokba foglal ;

Ólombul a mesgye, mely szük utat enged,
Gazda, szedők hogyha szüretelni mennek,
S rajta a mézszőlőt, font kosaraikban,
Gyöngé fiuk, lányok hordják vala vígan.

A vidám csoport közt, harsány szavu kobzán
Egy fiu víg nótát vere, melyhez osztán
Linosz-dalokat ***) fűjt, hogy a játszi kedvtől
Valamennyi népség dalra, tánczra pendül.

Pödrött szarvu ökör-gulya jár amarrább, †)
Ónból, meg aranyból formált deli marhák,
Nagy bölgve sietnek a fészter-alomról
Alá, hol a csermely szittyós vize mormol.

Négy arany ökrész ment velök legelőre,
Kilencz fürge kuvasz a kiket kísére.

*) Az aratás képe.

**) A szüret képe.

***) Bacchusi bordalokat.

†) A pásztor-élet képe.

De a mint haladnak: két nagy vad oroszlán
A kolompos ökröt elkapta, oroszván;

Ucczu, kutyák, bojtár gyerekek, nyomába!
De azonba' későn, üzik, de hiába.
Már azok a bőrét széttépve, kifalták
Beleit, vérét mind; s míg a rémült falkát

Téritgetik ök, az uszitott ebek meg
Az oroszlánokba fogni csak szepegnek,
Neki-nekiszökve ugyan megugatják,
De visszafarolva zsákmányt oda hagyják.

Majd *) gyönyörű rétet, simára kaszáltat,
Teve bé a sánta Tűz-isten odábbat.
Legelőt is nyájast, kövér birka-jarást,
Itatót, szárnyékot, aklot is egyjarást.

Ezekhez utolszor **) táncztért is remekle,
Olyat épen, mint a Dedalosz-emelte
Volt Knosszoszon hajdan, szép Ariadnének.
Kelengyész szüzek itt s hővérű legények

Egymást kézen fogva lejtik a vig tánczot;
Lányok deli testén híg patyolat játszott,
Ifjakon olajszin szép himzetű dolmány;
Amazok: koszorús fürtjök leomolván,

Ezek: lógó kardot hordtak ezüst szíjon.
És gyakorolt lábbal úgy pergenek, íhon,
Mint kézi korong a fazekas kezébe
A mikor mellé ül s próbálja, ha még-e?

Majd összeszaladnak, majd vissza, keresztül.
Míg a körben nézők szive is megpezsdül,
S két férfi kiugrik széles jó kedvében
S kurjongva a forgóst eljárja középén.

*) A juhászság leírása rövid.

**) A táncz-terem, vagy nyílt-téri mulatság leírása.

S mind e fölé, szélről, a nagy Ókeánost
Tette körös-környúl, az örök hullámost;
S mikor a szép pajzsot ezzel kiremeklé:
Tűz-ragyogó pánczélt képeze még mellé,

Aczél sisakot még a hősi fejére,
Csillámos aranyból tarajat föléje,
Hogy messze kilássék a csatán; azontúl
Lábára sarút még hajlít vala ónbúl.

S a ragyogó fegyvert, hogy így elkészülte,
Oda vitte annak, ki Achilleszt szülte.
S ez, havas Olympról, mint keselyű szárnyal,
Lebocsátkozik az égi adománynyal.

SZÁSZ KÁROLY.

RECLUS NAGY MUNKÁJA A FÖLDRŐL. *)

E munkának első kötete már a múlt évben jelent meg s így kissé elkésve szólunk róla a *Budapesti Szemlé*ben. Néhány hét múlva a második kötet is meg fog jelenni s módunkban van a sajtó alatt levő második kötetből is egy mutatót közölni. Elisée Reclus, a munka szerzője, így nyilatkozik az Előszóban: «Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy saját szememmel láthattam és tanulmányozhattam majdnem mind a romboló és építő nagy tüneményeket: néztem a lavinákat és a jégárak járását, források kifakadását és folyók eltűnését, zuhatagokat, árvizeket és jégzajlást, vulkánok kitörését, sziklafalak onlását; néztem hogy buknak ki a homokzátonyok és szigetek, és láttam forgószeleket, orkánokat és viharokat. Nem csupán könyvekben ismerkedtem meg a Földdel, elmentem hozzá személyesen is. Mikor már jó ideig a könyvtárak porában keresgéltem, mindig visszatértem magához a nagy forrás-

*) A *Föld*. A földgömb életjelenségeinek leírása. Irta Elisée Reclus. Az eredeti negyedik kiadás után fordították Király Pál és Révész Samu, az eredetivel összehasonlította Humfalvy János. Kiadja a Királyi Magyar Természettudományi társu at.

hoz s ott magoknak a jelenségeknek tanulmányozásában szereztém vissza elmém rugalmasságát.»

A magyar kiadáshoz írt Előszóban méltán mondhattam: «Elisée Reclus kitünő tudós s egyszersmind kitünő író. . . . Nemesak a francia és a többi latin eredetű nyelveken írt könyveket forgatta, hanem az angol és német szakmunkákat is jól ismeri. Sokat búvárkodott a könyvtárakban, de épen oly sokat búvárkodott a természetben is. Folyvást gyarapította ismereteit a könyvekből, de azután újra meg újra visszatért a természet ölébe, a természetet úgyszólván a tétlen törekedett meglesni, hogy a Föld életének különböző nyilatkozásait, hogy a természeti tünemények befolyását és összefüggését közelről megfigyelhesse és tanulmányozhassa s egyszersmind a törvényeket is kifürkészhesse, melyeknek azok hódolnak. Tehát a földi élet jelenségeit nem csupán leírásokból ismeri, hanem mint szemtanú is megfigyelte; azért nemesak helyesen tudja azoknak mivoltát és folyamatát leírni, de oly elevenséggel, oly közvetlenséggel ecseteli, mint személyes tapasztalatait és élményeit. Munkájának minden szakasza tanúskodik arról a közvetlenségről, mely az olvasót elbájolja. Igazán mondhatjuk, hogy Elisée Reclus munkája a nemes lelkesedés, a személyes ihletettség terméke. Nem oly mesterkelt, oly tárgyiasan elvont munka mint a Humboldt *Kozmosa*, mely a természetet a maga nagyszerű nyugalmaiban, rendíthetetlen törvényességében akarja visszatükröztetni, hanem oly munka, mely a természetet mintegy emberi érzékekkel, emberi indulatokkal és szenvedélyekkel ruházza fel.

A tartalom gazdagságának és változatosságának megfelelő az alak ragyogó szépsége és bája. Reclus alapos tudós, de egyúttal dús phantasiával is meg van áldva, s a nyelvvel oly mesterileg bánik, hogy még a francia írók között is kevés van hozzá fogható. Munkájának némely részletei oly műremekek, minőket csak jeles költők képesek alkotni.»

A királyi magyar természettudományi társulat tehát helyesen cselekedett, midőn elhatározá, hogy Reclus munkáját lefordíttatja és kiadja. Számos jeles, szépen és népszerűn írt szakmunkát adott már ki, s így valódi kincsekkel gazdagította irodalmunkat. De azon természettudományi szakmunkák között talán egy sincs, mely úgy tárgyánál mint előadásánál fogva annyira megérdemlené a magyar olvasóközönség figyel-

mét és tanulmányozását, mint Reclus munkája, mely a Földet és életének minden jelenségét oly érdekesen, oly híven leírja. Ha van munka, mely a természettani földrajzot minden művelt emberrel megkedveltetni képes, úgy ez bizonyára Reclus munkája. Nem riasztja vissza az olvasót rideg szám- és névsorokkal, ellenkezőleg oly kellemes olvasmányúl kínálkozik, akár valami regény; de a mellett mégis oly alapos, hogy a legtudósabb ember is tanulhat belőle, s mindenütt a legújabb kutatások eredményeit foglalja magában. S a szép előadást szép fametszetek és színnyomatú műlapok kísérik, térképek, keresztszelvények, tájképek stb., melyek mind érdekesek és tanulságosak. A nyomdai kiállítás is olyan, hogy valódi díszmunka; sokkal szebb mint a francia eredeti, úgy hogy a Franklin részvény-társulat, melynek nyomdájából a magyar kiadás kikerült, a párisi nyomtató intézetekkel nagyonis kiállja a versenyt. S a magyar olvasó közönség a magyar természettudományi társulat révén oly olcsón jut e nagy és díszes munkának a birtokába, hogy a szépen bekötött példányért sem fizeti egy harmadrészét annak, a mibe az eredeti francia kiadás kerül.

A kérdés csak az, vajon sikerült-e a magyar fordítás? Nem veszett-e el a fordításban az eredetinek gördülékenysége, világossága, kelleme és zománcza? Bizony, meglehet hogy gyakran nem sikerült az eredeti francia szöveg szépségeit a magyarban kellően kifejezni és feltüntetni. Az irodalmi magyar nyelv egyáltalában még nincsen teljesen kisimítva, kicsiszolva és helyesen megállapítva; gyakran még az egyes szók jelentése sincsen szabatosan meghatározva; sokszor vagy helytelenül faragott új szó vagy homályos értelmű tájszó kínálkozik; azután a szófüzés s a mondatban is még ingadozó. A *Nyelvőr* új kovászt dobott a nyelvbe, de az erjedés, a forrongás még tart, zavaros még az egész, s annyi máris kétségtelen, hogy nem mind salak, a mit annak hirdet a *Nyelvőr* s viszont nem mind arany, a mit az állítólagos salak helyébe ajánlgat. — Ha ez általában áll a magyar irodalmi nyelvről, még különösebben áll a magyar geographiai nyelvezetről. E tekintetben sokszor új kifejezéseket kellett keresnünk s a használt szók jelentését szabatosabban meghatároznunk. Azért alig volt kikerülhető némi habozás és ingadozás, sőt következetlenség is. A fordítás hűségeért kezeskedhetem, mert azt az eredetivel pontról-pontra, sőt szóról-szóra hasonlítottam össze; vajon szép, helyes és

szabatos-e mindenütt a fordítás, arról csak a közönség ítélhet. A becsületes törekvést és buzgóságot bizonyosan se az egyik, se a másik fordítótól nem fogja megtagadni.

Reclus az első kötetet a kontinenseknek, a másodikat az óceánnak, atmoszfærának és az életnek czímével különbözteti meg. De a kötetek e czímei csak úgy általában fejezik ki azoknak tartalmát. Ugyanis az első kötet négy részre szakad: az első rész a Föld csillagászati és geológiai viszonyait tárgyalja röviden; a második rész a földségek vízszintes és domborzati viszonyait írja le részletesen; a harmadik rész a víz körútját tárgyalja; végre a negyedik rész a földalatti erők működésének jelenségeit ismerteti meg. Különösen a hegységek, a jégárak, a források és folyók, a vulkáni kitérősek s a föld-rengések vannak érdekesen és bőven leírva.

A második kötet három részre van osztva; az első részben a tengerek és mozgásaik, a tengerpartok és szigetek, a másodikban a légkör és légköri tűnemények, a légáramlások és orkánok, a felhők és esőzési viszonyok, a zivatarok és elektromos tűnemények, a légmérsékleti és éghajlati viszonyok vannak leírva. Végre a harmadik részben a növényzeti és állati viszonyok vannak tárgyalva, s azután kimutatja Reclus mennyiben függ az emberi nem a környező természeti viszonyoktól s mennyiben hat vissza a természetre, a Föld átalakítására, elrútítására és szépítésére.

Ez a munka tartalmának száraz felsorolása. Látjuk, hogy Reclus munkájának tartalma nem különbözik a természettani földrajzt tárgyaló munkák tartalmától. De tárgyalási modora nagyon is elüt a tan- és kézi könyvek modorától. Erről néhány mutatóvány győzheti meg legjobban az olvasót. Például a következőket közöljük. A hegységekről általában szólván, így folytatja Reclus: «Azon különféleségnél fogva, mely az ily hegycsoportokban a földtani keletkezés, a kőzetek szerkezete, a tengelyek főiránya, a csúcsok sorrendje, a rajtuk levő növényzet, a napvilágíttatás s a légköri tényezők idomító hatása szerint mutatkozik, minden hegységet sajátos szépségi jelleg különböztet meg a szomszédjaitól. Azért a hegytetők ilyen sokaságában minden bájos vagy fönséges csúcs, mely az ő szakadékos oldalaival az emelkedés gerinczéből felnyulakodik, oly független életűnek látszik, mintha egészen külön egyediséggel bírna. A látási határ fölött uralkodó ezen óriások né-

zése valóságosan elbűvölő hatást gyakorol a legtöbb emberre, s ösztönszerűleg, sokszor egészen öntudatlanul vonzatunk a hegyek felé, hogy meredek oldalait megmászszuk. Alakjoknak bája avagy fensége, az égen lerajzolódó merész oldalképök, a szikláikat és erdőségeiket körülfogó felhők öve, a szakadékaikban és ormaikon folyton váltakozó fény és árny következtében mintegy megszemélyesülnek a hegyek, s majdnem azon csalódásba esünk, hogy e sziklás bérczeket élő lényeknek tartjuk. Minden olyan hegy, a melynek csúcsa merész vonalakban válik ki a tömeg többi részéből, annyira külön egyedként tűnik föl, hogy külön nevet, gyakran valamely hős- vagy istenről kölcsönzött költői címet ruháztak rá, s hogy a közbeszédben minduntalan emberi tehetségeket tulajdonítanak neki. Mert a hegyek igazán geographiai egyedek, melyek ezerféleképen módosítják a környező vidékek éghajlatát s minden életreható jelenségét, már csak azon egyedüli tény által is, hogy a lapályok középett vannak elhelyezve. S e mellett aránylag kis területen a Föld minden szépségének összegét tárják elénk. Oldalaikon lépcsőzetesen sorakoznak egymás fölé az éghajlatok és a növények övei; megművelt földet, erdőt, rétet, jeget és havat láthatunk rajtok egy tekintettel, s esténként a lenyugovó Nap végső sugarai oly blűvös áttetszőséget kölcsönöznek a csúcsaiknak, mintha ezeknek hatalmas tömege csak valami légben ússzó könnyű fátyol volna.

Régente a népek imádták, vagy legalább úgy tisztelték a hegyeket, mint Isteneik székhelyeit. A Meru hegy, a hindu Istenek ama büszke trónusa körött, minden néptörzs más-más szent hegyet tart olyannak, melyen az ég urai gyűléseznek, s a népek életének nagy mythologiai hőstettei végbementek. A Lofeu és Tai-Sán hegyek Khinában s a Fuzi-Jamen vulkán Japánban szintén szent hegyek. A Szamanala, Szripada vagy Ádám-csúcs, melyről oly nagyszerű kilátás nyílik Ceylonnak erdős völgyeire, hasonlóan szent helyül tiszteltetik; a mohamedánok és zsidók mondája szerint ide ment a földi paradicsomból kiűzött Ádám, hogy századokon át vezekeljen; ugyancsak ez a hely az a brahmanok szerint, a hol az isteni Buddha az ő másfél méternyi lábnyomát hátrahagyta, midőn az égbe fölrepülendő volt. Az örmények előtt nemkevesbbé szent az Ararát hegy, mint az Alboddzsi vagy az Elburn a Zoroaszter követőire, a Szamanala a buddhistákra, vagy a

Ganges forrásai fölött uralkodó bérez a hindukra nézve. Prometheus a Kaukasz egyik kősziklájához volt lánczolva azért, hogy a tüzet az égből ellopta. Az Etna hegye sokáig a titánok fellege volt; a thessaliai Olympus hármass csúcsa, melyek büszkén kupolákként magaslanak, valamint Görögország, Kis-Ázsia és a szigetek tizennégy vagy tizenöt más Olympusa mind az Istenek dicső székhelyei voltak, s ha valamely költő Apollóhoz fohászkodék, tette ezt a Parnassus vagy annyi más hegy csúcsa felé fordulva, melyeket ma Szent-Illés avagy Szent Nap néven ismerünk. S ha már a művelt hellének ily tiszteletben részesíték hazájok hegyeit: mily imádatlalt kellett a műveletlen barbároknak viseltetniök azon hegy iránt, melynek terraszaín olyformán ülnek kunyhóik, mint a fa ágain a madár-fészkek! Egy-egy hegyről, mely őket a szél ellen védi, azt hiszik, hogy nagy távolra uralkodik a föld felett, s büszkén tekintik azt atyjoknak és Istenöknek.

Napjainkban már nem imádják a hegyeket; de legalább azok, a kik ismerik, szeretve szeretik őket. A magas hegyek megmászsása, mit régebben ostobaságnak tekintettek, ma épen szenvedélylyé vált, s a hegymászsás gyönyöre, mint mások a játék ingere által vonzatva, évenként ezer meg ezer ember vállalkozik nagy hegymászsásokra, nem is számítva azon szám-talan hegymászsást, melyet az utazók a könnyebben járható alacsonyabb hegyeken tesznek. Alpesi egyesületek, hegymászsó társaságok alakultak, melyek részben nyugati Európa legvállalkozóbb tudósaiból állanak, s azt a czélt tűzték magok elé, hogy egymás után megmászszák mindazon hegytetőket, melyekről még nem régiben azt vélték, hogy megközelíthetetlenek; azok aztán néhány kődarabot hoznak alá győzelmi jelül, ott fent pedig hőmérőt s egyéb tudományos eszközöket hagynak, hogy megkönnyítsék a kutatást azon merész mászóknak, a kik majd ő utánuk mennek oda. Ezek az alpesi egyesületek egybeállították a névsorát minden, eddig még megmászatlan magas csúcsonak, megvitatták az odajuthatás eszközeit, ösztönt adtak egész sereg hegymászsásra, egyszersmind térképeik, emlékirataik és számos gyűléseik által nagyon sokat tettek az Alpeselek alkotványának megismertetésére. A különféle társulatok tagjainak útjáról szóló naplók gyűjteményei kétségkívül olyan dolgozatok, a melyekben Európa magas hegysegeinek közeteiről és jégáraitól a legbecsesebb felvilágosításokat s egyszersmind azok

megmászásairól a legszebb elbeszéléseket találjuk. Idők múltán, ha majd az Alpesek és a világ egyéb megközelíthető magas hegységei teljesen ismerve leendenek, ezen egyesületek emlékiratai igazi Iliasza lesznek a hegymászóknak, a Tyndallok, Tucketek, Whymperek, Coazok, Theobaldok, Dolfus-Anssetek és az Alpesi hódítás ezen nagy epopœája egyéb hőseinek tetteit úgy fogják elbeszélni, mint egykor a harczy hősök vitéz tetteit beszélték el. Soha lovag nagyobb hévvel és szenvedélyvel nem kereste a Szent-Grál kelyhét, avagy az örök ifjuság forrását, mint a hogy buzgólkodtak a mai hegymászók, hogy elérjék a Cervin (Matter Horn) iszonyatos csúcsát, mely a felhőkből intett feléjük. Tudva van, hogy a büszke hegy csak áldozatok árán volt meghódítható s nem múlik el év a nélkül, hogy valamelyik hős hegymászási kísérletében szerencsétlenül ne járna. Az Alpesek birtokbavétele bizonyosan még sok becses életbe fog kerülni, mert az elfoglalás még korántsincs befejezve, még olyan vidékeken sem, a melyekre legtöbb hegymászó jár, mint a Monte Rosa és Mont-Blanc hegycsoportjai. Már sok oly bérzettőre felhágtak, mely csak madár által látszik megközelíthetőnek; de vannak olyan csúcsok is, melyek előtt meg kell állania az embernek, mint valamely obeliszk lábánál; ilyen például a Géant tetőinek egyike.

S honnan ered a nagy gyönyör, melyet élvezünk, midőn magas hegyesúcsokra kapaszkodunk? Elsőben is nagy physi-kai élvezetet nyújt az, ha oly üde és éltető levegőt szívhat be az ember, a melyet a lapályok tisztátalan kipárolgásai meg nem fertőztettek. Egészen megújnodva érzi magát az ember, midőn ezt az életadó légkört élvezheti; mennél fölebb hágunk, annál könnyebbé válik a levegő; nagyobb lélekzetet kell vennünk, hogy tüdönket megtölthessük; a mell kitágul, az idegek jobban kifeszülnek s a lélek kedvre derül. A hegymászó urává válik önmagának s maga lesz felelőssé saját életeért; nincs annyira kitéve az elemek szeszélyének, mint a tengerre szállni merész-kedő hajós, sőt annyira sem, mint a vasuton szállított utas, ki mint egyszerű ember-küldemény árszabály alá esik, czím-zetet kap, ellenőrzik s azután egyenruhás tisztviselők felügyelete alatt kitérített óra szerint szállítják. Csak ha lába a földet éri, használhatja ismét tagjait és szabadságát. — Szeme segélyével kikerüli az útját álló sziklákat, megméri a szakadékok mélységét, fölfedezi azokat a kiszökelléseket és hajlatokat,

melyek a sziklafal megmászását megkönnyébbítik. Izmainak ereje és rugalmassága lehetővé teszi, hogy a mélységeket átugorja, hogy a meredek oldalakon magát fentartsa s hogy a hegynyílásokban fokról-fokra fölkapaszkodjék. Valamely szakadékos hegy megmászsása közben ezer alkalma van meggyőződnie, hogy igazi veszélybe jutna, ha az egyensúlyt elvesztené, ha hirteleni szédülés fátyolozná el szemeit, vagy ha tagjai megtagadnák a szolgálatot. S épen a veszélynek ez a tudata, párosulva az erő és ügyesség kellemes érzetével, kettőzteti meg a kapaszkodónak lelkében a biztonság érzetét. S mily gyönyörrel emlékezik aztán vissza fölmászásának legcesekélyebb eseményére is; a hegyoldalról letört s tompa morajjal a hegyi patakba zuhant kődarabokra, a gyökérre, a melybe kapaszkodott, hogy valamely sziklafalon fölmászhassék, a vízerecskére, a melyből szomját oltá, a legelső jégári rianásra, mely alatta tátongott s melyet át mert ugrani, a hosszasan elnyúló hómezőre, a melyen oly nehezen kúszott föl, olykor féllábszárig is belesüppedve a hóba, s végre a legfelső tetőre, melyről a hegyek, völgyek és lapályok végtelen panorámáját egészen a ködbe vesző látási határig áttekinthette! Ha azután megint távolról látja azt a csúcsot, melyet annyi erőfeszítés árán hódított meg: gyönyörködve fedezi föl vagy találgatja szemeivel azt az utat, melyen alúlról a völgyekből a hótól fehérülő tetőig eljutott. Azt vélnéd, hogy a hegy is visszanéz, visszamosolyog rád a távolból; érted csillogtatja jegeit s érted ragyog estenden egy utolsó sugártól.

A mi a hegymászás által nyújtott s az ily mászás érzéki élvezetével különben is oly bensőleg egybekapcsolt szellemi gyönyört illeti, ez annál nagyobb, mennél fogékonyabb a lélek s mennél jobban tanulmányozta a természetnek különféle tüneményeit. Színről-színre látja az ember a vizek és havak kotró munkálkodását, tanúja a jégárak továbbmozgásának, látja a jövevény köszikláknak a tetőről a síkság felé való vándorlását, szemtől-szemre láthatja a vízszintes vagy felgyűrött roppant lerakódásokat, szemléli a gránittömegeket, melyek a rétegzeteket emelik; aztán ha végre valamely magas csúcson áll, egészben nézdelheti a hegy-alkotványt a maga szakadécai- és kidudorodásaival, hómezőivel, erdőségei- és rétségeivel egyetemben. Világosan föltárúlnak előtte azon deprők és völgyek, melyeket a jég, víz s időjárás vájtak a roppant sziklatömegben.

Maga előtt látja az ember azt a munkát, melyet mindezen geológiai erők évezredek folyama alatt végeztek. Visszamenve magoknak a hegységeknek származásáig, biztosabb ítéletet alkot magának az ember a tudósok különféle hypothesisai felől, melyek a földkéreg áttörésére, a rétegek gyűrődésére s a gránit és porfir kitódulására vonatkoznak. S azután, nem szólva arról a hiú kicsinyességről, mely sokakat arra visz, hogy hegy-mászóként tüntessék ki magokat, bizonyos természetes büszkeség érzete támad föl az emberben, ha összehasonlítja saját kicsinységét a környező természet tüneményeinek nagyságával. A zuhogó, a kősziklák, a lavinák és jegesek mind saját gyöngegségére emlékeztetik az embert; hanem bizonyos természet-szerű ellenhatásnál fogva esze és akarata föléje kerekedik az akadályoknak; örvend, hogy legyőzi a vele daczoló hegyet, hogy meghódítottnak hirdetheti a félelmes csúcsot, melynek első látása bizonyos szent borzalommal töltötte el.» *)

Az általános jellemzés után Reclus szépen írja le a fő hegyrendszereket s kimutatja szerepöket a természet háztartásában. Igen érdekesen beszél azután a jégárakról s közli mindazt, a mit ezekről Saussure óta tudományosan megállapítottak. A jégárak mostani elterjedését tárgyalván, elmondja hogy mit tudunk azoknak elterjedéséről az úgynevezett jeges korszakban. De a víz körútját tárgyaló részben gyönyörködve olvashatjuk különösen azt a fejezetet, mely a forrásokról szól. «A sarkvidéket kivéve — így kezdi — a légkör vizének csak csekély része rögződik meg jégár alakjában, aránylag csak kis mennyiség csügg évek vagy évszázadok hosszát a lapály fölött a hegyek oldalain. Sokkal jelentékenyebb az a víztömeg, mely a felhők-ből cseppfolyós alakban esik le, és sokkal fontosabb szerepe is van a földgömb háztartásában. Az eső vagy elolvadt hó vizének keringése módfelett gyorsabb is mint a jégé; azonnal szétfoly a földön vagy eltűnik a sziklák mélységeiben, hogy távolabb forrás alakjában kibuzogjon, vagy hogy földalatti útját egész az óceán feneketlenségéig folytassa. . . .

Legnagyobb számmal a hegyek tövében nyíló völgyekben, vagy a másodrangú magaslatok lábában, a lapályokon leljük a ki-kiszökellő vizeket. Ily békés vidéknek, hol a természet mintegy visszavonulva él, a források teszik szépségét.

*) Első kötet, 114—118. lapjain.

A csörgedező csermely mellett, mely úgy szólván hízelgő hangon szól a földnek, egy pillantással áttekintjük a nyájas és kellemes képek sokaságát, melyek megvigasztalnak és elbájolnak. Úgy érezzük, mintha a környező tárgyak velünk élének, mintha hozzánk tartoznának; meg vagyunk hatva, de nem legörnyesztve, megindulva de nem összezúzva, mint mikor a víz-zuhatagokat, a jégtengereket, az óceán hullámaint csodáljuk. Ha a forrás előtt állunk, nem érezzük-e ösztönszerűleg, hogy most a civilisatio bölcsője van előttünk? A világnak ezen kis zugában minden mintegy kívánságra volt elrendezve az első uttörőnek; néhány lehajló fa, mely árnyékot adott neki, domb mely szél ellen megvédte, tiszta víz kertje számára, kövek kunyhónak; kellett-e több hozzá, hogy megkezdje azt a nagy szorgalmas magvető munkát, mely minket utódait odavitt, a hol most vagyunk?

Ha már a városok elvásott lakója nem nézheti költői megindulás nélkül a forrást, mennyivel élénkebb lehetett ez az érzés őseinknél, kik a természet ölében éltek! A régi népek némelyike istenítette a forrásokat. A görögök, kik a Földet minden szenvedésök és örömük részesévé tették, minden egyes forrásnak lelket kölcsönöztek, és keceses nymphát vagy szép félistent csináltak belőle. Az utazó csak csodálkozik, ha az igénytelen Hippokréne vagy Kastália forrást, a Skamandros, Alpheios, Illysos és Eurotas csermelyeket, a «Lerna fejeit» látja, melyeknek a görögök enyészthetetlen dicsőséget szereztek? Hogyan? eme kis erek tiszteletére verettek volna a hellének emlékpénzeket, ezeknek állítottak volna szobrokat és templomokat! Ezek a kövek között átszivárgó silány vízfonalak lettek volna a hatalmas városoknak isteni költők énekelte védő mentői! Mi éjszaki barbárok, kik csak az óriásit tudjuk megbecsülni, csak a Mississippit és Amazont csodáljuk, ezen kis csurgókat semmibe sem vesszük: pedig ki tudná valaha leírni a legcsekélyebb forrás ki nem mondható bájait? Csörgedezzen titokrejtő fák alatt, virágos partok között, vagy fakadjon fehér mészkősziklák odúinak éjéből, buzogjon gyöngyökben, kavicsos fenékből, cseppjein homokszemeket tánczoltatva, mindegyiknek meg van sajátos, kedves vagy komor szépsége. Az egyik a bájos Akis, ki lávasziklákból szökik ki, hol a kyklops el akarta nyelni; a másik az Arethusa nympa, ki a tenger alá úszik, hogy kék fodrait a folyó zavaros vize el ne lepje, a harmadik a szüz

Kyane, ki virágokat fűrészt, melyekkel majd Proserpinát koszorúzza.

Könnyű megérteni a tiszteletet, melylyel a források iránt ama vidékek népei vannak, hol a kiszikkadt föld fölött perzselő ég boltozik. A sivatag határain s az oázokban a fakadó víz igen ritka s azért megbecsülhetetlen értéke annál jobban érezhető. Egyedül a sziklarepedésből kiszivárgó szegényes forrás az, mely az egész néptörzs életéhez szükséges fűvet, veteményt és gyümölcsöt táplálja. Apadjon ki a víz, s a nép — ha nem akar éhen-szomjan meghalni — hazáját kénytelen otthagyni. Az eső-látogatta vidékeken az embernek a forrásokhoz való szeretete a víz bőségével jobban és jobban fogy ugyan, de minden népnek, még a legjobban öntözött vidéket lakónak lelkében is megeléjük a fakadó vizekhez való gyengéd ragaszkodás maradványát. Talán ez az önkénytelen tisztelet az oka, hogy a svájci hegyi lakó nem tekinti a jégár végsarnokából kiömlő iszapos patakot a folyó valódi forrásának; ezt a megtisztelést a csendes forrásnak tartja fenn, melynek tiszta vize valamely szikla aljából vékony fonálként fakad ki. Neki a valódi Rhône nem az, mely a jégárból szökik, hanem az a langyocska csermely, mely néhány száz méternyire a homokmoréna alatt a kövek között csuszamlik el. Ez nem apad el soha, se télen se nyáron, mint a jégből eredő zuhogó; vize vasat tart és ágyának köveit pirosra festi, innét van — ámbár kétes — Rhône (Rotten) neve.

De nem csupán szépségek és hasznuk teszi kedvessé előttünk a forrásokat, hanem egyúttal eredetök titokszerűsége is. Kérdezzük magunktól, honnan jöhet ez a tiszta víz, mily útát járhatott a föld belsejében, mielőtt napfényre bukkant? Hol lehet a kecses nymphea, melyik barlangban tartózkodhatik, melyik hegyormáról szállt alá? Ily kérdés vetődik fel a tudatlan emberben, mikor a forrást nézi, de melyre korántsem felelt meg még a tudós sem. Mennyi tanulmány és mennyi észlelet kell még, hogy egész biztossággal tudjuk követni azt a roppant körutat, melyet a vízcsepp sziklákon, virágokon, folyókon, felhőkön keresztülbolyong?» *) ...

A sajtó alatt levő második kötetből mutatványul a légköri jelenségeket tárgyaló második rész első fejezetének első szakaszát közöljük. Ez így szól:

*) Első kötet, 233—238. lapjain.

«Halál és örök némaság uralkodnék a Földön az atmosphæra nélkül, mely a bolygónak külső burka. Ez az átlátszó, néha láthatatlan gáztömeg mintha a Földhöz sem tartoznék, pedig annak fő, mert legmozgékonyabb eleme s leginkább benne járja körútját az élet. A talajon áll ugyan, de a levegőben és levegőből él ember, állat és növény. Habár nem repül is mint a madár, mégis minden a mi él egyaránt a légkör gyermeke, akár jár, akár csúszik, mászik a földön, akár gyökereit eresztí a termő talajra.

Égi testnek tekintve, a Föld egy magból áll, melyet két folyós rétegzet vesz körül. Szorosabban véve a Föld nevét a mag viseli, ezt pedig azok a sziklarétegek képezik, melyek a lávákat, olvadt fémeket s mindamaz ismeretlen szilárd és nem szilárd anyagok egész tömegét zárják magokba, mely a középet foglalja el. A földgömbnek eme csontvázát a tengerek tükre s a folyók hálózata fűdi s a vízből való burok fölött terül el egy második, még folyósabb gömbölyű réteg. Ez egy roppant szerkezet, melyben az áramlatok és ellenáramlatok folyton keringenek a sarkoktól az egyenlítőhöz s az egyenlítőtől a sarkokhoz, oly szabályossággal, mint az ember tüdejének lélekezése, mikor felváltva levegőt szív magába, azután meg kileheli. Az atmosphæra igazán lélekezete a bolygónak; ha hirtelen elvesztené az őt körülvevő légrétegeket és ha felhagyna rendes szél-lélekezetével lehelni, a Föld nem volna egyéb, mint a világtérben keringő egy holt égi test, ép úgy mint a kísérője, melyről a legtöbb csillagász azt vallja, hogy nincs légbeli burokja.

A könnyűded és átlátszó levegő ugyanazon gázokból van, melyek földgömbünk át nem látszó és szilárd kérgében még nagyobb mennyiségben találhatók. Minden állati és növényi organizmus négy főeleme: az oxigén, nitrogén, hydrogén és szén az atmosphærában is föllelhető: az első kettő mint a levegő alkotó része, a harmadik az oxigénnel vízgőz képében vegyülve s végre a negyedik az állatok leheletében elegyülve s még néhány más gázban is, melyek a növények felbomlásakor képződnek. A természet sarjadékai s a levegőbeli nagy tér mozgó hullámai között folytonos csere foly, melynél fogva a levegő gázai az állatban, a növényben vagy a sziklákban megmegrögződnek, míg az eredeti elemek, melyek egy pillanatra valamely organizmusban vagy a földrétegekben le voltak kötve, ismét megszabadúlnak s újra a légkört gyarapítják.

Állat és növény menten kiveszne kellő táplálék híján, ha a levegőbeli tömegek folytonos mozgása következtében a párák és gázok elegyülése nem folyna szakadatlanul. Ember és állat lassankint önmagát megölné, ha újra beszívná a tüdejéből már kiadott szénsavat, s a növények is odavesznének végre abban az atmoszfærában, melyet túlságos oxigén-tartalommal leveleiken át kileheltek. Szerencsére a légfolyamok, melyek hatalmas spirálisokban csavarodnak a Föld fölszínén, egyaránt összekevernek minden magokkal ragadott gázt, s így útjuk minden pontjára osztják szét az életet. A mérsékelt vidékekre, a hol legsűrűbben laknak az emberek, az oxigént hozzák, melyet a forróövi roppant erdők leheltek ki; ugyanazon erdőknek pedig szénsavat visznek, mely a fákat elteti s mely halála volna az embernek. Sőt mi több, ők föllevenítik magát a földgömböt, a mennyiben a hegyekre óriási mennyiségű párákat hordanak, melyekből források erecskéi képződnek, továbbá hogy a száraz és mindig víz után sóvárgó levegőt a tengereken viszik körül, melyeknek fölszínéről a víz elpárolog. Mint élő organismusban a szív, úgy az atmoszfæra áramlatait támasztó öv is a légóceán közepét foglalja el, s felváltva éjszak és dél felé mozog; így azután az egész levegőtömegben kitáguló és összehúzóódó mozgás alakul, mely megadja a kezdő sebességet a lüktetőerek gyanánt elágazó áramlatoknak, melyek azután a termékenységet a földgömb minden pontjára hordogatják szélyel.

Minden gázmolekula tehát majd le van kötve, majd szabad, de örökön örökké jár az egyik életből ki a másikba be; egymásután mint szél, mint hullám, mint föld, állat vagy növény kicsinysege mellett is a végtelen mozgásnak jelképe. A levegő egy ki nem apadó forrás, melyből lélekzetét veszi minden a mi él, egy szertelen tárlház, melybe utolsó leheletét adja ki minden a mi elhal. A légkör hatása alatt születik és vész oda minden külön szervezet. Az élet ép úgy mint a halál benn van a levegőben, melyet szívunk s a gázzészecskék kicserélése által örökké egyik a másikat követi. Ugyanazokat az elemeket, melyek a fa leveleiből szabadulnak, a szél a most születő gyermek tüdejébe viszi, s a haldoklónak utolsó sóhaja a virágnak pompázó kelyhét szövi majd s kellemes illatát képezi. A szellő, mely gyengéden enyeleg a virágszálakkal, odább viharra válik s gyökerestől tépi ki az élőfát és legénységével

együtt süllyeszti el a hajót. Így a légkör az egyes halálok végtelen láncolata által a földgömb egyetemes életét tartja fenn.

A nagy levegőtenger, mely hullámainak örökös körútjával az óceánhoz hasonlít, korántsines egy minden oldalról határolt medenczébe zárva mint a víz. Részecskéi mindenüvé beférkőznek, egyik pórusból a másikba, behatolnak a Föld méhébe, hol a lávák ömlését okozzák, be a tengernek mélységébe, hol számtalan állatkák testeiben megrögződnek. Szüntelen szakadatlan jár-kei a levegő, hullámain magával ragadva mind a könnyű testeket, melyek nincsenek a talajhoz kötve. Felkapja a tűzhányó kráteréből a hamut s leejti a földgömbnek egy más pontján, talán sok száz vagy ezer kilométerrel odább; forgóiban milliárd számra viszi magával az apró cseprő állatkákat vagy a virágpor-fellegeket, melyek az óceánon áthaladva, elvesző por alakjában hullanak alá. Magát a tengert is elhordogatja felhők és egyéb légköri tűnemény alakjában s elosztja azt a földségek minden pontjára; megrakódik elektromos áramlatokkal és azután sarkfény vagy villám képében szabadul meg tőlük. Ő a nagy járómű, melyen általános körútjokat járák az elemek, melyekből a Föld szilárd kérge és a víztömeg és a szerves testek állanak.

«Kicsiny ez a világ» mondá Kolumbus; de leginkább a távolságokat eltüntető levegőnek köszönhetjük, hogy megkisebbedett a földgömb. Bárhány métert vagy kilométert fut is keresztül a mag, a földgömbnek ez a pontja a hol lehull, nem igen távol esik az anyanövénytől. A Földközi tenger éjszakai partjai közel esnek Afrika nagy sivatagjaihoz, melyekről por-szemeket hord rájuk a sirocco; így mondhatjuk, hogy Brazília partjai is, melyek felé a passzátszelek fújnak, szomszédosok a távol Azóri és Kanári szigetekkel. A világnak mindazon részei, melyeket a levegőbeli áramlatok összefűznek, ilyformán közel szomszédosokká lesznek, ha nem is a földön kúszó lényekre, legalább azokra nézve, melyek a levegő szárnyain költöznek. A levegőbeli tömegek folytonos cserélkezése által a Föld szilárd magván valamennyi vidék egymás közelébe esik, az ellentétek egybeolvadnak s az összhang áll elő mind a termékek és az éghajlatok között, mind a természet általános ábrázatában.

A szelek hatalmas geologiai tényezők is. Így némely vidék légáramlatai egész porfelhőket hordanak, melyek időjártán nagy területeket vagy terméketlenné, vagy termékenynyé tehet-

nek, az által, hogy vagy a termőtalajt meddő réteggel borítják, vagy pedig a földet úgy keverik, hogy jóvá leszen. A Nilus partjain a sivatag homokjának, melyet a szél a folyó kövér iszapjába kever, hozzájárul a talaj csodálatos termő erejéhez, míg a nedvesség nélkül szükölködő szomszéd lapályokon elborítja a növényeket és a talajt alkalmatlanná teszi a termésre. Egyebüttl, különösen pedig a tenger alacsony partjain, a szél a mezők fölött homokos dombokat jártat, melyek elrekesztik a patakok folyását s a tölcseértorkolatok vizét lassankint a kontinensek lejtőire szorítják hátra.

Némely helyüttl a levegőáramlás időnként még a tenger színvonalát is megváltoztatja; fúvásával a hullámoknak útját állja, vagy pedig nekiveti őket a partoknak s így felváltva kiszáritja a feneket vagy pedig vészes árvizeket okoz. A sarkbeli vidékek szele, mely nagy hevesen száll le Éjszak-Amerikán keresztül a Mexikói öbölre, néha három, de még négy egymásután való dagályt is visszatartogat; később azután ezek mind együttesen egy tájtékos tömegben térvén meg, egész szigeteket söpörnek el Louisiana és Texas alacsony partjain. Ép így mikor a La-Plata nagy tölcseértorkolatán a pampero, vagyis a délnyugati szél fú, néha alig egy fél nap alatt vagy 4 sőt 6 méterrel is megapad a víz, s a Buenos-Ayres révén lebegő hajók az iszapban feneklenek meg. *)

De evvel még nincs vége. A szél a part alakját is megváltoztatja, mert hiszen tőle kapják lököerejüket a háborgó tenger hullámai, melyeknek oly nagy részök van a partok idomításában. Így a Rhône nagy ága délkeleti irányát talán a mistralnak köszönheti, mely a Cevennekről száll alá. A mi a Mississippi deltáját illeti, annak külső körvonalaít valószínűleg az itt uralkodó délkeleti musszon alakítgatja; az úgynevezett déli torkot, mely épen az uralkodó szél irányában nyílik, majdnem egészen eltorlasztja az iszapptöltés, melyet a háborgó tenger a folyáson keresztül rakott. A Mississipinek legtöbb vizet hömpölygető két ága közül az egyik délnyugatnak, a másik éjszakkeletnek tart, vagyis mindegyikök derékszöget képez a délkeleti musszonnal. A légáramlat hatalmas lehellete okozza

*) Fitz-Roy. *Adventure and Beagle*, II. kötet függeléke, 89. lap.

talán, hogy a Mississippi hosszú félszigetei úgy terülnek el a vízen, mint valami elsülyedt nagy fának az ágai. *)

De a szelek geologiai munkája mégis leginkább közvetett módon foly, még pedig vagy a kontinensek nedvességének elpárolgatása, vagy nagy víztömegek odaszállítása által. A korszakok lefolyása alatt a földségek és tengerek körvonalai folytonosan változtak, s ezen lassankint való módosulásoknál fogva maguknak a szeleknek is hasonlóan kellett változniuk. Némelyek vízpárákkal rakódtak meg, s a felhők, melyeket hordanak, folyók és tavak alakjában csapódtak le a földségek középebe. Más levegőbeli áramlatok javarészből elvesztették nedvességüket, azután a beltengereken áthaladva elnyelték vizöket, úgyszólván kiszivattyúzták, s nyomukban száraz sivatagokká lettek a mosolygó mezőségek. Kétség sem fér hozzá, hogy a szelek szárítják ki mostanában Dél-Afrika vidékeit, a Fokgyarmat, Natal és a Válon túli ország területeit; ők voltak a nagy tényezők Közép-Ázsia kiszáritásának nagy munkájában is; ők itták fel azokat a nagy vízsíkokat, melyek hajdan a Fekete tenger-től a Káspi tóig s az Aral tótól az Obi öbölíig terültek el, s e hajdani Földközi tenger helyén sósivatagokat hagytak hátra. **)

A Föld és a nagy világtérben bolygó testek közt folyó anyagszere is a légkör közbenjárásával történik. Mikor valami meteorkő mint holmi szertelen kilőtt golyó a világtéren keresztül jön s a Földet körülövedző külső légrétegekkel találkozik, azonnal lángba borul s szétrobban vagy egészen vagy csak a felszínén, lehámolva szétrobbanása közben néhány darabot a Földre lövel s maga után hosszú fénysávot hagy, hasonlót a tűzbarázdához. Az ellentállás következtében, melyet az atmoszféra az idegen égi testnek útjába vet, a földgömb ilyformán minden esztendőben gazdagodik a világtér mélységéről hozott anyagokkal. Sőt mi több, a légrétegek, melyeken a hanghullámok terjednek, a fény- és hőrezgéseknek is vivői. Ha ez a burokja nem volna, a Föld a felszínén legott megfagyna, teljes sötétségben keringne a világtérben; de mikor a légkör a Nap-

*) Humphreys and Abbot: *Report on the Mississippi river*, 450. lap.

**) Maury: *Geography of the Sea*.

tól kibocsátott világító hősugarakat áteresztí, másfelől felfogja a Földről a világ térbe kiáradó sötét sugaraknak nagy részét. Innét van, hogy a Föld megtarthatta rendes hőmérsékletét s hogy az élet színhelyévé lehetett.

Az atmosphaera, mely a bolygón a mozgást mind ama cserefolyamatok által föntartja, melyeknek ő a közös hordozója, egyúttal a nagy közvetítő is, mely által a természet a csodálatos színeket kapja, melyek szépítik. A kék sugarak visszaverődésétől van, hogy az égboltozat és a szemkör távolságos magaslatai ama szép azúros színezetet kapják, mely a helyek magasságával, az atmosphaera ritkaságával és a vízpárák bőségével fokozódik. A légrétegeken ferdén átlövelt piros fénysugarak megtörésétől van az, hogy a Nap reggelenként előre bejelentí megérkezését, előbb a szürkület szöke derengésétől, később a hajnal fényárjától, s hogy maga is megjelenik fölkelésének csillagászati ideje előtt; hasonló tünemény az oka, hogy este látszólag lassítja letűnését a láthatár alá, s hogy mikor már lebukott, még jó ideig az alkonyat biborával festi a mennyboltot. Ha nem volna a Földnek ez a gázból való burkolata, soha sem látnók eme változatos fényjátékokat, a színek eme változatos harmoniáját, a színárnyalatok e fokokonkint egymásba olvadó kedves átmeneteit, melyek reggel és estve csodagyönyörű szépségét teszik. A tüzetes meteorológiai munkák terjedelmesen írják le a levegőnek mindezen sok fényes tüneményét, a szivárványt, a Hold- és Nap-udvarokat, a melléknapokat s az Alpeselek havát és jegét rózsásra festő csodálatos jelenségét, a mit a francia «illumination»-nak, a német «Alpglühen»-nek nevez, mely még húsz percczel azután is látszik, mikor a Nap már lenyugodott. Széles e világban nincs oly szép, mint ez a tünemény, mely azon ellentétből foly, mely az alsó s már árnyékban levő meredekségek s a magas csúcsok között van, melyeket a világ térben lebegő páráktól visszavetett napsugarak még megvilágítanak. Mikor az Aiguille-Vertet és a Mont-Blanc szomszédjait már fátyol fűdi, ez a haván csillogó világosságtól úgyszólván átszelleműl. Azt hinné az ember, hogy valami különös idegen test jutott a Földre; azután a láng hirtelen elalszik, a ragyogó színek eltűnnek, hogy helyet adjanak egy valóban halálszerűnek mondható ábrázatnak; mert az emberi arcznak az élet és halál közti különbségét semmi sem közelíti

meg annyira, mint a magas hegyeken a nap világosságának ezen átmenete az éjnek árnyékába. *)

Egy másik különös optikai tünemény a délibáb, mely az atmoszférán áthaladó fénysugarak eltéréséből ered. Mikor a Nap igen fölmelegíti a Föld felszínét, az alsó légrétegek kitágulnak s gyakran könnyebbek lesznek, mint a fölöttük levők. Ha ilyenkor szél loboza a levegőt, ide-oda lebegve mint magas kéményből emelkedő füstfelleg száll fel s ezen gőz mögött remegni látszanak a szemlélt tárgyak körvonalai; ha az atmoszférában szélesend uralkodik, akkor a sűrűbb rétegekben fürdő valamennyi test a ritkább légrétegekben visszatükröződik mint valami víztükrőben s a képek kettős alakban mutatkoznak: innét az «espejo» (tükör) szó, a minek a dél-amerikai népek a délibábot nevezik. A meztelen sivatag közepén, száz meg száz kilométernyire minden pataktól, a cserjék, a sziklák mint valami forrás medenczében tükröződnek; künn a tengeren a partvidékek, a hajók, az úszójelek hasonmása mintegy más tengeren látszik; sőt városainknak nagy térein is, mikor a forró Nap oda süt, a szobrok néha mintha kristályos vízben fürösztének lábukat s kedves alakjaikat. Ez az optikai csalódás, mely még városainkba is elviszi a nem létező tárgyak képeit, Itália «Fata morganá»-ja, a magyar Alföld «csalfa tündére» a Delibáb, Hindusztán lapályain «a gazella szomja». Messziről zöldellő oázokat és csörgedező vizeket mutat a fáradt utazóknak, kik azon helyt, hol a csalóka kép csilámlik, csak meztelen kopárságot, szomjat s talán halált lelnek. Arábia lapályain a mezőség minden nap roppant tóvá látszik átváltozni. Mennél jobban sülyed alá a Nap, annál jobban távolodik a bűvös vízszik, azután egészen eltűnik, hogy másnap egy vagy két órával déltáj előtt ismét feltűnjék.**) Leginkább tavasz és őszi idején mutatkozik a melegöví országokban, különösen Egyiptomban, tisztán a délibáb, mert az évnek ezen időszakában az egy helyütt hideg és a kivételes melegtől másutt felhevített és különféle képen egymásfélő rakódott levegőrétegek hőmérséklete leginkább különbözik.

*) Necker de Saussure. *Annales des Chimie et de Physique*, 1839. Ball. *Peaks, Passes and Glaciers*.

**) Palgrave. *Une Année de voyage dans l'Arabie centrale*, angolból fordította Jonveaux.

A visszaverődés tüneményét majdnem mindig oldalmozgások kísérik, melyek látszólagosan a tárgyak állóhelyét megváltoztatják, ép úgy mint a különböző vastagságú üveglemezek: ilyenkor a távolságos testektől jobbra és balra különféle alakú tömegeket látunk elválni s a levegőben furcsa módon lebegni, megöregbítve vagy kisebbitve a tükrözés által, de a legtöbb kép közvetlenül azon tárgyak fölött latszik, melyek őket visszatükrözik. Ezen jelenségek legfurcsábbak a sarkbeli tengerekben, melyek amúgy is a legkülönösebb alakú jégtuskókkal és jég-hegyekkel vannak behintve. A tengerből csúcsok, bütök, taréjok, kikönyöklő párkányok meredeznek, melyek egymástól majd elválnak, majd meg egyesülnek, s melyek egyszer csak eltűnnek s azután újból felbuknak. Sehol a világon nem látni csodálatosabb szemfényvesztő képeket. A mi pedig ama tündéri jeleneteket illeti, melyeket a délibáb az utazók elébe állítólag varázsol, mikor nekik pálmaerdőket, oszlopcsarnokos templomokat, elvonuló hadsereget, ünnepet ülő népségeket mutat, azok valószínűleg javarészből lázsugalta képek. Perzselő nap alatt, égető légkörben, fehérítő lapályokon, melyek a fényt és a meleget visszavetik, a fej elbódul, a képzelet túlcsapong s a szem csak káprázatos alakokat lát.»

Azt hiszem, e mutatványok elégségesek arra, hogy az olvasó Reclus tárgyalási modorát megérthesse, s hogy őt az egész munka megszerzésére és elolvasására rábírják. — Még csak azt kell megjegyeznem, hogy a második kötet is a negyedik kiadás szerint fordított; ez ugyan eredetiben még nem jelent meg, de a párisi kiadó, Hachette, a szerző által a harmadik kiadáson tett összes javításokat és toldásokat, melyek elég számosak s mindig a legújabb vizsgálódások eredményeit magokban foglalják, a magyar fordítás számára megküldte.

HUNFALVY JÁNOS.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

(Bartók *Legszebbje* és Csiky *Proletárjai*.)

A nemzeti színház újabb eredeti színművei közül kettő igényli különösebben figyelmünket: Bartók *Legszebbje* *) és Csiky *Proletárjai*, **) nem mintha értékre és hatásra nézve egyenlők volnának, hanem mert mind két mű egyaránt képviselője dramaturgiai mozgalmaink két különböző irányának. Bartók egészen azon irányhoz csatlakozott, a melyet ezelőtt néhány évvel Rákosi és Dóczy kezdeményeztek s melyet már-már magát túléltnék hittünk; Csiky ellenben, a ki első művét szintén e szellemben írta, legújabb művében hátat fordított a költött görög és spanyol világ képtelen meséinek s a magyar társadalom rajzához fogott, mint egykor Kisfaludy Károly és Szigligeti.

Bartók nem ez első drámai kísérletével lép először a közönség elébe. Mint lyrai és satirai költő már évek óta ismert. Az *Üstökösben* Jókai védszárnyai alatt növekedett föl s mint a Tiszapárt híve kiméretlenül gúnyolta a Deákpártot, majd a szélső baloldalhoz ment át s a *Bolond Istókot* alapítva, kettőzött hévvel döntögette hajdani bálványait. Tehetsége és féktelensége egyaránt elősegítették hatását. Általában véve jól versel s bár szerelmi lyrája könnyen dagályba téved vagy pusztta játékká fajúl, de egy-egy hazafi felindulásnak néha erélyes kifejezést tud adni. A satirai eret bajos volna elvitatni tőle, de az még kétségtelenebb, hogy hajlik a pasquil felé, a mennyiben örömet foglalkozik a magánviszonyokkal s minden mende-mondát, rágalmat készpénz gyanánt vesz. A férfiasb satira nem tud kifejlődni benne részint sekélyes műveltsége, részint diákos vásottsága miatt; a nemesebb felindulás finom gúnya vagy az érzelmesség humora bizonyos vad indulatosságba fulad

*) *A legszebb.* Vigjáték három fölvonásban. Írta Bartók Lajos. Buda-Pest. 1880. Franklin-Társulat. Először adatott a nemzeti színházban 1879. december 21-én.

**) *A proletárok.* Színmű négy fölvonásban. Írta Csiky Gergely. Nyomtatásban még nem jelent meg. Először adatott 1880. január 23-án.

nála. S e hangulat nem is épen őszinte; minden esetre egy jó adag affectatio vegyül bele. Mi legalább azt tartjuk, hogyha Bartók hiszi is mindazt, a mit ír, semmi esetre sem érzi oly mélyen mint a hogy velünk el akarná hitetni. Erre vígjátéka is némi bizonyíték.

Egy költő, a ki annyira el van telve a magyar politikai, társadalmi és irodalmi élet visszásságai, sőt bünei gyűlöletével, a kinek keserősége majdnem a dühig emelkedik, ha vígjátékot ír, bizonyosan ez életből veszi tárgyát, alapeszméjét, ez élet komikai alakjait viszi színpadra, hogy mindazt, a mi szíven fekszik s a mit eddig gúnyos epigrammban, személyeskedő torzképben s élczes ötletben öntött ki, most eszményítve egy költői cselekvényben tárja a közönség elébe. Oh nem! Legalább Bartók nem így tett. Költőietlennek találta a jelent s a múltba menekült, szűk volt neki Magyarország és Lesbos szigetére vándorolt. De talán mindezt csak azért tette, hogy, mint a XVIII-dik század francia regényírói, idegen mese leple alatt saját hazája viszonyait annál szabadabban rajzolja? Teljességgel nem. Bartók a görög világból egy igen hideg szerelmi tréfát tár előnkbe és semmi mást. Bizonyára nem akarta, hogy szerelmi tréfája hidegen hagyjon bennünket. Ebben teljesen ártatlan, de nem méltán kérdehetjük-e: egy magyar satíraíró nem választhatott volna-e magának méltóbb tárgyat; vajon a magyar társadalom visszásságai annyira szíven fekszenek-e, mint a hogy lapjában hirdeti; vajon hihetünk-e teljesen szenvedélyes gúnya őszinteségében?

Mi régóta követeljük regény- és vígjátékíróinktól a magyar társadalom rajzát. Erős szemrehányásokat nyertünk felettől: mi önkényesen korlátozni akarjuk a költő szabadságát, megfosztjuk legkölteibb tárgyaitól s az általános emberit alárendeljük az esetleges nemzetinek. Isten mentsen, hogy bármilyenű szabadságot korlátozni akarjunk, azonban minden szabadságnak megvan a maga természetes korlátja. A költőiség nem annyira a tárgytól függ, mint inkább magától a költőtől, s az általános emberi legtermészetesebben egyéni és nemzeti formákban nyilatkozik. Általában e kérdést nem a költő, sem a kritikus önkénye dönti el, hanem a drámai műfajok lényeges sajátosságai s a történeti fejlődés tanulsága.

A tragédia kedveli a múltat: a monda és történelem homályát, hogy nagyíthassa alakjai körvonalait s így fensége-

sebb hatást tehessen; a komédia a jelenhez ragaszkodik, mely mindig törpébbnek tetszik a múltnál, a mindennapi élet zajába merül, mert hatásának egy jó része az uralkodó erkölcsökön és szokásokon sarkallik. De mindkettő élénk kifejezése korának és nemzetének tárgyban és szellemben egyaránt. A görög hős mondájából merítette tragédiáit s társadalmi élete eseményeiből vígjátékait. A római, a kinek mythológiája, hősmondája, költészete s egész műveltsége oly szoros kapcsolatban volt a göröggel, szintén követte e példát. A keresztyén költészet más nemű fejlődést mutat a nélkül, hogy megváltoztatná a drámai költészet némely lényeges sajátságait. Midőn a középkor végén a renaissance a keresztyén polgárosodás egyik lényeges elemévé válik s a mysteriumok tragédiákká, a moralitások és közbeszótt tréfák vígjátékokká kezdenek átalakulni, a nemzeti elem félig-meddig háttérbe látszik szorulni, különösen a francziáknál. Corneille, Racine és követők a görög tragédiák tárgyait dolgozták föl, előszeretettel fordultak a római történelemhez s azt hitték, hogy a hazájok mondáinak és történelmének földolgozása ellenkezik a tragédia fönségével. De mindamellett francziák maradtak s egész gondolat- és érzésviláguk a renaissance érintésére fejedező francia szellem lüktetése. Molière vígjátékaiban még határozottabban a francia társadalom rajzolója s az általános emberi és nemzeti, a tipikai és egyéni a legösszhangzóbban olvadnak össze műveiben. Calderon egészen spanyol tárgyban és szellemben s a catholikus világnézet képviselője. Shakspeare, a protestans Anglia költője, szintén előszeretettel fordult hazája mondáihoz és történelméhez, de épen úgy földolgozta a klasszikai kor mondáit és történelmét, mint a közép- és újkor némely elbeszélést. A XVIII-ik században a jelen felé kezdett hajlani a tragédia, mind Angol-, mind Francia-, mind Németországon; vesztett ugyan fönségéből, de nyert életelebenségben, szemben a kimerült klassicizmussal. Diderot, Lessing, de különösen Schiller kitünő képviselői ez új iránynak. A vígjáték is át-átcsapott koronkint a múltba, de legnagyobb sikereit folyvást a jelennek köszönhetette.

A XIX-ik század előttünk áll forrongó politikai, társadalmi és irodalmi irányjaival, nemzeti erős érzésével és történeti tisztultabb látkörével. Nemcsak a tudomány szélesbítette határait, hanem a költészet is; új műfajokat élesztett föl vagy teremtett, a melyeknek semmi köze a klasszikai hagyományok-

kal. Különösen a regény indult nagy fejlődésnek, e félig költői, félig prózai műfaj, a mely leginkább megfelel az újabb kor ízlésének. A drámai költészet érezte mindezek hatását. Az angol regény társadalmi és történeti rajzai új tárgyakat kölcsönöztek a drámának. Franciaországban háttérbe szorult a klasszicizmus az új romanticizmus támadásaira; a német költészetben Schiller és Gœthe törekvései, a kik egy új klasszicizmust akartak megalapítani, nem találtak viszhangra, sőt a német romanticizmus keresztyén-germán hevében egész középkori álmadozásba merült, a melyet a politikai és társadalmi küzdelmek zaja csakhamar oszlatni kezdett. De a mozgalmak és változások közepett is a tragédia hű maradt eredetéhez. A tragédia termőföldje maig is a monda és a történelem s bár a jelenből gyakrabban veszi tárgyait mint régebben, de ha a szenvedélyek kiváló erejével nem tudja pótolni azt a fõnséget, melyet az idők homálya s a nagyobbszerû viszonyok kölcsönöznek, örömetst válik középfajú drámává s a különbözõ elemeket õszhangzatosan igyekszik összeolvasztani, mint a régibb e fajta mûvek. A vígjáték néha visszaszáll ugyan a múltba egy-egy történeti adoma vagy monda földolgozása végett, de fõleg most is a jelen élet visszásságaiból táplálkozik. A mi a tárgyakat illeti, a nemzeti elem majd minden nemzet költészetében túlnyomóságra emelkedett; az újabb kor drámaírói épen nem követik a francia klasszicizmus megalapítóit, de mindamellett nem egyszer örömetst fordulnak a görög, római és az újabb történelem egy-egy tragikai érdekû mozzanatához. A vígjáték ritkábban vesz fel idegen tárgyat, legfeljebb egy-egy mélyebb értelmû alapeszme vagy rendkívül érdekes mese kedvéért vagy azért burkolózik idegen lepelbe, hogy annál szabadabban rajzollhassa hazája némely kényes természetû viszonyait.

Íme az idők tanúsága, melyet se tagadni, se hibáztatni nem akarunk. Épen nem kívánjuk megszorítani azt a költői szabadságot, melyet a geniusz sikere kivívott s a gyakorlat folytonossága megszentelt. Nem hibáztatjuk a magyar költõt, ha egyszer-másszor egy-egy idegen tárgyú tragédiát vagy vígjátékot ír, mert képzelmet megragadta a régi vagy újabb történelem egy-egy nagy alakja, vagy új leleményre serkentette egy-egy klasszicai, közép- vagy újkori adoma, elbeszélés. Mi szívesen üdvözljük az ily kísérleteket, mert a költői ihlet mindig tiszteletreméltó. De vajon a kivétel váljék-e szabálylyá?

Vajon türjük-e, hogy mintegy hirdessék drámaíróink: a magyar történelem és társadalom nem nyújt költői anyagot, forduljunk külföldre, kalandozzuk be Európát s árasztjuk el a nemzeti színpadot idegen népek és viszonyok rajzaival? Drámaíróink a külföldi költők példájára hivatkoznak. De vajon túlnyomó-e azoknál az idegen tárgy s ha idegen tárgyhöz nyúlnak nem nemzetök ízlése szerint dolgozzák-e föl? Tapasztalunk-e ilyesmit a mi külföldieskedő drámaíróinknál? S vajon a legkitünőbb külföldi drámaírók azért fordulnak-e idegen tárgyakhoz, mert az idegen tárgy elsőséget érdemel, vagy mert valamely idegen monda, elbeszélés vagy történelmi esemény megragadta képzelőmőket? Vajon ugyanazt teszik-e, a mit a mi drámaíróink, a kik nem idegen hagyományt dolgoznak fel a mi számunkra, hanem itthon költött meséjüknek keresnek idegen országot? Ez az, a mit mi leginkább hibáztatunk, ez az, a miért az egész irányt hajlandók vagyunk elítélni.

Bartók *Legszebbje* oly kevésbé alapszik valamely történeti vagy mondai hagyományon, mint Rákosi *Szerelmem iskolája*, Dóczy *Csókjá* és Csiky *Jóslata*. Mind itthon költött mesék, a képzelem szabad szülöttei, s csak azért menekültek Spanyol- vagy Görögországba, hogy minél szabadabban csaponghassanak. De ez a csapongás mindinkább vesztí újonsági ingerét s kezd vergődéssé válni. Bartók vígjátéka már sokkal kevesebb sikert tudott kivívni, mint társai. Igaz, a külső körülmények sem kedveztek neki annyira, mint a Dóczyénak vagy Csikyének, de az is igaz, hogy kevesebb drámai vagy komikai érdeket nyújtott, mint emezek. A Bartók cselekvénye is zavaros és nehezen felfogható, mint társaié, de ezekben legalább megakad egy-egy színpadilag hatásos jelenet; a jellemrajz itt is bábok rángatása, de kevésbbé színpadi s inkább elmosódó báboké. Bartók nemcsak cselekvényben és jellemrajzban követi drámánk új irányát, hanem stílusban is. Az elmés és mesterkélt beszédmód az ő vígjátékainak is egyik főjellemvonása. Euphuismussal beszél itt mindenki és minden alkalommal, de míg amazoknál egy-egy lyrai ömlengést vagy elmés szóváltást a helyzet fordulata kiemel és hatásossá tesz, addig Bartók színpadon írt helyei épen a kevésbbé drámai vagy épen henye jelene-tek. Azonban azt meg kell adni, hogy Bartók nyelve magyarsabb, mint a Dóczyé, a ki gyakran idegenszerű, és erőteljesebb, mint a Csikyé, a ki simább ugyan, de áradozóbb s hajlik a

közhelyekhez. Bartóknál is találhatni egy-egy nyelvhibát, mint például:

Ah, ily gyanúra
Hogy meg nem ütközl . . . (36. lap.)
A böles nevet
Hivságos embertársai *felett* . . . (55 lap.)
Van-e így eltelve? . . . (124. lap) stb.;

jambusaiba is nem egyszer vegyül trochæus, például:

Erre tanítsz bölcsesség madara . . . (52. lap.)
Sárga kalász füződött . . . (156. lap.)
Meggyökereztek rohanó lábaim . . . (156. lap.) stb.;

néhol böbeszédűségbe is téved, különösen midőn Oxylos az archon előtt oly kevésbé bölcsen, mint elmésen magyarázza meg a Pluto és Aristoteles közti különbséget vagy otthon eléggé unalmas monologokat tart. De általában véve Bartók nyelve és verselese méltánylatot érdemel; tudna írni, csak nem igen van a mit megírjon.

A vígjáték expositiója is hasonlít társaiéhoz. A mit Rákosi *Aesopus*ában a király parancsára minden nőtlen embernek egy pár nap alatt meg kell házasodni; a mint Dóczy *Csókjában* senkinek sem szabad csókolózni a királyi udvarban; a mint Csiky *Jóslatában* bizonyos nőknek húsz év alatt két ikerleányt s három nem ikerleányt kell szülniök s közülök négynek Apolló ünnepén férjhez kell menniök: úgy itt is az archon fiának, Myrsilosnak, meg kell házasodni, nőül vennie a a szépség versenyünnepén győztes leányt, tudniillik a kit a bírák «a legfenköltebb szívtől lelkesült legszebb leánynak» ítélnek. A versenybírák régebb fiatal emberek voltak, de most az archon, minthogy a fiatalság megromlott, három éltés tanácsosára ruházza a bírói tisztet s meghagyja nekik, hogy a verseny napjáig titkolják tisztöket, valamint azt is, hogy a győztes leányt fiának szánta. De ha már változtatott az archon a régi szokáson, miért bízta meg a bírósággal épen azt a három tanácsosát, a kikről keveset tart, a kiknek tanácsát mellözi, a kik közül egyik, Menander, papucshős, a másik, Dioméd, a kicsapongás és pazar költés hírében áll, a harmadik pedig, Oxylos, a philosoph, oly együgyű, hogy az archon fiának egy tánczosnővel való összeházasítását javasolja? Az archon ily körül-

mények között sokkal inkább magát tehetette volna bírónak vagy legalább magának tarthatta volna fenn az ítélet megerősítését. Ezt inkább elhittük volna, de akkor összeomlott volna, a vígjáték egész alapja. Általában az új iskola vígjátékírói képtelenek a cselekvényt úgy megindítani, hogy egy pár szerencsés vonással illúzióba ringassák a közönséget; pedig ez a fődolog, ha eleinte hitetni tudunk, később a kevésbbé hihetőt is könnyebben elhitetjük.

Minden esetre jobban tesz vala a szerző, ha az archon tanácsosait kevésbbé nyomorúttaknak festi. Ha egyik vitéz katona, a másik derék jogtudós, a harmadik híres philosoph s a király ragaszkodván hozzájuk, épen e tulajdonaiknál fogva mindenre alkalmasoknak hiszi őket, mind maga komikaibb helyzetbe jut, mind a bírák megtántorodása komikaibb összeütközésekre adhat alkalmat. Így e haszontalan emberek elcsábításában kevés komikum nyilatkozhatik. Tüstént kifecsegi a király szándékát hol félig, hol egészen s Corinna, egy hætera, csakhamar a maga részére hódíja mindnyájokat: Diomédot, a ki különben is kedvese, Oxylost, a kit szintén szerelmével biztat s egyszersmind azt igéri neki, a mit Diomédnak is megígért, hogy mint az archon menyje, sokat meg fog tenni érdekében, és végre Menandert, a kinek pártfogását neje által nyeri meg. Ezzel telik el az egész második fölvonás, de a mű érdekesebb és tulajdonképi bonyodalma a harmadik fölvonásban kezdődik, midőn Arion, Menander fia lép az előtérbe, a ki Mellittát szereti, egy jövevény phrygiai harczos leányát, de a kinek hajlama szülői ellenkezésével találkozik. De vajon miért ellenzik Arion szülői e viszonyt? Leginkább úri gögből, bár az archon kinyilatkoztatta, hogy Melitta egyrangú a többi benszült leányokkal s pályázhat a szépség versenyén:

Ha atyja országunkért harczola,
Kevesbet, mint hazát nem adhatunk
E lánynak. Jog szerint fölvetetik.

Ha Melitta az archon menyje is lehet, bizony Menander is elfogadhatja annak; így társadalmi állása nem ok az ellenzésre, mely különben sem látszik oly erősnek, hogy a fiu más úton le ne győzhetné. Valóban ha Menander annyira, szabadulni akarna a jövevény leánytól, mint versenybíró, Corinna helyett őt pártolná s a legtisztességesebb módon túladhathatna rajta.

Egyebiránt Bartók görög társadalma csodálatos társadalom: egy phrygiai leány, a kinek atyja vérét ontotta Mytilénéért, nem méltó egy mytiléni tanácsos fiához, de egy hætara vagy még ennél is rosszabb, egy Corinna, a kinek ruhaszámláit Dioméd fizeti, éppen megilleti az archon fiát. A tanácsosok azt hiszik, hogy ítéletökön senki sem fog megbotránkozni, legkevésbbé az archon. Boldog görögök, a kiknek minden szabad, boldogtalan magyar közönség, hogy veled ily dolgokat akarnak elhíttetni a nemzeti színházban.

Arion mindent elkövet, hogy kedvese győzzön a szépség versenyén. A szemérmes leányt reá veszi a versenyre, elhurcolja a bírákhoz szavazatkoldulás végett, bár ismerve a viszályokat, tudhatná, hogy mindez haszontalan s nem annyira a bírák megvesztegetésére, mint megbuktatására kellene törekednie. Oxylosnak, bár megígéri neki a pártolást, esze ágában sincs ígéretének megtartása s Arion, a philosophi gazdasszonyával, Dókiával, együtt kihallgatja, hogy Corinna hogyan csábítja a maga részére mind a három bírót. Ebből az következnek, hogy Arion tette buzduljon s bevádolja a megvesztegetett bírakat. Később eszibe is jut, hogy ezt kell tennie, de most nem gondol, nem tesz semmit, hanem helyette gondol és tesz Dókia valami olyast, a mit éppen nem várunk tőle. Összeszedi mindazon ékszer-ajándékot, melyeket Oxylos a versenyző nőtől kapott s indul az archonhoz bevádolni urát. Mi ragadja őt e lépésre? Fölháborodik Oxylos jellemtelenségén s némi rokonszenvet érez Melitta iránt. De vajon, mint régi gazdasszony, csak most tapasztalja-e, hogy ura megvesztegethető s vajon Melitta iránt ébredt futó rokonszenve oly erős-e, hogy érette mind maga, mind ura jövőjét oly könnyen koczára tegye? Ha Dókia Oxylosnak nemcsak gazdasszonya, hanem annál több, régi szeretője, a ki látva, hogy ura Corinnába boldult, feltékenynyé lesz, teljesen értenők mindent koczázató fölgerjedését. De ez igen természetes indok lett volna s az új drámai iskola köznapinak, költőietlennek tartja mindazt, a mi természetes. Azonban Bartók ezzel meg nem elégedve, még nagyobb természetlenségbe tévedt, midőn, hogy tovább bonyolíthasson, csavar egyet Corinna szívgépezetén s egy egészen új leányt állít előnkbe, gondolván, hogy a fiatal nők még könnyebben változnak, mint a vének.

Oxylos ugyanis észrevéven a tolvajságot, azt hiszi, hogy

Arion lopta meg s az ékszer-ajándékokkal akarja támogatni vádját az archon előtt. Fölkeresi bírótársait s elmondja nekik, hogy mily veszély fenyegeti mindnyájokat. Ezt csak úgy lehetne elfordítani, ha fölfedik Arionnak a titkot s megértetik vele, hogy Melitta győzelme a versenyen reá nézve veszély, mert ez esetben elveszti őt, azért ne vádaskodjék az archon előtt s ne gátolja Corinna sikerét. Társai nem hallgatnak reá s Corinnát bízzák meg az ügy rendbehozásával, a ki arra különben is ajánlkozik. Azonban Corinna nem sokat gondol velők, egészen más jár a fejében; hogy s hogy nem beleszeret Arionba, a ki hajdan udvarlója volt, vissza akarja őt csábítani, szerelmet vall neki s midőn ez visszautasítja, dül-fül, visszalép a versenytől, hogy Melitta legyen a győztes s neki maradjon Arion. Mi idézte elő ezt a nagy változást Corinnában? Mi oly kevésbé tudjuk, mint maga a szerző. Corinna nemcsak úgy lép föl a mű elején mint egy szép és kaczer hölgy, pedig a vígjáték bonyolalma csak ezt kívánná, hanem mint Dioméd kitarzott kedvese, a ki csak azért akar győzni a szépség versenyén, hogy az archonfi neje legyen, kielégíthesse dicsvágyát és fényűző hajlamait, a ki, mint maga mondja, férjhez menne az öreg archonhoz is, csakhogy uralkodhassék. Epen azért egész következetesen mindent elkövet a versenykoszorú elnyerhetéséért. Kaczerkodik épen nem finom módon Oxylossal, a míg elbolondítja, hizeleg Menander nejének, hogy általa férjére hathasson, s midőn veszély fenyegeti szövetségeseit, megmentésükre vállalkozik. S im egyszerre csak elfordul tőlök, s oly szenvedélyesen kezd szeretni, a hogy egy üres szív nem képes és szerelméért annyira kész feláldozni mindent, a mi eddig élte czélja volt, hogy azt kell hinnünk: vagy eddig tettetett vagy most tettet. Az emberi szív nagy változáson mehet át életben és drámában, de ennek csirája mindig megvan benne, úgy annyira, hogy az nem is változás, mint inkább lassúbb vagy gyorsabb fejlődés. Ha a költő ezt képtelen rajzolni, csak bábokat rángat. Valóban Bartók Corinnája épen oly érthetetlen, mint a görög társadalom, melyben játszatja. De lássuk a mese végét. Arion csakugyan bevádolja a bírakat az archonnak s vádját igazolja Dókia megjelenése, a ki felmutatja az ékszer-ajándékokat és végre Corinna is, a ki megsúgja az archonnak hogy titkát a bírák elárulták. Az archon megfosztja a bírói tisztától tanácsosait s helyökbe ifjabbakat nevez ki, köztök

Ariont is, kinek bizalma jeléül megsúgja, hogy a győztes leányt fiának szánta. Arion megsemmisülni látva törekvését, le akarja beszélni Melittát a versenybe való részvételtől, de ez azt hiszi, hogy kedvese Corinnához pártolt, mert meghíttén beszélgetve találta őket s beszélgetésök töredékét félreértette, épen azért még inkább megmarad feltétele mellett. E jelenetek az egész bonyodalom legtermészetesebb s legkomikaibb részei. Szegény Arionnak nincs más menekvése, mint elárúlni a reá bízott titkot, tudniillik, hogy a győztes leány az archonfi neje lesz, mire Melitta visszavonul, Arion pedig lemond tisztéről, bevallva, hogy megszegte szavát, elárulta a titkot. Az archon haragját enyhíti egy levél, a melyet Cyprus szigetéről fia küld s melyben jelenti, hogy megházasodott, atyja áldását kérve. Az archon nem tagadja meg áldását, a nap örömeire mindenkinek megbocsát s eltörli a szépségversenyt.

A cselekvény kirívó valószínűtlensége s a jellemrajz durva hibáin kívül, melyeket nagyjában kimutattunk, még sok más baja van e műnek. Szerző amazokat elkerülve sem írt volna sikerült vígjátékot. Komikai eszme és komikai típusok nélkül fogott művéhez. Tetszett neki a szépségverseny gondolata, a nők korteskedése, a bírák zavara s egyébre nem gondolt. Megindította a cselekvényt, s az ragadta magával, maga sem tudta merre; föléptette személyeit, élczes ötleteket, lyrai ömlengést adva ajkaikra, de azok mint árnyak lebegtek ide-oda határozatlan irányban. Nem tűzött maga elébe földadatot s nem volt mit megoldania. Az archonfi levele nélkül be sem végezhetette volna vígjátékát. Egy a műben nem is szereplő egyénnek kellett kettévágni a csomót. Egy-egy kívülről jövő esemény segítheti ugyan a megoldást, elég példa van erre a legjobb vígjátékokban is, de megoldani a csomót és kettévágni, két különböző dolog. A szerző úgynevezett humoristasága sem igen kedvezett vígjátékának. Megszokva lapjában az élcz és torzkép könnyű sikerét, azt hitte, hogy a vígjáték sem egyéb, mint ötletek és torzképek sorozata. Megszokván keveset törődni a valóval, sőt valószínűvel is, azt hitte, hogy a vígjáték személyeire is épen úgy reá lehet fogni mindent, mint a közélet szereplőire. Valóban Bartók Andrassy Gyulája, Tisza Kálmána, Csengery Antala stb. *Bolond Istók*jában satirailag is épen oly valótlanak, mint *Legszebbjének* komikai alakjai. Ha Bartók vígjátékíró akar lenni, egy kissé el kell szoknia attól, a mit *Bolond Istók*jában igen is

megszokott, hogy az írónak minden szabad. Az íróra nézve a sajtótörvényeken kívül vannak még fensőbb törvények is: a lélektan és a jó ízlés törvényei.

Jól esik Bartoktól Csikyre, Lesbosból Buda-Pestre térnünk. Csiky, a ki eddig szintén hol Spanyol-, hol Görögországban bolyongott, végre letette vándorbotját és visszatelepedett hazájába. A siker, a melyet kivívott, alkalmasint állandóbb hazai lakossá teszi. Hogy drámája oly nagy tetszésben részesült, annak egyik oka bizonyára az volt, hogy a magyar társadalom rajzát kísérlette meg. A közönség rég megunt már drámaíróink görög és spanyol meséit, beteg álmadozását s örömmel üdvözölte a hazai képeket s a való élet rajzát. Úgy rémlett előtte, mintha a hazai tárgy termékenyebbé, az ismert személyek és dolgok tartalmasabbá tették volna a költő képzelmét. A visszahatás valamely megunt irány ellen mindig fokozza a közönség érdeklődését. Azonban igazságtalanok volnánk, ha a sikert leginkább csak magából a tárgyból akarnók kimagyarázni. A műnek drámai bece is van. A jellemrajz benne elevenebb, a cselekvény gazdagabb s a drámai technika erősb, mint Csiky korábbi műveiben s folyvást emelkedő fejlődést tanusít. Épen azért nem csodálhatni, hogy közönség és kritika egyaránt túlbecsülték. Mi jó oldalai mellett látjuk tetemes fogyatkozásait és hibáit is. A jellemrajz elevensége néhol durvaság- és túlzásba csap, másutt bágyadtság vagy épen erőtlenségbe hanyatlik; a cselekvény alapja nem mindenütt elég erős, a megoldás pedig épen elhibázott.

A dráma cselekvénye a házaselek könnyű elválásából indul ki, a mi a protestansoknál, különösen Erdélyben, nem épen ritka eset. Egy erdélyi nemes ember, Zátonyi Bencze, elpazarolván vagyonát, elválík nejétől, mert ez egy kedvelt udvarlóra tett szert, Bankó Bénire, a ki a nő tudtán kívül örömet fizet a férjnek tízezer forintot az elválásba való beleegyezésért. Bencze Budapestre jő, s elköltve a pénzt, adósságba merülve, a házasodás és elválás újabb üzlete után lát, a mire csakhamar alkalma nyílik. Él a fővárosban egy álözvegy, Szedervári Kamilla, a küüllődombi harangozó leánya, kit harczias hajlamai annyira ragadtak, hogy a hadjáratokban is részt vett, bájai útlevele mellett gyakran pótolta a tábori postát, sőt meglehetősen sikerrel kémkedett is, abban különbözve a közönséges paraszt-kémeektől, hogyha valami szép szemű tisztre akadt az

ellenséges táborban, ennek is szívesen tett hasonló apró szolgálatoakat. Később álnév alatt koholt iratokkal özvegykedni kezdett s mint egy kivégzett főtiszt özvegye, az emberek hiszékenységéből élt, a miben nagy segítségére volt egy Mosolygó nevű, silentiumra ítélt ügyvéd, a ki a kéregető leveleket fogalmazta számára s vezette egész üzletét. Az özvegynek van egy fogadott leánya is, Irén, de a kit ő magáénak ad ki s maga a leány is ebben a hitben él. Irénbe egy fiatal ügyvéd szerelmes, Darvas Károly, a ki meg is kérné, mert a leány viszonozza szerelmét, de nincs oly anyagi körülmények között, hogy házasodhassék. Azonban egy új szerelmes lép föl, Timót Pál, gazdag, de együgyű, becsületes, de már éltes ember, a ki az özvegy segélykérő levelére megjelen a háznál, megbámulja a vértanú özvegyét s beleszeret a leányba. Bencze észrevén ezt, tüstént kész tervével: mielőtt Timót nyilatkozhatnék, ő kéri meg és veszi el a leányt; az özvegy multját ismerve, majd reá riaszt s kicsikarja beleegyezését s általa a leányét is; Darvast eltávolítja Pestről, Timót urodalmi fiskálisává segítve, a ki úgy is régi jó ismerőse s atyja jótetteért hálával viseltetik iránta s már is kölcsönt vett föl tőle; Elzát, hajdani nejét, a ki elszegényedett férjével szintén Budapestre készült s járatos az özvegyhez, titkába avatja, szövetséget köt vele terve valóstítása végett, részt ígérve neki a nyereségből; az esküvő után tüstént elutazik s nejét Elzára bizza, hogy egy hónap alatt hozza hírbe őt Timóttal s így egyengesse a leendő elválás útját. Minden úgy történik, a hogy kitervezte. Irén beleegyezik a házasságba, mert nem akarja, hogy anyját a börtönbe hurczolják, örvend, hogy férje az esküvő után tüstént elutazott s Elza felügyelete alatt maradhat, nem sejtve, hogy ez nemcsak hírbe hozza Timóttal, hanem titkos imádóját folyvást biztatja is. Egy hónap mulva a férj haza jő és fényes estélyt ad. Timót észrevén az estélyen, hogy őt mindenki Irén udvarlójának tartja, a rágalom fáj becsületes szívének s Benczének megvallja, hogy ő ugyan titkon szereti Irént, de teljesen ártatlan, leküzdi szenvedélyét s elutazik. Bencze tervét immár érettnek látva, felajánlja Timótnak a válást, hogy mind neje becsületét megmentse, mind pedig Timótot boldoggá tegye. Eddig minden kedvez Bencze tervének, de most már akadályok gördülnek elébe. Darvas, Irén kedvese, bár hivatlanul, szintén megjelen az estélyen, heves szemrehányással illeti hűtlennek vélt kedvesét; fölfedi

előtte, hogy mily hírben áll, a mit igazol az is, hogy neki udvarlója által hivatalt adatott, és eltávolíttatta a fővárosból. Irén kétségbeesve hivatja Benczét s követeli, hogy hagyják ide ezt a fényes szállást, a mely nem az ő pénzükből telik, ő követni fogja férjét bármely szegénységbe, de gyalázatba soha. Férje csillapítani igyekszik, valamint anyja is, a ki az estélyen sok puncsot iván, mindinkább nekihevülve így kiált fel: «Ki vagy te, hogy így beszélsz velem, egy tisztességben megöszült asszonynyal? Ki vagy te, mi vagy te, a kit én a porból vettelek föl, semmiből emeltelek föl, s nem hagytalak elpusztulni a szalmán szüleiddel, a kik nyomorúlt bányamunkások voltak, s te éhen vesztél volna el, ha én meg nem szánlak s leányommá nem fogadlak.» Irén így megtudva, hogy nem leánya az özvegynek, nem érez iránta többé föláldozó kötelességet, odahagyja a házat s Mosolygó ügyvédhez költözik, a ki sok jóakaratot és részvétet tanusított iránta. Bencze azonban nem hagy föl tervével. Elzát küldi Irénhez, a ki reá akarja beszélni őt Mosolygó szállása elhagyására és a hozzá való költözésre. De Mosolygó visszatartja Irént és megleckézi Elzát, a kinek jobb érzése fölébredvén, fölhagy a cselszövéynnyel, sőt elhatározza Timót fölvilágosítását. Bencze is megjelen nejénél, felajánlja az elválást, mely engesztelhetetlen gyűlölség czímén könnyen valósítható, de ő csak azon föltétel alatt egyezhetik bele, ha Timóthoz megy férjhez, mert ezt kívánja mindkettőjük becsülete. Irén vonakodik, Bencze azzal fenyegeti, hogy föltétele teljesítése nélkül soha sem fog beleegyezni az elválásba, sőt az álözvegyet, a ki ugyan nem anyja, de mégis fölnevelője, nyomorba, börtönbe taszítja. Irén nem ad ugyan határozott választ, de lesújtva szobájába vonúl, hogy az imádságban keressen erőt. Ezalatt Elza Timótot fölvilágosítja a cselszövényről, a ki, hogy hibáját jóvá tegye, Irén pártjára áll férje ellenében. Bencze, Elzától megszalva, Timóttól elhagyva, nején akarja boszúját tölteni, s azt követeli tőle, hogy mint törvényes férjét kövesse hazába. De ekkor megjelennek Mosolygó és Darvas, a kik közül ez utóbbi Irén nevében megkezdte a válópert, bebizonyította, hogy a házasság erőszakkal kötöttett s így semmis, a tanúk: a szolgáló, szomszédasszony, sőt maga az özvegy is bevallották az erőszakot s már végzés is van kezében, mely a formaságok miatt húzódnó végeldöntésig megtiltja a házaselektnek az együttlakást. Az özvegy

bocsánatot nyer leányától, Timót és Mosolygó pedig az atyai szerepet vállalják el addig, a míg Darvasnak kiadhatnák menyasszonyát.

Csiky nem irány-drámát akart írni a házasság katolikus felfogása mellett szemben a protestanssal, bár e két felfogás leginkább a válóperekben nyer gyakorlati fontosságot. Ő tulajdonképp csak az emberi szenvedélyek küzdelmét akarta rajzolni, a melyet válóper kezd meg s válóper végez be. Inkább költői érzéje volt, mint társadalmi vagy éppen felekezeti, noha a házasság intézményének mind társadalmi, mind felekezeti oldalát érintenie kellett. S ezt természetesnek találjuk. Az állami és társadalmi intézmények mindig nagy befolyással vannak az egyén fejlődésére és sorsára, mert köztök születik, növekedik föl s velök vagy ellenök küzdve éli le napjait. Éppen azért a költő, kinek főcélja a szenvedélyek rajza, nem mellőzheti mindazon állami és társadalmi intézmények hatását, melyek a szenvedélyeket táplálják, élesztik vagy éppen szülik. Csak így magyarázhat meg némely szenvedélyt, de tulajdonképp nem arra törekszik, hogy egy vagy más intézményt megtámadjon vagy védjen, mint inkább hogy feltüntesse: mennyi örvény vonja, sodorja az emberi szívet, ha féket nem ismer. A házasság akár katolikus, akár protestans felfogásának egyaránt rajzolhatni örvényeit, tragikumát. A katolikus felfogás szigor, mely a tridenti zsinat óta inkább csak érvénytelen házasságot ismer, mint teljesen felbonthatót, jobban megfelel az eszményibb erkölcsnek, mint a protestans, de az emberi gyarlóságnál fogva nagy erkölcstelenségeket is idézhet elő: könnyen szülhet tényleges bigamiát, szaporíthatja a törvénytelen gyermekeket, élesztheti a gyűlöletet az elválaszthatatlan házaspárok közt, sőt néha gyilkosságra is ragadhatja őket. A protestans felfogás, mely nem tartja a házasságot szentségnek s nemcsak az érvénytelenség, hanem a teljes elválasztás elvét is vallja, gyakorlati szigor tekintetében eleinte keveset különbözött a katolikustól. Milton szíve vérével írta híres polemiáit a presbyterianusok ellen, a kik csak a házasságtörés esetében ismerték el a házasság felbonthatóságát. Később a szigor többé-kevésbé enyhült s az engesztelhetetlen gyűlölség czímén való teljes elválasztás nem egyszer tág kaput nyitott a könnyelműségnek, az érzéki szenvedély rohamainak, sőt az aljas pénzvágynak is. A költő mindezt feldolgozhatja, mert mindkét

felfogásban a drámai bonyodalom és tragikum magva rejlik, sőt ha tetszik irányművet is írhat, csak tudja társadalmi vagy felekezeti irányát teljesen összeolvasztani az æsthetikai czéllal. De bármelyik felfogás következményeit dolgozza fel, oly esetet kell fölvennie, mely nem a legkivételesebbek, hanem a szokottabbak közé tartozik. A költészet ugyan mindig nagyít, de nagyítása nem a kivételesség hajhászásában áll, hanem a többé-kevésbé mindenkiel közös szenvedélyek erejének emelésében s a szokott esetek szokatlanabb bonyodalmaiban. A Csiky drámáját a theologus moralista, ha azt irányműnek tartja, azzal támadhatja meg, hogy e mű oly szokatlan esettel akar bizonyítani a protestans házassági elválás ellen, mely legfeljebb kivételesen vagy talán soha sem történik meg; többet akar bizonyítani, mint a mennyit lehet s így irányát eltévesztette; az irodalmi kritikus pedig, a ki főleg æsthetikai szempontból indul ki, így fog szólani: a drámai cselekvény nem a kivételes vagy épen alig hihető esetek feldolgozása, Csiky drámai cselekvényének egyik főpontjában kevés a valószínűség, s így rontva az illusiót árt az egész hatásának is.

Bizonyára van eset reá, hogy a válni készülő házastársak engesztelhetetlen gyűlölséget színlelnek, mert egyik vagy másik gazdag vőlegényre vagy menyasszonyra tett szert. Az is meg-esik, hogy a férj az udvarló kedvéért örömet elválík ne-jétől, ha akár a nő, akár az udvarló nagy összeg pénzt fizet érte, sőt az is valószínű, hogy az így másodszor megházasodott férj másodszor is ugyanezt teszi, ha kedvező alkalom kínálkozik. De hogy valaki a házasságot és elválást rendszeres üzletté tegye s csak azért házasodjék újra meg újra, hogy eladhassa ne-jét, nem valószínű, mert sokkal kétségesebb és kockázatosabb vállalat, mintsem az emberek rábírnák magokat megkísérlésére. Meglehet, hogy a nőnek akad udvarlója, de nem gazdag, vagy ha gazdag akad is, a nő nem hajlandó hozzá, mert talán férjéhez ragaszkodik vagy épen mást szeret. A férjnek sok módja van ugyan ne-jét kinozni és válásra kényszeríteni, de vajon az elvált nőt kényszerítheti-e arra, hogy épen ahhoz menjen nőül, a kit ő választott? Ha már Csiky ily kivételes, ily kevésbé valószínű esetet választott drámája tárgyául, mindent el kellett volna követnie, hogy azt a jellemrajzzal valamennyire hihetővé tegye. A jellemrajz hibája gyakran még a természetes cselekvényt is hihetlenné teszi, hát még a kevésbé hihetőt.

Lássuk először is Kamilla jellemrajzát, a ki oly nagy befolyással van az egész cselekvény menetére. Meg kell vallanunk, hogy e nő rajzában igen sikerült vonásokat találhatni. Csiky színpadra hozott egy oly típust, melylyel a közelebbi évtizedekben gyakran találkoztunk, de a melyhez eddig se vígjáték-, se regényíróink nem nyúltak. Ez az álhonvéd-özvegy, a ki a hazafi és emberbaráti részvétre egész üzletet alapít. Vértanú özvegyének adja ki magát, mindig gyászol, de otthon vígan él, sőt néha kelleténél többet is iszik, ha van miből. Megadóztatja a világot, hazug, képmutató, de találékony, elmes és vidám. Műveletlen, de van egy kis külső máza; rendetlen háztartást visz, de különben jó számító; romlott, de nincs minden jó indulat nélkül. Mindjárt első jelenete, melyben titkárával, Mosolygóval, a kicsapott ügyvéddel, üzlete felől értekezik, valamint a harmadik felvonásbeli estély jelenete is, a midőn ittasan kifecsegi titkát, mind igen sikerült jelenetek s jellemzetes elevenséggel tüntetik föl a szerencsésen választott alakot. Sokkal kevésbbé sikerültek Zátonyival való jelenetei. Csiky, igen helyesen, Kamillában némi részvétre gerjesztő vonásokat igyekszik felcsillámpoltatni. Kamilla nem örömet csak kényszerítve egyezik belé Irén házasságába s később, midőn ez válni készül, semmivel nem gondolva, kész javára tanúságot tenni az erőszakos házasság mellett. De ragaszkodásából Irénhez vajon foly-e az, hogy oly hamar beleegyezzen az erőltetett házasságba, a midőn Zátónyi kényszerítő eszközei nem oly félelmesek? Zátónyi birtokában oly okiratok vannak, melyek Kamilla egykori kémségét bizonyítják. De ezért büntetheti-e őt a törvénytörés, vagy olyan-e társadalmi állása, hogy fölleplezése sokat árthasson neki? Kamilla álözvegy, a ki az emberek hiszékenységét zsákmányolja ki, és Zátónyi azzal ijeszti, hogy feladja a rendőrségnek. Ez már egy kissé hathatósabb eszköz, de vajon olyan-e, hogy egyszerre lesújtson egy tapasztalt és sok mindenben keresztül ment nőt? Nincs-e módjában húzni, halasztani a házasságot, hisz erre az a körülmény, hogy Irén csak fogadott leánya s a házassághoz szükséges keresztlevelet nehéz lesz megszerezni, elég ürügyet nyújt, sőt színleg kényszerítve, titkon ellenállásra is ösztönözhetné a leányt s mit tehetne az ellen Zátónyi? Kamilla mindenben találékony, csak ott nem, a hol legfőbb érdeke van a kockán, hol jó indulatja és önzése egyaránt tette sarkalják. Megfoghatatlan, hogy e

nő, a ki sajátjaként kiadott fogadott leányában tisztességes, vagy nem tisztességes módon öregsége támaszát keresi, még csak nem is sejti Zátonyi célját, a ki Irénen nyerésszkedni akar, nem is gondol Timótra, a kit ő szintűgy felhasználhatná céljaira, mint Zátonyi. A szerző nem oly együgyűnek mutatta be őt, hogy mindent elhigyen és semmit át ne lásson s nem oly gyámoltalannak, hogy ármányt ne ármánynyal igyekezzék visszaverni. Egy szóval Kamilla jellemrajzának épen azon vonásai nem elég biztosak, a melyek elhatározzák a cselekvény bonyodalmát. Vagy a bonyodalmat másképp kellett volna szőni vagy Kamilla jellemébe más elemeket olvasztani, hogy bonyodalom és jellemrajz nagyobb öszhangzásra emelkedjenek.

Zátonyiban sem hiányzanak a jól eltalált vonások. Nem egészen új típusz a magyar színpadon, de érdekesen megújított. Zátonyi egy nemes család gyermeke, a kinek már atyja adósságokból élt s a ki nem örökölt tőle mást, mint a kényelem megszokását, úri vágyakat és munkátlanságot. Szegény, de élvezni született, frivol és cynikus, s mindenre kész, a miből élvezet vagy hasznót húzhat; csak attól őrizkedik, hogy ne jöjjön a büntető törvénnyel összeütközésbe s a világ előtt megóvja külső becsületét. Néha a jobb érzés felszólal benne, de sophismákkal altatja el. Szeme mindent meglát, agya termékeny tervekben, ajka mindent kigúnyol. Eszes, emberismerő és humoros hajlamú, a mi enyhíti romlottságát. Azonban, úgy hiszszük, hogy Irénnel szemben sokkal több cynismust mutat, mint a mennyi céljával öszhangzik. Az sem igen bizonyít átható esze mellett, hogy Timót hajlama Irén iránt oly nyaktörő vállalatra ragadja, holott együgyű barátját más úton talán biztosabban kifoszthatná. Hogy e vállalatra hajdani nevével szövetkezik, a kit erkölcsileg és anyagilag megcsalt, szintén nem nagy emberismeretre mutat. Elza is különös teremtmény, hogy minden biztosíték nélkül oly könnyen hisz annak, a ki őt oly rútul megcsalta. Általában Elza jellemrajza nem sikerült. Szövetsége és árulása, ármánya és megtérése egyaránt erőltetett. Nincs semmi benne, a mi æsthetikailag érdekelt kelthetne. Bágyadt, élettelen alak, a ki csak színpadi csinyekre alkalmas. De ha mind elhiszszük is azt, a mit Zátonyi három felvonásban tervez és tesz, mert egy s más, ha nem erősen is, de mégis támogatja, utolsó felvonásbeli jelenetein lehetetlen meg nem ütköznünk, mert nem folynak se a körülményekből, se jelleméből s minden

alap nélküliek. A mű a harmadik felvonásban, mint dráma bevégeződött. Mihelyt Irén megtudta, hogy Kamilla nem anyja s odahagyta férjét, mihelyt a per megindult, a tanuk vallottak, Zátonyi ármánya megbukott s a csomó meg van oldva. Az utolsó felvonásban többé nincs valódi drámai élet, csak mesterkélt rángatózás, melyet a szerző holmi képtelenségekkel igyekszik előidézni. El akarja hitetni velünk a következőket: először, hogy Irén semmit sem tud arról, hogy nevében válópert indítottak, másodsor, hogy Zátonyi semmit sem tud arról, hogy a tanuk, különösen Kamilla ellene vallottak s ezért föllép kényszeríteni Irént a Timóttal kötendő házasságra, mert csak ez esetben válik el tőle, s nem juttatja anyját a börtönbe. Irén megtörve ingadozni kezd. De hogyan lihessük el mindezt? Hiszen Zátonyinak tudnia kell a per folyamáról, ha mint alperes már megidézttetett, Irént pedig még azon esetben is, ha tudta nélkül indították meg a válópert, a mi képtelenség, tíz nap alatt Mosolygó és Darvas csak megnyugtathatták és felvilágosíthatták arról, hogy Zátonyi már semmit sem tehet ellene és házasságát, mint erőszakoltat, az ő beleegyezése nélkül is megsemmisítik. Azt nem tagadhatni, hogy ez utolsó felvonás is sok ügyességgel van írva. Tartunk tőle, hogy Csikyt mindinkább erősbülő technikai készsége inkább a színpadi, mint a drámai hatás felé ragadja, bár ez a tömeget is csak ideig-óráig elégíti ki, a gondolkodót pedig soha. Mind két fél tapsa nyújtja a drámaírónak az örökzöld koszorút.

Mosolygó és Timót az életből szerencsésen kikopott alakok. Mosolygó rajza legjobb az egész műben. A silentiumra ítelt ügyvéd néhány biztos vonással oly elevenen emelkedik ki, hogy egy perczig sem kételkedhetünk benne. Nincs rajta semmi nyoma az izzadtságnak, a mesterkélésnek, a mi a többi személyeken többé-kevésbé észrevehető. A bectelenség és becsület, a lágy érzés és a durva gúny, a megnyugvás és elégtelenség, a gyöngé ség és komizság művésziiesen olvadnak össze benne egész sajátos beszédmodoráig. Ily biztosan és önmérséklőn még nem rajzolt Csiky, épen azért kár, hogy az utolsó felvonásban egy kis színpadi hatásra számított ötlet kedvéért megzavarja rajzának összhangját. Ugyan miért növeli Mosolygó tíz éves inaskáját, Gáspárt, nemcsak asszonygyűlölőnek, hanem szemtelennek is? Ez az egész ízetlen tréfa nem foly Mosolygó jelleméből, s magában sem mulatságos. A mi Timót jellem-

rajzát illeti, abban, abban inkább az elemek jók, mint összeolvasztásuk, inkább az alapvonások sikerültek, mint az árnyalat. A meggazdagodott s kissé már éltes falusi gazda jó hazafi, de korlátolt eszű, becsületes, de a nagy világban járatlan, jó szívű, de egy kissé hiú a nélkül, hogy maga is tudná. A fővárosba jő élvezni vagyonát s képmutatók és csalogók kezébe kerül. Parlagi hazafiságának inkább ki kellett volna emelkedni, még pedig oly módon, hogy ez ébreszsze fel áldozatkészségét az özvegy és szerelmét Irén iránt. Az, hogy egy vértanú özvegyével tesz jót s egy vértanú leányát veszi nőül, egyaránt táplálta volna hiúságát, hazafias és szerelmi érzelmeit s több jellemzetességet és komikai színezetet adott volna az egész alaknak. Együgyűségét a világ dolgaiban talán azzal lehetett volna enyhíteni, hogy itt-ott több eszet tanúsítson abban, a mihez ért.

Bankó s a többi mellékszemélyek obligát színpadi alarczok. A két szerelmes főbb személyről, Darvasról és Irénről sem sok jót mondhatunk. Nemes szívű erényes személyek, de unalmasak és gyámoltalanok. Nagy baj, a mikor a költő meg akarja szerettetni az erényt és meguntatja. Irénben nagyon sok a jóság, de igen kevés az æsthetikai báj. Darvasnak bár lenne valami hibája, csak ne volna oly gyámoltalan, ne emlegetné oly keservesen, hogy nem tud megélni s tenne egyebet is, mint azt, hogy Irén válópörében allegál, a mit, ügyvéd lévén, bizonyára idegennek is megtenne. Úgy látszik, hogy nemes szívők nemcsak tetteirejüket bénítja meg, hanem megfigyelő tehetségöket is. Irén az álözvegy házában úgy nő fel, mint valami kolostorban, semmit sem tud a világról s nem ismeri környezetét. Darvas jár a házhoz, de nem tudja, kikkel van dolga. Ármánykodik ellenök az egész világ, ők csak szenvednek és sírnak. Jó volna az erény szenvedő és tehetetlen hőseit és hősnőit Itlandnak és Kotzebuenak hagynunk, habár az újabb francia drámaírók néha elkölcsönzik is tőlök. A németektől és francziáktól valami jobbat is tanulhatni.

A dráma czímére is van egy kis megjegyzésünk. A proletár a nép oly osztályát jelenti, a melynek nincs vagyona, biztos keresete, csak gyermekei. Szerző nem ilyeket rajzol, hanem szédelőket, csalókat, a kik nem vagyonosak ugyan, de azért elég úri módon élnek. Ezeket legfeljebb úri proletároknak lehetne nevezni. Midőn a színlapot olvastuk, azt hittük, hogy e mű a proletárság kérdését vette tárggyul s ime egy más nemű

társadalmi kép tárult előnkbe, egy oly kép, a melyben a gonosz emberek eszesek és ügyesek, a jók pedig együgyűek vagy gyámoltalanok. Vajon a magyar társadalom képe-e ez? Bizonyára egy regény vagy dráma ritkán rajzolhatja az egész társadalmat s legfeljebb egyik vagy másik oldalát mutathatja be. De nekünk úgy tetszik, hogy Csiky e szempontból is egy k'ssé egyoldalúan fogta fel a magyar társadalmat s igen is rikító színekkel festett. Azonban nem egy hírlap épen ezt szerette benne s mintegy kárörömmel kiáltott fel: íme corumpált társadalmunk. Egész divat már állami és társadalmi corruptionkat diadallal hirdetni, ott is megtalálni a hol nincs, s a hol van oly nagynak festeni, hogy okos ember el nem hiheti. Hiú és lelkiismeretlen hírlapírók, a kik a tehetséget és tudományt szenvedélylyel hiszik pótolhatni, ezzel akarják magokra vonni a tömeg figyelmét s felizgatni szenvedélyeit. Őrizze meg drámaíróinkat jó szellemök attól, hogy ily vezérczikkekből merítsék lelkesüléseket. Kövessék az élet és saját keblök sugallatát.

GYULAI PÁL.

NYÍLT LEVELEK A SZERKESZTŐHÖZ.

I.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Tudományosnak nevezett kritikánkban oly annyira túlnyomók szoktak lenni a személyes érdekek és indulatok, hogy valóban ritkaság és érdem az olyan szigorúan tárgyilagos bíráló, minőt Pauler Gyula úr írt a *Budapesti Szemle* utolsó füzetében *A magyar történet kútfői az Árpádok korában* című művemről.

Nem személyeskedésből, hisz Pauler úrnak több nyilatkozata nagyon hízelgő, hanem tudományos meggyőződéselem védelmére, kérek mégis tisztelt szerkesztő úrtól egy kis helyet.

Nem akarok egyes kisebb részletekkel foglalkozni. A bírálónak sok illet kell jobban tudni mint az írónak. Azt sem akarom megezáfolni, mit bíráló úr művem idegenszerűségéről mond. Szomorú igazság, hogy magyar nyelven még nem igen írtak kútfőinkről tudományos módon; akárhogy ír az ember idegenszerűnek fog tetszeni. Mellőzöm, hogy nem «fair play» azt mondani, hogy egy szó nincs meg a Fejér *Code*xéhez ké-

szült *Mutatóban*, midőn én azt állítottam, hogy az a *Codex Diplomaticus*ban nem fordul elő. A sokat vitatott Anonymusról szóló értekezések számát sem szándékom szaporítani. Bár sajnálnom kell, hogy nem sikerült ily kiváló szakembert meggyőznöm, vigasztal az, hogy mégis csak megtaláltam ezen historiai sphynxnek némely kútfőjét, mi megértését elősegíti, és hogy ezt a külföldi tudományos irodalom elismerte. A tulajdonképeni főkérdésre, a krónikákra sem reflektálhatok e helytt, ott kétségtelenül csak igazán alapos kiadás fogja eldönteni a dolgot; a kutatás a nélkül sohasem lel biztos alapot.

Bíráló úr a 424. lapon azt írja, hogy szerző «több tévedésének oka, hogy — a mi elég csodálatos — még nem ismeri a magyar történetet és abban némely oly hibát követ el, minőt külföldi események dolgában bizonyára nem fogna elkövetni». Csak a fontosabb erre vonatkozó helyet igyekszem felvilágosítani.

Nem hiszem, hogy valaki ellenmondana abban, hogy a hazai történet megismerésére első szükség a kútfők alapos tanulmányozása és hogy a külföld történetének ismerete nélkül nem lehet e tekintetben teljes eredményt érni el. E kettőből kiindulva egyes részletekben lehet ugyan tévedni, de az általánosnak, az egész fejlődésnek csak így nyerhető képe. Anonymus korának meghatározásában e kettős alapon igyekeztem eljárni. Egyik főok, miért helyeztem ez íróat a XIII. század második felébe, a kunoknak előtérbe lépése.

Ezen véleményt illetőleg bíráló úr szavai (430. lap.): «Szerző — in usum auctoris — e célra külön történetet construál. Mert Anonymus a kunoknak a honfoglalásnál előkelő szerepet tulajdonít, Kun László korára gondol, midőn a gyűlölet a már európai magyar és a jobbára még oláh cigányok módjára élő fegyveres rabló, idegen vallású s ajkú kunok közt a lehető legnagyobb volt. Szerző találmánya, hogy a hazafias párt a kunokra támaszkodott.» Még előbb: «Minden esetre bizonyos, hogy a kunok a XIII. század második felében, midőn mint kétes hűségű menekültek a magyar földön laktak, nem képezték bástyát a mongolok ellen».

Ezek ellenében álljanak következő tények: 1. Magam is mindig kiemelttem, hogy a jegyző nem írhatott a Hód tava melletti kun csata után, midőn a viszony kun és magyar közt gyökeresen megváltozott.

2. A magyar királyok kerestek támaszt a kunokban. Nemcsak Rogerius írja ezt, hanem különösen fontos egy barát jelentése 1246-ból, hogy a magyar király követséget küldött a kun királyhoz, leányát fia (V. István) számára nőül kérni és szövetséget kötni a mongolok ellen.*) Ez a kun király-leány éppen Kun Lászlónak volt édes anyja és nagy volt befolyása fia gyermekkorában.

3. IV. Béla, V. István háborúiban és IV. László uralkodása elején gyakran számosabban jelennek meg a király zászlaja alatt, mint a magyarok. IV. László adománylevelei közt egy éppen Turzol nevű kun vitéznek szól, kit aztán az Anonymus az ő módja szerint Árpád korába tett át.

4. A morvamezei csatában, mely magyar segítséggel a Habsburgok hatalmát a csehek ellenében megalapította (1278.), az egykorú leghitelesebb kútfők szerint sokkal több volt a kun mint a magyar.

Azt hiszem elég ez annak bebizonyítására, hogy 1282 előtt ugyancsak erős elem volt a kun és hogy a folytonos közös háború nem engedhette a gyűlöletet oly annyira kifejlődni, mint azt bíráló úr hiszi.

Azt is állítottam, hogy a pápai befolyás ellen szólalt fel a jegyző, mely akkor az Anjouk érdekében érvényesült.

Akár élt akkor Endre, László testvére, akár nem, az Anjouk már kétségtelen gondoltak akkor a magyar trónra.

Tekintsük csak az európai helyzetet 1278 körül. Az első politikai szerepet kétségtelenül az új sicíliai király I. Károly, Anjou grófja, Szent Lajos testvére viszi. Mindenüvé kiterjed befolyása és összeköttetése. Sógorságba lép Habsburgokkal s Árpádokkal. Nagybátyja a francia királynak. Mint a guelf párt feje, Olaszország ura. Konstantinápoly trónjára vágyik.***) De mi legfontosabb: a kegyetlen ügyes politikusnak sikerül a pápákat egymás után tervei végrehajtóiává tenni; egész uralkodása alatt, mint ez általánosan elismert dolog, ő volt csekély időközöket kivéve, a pápai politika intézője.

Ehhez kapcsoljuk most, hogy ezen hatalmas, dynastiája hegemoniáját Európaszerte előkészítő fejedelem éppen 1277-ben kiváló figyelmet fordít Magyarországi ügyeire, sőt sereget küld

*) Kiadtam *Történeti Társ.* 1878. I.

***) Nikephoros Gregoras.

oda. *) Vegyük tekintetbe, hogy az 1279-ben mint pápai követ hazánkba jövő Fülöp fermói püspök, különös részvételére méltatja Kun László nejét, a siciliai király-leányt. Ne feledjük azt se, hogy a magyar király kénytelen volt a legatus és az általa összehívott zsinat ellenében erőszakhoz folyamodni, hogy II. Endre ideje óta, mint oklevelek bizonyítják, először állott be ekkor feszültség a király és a pápa közt, és hogy azóta soh se élvezte többé országunk békés birtokát. Íme készen áll előtünk, mint hypothesis ugyan, de mint nagyon erős, logikus alapon nyugvó: hogy már Kun László halála előtt az Anjouk érdekében avatkozott be a pápai politika. Nem lehet ez szemrehányás: a pápai politika nem volt független.

De Pauler úr szerint: «Fülöp püspök nem mint külföldi beavatkozó, hanem mint a béke apostola, a belvillongások megszüntetője, a kun ügyeknek rendezője jött be az országba.»

Ezen két alaphól: hazai kútfőink pontos, elfogulatlan ismeretéből és a hazai viszonyoknak az általános európaiakkal összevetéséből kiindulva, bizonyára fogjuk oly jól tudni hazánk történetét, mint a hogy az eddigi «fable convenue» tanította, csakhogy máskép fogjuk tudni.

MARZALI H.

II.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Öszintén megvallva, nem tartom utánzásra méltó példának, ha valamely író, kedvezőtlen bírálattal szemben, maga lép sikra elmeszüleménye mellett és bizonyítgatja annak jóságát. Tudományos kérdésekre eldöntésére sem tartom a legalkalmasabb helynek a *Budapesti Szemlét*, melynek főladata inkább a tudománynak már megállapított eredményeit ismertetni meg a közönséggel. De Marczali úr más véleményben látszik lenni s ennél fogva én is élek becses engedelmével, igénybe veszem a *Budapesti Szemle* hasábjait, és igyekezem felelni Marczali urnak. Tartozom neki ezzel már csak azon lekötő szövege miatt is, melylyel mind ahhoz, mit okoskodásainak fogyatékoságáról némely kérdésben mondtam, jelen válaszában oly kézzel fogható példákat szolgáltatott.

A mennyire lehet, én sem akarok hosszadalmas lenni. Nem vizsgálom micsoda logika van abban, hogy a bírálónak

*) *Diplomáciai Emlékek*. I. kötet, az oklevelek egé z sora.

több k'sebb részletet kell tudni, mint az írónak, ki az illető kérdést tüzetesen tanulmányozta, és arra másokat oktatni akar. Munkájának idegenszerűségét sem fejtegetem, melyeknek oka nem az új tárgy, s az abban folyó új tárgyalási mód, hanem nyelvének, felfogásának magyartalansága. Azt sem kutatom, mit mondott a külföldi tudományos irodalom arról, hogy Anonymus «némely kútfőjét» megtalálta: mikor itt tulajdonkép arról van szó, hogy a névtelen jegyző Kun László idejében elt-e? és arra, hogy valaki Anonymus koráról, egyéniségéről competensen ítélhessen, nem elegendő, hogy németül vagy francziául írjon, hanem apróra ismernie kell Magyarországnak belső és külső történetét a XI-ik századtól a XIV-ikig, és magyarául kell tudnia: ilyen ember pedig nincs a külföldiek közt. Áttérek az okokra, melyeknél fogva — mondja most — «Anonymust a XIII. század második felébe helyezi», voltaképen pedig róla felteszi, hogy nem azt beszéli, mi igaz, vagy mit igaznak tartott, hanem politikai pamphletet írt — oly korban, midőn nálunk, a papokat kivéve, senki sem olvasott semmit — még pedig a «nemzeti párt» érdekében, holmi nápolyi, pápai beavatkozás ellen, de oly rejtve, palástolva, más czelt vallva, hogy épen hatszáz év kellett, míg valaki rájött tulajdonképeni céljára. «Az egyik főök a kunoknak előtérbe lépése» — úgy mond Marczali úr. Maga a feltevés — bár sokszor hangoztatják — sem áll egészen, s minden esetre közelebb és természetellenesebb magyarázata volna az, hogy valósággal is előtérbe léptek, mint Konstantin császár kabarjairól tudjuk, — kik valószínűleg a Névtelennek kunjai — hogy a csatákban előljártak. Anonymus ötvenhét fejezetében a kunok először a 8-ik fejezetben említetnek, a melyben Álmos a kutyákhoz hasonlítja őket, azután pedig elmondatik, mint vágták a magyarok tar fejeiket «mint a nyers tököt». A többi 49 fejezetből 14-ben szól az író egyes kún vezéreknek történetéről, többnyire azon vidékek elfoglalásakor, hol azok utódjai, vagy legalább a kiket azoknak tartottak — az Abak, Örsök stb. — csakugyan laktak. A honfoglalás legnagyobb, legdöntőbb eseményeiben azonban a kunok nem szerepelnek: se Erdélynek, se Biharnak, se Nyitrának, se a dunántúli nyugoti résznek elfoglalásánál nem említetnek. Szó sincs róluk Zalán leveretésénél, mi mintegy központja a honfoglalási epopæának, s ép oly kevéssé fordul elő a kun kalandos hadjáratokban, mely a magyarokat Mace-

doniába, Rácországba, a mai Dalmáciába és Horvátországba vitte. Hol van itt a különös kedvezés vagy előtérbe lépés? De hagyján, legyen: a kunok előtérbe lépnek; de következik-e ebből az, mit szerző következtet, hogy Kun László idejében a «nemzeti párt» különösen sympathisált a kunokkal, rájuk támaszkodott, s ezért kedvezett nekik Anonymus, és lehet-e e magában véve is gyenge alapon nyugvó következtetésből további következtetést vonni Anonymus korára? Én tagadtam, hogy a kunok iránt való sympathia ok volna Kun László korára gondolni; Marczali úr hangsúlyozza, hogy ő a hódmezei csata előtti időre gondol. Lássuk közelebbről ez időpontot. A fermói püspök 1278 végén jött az országba. Megbízása 1278 szeptember 22-ikén kelt Veterbóban. A hódmezei csata 1280 vagy 1281-ben, legkésőbbben pedig 1282-ben történt. Marczali úr szerint tehát Anonymusnak, ha a fermói püspök ellen írt, 1279-ben kellett írnia. Hiszi-e Marczali úr, hogy egy oly állapot, mely a hódmezei csatára vezetett, egy pár hónap alatt keletkezzék? Nem akarok a dolog természetére hivatkozni, melynél fogva két ily különböző népfaj közt, melynek belsőbb érintkezései Kuthen meggyilkolásával és a tatárdúlással kezdődik, ellenségeskedésnek kellett lenni, s arra, hogy annak ellenkezőjét feltehessük, világos és határozott tudósításokkal kellene bírunk; azt sem akarom mind kifejtteni, — nagyon messze vinne — mi a magyarok és kunok e korbeli viszonyára világot vet: csak az úgynevezett 1279-ben — tehát épen Anonymus állítólagos korára eső — Articuli Cumanorumra hivatkozom, melynek célja volt a kun nemzetet a keresztyén magyar állam keretébe illeszteni, mely pacifectio akart lenni, és nem vádlevél, nem recriminatio, s annak mindjárt harmadik pontjában olvasom, hogy a kunok «in regno et terris nostris ab omnibus insolenciis et insidiis faciendis, ac interfectione Christianorum, ac eorum sanguine effundendo, retrahent penitus manus suas», mi minden esetre igen benső s barátságos viszonyra mutat! Mit bizonyít állításom ellen, hogy királyaink, mert nem bírtak velük — mint Kézai a kortárs világosan kimondja — igyekeztek velök megférti, őket megnyerni? Mit bizonyít Erzsébet királyasszony befolyása fiára, melyben — magyar szempontból véve a dolgot — bizony nem igen volt köszönet? Mit bizonyít végre László király oklevele, melyben nem adja, hanem elveszi Torkol kuntól Tavarnok földét és másnak adományozza? Az ember alig

hisz szemének, ha ebből argumentumot lát vonni Anonymus korára nézve. Egy XIII. századbeli író, ki a honfoglalás történetét koholja, azzal véli elbeszéléseit hitelesebbé tehetni, ha kortársait szerepelteti benne! Ily okoskodás mellett nem lehet többé kétséges, hogy mindazon állítólagosan XVII. századbeli író, kik egy népszerűtlen Nádasdy Ferenczről — az 1671-ben lefejezett országbíróról — beszélnek, tulajdonképen a XIX. században éltek, mert napjainkban is láttunk egy népszerűtlen Nádasdy Ferenczet, — a volt erdélyi kancellárt.

Hogy a kún erős elem volt, azt senki sem vonta és vonja kétségbe: de a közös hadjáratokból, melyekben a rabló és harczias kunok bizonyára örömmel vettek részt, nem következik, hogy a két faj közt gyűlölködés ne lehetett volna. Magyar és német a XVI. és XVII. században sokkal közelebb állott egymáshoz, sokkal tovább harczolt együtt, mint kunok és magyarok a XIII. században: de azért a kurucz és labanczkor minden szörnyűségével nem fictio! Sőt a mi a kunokat illeti, nem valószínűtlen, hogy ép e közös hadviselés, közös rablójáratok, a viszálykodásra nem egy okot szolgáltatottak, mert sok jó magyar vitéz rossz szemmel nézhette, hogy a kunok a zsákmányt előle elkapkodják.

Hogy Marczali úrnak mindegy: élt-e László testvére Endre 1278-ban vagy nem? azt értem. Miért is törödnék annak halálával, kinek létezését is ignorálja munkájában: de nem mindegy arra nézve, ki a vérszerződést a velencei András védelmére készült koholmányának tartja, s e hypothesisból ismét Anonymus korára von következtetést.

Gondoltak-e már akkor az Anjouk a magyar trónra, midőn azon Károly királynak veje s fiának sógora ült? nem tudom; de Marczali úr sem tudja, mert semmi nyoma tetteknek, de még szavaknak sem, melyekben e gondolat nyilvánult volna. Mit Marczali úr az európai helyzetből «1278 körül» felhoz, abból legfeljebb az következik, hogy Károly gondolhattott volna Magyarország trónjára: de már az iskolában tanultuk — már a ki tanulta és el nem felejtette, — hogy a posse ad esse non datur argumentum. Az 1277-ki seregküldés, melyre Marczali úr czéloz, lényeges részleteire, czéljára nézve nincsenek adataink: de annyi az ismert adatokból is világos, hogy a sereg csekély volt, mint a magyar király barátja jött, s mielőtt a fermói püspök az országba érkezett, már hazatért; nem oknélküli

tehát Fehér Györgynek gyanítása, hogy azt Károly László király segítségére küldte Ottokár ellen, a minthogy közbenjárója is volt a békének, mely akkor Magyar- és Csehország közt készülöben volt.

Marczali úr nem világosan, de mégis elég érthetően «fable convenue»-nek nevezi azt, mit én a fermoi püspök küldetéséről mondtam. Azonban alig van pont az Árpádházi korszak történetében, mely oly világos és kétségtelen volna, mint epen az. Már Raynaldus közli a püspök megbízásának egy töredékét, melyben a pápa «velut angelum pacis» küldi Magyarországba. Olvasható ez Katonánál és Fejérnél (*Cod. Dipl.* V/2. 485. lap). Újabban Theiner III. Miklós pápa regestáiból kiadta, és Wenzel (*Cod. Diplomat. Novus* IV. 110—162., 189—202.) újra lenyomatta mind a leveleket, utasításokat, melyeket a pápa e tárgyban László királyhoz, Erzsébet királynéhoz, a szomszéd fejedelmekhez, az ország világi és egyházi rendeihez, és Fülöp püspökhöz, a legapróbb részletekre nézve is, intézett: de azokban egy szó, egy czélzás nincs, melyből holmi Anjou-féle praetensioknak támogatását, mást mint az egyházi és világi béke helyreállítását lehetne kiolvasni, és más czélra a követnek tettei: kibékíti Henrik bán zavargó fiait a királylyal; békét törekedett létrehozni a kunokkal stb. stb., sem engednek következtetést vonni. Ha a királynak nem is tetszett minden, a mit a követ tett — hisz kunos hajlamai ellen irányult igen sok — s ezért ellenkezni próbált, elvégre is — mint oklevelileg maga is beismeri — meghunyászkodott, engedett, mi — mellőzve a többi adatokat — mindenesetre bizonyítja azt, hogy egy erős párt támogatta a legatust, de annak győzelme után sem merültek fel valami nemzetellenes, és az Anjou-féle állítólagos igényeknek kedvező jelenségek. El vagyok rá készülve, — s az eddigiek után jogom van rá — hogy Marczali úr erre azt fogja mondani vagy írni: voltak titkos utasítások, melyeket Theiner a Vatikánból ki nem adott, melyeket nem ismerünk; és csakugyan: miért ne vihette volna a fermói püspök oly titokban nemzetellenes agitatóióit, mint a mily titkosan, Marczali úrig észre sem vetten, támadtamegazokat Anonymus? Marczali úrnak «nagyon erős logikus alapon nyugvó» sok más hypothesis sem jobb; mennyiben lehet azonban az ilyféle okoskodásokat történeti érvelésnek tekinteni: annak eldöntését nyugodtan a kegyes olvasóra bízom. Egy szent: ily módszerrel csakugyan lehet a

hazai történelmet máskép tudni, mint eddig tudták. Csakhogy a valódi tudománynak — azt tartom legalább én — nem az a célja, hogy máskép tudjon mint az elődök, hanem hogy tudjon, még pedig nem felületesen és rosszúl — hanem jól tudjon.

PAULER GYULA.

FÖLHIVÁS

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET ÉRDEKÉBEN.

A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága, megalakulásakor kitűzött céljához képest, 1879 december 3-án tartott ülésében megállapította a *Magyar Irodalomtörténeti Adattár* tervét s következőleg írta körül:

A *Magyar Irodalomtörténeti Adattár* első folyama a magyar tudományosság, irodalom és könyvnyomtatás történetére vonatkozó adatokat foglalja magába 1471-től, mint a hazai könyvnyomtatás kezdetétől, 1541-ig.

Időrendi sorban czímlap szerint, vagy hiteles adatok szó szerint való közlésével soroltatik fel minden olyan irodalmi munka, mely ezen időköz alatt

a) Magyarországon iratott,

b) bárhol, magyarországi szerző által iratott,

c) bárhol, magyarországi megrendelésre iratott.

Elveszett nyomtatványokról és kéziratokról tanúskodó adatok szintén fölvétetnek. Magyar nyelven szerkesztett okiratok dátuma, a hely megnevezésével, hol ma őriztetnek.

Írók, könyvkiadók és -nyomtatók életére vonatkozó bármily csekély részletek s tudósítások. Levelezések. Könyvajánlások és előbeszéddek — töredékesen vagy egész terjedelmökben. Könyvnyomtató műhelyek, könyvkereskedés, könyvtárak, külső belföldi iskolázás történetét érdeklő adatok.

Ide tartozik a hazai és külföldi iskolákon tanító magyarok névsora is; ellenben a tanulók névsorát lexicon-alakba szedve, röviden szerkesztett életrajzokkal külön szükséges kiadni.

Ezt az anyagot 25—30 íves kötetekben fogja a bizottság közzétenni. — Szerkesztő a bizottság előadója.

A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága 1879 ápril 26-án alakult meg s föladata:

«A magyar irodalomtörténeti kútfők keresése, gyűjtése, kiadása; különös figyelmet fordít az írok levelei, naplói, följegyzései kiadására, bármely nyelven irattak s azokat *Iroda-*

lomtörténeti Adattár cím alatt lehető teljességben igyekszik közrebocsátani.»

«Régebbi írók kritikai kiadása, életrajzzal és jegyzetekkel. A már megindított *Régi magyar költők tára* mellett megindít egy újabb folyamot, melybe régebbi íróink kiadatlan, vagy csak egy pár példányban fenmaradt munkái vétetnek föl, vagy a legkitünőbb írók teljes és kritikai kiadásai bocsáttatnak közre. E munkák nem történeti sorrendbe adatnak ki, hanem a körülmények szerint s nem tesznek egymással kapcsolatos gyűjteményt.»

«Könyvészeti és irodalomtörténeti munkák iratása, felhívás és megbízások útján s kiadásuk eszközzése.»

A bizottság ezennel hozzá kezd fő feladata teljesítéséhez.

Midőn az Akadémia és Kisfaludy-társaság a nemzeti nyelv és irodalom érdekében nagyobb szerű vállalatba fogott, mindig a nemzetet hívta fel dolgozó társnak. A felhívás sohasem hangzott el; a siker mindig teljes volt. A *Régi Magyar Nyelvemlékek* kötetei, a *Tájszótár*, majd a *Nagy Szótár*, valamint a *Népdalok és Mondák* s a *Népköltési Gyűjtemény* kötetei ennek az együttműködésnek a gyümölcsei! Az irodalomtörténeti bizottság is híven ragaszkodik ehhez a múltban annyi jót termelt hagyományhoz s meg van győződve, hogy feladatának csak úgy felelhet meg s igyekezetének csak úgy lesz teljes sikere, ha nyelvünk és irodalmunk történetének ügyét most is az a lelkesedés karolja fel, mely mindig a régiebbkori nemzeti műveltség szerte heverő romjaiból emelhet az ősöknek legszebb emléket! Ezért fordul mindenkihez s mindenkit kér a kinek csak módjában van, hogy adatok közlésével, ilyenekre való figyelmeztetéssel járuljon e nemzeti ügynek gyámolításához. A legcsekélyebbnek látszó adat: egy pár sorból álló régi jegyzet; egy elrongyolott könyvtábla, melyen hajdani tulajdonosának neve áll, ki egykor irodalmunknak lehetett munkása; hányt vetett régi versek; levelek stb. mind nagybecsűvé válhatnak majd a tömegben, kellő sorban s magok helyén.

A gyűjtés nem szorítkozik csupán azon 70 évi időközre, melyből az *Adattár* első folyama fog közrebocsáttatni. Kiterjed az irodalmunk történetének minden korszakára, — ez csak a szerkesztés kezdetét jelöli. Azért minden közlést, minden adatot bármely időből köszönettel fogad a bizottság, s kéri, hogy a küldemények az »Irodalomtörténeti bizottságnak« címezve az Akadémia épületébe útasíttassanak.

Szász Károly,
bizottsági elnök.

Szilády Áron,
bizottsági előadó.

AZ ISZLÁM ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI KAPCSOLATBAN A MUHAMMEDÁN VILÁGNÉZETTEL. *)

« ... architecture du désert, enchantée comme les oasis, magique comme les histoires contées sous la tente, mais que les vents peuvent emporter avec le sable, qui lui servit de premier fondement. »

(Chateaubriand, *Itinéraire*.)

Nem a mór építészeti stíl és művészet az, a mivel a következő lapok foglalkoznak, hanem az arab építészet emlékein tapasztalható oly különös tünemény, mely megérdemli, hogy okait minden oldalról fürkészszük. A muhammedán kelet tartományaiiban utazónak nem csekély bámulatára rövid tapasztalás után is szemébe ötlík ugyanis az az idegenszerű tünemény, hogy lépten-nyomon mecsetromokkal találkozók.

Hány mecset, melynek hajdani fényét a muhammedán Egyiptom történet-írója, Al-Makrizí, alapos körülményességgel írja le, lett az idők martalékává, csak részben pótolva az Egyetlen-egynek imáadására emelt újabb épületek által! Soknak csak a helyét találjuk már; másoknál az égnek meredő oszlopok nem hordozzák most azt a büszke, szép épületet, melyet Al-Makrizi bámúlt, hanem egy teljesen megrongált, dűlő félben levő kőhalmazt támasztanak, mely már századok óta nem szolgálhat dicső rendeltetésének; ronda koldusnép és kalandor dervisek tanyáznak a folyosókön és a melléképületekben; a mecsetnek mely valaha pazar áldozatokkal épült, mint emléke valamely khalifa vagy szultán kegyes érzületeinek, már nem viseli gondját senki sem. Egy szóval, annyi templomromot sehol sem találunk, mint muhammedán tartományokban. Pedig e jelenség annál bámulatosabb, ha tekintetbe vesszük, hogy ezen romba dőlt épületek oly vallásnak szolgáltak, mely e tartományokban

*) Olvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1880. február hó 3-án tartott ülésében.

még mindig él és uralkodik; vallásnak, mely forrása és összege minden lelkesedésnek, melyre az ottani nép képes. Léptenyomon az enyészetnek átengedett maradványait találjuk a vallásos élet egykori gyűpontjainak, melyek létezéséről a történetírók megemlékeznek, nagyszerű képét tárva elénk egy oly virágzásnak, melyet már régóta felváltott a pusztulás és enyészet; ámbár még a romok is hirdetik azok egykori fényét és építészeti remekségét.

E tünemény méltán felkölti figyelmünket és kötelességünk annak okát fürkészni.

Rev. Manning, ki nem rég Egyiptom nevezetességeiről egy igen csinos, képes munkát tett közzé, röviden megemlékezik az ép említett jelenségről és a következőben találja annak okát. Azt mondja ugyanis, hogy a muhammedán emberben (különösen az egyiptomi emberről szól) nincsen meg az a benső vallásos komolyság, az a mély kegyelet, mely alapföltétele annak, hogy valamely nép a vallásos életnek a régibb idők-ből reá szállt emlékeit megőrizze, gondolzza és fentartsa. Ez valóban igen csattanós magyarázása volna azon tüneménynek, melylyel itt foglalkozunk, ha maga a körülmény, melyet Manning rövid pár szóban, mint valami kétségbe nem vonható tényt említ, nem volna olyan, melynek képét a valóság nem nyújtja, és mely nem egyéb, mint azon subjectiv benyomás eredménye, melyet az egyiptomi iszlám élete Manningra gyakorolt. De nézzük tovább.

Azon tünemény, melynek magyarázó okául Manning az egyiptomi ember vallástalanságát vagy legalább nem elég komoly és állhatatos vallásosságát hozza fel, azon tünemény mondjuk, nemcsak Egyiptomban, hanem egyéb muhammedán tartományokban is szemünkbe ötlük. Még inkább mint Egyiptomban, fölkelte figyelmünket Szyriában, hol aránylag még gyakoribbak a romba dőlő és enyészetnek induló mecsetek. Ha Manning okoskodását akarnók e tünemények magyarázásában kiinduló pontul elfogadni, reá kellene sütnünk a vallástalanság bélyegét az iszlám összes híveire, még pedig nem a jelenkorra, hanem épen oly idők-re nézve, melyekben a muhammedánok vallásos kegyeletöknek bámulatos jeleit mutatták be a világnak. De még a mostani egyiptomi muhammedán emberre nézve sem áll az, a mit Manning és mások reá fognak. Az egyiptomi muhammedán ember jellemének finomabb

vizsgálása azon eredményre fog vezetni, hogy az, a mit pessimisticus világfelfogásnak neveznek és sokan helytelenül azonosítanak a vallásos világnézettel, nem képezi lelkületének alaphangulatát. Bármily gyakran lebegjen is ajkain a koráni pessimismus, melyet Springer *Muhammed élete és tanában* oly találóan «Schreckensapparat»-nak nevez a pokolbeli büntetések borzadalmas ecsetelésével és a bűnösök kegyetlen kínlódásának tarka festésével, azért lelke távol van a búskomorságtól és a mindent sötét színben látó mordkedvűségnek nyoma sincs benne. Sőt inkább optimisticus szabású cselesap egy szellem, nem ment az élet némi léhaságától és a világ könnyű véru felfogásától. Éli a világot, törülmetszett materialista.

Már egy régiebb muhammedán író is, a már említett Al-Makrizi, az egyiptomi muszlim testi lelki jellemének és tehetségeinek beható jellemzésében különösen kiemeli változékonyságát, állhatatlanságát és az élvezethajhászatra való hajlandóságát. E jellemzést nem tekinthetjük túlcsigázottnak, és az egyiptomi arabok lelki elevenségének okai között bizonyára nem kis szerepe jut azon fajkeresztetésnek, melynek eredménye a mai egyiptomi arab ember. Mindamellet jó muhammedán ember ő, még pedig testestül lelkestül, és mindenki meggyőződhetik erről, a ki a muszlim szellem hatalmas nyilvánulását, a mint az idegen szellem ellenében jut érvényre, a muhammedán Egyiptom jelen és régiebbkori vallástörténetében tanulmányozza. Meg az újabbkori reformok Egyiptoma is felmutatja a modern muhammedánok egy nem jelentéktelen pártját, mely programjának kiinduló pontjául ismeri azon törekvést, hogy a modern művelődési lendület tisztán muhammedán és arab irányban induljon. E mozgalom élén állott Egyiptom egykori kultuszminisztere, az ép oly művelt, mint muhammedán lelkesedéstől áthatott 'Ali Mubarek basa és hívei, köztök különösen a lelkes Szejjid Bég, Szalih Al-Magdî, hajdan kultuszminiszteri államtitkár, most bíró, kiknek törekvései azonban elbukni kényszerültek egy meggondolatlan franczia irány mellett, mely a muhammedán benszülött elemet teljesen háttérbe szorítván, nem esekély előmozdítója volt azon erkölcsi és anyagi bukásnak, melynek szélére jutott ez utolsó időkben az alkirályi birodalom. Nem lévén azonban feladatunk e helyen az újabbkori Egyiptom anyagi és erkölcsi helyzetéről behatóan szólni, ez alkalommal azt a tényt akarjuk ismét constatálni, hogy az egyip-

tomi muhammedán világot, mely keblén táplálja a muhammedán tudomány éltető központját, az Azhar mecsetakademiát, melyet a *Budapesti Szemle* egyik tavalyi füzetében ismertettünk, még a modern európai műveltséggel egyezkedő köreiben sem jellemzi a vallásos érzület és kegyelet hiánya, melyet Manning egy nevezetes építészeti tünemény megmagyarázó okául felhoz. Az a vidám világfelfogás, mely az egyiptomi embert jellemzi, nem áll ellentétben az iszlám fogalmával. Az iszlám — mint a név maga mondja — az Isten iránt tanúsított teljes önmegadás — nem egyenlő a világ örömeiről való teljes lemondással. E vallásrendszernek elsőrendű tekintélyei több ízben elég világosan és nyilvánosan protestálnak ily azonosítás ellen. A korán némely verse az igazhívők szívére köti azt, hogy éljenek azon élvezetekkel, melyeket a világ nyújt és ócsárolja azokat, kik az embereket azoktól el akarják vonni. A tradíció ruházat tekintetében még a fényűzést is ajánlja. Muhammed ékszereket vett 80 teve árán és e fényűzést azzal igazolta, hogy a kinek Alláh gazdagságot ajándékozott, köteles ez áldás nyomát a maga testén hordozni. Mindenekfölött pedig kizárja az iszlám a világról való azon teljes lemondást, melyet a kereszténység oly előszeretettel hirdetett híveinek. «Nincsen ruhátság az iszlámban» — ez az iszlám egyik legelterjedtebb tana. Ruhátnak nevezik arab nyelven a világ zajától visszavonuló és élvezeteiről teljesen lemondó szerzeteseket és remetéket.

Az egyiptomi ember vidám életfölfogása nem zárja ki a vallásos kegyeletet muhammedán értelemben, és tévedés, ha amazt tekintve azt állítja valaki, hogy az egyiptomi társadalomban hiányoznak azon vallásos föltételek, melyek a vallásos élet emlékeinek megőrzésére megkívántatnának. Ha azonban mégis látjuk, hogy mind Egyiptomban mind egyéb muhammedán-arab tartományokban ez emlékeknek oly szármalmas sorsuk jut, miképen fönnebb érintettük, e tünemény okát bizonyára más körülményekben kell keresnünk. E körülmények kétféle természetűek; egyrészt külsők: technikaiak, másrészt a népnek belső jellemével összefüggők: pszichologiaiak.

I.

Az arabok építkezését, úgy mint magát e nép világnézetét, az iszlám által való átváltoztatása után is a nomadismus

hagyományai jellemzik, melyek iránt az arabok még a városi élet finomult viszonyai között is oly eleven előszeretettel tartottak fenn. Jellemük ezen nomádszerű iránya nem indítja őket arra, hogy valami tartósat, az örökkévalóságra számított alkossanak. Minden alkotásuk a mulandóság és változékonyság jellemét hordozza homlokán. Ez első sorban azon anyagok választásában nyilvánul, melyeket építkezéseik alkalmával a munkára fordítanak. Építési anyagaik és szerkesztésök természete nem mutatják fel azt a szoliditást, mely az ókor és különösen az ókori Egyiptom művészeti és vallási emlékeinek évezredekkel túlélő létét biztosította. Az ókori Egyiptom emlékei arról tanúskodnak, hogy tervezőik és szerkesztőik lelke az örökkévalóságra volt irányozva és az emlékezethetnek örökké tartó fenmaradása, ez volt nézetük alaphangulata, mely alkotásaikban is külső kifejezésre jut. A középkori Egyiptom építményei az arab építő fölületes élvezethajhászatát és változatos repkeségét hirdetik kirívó tarkaságukkal és kicsiszerű czifraságukkal, melyek a megbízhatatlan szerkezetet takargatják. «Valóban páratlanok a magok nemében a muhammedán Kairo mecsetjei és síremlékei» — így szól egy francia utazó. — «Alaprajzok csudálatra méltó és tervezetök papírra rajzolva szellemes ötletekkel bővelkedőnek látszik. Egy pár évtizeden át elbájolóak voltak, a mennyire csak festett és kendőzött arcok elbájolóak lehetnek: ma már piszkos romok azok, gerendák és keresztfák és agyaghalmazok, melyek a tervezőnek könnyelműségét hirdetik és az építőnek felületességéről tanúskodnak. Még egy ezer év — és már egyáltalán nem fognak létezni, és ezer év múlva az évezredekkel túlélt Karnakot és Lukszort és Memphist még látogatni fogja a régiségek bámulója és a Parthenon és Pæstum templomai meg mai állapotukban lesznek láthatók, ha csak az erőszak nem fogja őket a föld színéről elpusztítani.»

Szellemöket tekintve a felfogás fölületessége és anyagukat tekintve a használatba vett anyagok tarthatatlansága jellemzi a középkor muhammedán építményeit, melyek egykor oly büszkén és fényesen ragyogtak fővárosaikban és melyek mai nap elpusztúlva szánalmat gerjesztő romokként lépnek elénk.

Az iszlám legtartósabb építészeti emlékei éppen azok, melyek eredeti rendeltetésök szerint nem az arab vallásnak szolgáltak, hanem csak a muhammedán hódítás után módosít-

tattak át a győző vallás céljaihoz képest: a mecsetekké változtatott keresztyén egyházak. Legyen elég például említenünk a Hagia Szofiát Stambulban és a Szt.-Jánosnak szentelt székes-egyházból az «Ommajjadok mecsetjévé» változtatott nagy mecsetet Damaszkusban. E mecset egymásután három vallás szolgálatában állott. A római uralom alatt a pogány kultusz szolgálatában épült; a IV. században keresztyén egyház lett belőle keresztelő Szt.-János tiszteletére, míg aztán 'Omar Damaszkust meghódítván, a Szt.-János temploma keleti részét saját vallása számára foglalta le, 705-ben pedig Valid khalifa nyugati szárnyát is, mely mindaddig a keresztyének birtokában maradt, tőlök kierőszakolta.

De még akkor is, midőn magok alkottak az arabok, igen szívesen használták föl az alkalmat, hogy saját alkotásaikba régibben meglevő idegen építmények alkotó részeit dolgozzák belé. Az általok meghódított tartományok történelmi állása és építészeti múltja bő alkalmat kínált nekik erre. Ha Szýriában utazunk, különösen Ba'lbek körül, lehetetlen, hogy meg ne ragadja figyelmünket az a tünemény, hogy régibb és újabb mecsetek külső falaiból a római pogány vallás symbolumainak egyes töredékei kacsintanak felénk; az arabok a régi templomokból egyes töredékeket használtak föl mecsetjeik falazata számára. Így van ez Egyiptomban is. Nemcsak a falak alkotása mutat ily eklektikus mozzanatokat; számos mecsetben az oszlopok is régibb építményekből vannak véve. Ez utóbbi tünemény különösen a kairói 'Amr-mecsetről és a jeruzsálemi úgynevezett Kubbet al-szakhrá (a köszikla kupolyája)ra nézve áll. Az utóbbit tekintve említem Condernek, ki a szakhrá minden egyes oszlopának rajzát közli, ítéletét: «Az anyag», úgymond, «melyből ez arab épület készült, úgy látszik jelen rendeltetésének volt mindelejétől szánva, kivévén az oszlopokat, melyek a kupolyát és a külső bolthajtásokat támasztják. Ezek byzanci jelleműek és úgy látszik, eredetileg más épülethez, vagy tán épületekhez tartoztak; legvalószínűbb hogy keresztyén szentegyházakból valók, épen úgy mint az 'Amr-mecset oszlopai Kairóban, vagy mint azon mecset oszlopai, melyet Dzsezzár basa épített Akkában.» A szakhrá egyik oszlopán keresztet is lehet látni. Egy jeles francia régiségtudós, kinek Palæsztina ókorának ismerete igen sokat köszön, Clermont-Ganneau, három évvel ezelőtt kimutatta, hogy a jeruzsálemi

«haram» (a régi templomtér) egyik minaretjének különféle részeibe keresztyén kápolnákhöz tartozott oszlopfejek vannak beledolgozva, melyeken Jézus bemutatása (Lukács II. 22—38.) van ábrázolva, mely ábrák — valószínűen készakarva — a muhammedánok által eltorzítottak, mielőtt a minaretbe bedolgozták volna. Nem osztozhatunk azonban Ganneau azon felfogásában, hogy a keresztyének, kiket a muhammedánok mint építőmestereket és munkásokat igénybe vettek, ily alkotórészek felhasználása által saját vallásuk emlékeit akarták fentartani.)*

Az építészet mesterségében, annak mind technikai mind pedig æsthetikai oldalát tekintve, az arabok nem igen sokra vitték. Régibb időben byzancezi és perzsa művészekhez fordultak építkezéseik véghez vitele czéljából. Igen fontos adat ezen tény bizonyítékai köréből a következő történet, melyet Al-Azrakinak Mekka történetét tárgyaló munkájában találunk, még pedig többféle változatban, de melyek a dolog velejét tekintve, mind egyre mennek. A ka'ba, így beszéli az említettem történetíró, mely a pogány araboknak régente épen úgy, mint a muhammedánoknak központi szent épülete, eleinte igen gyöngye alkotású épület volt; oly annyira, hogy 605-ben Kr. u. egy kurejshita nőnek vigyáztalansága következtében, ki füstölgő edénnyel járta körül az épületet, a szent ház függönyei szikrárt fogtak, és nemcsak a függönyök égtek el, hanem a kövek is meglágyultak. Nem sokára egy bekövetkezett áradás — Mekka gyakran volt ily veszélynek kitéve — teljesen elpusztította a különben is dülöfélben levő szent házat. Nem maradt most egyéb hátra, mint a szent ház teljes lerombolása és újjáalkotása. Véletlenül ugyanezen időben egy görög hajó hajótörést szenvedett a Mekka közelében levő partváros környékén, és számos mekkai ember föllhasználta az alkalmat, hogy olcsó áron szerezzen építőfát a tönkrement hajó romjaiból. A szerencsétlenül járt hajó legénysége között volt egy Bakum nevezetű ember is, kit kútfőnk ácsnak és építésznek (naggâr, bannâ) mond; ezt a Bakumot magokkal vitték Mekkába és az ő segítségével s egy hozzájáruló, már eddig is Mekkában élő, kopt ácsmester segítségével helyreállíták megint a szent épületet.**)

*) *Revue archéologique*, 1877. XXIII. kötet 303—312. lap.

**) Wüstenfeld. *Geschichte der Stadt Mekka* (Leipzig, 1861), 84. s. köv. l. Wüstenfeld egyiptomi hajóról szól és Bakumot koptnak nevezi. Az eredeti szöveg *rumir*ól szól, ez a szó görögöt jelent.

ban az ifjú Muhammed is részt vett; már akkor eltávolítá mindazon bálványokat, melyeket a pogány arabok a ka'bában tiszteltek. Állítólag Jézus és Mária ábrázatai is ott voltak, melyeket Muhammed kivételes kíméletben részesített. E történetből nemcsak az tűnik ki, mily rosszúl építettek már a régi arabok. Legfontosabb templomuk oly gyöngé alapon állott és oly hitvány anyagból készült, hogy egy tűzszikra véget vetett az egésznek. Még fontosabb tanulság az, hogy szentélyök he'yreállítására már a pogányság idejében is, egy görög keresztyén ember segítségét kelle igénybe venniök. Érdekes jelenség ez különben is. A ka'bâ újjáalakításán Muhammed a keresztyén építészek oldalán dolgozik; ki tudja, nem ez alkalomnak köszönte-e vallásos inspirációinak jó részét! — A görög építészekre az arabok történetök későbbi korszakaiban is rászorultak. Legnevezetesebb példa erre nézve Kairóban a sokat bámúlt Ibn Túlún-féle mecset, melyet Abu-l 'Abbász Ahmed ibn Túlún, Egyiptom kormányzója 879-ben Kr. u. építtetett. E minden tekintetben csodálatra méltó épületről, melyet méltán tartanak az arab építészet régibb korszaka egyik legemlékezetesebb remekének, al-Makrizi, muhammedán történetíró, ki építése történetét szokott körülményességgel írja le, azt beszéli, hogy e mecset építésével Ibn Túlún egy görög építészre bízott meg, kit hamis vádak következtében börtönbe vetett volt, és ki a börtön magányában egy tervet dolgozott ki, a mely szerint e mecsetet, eltérően az arab építészet szokásától, régibb épületekből vett anyagok igénybe vétele nélkül akarná elkészíteni. A görög keresztyén rajzai megtetszetek az uralkodónak, és meg is bízta őt a tervben levő mecset építésével, melynek mintaképeül a mekkai ka'bâ szolgált.

Midőn az arabok hódításaikat Európára kiterjesztették, Spanyolországba is Byzanceból, melynek udvarával a mór khalifák barátságos viszonyt folytattak, hitták az építészeket. Byzancei munkásokat alkalmazott többek között 'Abd al-Rahmán khalifa a cordovai nagy mecset építtetése alkalmával.

Hadd világítsa meg egy pár kairói mecset építése történetéből merített adat azt az ítéletet, melyet az arab építészet gondatlanságáról az imént elmondottunk. Az úgynevezett Mu'ajjad mecset vagy vörös mecset a Zuvejle kapu mellett, melynek újjáalakítása a legújabb építési mozgalom műve, a hidzsra 819-ik évében (=1416 Kr. u.) épült Al-Mahmûdi Muajjad

cserkesz mameluk szultán rendeletére. Építési története mutatja, mily könnyelműen és gondatlanul jártak el ily építés alkalmával. Azért emeltük ki épen ezt a mecsetet a sokból, a mit például felhozhatnánk, mert egy szyriai arab utazó, ki útleírásában e mecsetről bőven szól a bámulat hangján «a szépség tárházának» nevezi, és azt mondja, «hogy oszlopainak erőssége és az épület szoliditása arról tanúskodnak, hogy a ki építette, kora királyainak fejedelme volt. A szemlélő azon meggyőződésre jut, hogy ez épülettel összehasonlítva Belkisz (Sába királynéja) trónusa csekélység lehetett és Nusirván perzsa király mesés palotája említésre sem méltó.» Több mint 30 ács és 100 munkás volt elfoglalva e híres mecset építése alkalmával. De már 821-ben, tehát alig két évvel az építés megkezdése után, azon vették észre magokat, hogy a Zuvejle kapu felé néző minaret aggodalmat gerjesztő módon hajol oldalvást; a leghíresebb építészekből álló bizottságot kelle egybehívni, hogy az építkezés hiányait derítsék föl; e bizottság jegyzőkönyvileg constataálta az építmény dülékenységét és nem-sokára a drága munka kárba vészett, le kellett rombolni, a mit már véghez vittek volt, miután egy pár lehullott falkő több embernek életét oltá el. Harmincz napon át a Zuvejle kaput zárva kellett tartani, hogy még több emberélet ne essék áldozatul az építők könnyelműségének. A kortársak gúnyoló kedve táplálékot és anyagot vont a szomorú katastróphából, és az ügyetlen építésznek Muhammed al Burgínak, el kellett viselnie a költők gúnyverseit, melyek közül egynehányat al Makrizi megörzött számunkra.

Abban az időben is voltak a tényeknek hivatalos és félhivatalos szépítői, a kik hívatva voltak az intézők ügyetlenségét más közönyös körülményekre hárítani. Az Al-Mu'ajjad mecset építési katasztrophájának okát is Al-Burgín kívül törekedtek találni. Azt mondták, nem az építő ügyetlensége okozta a minaret földrerogyását, hanem a csinos minaretet a «rossz szem» találta és báméskodó szemlélők idétlen csodálkozása okozta a bekövetkezett bajt. A «rossz szem» hatalmának, mely ellen a meddig csak a nép balhiedelmei terjednek, bűvös mondasokkal és amuletekkel fegyverkeznek föl, a muhammedán néphitben is ugyanazon vagy tán még nagyobb szerepe van, és a köznép kedélye fölött ép oly uralommal bír, mint a cattivo occhio, mely földrészünk déli tájékaiban a közönséges ember

kedélyét félelemmel és aggodalommal tölti el. A «nil admirari» klasszikai mondásnak ez eszmekörben furesa alkalmazása jut.

Még szerencsétlenebbül folyt le a Haszan-mecset építése, melyet az arab építészet legjelentékenyebb emlékének neveznek és melynek külső szépségét a touristák ezrei bámulják évenként. Csak egy félszázaddal idősebb, mint az ép említett Mu'ajjad mecset és építése óriási összegeket nyelt el. A mesés költség daczára, melyet reá fordítottak, már 672-ben, két évvel az építés bevégezte után egyik minaretje ledőlt és az építmény csakis újabb javítások és pótlások következtében maradhatott fenn napjainkig. Régi kegyes szokása a muhammedán társadalomnak, hogy a közöttök szokásos jótékony alapítványok között helyt foglalnak a kutak, az úgynevezett szebil-ek is. A kút-alapítványok eredeti jelentése a nomád-élettel és a sivatagbeli vándorlásokkal van összefüggésben. A nomadismus életviszonyai között egy-egy cziszterna ásása és fentartása, melyből a fáradt és szomjas útas üdülést merithet, megbecsülhetetlen jótétemény. A városokban lakó muhammedánok, mint sok egyéb dologban a kutak tekintetében is megőrzék a nomadismus régi hagyományait és a nyilvános kutak alapítása mindig egyik kedvelt formája maradt a közjótékonyiságnak. Az egyszerű primitív cziszternát azonban művészeti ízléssel épített diszes kutak válták föl, melyek homlokzatán cifra arabeszek diszelegnek és költészeti fölíratok aranyozott betűkben hirdetik az alapító dicsőségét, kinek emlékét fentartani vannak rendeltetve a kutak, melyeknek neve mai nap is: szebil. Ez az arab szó nem jelent annyit, hogy kút; a kútat bir-nak hívják. Szebil annyi mint út, azaz szebil alláh, Isten útja; mert a jótétemény gyakorlását az éhezők és szomjazók táplálását és felüdítését a vallásért való vértanúság mellett kiválóan Allah útjának tekintik. Innen van, hogy a vízárusok, kikkel lépten-nyomon találkozunk a bazárookban, a közpiaczokon, sőt még a mecsetekben is, a mint egyik kezökkel a hátukat terhelő groteszk víztömlő nyílását fogják be, másik kezökkel pedig érzezből készült ivóedényeket pengetvén, vonják magokra a szomjazók figyelmét s e kiáltással kínálják a vizet: «Szebil Alláh já 'atsän». «Isten útja oh szomjazók.» Íme a régi arab nomadismus egy értelmet vesztett residuuma!

Minthogy azonban a közkutak tulajdonképeni szebil-

természete vízben nem épen szükölködő városokban elvesztette sajátképeni jelentőségét, a muhammedánok kegyes érzülete más irányt adott a kutak jótékony természetének, más irányt, mely midőn alkalmazását mutatja azon arab közmondásnak, hogy «jótékonyiságnak jótékonyság a gyermeke», másrészt élénken mutatja élénk, mennyi valódi humanitás élteti ezt a mindenfelől rágalmazott és az üres formalismussal vádolt muhammedán vallást. A közkutakat tudniillik egy több lakoszbából álló emelettel szokás megtoldani, melyben elemi iskolák, különösen árvagyermek számára vannak berendezve, mely iskolák a szebil alapítványából tartatnak fön. Egy szebil-alapító ennél fogva első sorban az árvák jötevője és a természetesen nagyon primitiv szebil-iskolák muhammedán emberbarátok által oly időben alapítottak, a midőn Európában az árvaházak intézményét alig sejtették. Kairóban a középkorban majd csaknem minden mecset alapítása egy «mekteb szebil» «árvafiúk számára rendelt kút-iskola» alapításával járt együtt. A Haszan-mecset alapítója is így járt el és fényes mecsetje mellett ily árva nevelőintézetet építtetett és rendeztetett be, melyben több mint 300 árvagyermek volt fölveendő. De az árvák nem soká részesülhettek azon jótéteményben, melyet a nagylelkű uralkodó emberszeretete szánt nekik. Mind a háromszáz árva áldozatul esett a Haszan mecset minaretjének ledőlése alkalmával, mely mecset közelében épült a szebil-iskola is.

II.

De Kairóban még egyéb külső körülmények is közreműködtek a mecsetek és középületek rombadúlására; például a 702-iki földrengés igen sok csodálatos szépségű mecsetnek vett véget. Tudjuk, hogy a szép Hákim-mecset e földrengés áldozatai közé tartozott és tökéletesen elpusztult volna, ha romjaiból nem állítja ismét helyre Rukn al Din Bibars al Gasangir szultán, kinek a Nilus völgye oly sokat köszönhetett.

Folytonos háborúk, polgárháborúk és külső ellenségek ellen vívott véres harcok nyugtalanították a muhammedán kelet azon részét, mely kutatásaink körébe tartozik. A gyöngé alapon, nem épen tartós anyagokból készült épületek nem daczolhattak az elemek és a pusztítás hatalmával. És minden

tekintetben nevezetes azon tünemény, hogy az iszlám kebelében e vallásforma keletkezésének első tizedétől kezdve dúló vallásos és polgári belháborúk alkalmával, az ellenség, muhammedán létére, mily kevés kíméletet mutatott a vallásos ájtatosság helyei iránt. Példátlan az a vandalismus, melylyel e téren találkozunk. Az «ommajadok mecsete» Damaszkuszban, melyről följebb már volt alkalmunk megemlékezni, 1068-ban a siiták és szunniták között kitört egy csetepaté alkalmával a siiták által a mecset közelében gyújtott tűznek lett martalékává. Ismét helyreállítva 1400-ban megint a tűz áldozatává lett a szyriai iszlám e büszkesége, azon betörés alkalmával, melyet Timurleng csapatai Szýria fővárosa ellen intéztek. Némelyek szerint Timur parancsára gyűjtatott fel a gyönyörű épület, miután csalárd ígéretei következtében 30,000 muhammedán ember keresett menedéket az Alláhnak szentelt csarnokokban. Mások azonban úgy vélekednek, hogy khoraszáni siiták, kik Timur seregében tartózkodtak, a szunniták elleni gyűlöletből dobtak égő üszköt az ommajjad mecsetbe. E vélemények bármelyike érdemeljen hitelt, mindenesetre kiticszik, hogy épen nem lehetetlen dolognak tartották azt, hogy csupa felekezeti fanatismusból a siita párt a szunniták templomát fölgyújtsa.

Hogy mennyire terjedt az ellenség szent helyei iránt tanúsított kegyeletnélküli magaviselet, láthatjuk leginkább azon balsors történetéből, mely minden muhammedán ember legszentebb helyeit a VII-ik század végén, tehát alig másfél századdal az iszlám keletkezése után, magának a khalifának, a muhammedán vallás főnökének, helybenhagyásával érte. A minden muhammedán lelket szörnyűkódéssal eltöltő umajjad uralkodók ellenében föllépett praetendensek egyike, 'Abdallah b. Zubejr, leginkább Mekkában és Medinában, az iszlám két legszentebb városaiban és az azokat közvetlenül körülvevő területen bírt híveket toborzani, az iszlám kegyes követőit, kik írtóztak azon pogányszerű rendszertől, mely az umajjad udvarban lábra kapott. Jezid, majd ennek halála után utódja Abdalmulik, legjobb vezéreiket küldék a szent városok makacs lakossága ellen. Jezid alatt Huszejn hadvezér válogatott sereggel indult Mekka ellen és azon területen, melyet nemcsak muszlim fölfogás szerint, hanem az arabok régi pogány hagyományai értelmében sem volt megengedve háborúval és vérontással bemocskolni, a leg-

jobb muhammedánok ellen véres háborút indított. Mekka ostromát azon kezdte, hogy a ka'bára, a világ e legszentebb és legrégebbi épületére, óriási ködarabokat vettetett, melyek a tiszteletteljes épület oszlopait szétdarabolták, később egészen fölgyújtatta azt, és ez alkalommal történt, hogy a fekete kőnek is baja esett, a legelső, de nem egyetlen, melyről a történelem megemlékezik. Huszejn, Jezid halálának hírére kénytelen volt Mekka ostromát felbeszakítani, melyet Abd al Malik trónra jutása után Haggág ibn Jûszuf, egyike a legirtózatosabb zsarnokoknak, kik valamely birodalom történetében szerepeltek, folytatta Huszejn pusztító művét. A kegyes mekkaiak a két hadvezér megjelenése közötti rövid időközt a szent ház újjáalkotására fordították. Haggág, az igazhívők főnökének küldöttje, megint köveket hányatott a szent házra, és miután sikerült neki a két szent város lakosait megadásra bírni, a ka'bát felgyújtatta, a medinai mecsetet pedig, mely a próféta és az első khalifák sírjait rejtő területén, istállóvá változtatta át.

Ily tettekben nyilatkozott a muhammedánok politikai fanatizmusa és az olvasók következtetést vonhatnak a fenn felsorolt tényekből azon sok építészeti áldozatokra, melyeket e századokon át folytatott polgárháborúk követeltek. Nem minden lerombolt szent-ház részesült az újonnan való fölépíttetés szerencséjében. Mert nem minden épület bírt az iszlám lényegére nézve oly fontossággal, minő a ka'bának és az ummajád mecsetnek tulajdoníttatott. Az előbbi az iszlám kultuszának nélkülözhetetlen középpontja, a másik azon templom, melynek csarnokában Jézus az ítélet napját megelőzően egybegyűjti a muhammedán, keresztyén és zsidó vallás híveit és ítélni fog fölöttük. Kairóra nézve — hadd merítsük példáinkat e városból, mely a muhammedán építészet múzeumának tekinthető — Kairóra nézve még egy különös történelmi körülményt is ki kell emelnünk, mely sok régi épület elpusztulását vonta maga után és azon tüneményekből, melyeket Kairó e tekintetben fölmutat és melyek a keleti városok fejlődése, illetőleg hanyatlása történetében számtalanszor ismétlődnek, a keletre nézve egy kultúrtörténeti törvényt vonhatunk le, mely elég általános érdekekkel bír, hogy vele egy kissé előtt foglalkozzunk.

A mai Kairo (Új-Kairo) a fatimida dynasztia hódítása alkalmával alapíttatott. A fatimidák uralomra jutása előtt

Egyiptom fővárosa a Nilus partjának délibb pontján elterülő városrész volt, a régi Fosztát azaz sátor. 'Amr b. al-'Aszi hadvezér tudniillik, ki 'Omar khalifa rendeletéből Egyiptom meghódítására indult és azt szerencsésen keresztül is vitte, azon helyen, hol az ő sátra állott, egy várost alapított, melyet aztán sáturnak — Fosztát — neveztek. 'Amr az új város alapítását egy nagyszerű mecset építésével kezdé meg, mely még mai nap is, elpusztult állapota daczára, reá emlékeztet azon fényre és díszre, mely valaha körülvevé. Az 'Amr alapítása körül csoportosuló helység: Ó-Kairo, a mint nevezni szokták (Miszr ál-'atiká) maradt a fatimida hódításig Egyiptom fővárosa. Új-Kairo alapítása után e szerepe átszállott a fatimidák alapította városrészre; Egyiptom fő- és székvárosa éjszakibb irányba vándorolt át. Buda nem veszté el életét Pest alakulása által és európai viszonyaink között egy város bővülése nem vonja maga után azt a következményt, hogy a város régi magva eloszlik és egész életét az újonnan keletkezett részekre szállítja át, a régi- nek nemcsak rovására, hanem annak teljes elpusztulását vonván maga után. Keleten az másképen történik és Fosztát érdekes példája nem elszigetelten áll a keleti városok történetében. Új-Kairo mindinkább a népesedés mozgalmainak központjává vált és alig telt le egy pár évtized és Ó-Kairo régi pompájával, díszes mecseteivel, élükön a fényes 'Amr mecsettel, melyeknek már nem akadtak gyülekezetei, melyeknek gyűjtőpontjait képezhetnék e mecsetek, elhagyatva irigyelhetette a lakosokban dús Új-Kairót, Fosztát ifjú örökösét. Csak a kopt keresztyének maradtak hívei azon városnak, melyhez az őskeresztyénség jelentékeny hagyományai fűződnek. Hisz Fosztát azonos ama Babylonnal, hová Mária a gyermek Jézussal menekült Herodesz üldözése elől. Még most is itt mutatják azon barlangot, mely a keresztyénség alapítójának menedékhelyül szolgált; egy nagy tiszteletben részesülő templom épült föléje. A muhammedánok azonban odahagyták azon helyet, melyhez az ifjú és erőteljes iszlám fényes fegyvertetteinek dicső emlékei fűződnek. Odahagyták az 'Amr-mecsetet, melynek egyik szobrában még ma is Muhammed sajátkezű aláírását és 'Omar korbácsának nyomát mutatják a hívőknek — Omar t. i. a szobrot a monda szerint Mekkából, hol az ottani főszentély alkotórészét képezte, korbácsal hajtotta Fosztátba — és átesődültek Új-Kairóba, hol az ép alapított al-Azhar mecset hirdeté az új hódítók hatal-

mát. Meglehet, sőt nagyon valószínűnek is tartom, hogy az első fatimida uralkodók politikai törekvéseihez is tartozott, hogy Ó-Kairo fényének elhomályosodását előmozdítsák. Az ő zászlójukon Fatima, Ali és Huszejn nevei voltak ráírva. Omar az ő szemökben jogtalan bitorló volt, kinek nevét a szószerőről nyilvános átkozásnak tették ki. Nem illett rendszerökbe, a régi hódítás emlékeit tiszteletben tartani. Gondját viselték ellenben annak, hogy 'alidicus emlékeket éleszszenek és tápláljanak. Egy más cikkben, melyben a muhammedán síremlékekről szólnunk, lesz alkalmunk megemlékezni Kairo siiticus traditioiról, a mennyiben a síremlékekben jutnak kifejezésre; most azonban csak az lehet célunk, hogy Új-Kaironak keletkezésével hozzuk összefüggésbe Ó-Kairo mecseteinek elpusztulását és rombadőlését. És ez összefüggés, melynek nem csupán helyi érvénye van, hanem mely mindenütt constatálható, a hol keleten régi városok mellett újak keletkeznek, alkalmat ad nekünk azt a néppsychologiai mozzanatot tárgyalni, mely e fejtegetésünk tárgyát képező kérdés megfejtésében, úgy gondolom, nem csekély mértékben érdemes a megfontolásra.

III.

A keleti társadalmat a régi emlékek iránti magaviselete tekintetében az a nevezetes jellemvonás különbözteti meg a művelt európai társadalomtól, hogy a keleti emberben hiányzik egyáltalán a hajlandóság, sőt egyáltalán hiányzik az érzék a régi emlékek főtartása iránt. A keleti ember utilitarius jellemmel bír, és e jellemvonásánál fogva a régi, bármennyire hordja homlokán a tiszteletre méltóság bélyegét, semmi jelentőséggel nem bír számára, ha nem szolgál a mindennap fölmerülő szükségletnek. A művészeti érték vagy történeti jelentőség az ő szemeiben nem ad valamely tárgynak jogczímet a létezésre. Csakis a felhasználhatóság a kriterium arra nézve, vajon valamely tárgy a megőrzésre és fentartásra méltó-e vagy pedig sem. Neveti az európai touristát, ki a régi dolgoknak szenteli figyelmét, melyeknek sem ő, sem mások hasznát nem veszik; az «antika» szó majd csaknem gúnyszó az ő szájában és azért épen nem tartja lelkiismeretbe vágó dolognak, minden polgári becsületessége és vallásos integritása mel-

lett, hogy azok hamisításában közreműködjék. Az az egész nagy tényező, mely a mi európai műveltségünknek kiegészítő részét képezi, az ókor által teremtetett szép alkotásokon való épülés, a keleti ember szemében abba a qualificalhatatlan rovatba tartozik, melyre ő ezt a fordíthatatlan-szót teremtette, illetőleg átvette: «Fantasia». Az arab embernek nincs historiai érzéke. Nem szűkölködik irodalmuk jeles történeti munkákban, sőt irodalomtörténetök szólhat historiai mesterművekről is; még a történelembölcsészetnek is van irodalmukban egy pár derék képviselője. De az, a mi az európai társadalomban minden igazi, komoly műveltségnek alapja, az a tudat, hogy minden létezőt mint keletkezettet kell fölfogni, és fejlődésének egyes fázisaiban megismerni, mely fölfogás aztán eleven érdekességet kölcsönöz a múlt emlékeinek, melyeket senki, ki e fölfogással él, nem fog könnyelmű vandalismussal a létezés könyvéből kitörölni vagy hasonló frivolitással a pusztulásnak átengedni: ez a tudat nem képezi szellemének éltető alkotórészét. A történelem általi nevelés, mely az európai kultur-tudat legnemesebb tényezői közé tartozik, nem képezi művelődésének emeltyűjét. Történeteket roppantúl szeret, mert elbájolják kedélyét, mely tények után kapkodik, akár megtörtént, akár költött tények után; de történelem, a mint mi e fogalmat Európában ismerjük, mely szellemünket műveli, akaratumkat nemesíti, az arab műveltségben még vendégszerepet sem visel. Az a nagy történelmi irodalom, mely a mi ítéletünk szerint az arab könyvtár díszét teszi, nem bír semmi fontossággal az arab ifjú nevelésében és inkább azon európai tudósok által lett ismeretes, kik gyöngyeit a kéziratok tengeréből kihalászták, tanulmányozták és kiadták, mint keleti olvasói és művelői által. Csak egyetlen egy régibb arab író ismerek — megjegyzésem természetesen csakis a régibb, az európai befolyást megelőző időkre vonatkozik — ki a történelem oktatását sürgette és hasznosságát érdekes párhuzamba helyezte azon szellemi haszonnal, melyet az ifjúság Hariri és hozzá hasonló szóművészek szópengetéseinek tanulmányozásából merít, melyet — mint csupán formalis szépségre tanítót — a történelem javára ki akart küszöbölni az oktatás rendszeréből; ez az Al-Fachri név alatt ismeretes történelmi munka szerzője, ki a khalifatus történetét írta meg, mint ezen intézmény bukásának szemtanúja, épen midőn a mongolok Bagdadba, a büszke abbaszidák székhé-

lyebe törtek be. *) De e pusztai predikátor intő szava nyomtalanul hangzott el; még jeles munkája sem kellett nekik és teljesen feledésnek indult volna, ha egy véletlenül a párisi könyvtárba vetődött példánya — az egyetlen, mely belőle létezik — nem menti meg a meg nem érdemelt eltűnéstől. Ibu al Tiktaka, az «al Fakhri könyv» szerzőjének nevét és magát munkáját keleten a legtudósabb emberek még hírből sem ismerik. A történelem iránti érzék e hiányából magyarázható azon tünet is, hogy a keleti embernek semmi érzéke sincs az ókor azon emlékei iránt, melyek hazája területét díszítik. Mily meglepő jelenség arra nézve, a ki Egyiptom művelt muhammedánjai között hosszabb ideig él, hogy az ottani muhammedánok, kiknek vallása annyi érzéket nevel beléjük a magasztos és óriási iránt, az ország dicső pharaói múltját olyba veszik, mintha nem is volna egyik érdekfeszítő része az ország történetének. Az abból a korból származó bámulatos emlékeket, melyek Egyiptom területének méltó büszkeségét képezik, a nép nyelve e jellemző kifejezésbe foglalja össze: kufri, «a pogány időből való», és a legcsekélyebb érdeket sem költik fel bennök, ha nem is szólnak rólok megvetéssel. Az Egyiptomot tárgyaló arab történelmi irodalomban, különösen al Makrizi és Abd allatif klasszikai munkáiban meg vannak említve és le is vannak írva a pyramisok (barábi), a sphinx, melyet a nép Abû Hûl «a félelem atyjának» nevez, de ez írók nem tartoznak azok közé, kiknek műveit muhammedánok olvasnák. A jámbor muhammedán néptudatban az ókori emlékek semmi helyet nem foglalnak el. Bátran állíthatjuk, hogy csak nagyon kevés valóságos muhammedán ember lehet Kairóban, ki annyi fáradságot vett volna valaha magának, hogy a pyramisok megtekintésére a közel Gizéh-be egy kirándulást szánt volna és számtalan tudós seikh él Kairóban, kik, mert útjuk soha sem vezette őket Gizéh felé, a pyramisokat és sphinxeket egy-

*) Al-Fachri szerzőjén kívül még *Abdal-Latif* arab történetírót említhetjük, ki a történelem tanulmányozását ekképen ajánlja: «Szükséges, hogy az ember a történelmi munkákat elolvassa, és a világ forgását s a népek életéből eredő tapasztalásokat tanulmányozza; ez által azt éri el, hogy rövid élete alatt a múlt népek életében is részt veszen, mintha kortársuk volna és megérti, hogy mi jó, mi rossz volt bennök.»

általán soha nem is látták és az ókor e csudáiról, melyek lakhelyöktől alig két órányira láthatók, még fogalmok sincs. Egy szellemes muhammedán utazó, ki másfél századdal ezelőtt Damaszkusból Egyiptomon át Mekkába utazott a zarándoklás teljesítése végett és ez utazásáról egy minden tekintetben érdekes könyvet írt e göthei czím alatt: «Költészet és valóság», több hetet töltött Kairóban és mint minden más helységről, melyben tartózkodott, nevezetességeinek és személyiségeinek kimerítő, sok dicsőítő vers által félbeszakított leírásával hálalta meg az ott tapasztalt vendégszeretetet, nem hagyja Kairo egy mecsetjét vagy akár a legapróbb szent sirt sem említetlenül; de egy hanggal sem emlékezik meg az ókor nevezetes emlékeiről és azon benyomásról, melyet minden egyéb tekintetben fogékony lelkére gyakoroltak.*) Jellemző egy tünetény ez. És ha a gazdag földesúr tavasszal Dahabijje-jébe száll, hogy a nyarat Felső-Egyiptomban töltsse el jószágán, és nilusi útja alkalmával a pharaói ókor minden büszkesége, mely az európai utazók és tudós régészek kutatása czélját képezi, szeme előtt feltűnik, tán méltatja is azokat egy kíváncsi bámész pillantásra, de az összes benyomás, melyet lelkére gyakorolnak, bizonyára e szóban leli teljesen kimerítő kifejezését: «Fantazia».

Ily alkotású kedélyek nem mozdítják elő a régi emlékek fentartásának ösztönét. Ha nem is pusztítás a törekvesök, a konzerválás nem érdekli őket, a romok nem zavarják lelkök egyensúlyát. A régi, gyakorlatilag föl nem használható az ő ítéletök szerint haszontalan «fantazia»; újat akarnak, a

*) Hasonló közönyösség jellemzi a pogány Egyiptom emlékei iránt a középkori európai utazókat. *D'Anglure*, champagne-i származású zarándok, a XIV. század vége felé számos veszély között látogatta meg a Thebaïs híres kolostorait, és körülményes leírásban vázolja Sz. Antonius és Sz. Pál remeték által alapított remetés szerzetek házait, szokásaikat stb.; de egy szóval sem emlékezik meg az ókori Egyiptom emlékeiről és romjairól, Memphis és Thébe városok neveivel egyetlen egyszer sem találkozunk útja leírásában. És két századdal később *Vansleb*, fontainebleau-i papot csak annyiban érdeklik az ókori Egyiptom emlékei, a mennyiben a keresztyénség emlékeivel zavarja össze azokat. «De même que nos vieux pèlerins ne portaient point leurs regards sur les merveilles profanes de l'antiquité, de même les savans modernes n'ont point porté leur attention sur ce qui avait si vivement excité la curiosité des pèlerins», így panaszkodik Michaud (*Correspondance d'Orient* 1830—31. Bruxelles 1841. VII. k. 76. lap).

minek hasznát vehetik. A helyett, hogy régi, pusztulásnak induló falazatokat helyreállítsanak, újat alkotnak, a mi szemöknek friss élvezetet szerez és az elaggott régiséget átengedik sorának. És a mi újat alkotnak, nem az örök időkre szánják, mint a pharaók az ő templomaikat és palotáikat, hanem a repülő pillanat számára, a mely fölhasználja azt és rongálja, hogy az utókor tudatában mint feledésnek indult homályos emlékezet szerepeljen. Múlékonyság és változékonyság és fölületes elillanás oly dolgok fölött, a mik nem egyebek, mint emlékezetesek, ez jellemzi életöket, ez tükröződik vissza politikai életükön is. Az idő, melynek hatalmas lavínája minden fölött elgördül és mindent eltemet erőszakos nyomással — így hangzik kedvelt búskomor mondásuk; csak egyetlen egy marad mindörökké: Allah, csak ő az, a kit a tartós (kajjúm) neve illet, csak ő rá nem bír hatással az idők változása (al-dahr), vagy mint mondani szokták «az éjjelek váltakozása» (szurúf al-lajáli), csak őt nem bírja kimozdítani az egyik körülmény a másikból (lâ juszrifuhu sän 'an sän) stb. «Tudjad meg oh lélek, hogy minden a világon, a mi Alláhn kívül van, elenyészendő», egy vers, melyet pogány költőjük Lebíd, a hét «Muallakát» költők egyike ejtett ki, és általa a muhammedán költők sorába tartozónak ítéltetett, még mielőtt tényleg áttért volna e vallásra, melynek élete vége felé hive lett. Történelmi műveik bevezetésében is nem az örökkévalót hangsúlyozzák, a mi az emberiség történelme lapjain visszatükröződik, hanem a földi dolgok múlékonyságát, melynek tanúi a megírandó történetek. Hogy e világnézet miképen tükröződik vissza a maur építészet legbecsesebb emlékein, arra nézve itt végül az egészen más szempontokból kiinduló Fergusson következő ítéletét akarom idézni: «... Spanyolországban a szaraczen művészet egy oly formáját bírjuk, melyből az ünnepélyesség minden érzelme, a jövő felé irányuló minden törekvés, tökéletesen száműzve van. Nincs az építészetnek egy stílje sem, mely oly lényegesen volna áthatva azon érzettől, hogy a pillanatnak élvezete az egyedüli, a minek gondját kell viselni, mint a művészet ez osztálya. Ebből az következik, hogy ez a legvidámabb, de egyszersmind a legegphemerebb mindazon építészeti stílek között, melyekkel megismerkedtünk.» *)

*) Fergusson James. *History of architecture in all countries*

Miképen volna összeegyeztethető a szellem ez irányával oly törekvés, mely a földi mulandóságok fentartására irányul? A mi enyészetnek indul, annak élete napjait nem kell meghosszabbítani, csak sorsa érte utol, melyet nem kell késleltetni.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

from the earliest times to the present day (London, 1867), II. kötet 408. lap.

RÉMUSATNÉ EMLÉKÍRATA.*)

Chateaubriand *Mémoires d'Outre-tombe* jában ezeket írta: «Ismertem Rémusatnét; emlékiratában rendkívül érdekesen tárja föl a császári udvar rejtelmait. A szerzőnő elégette művét a száz nap idején és azután újra dolgozá, úgyhogy iratai emlékekből visszaidézett emlékek. De bár a könyv színezete halványult, Bonapartét leplezetlen valóságában tünteti föl és pártatlanul ítél róla.»

Most ismerjük e fontos öregbedését ama fényárnak, mely már-már szétoszlatta a napoleoni legenda ködét; és az olvasás közben mohó érdekünket csak egy körülmény esorbitotta. Ez új értesülés Napoleon jelleméről és magaviseletéről oly egyén tollából, ki gondosan és élesen megfigyelte Napoleon mindennapi életének legbelsőbb körét, annyira megközelíti azt a hajdani képet, melyet mint a pártgyűlölet és az ellenséges retorika szülöttjét rég mellőztünk, hogy az igazságnak hatását szinte gyöngíti megszokásunk, mely a régi felfogást költeménynek hitette velünk. De ez a veszély nem fenyegeti az olvasót, ki figyelmét a most először közzé tett tényekre és beszélgetésekre fordítja; inkább azon fog csodálkozni, hogy ez új értesülés arra irányul, — s erre az irányra a történelem kutatói elégszer akadtak — hogy megerősítse a régi felfogást, melyet a kortársak ösztöne Bonaparte nyilvánosabb életéből következtetett. A császár megítélésében ugyan szerzőnket már megelőzte Lanfrey és ez egyezés annál becsesebb, mert a két író különböző szempontokból kutatott; a történetíró az összes adathalmazt vetette latba, az emlékiró pedig Napoleon önkénytelen kinyilatkozásaival számolt, melyeket tetteiből és szavaiból fölfogott egy meglítt és nagy műveltségű udvarhölgyének

*) *Mémoires de Madame de Rémusat*, 1802—1808. Publiés avec une préface et des notes, par son petit-fils, Paul de Rémusat, Sénateur de la Haute-Garonne. Trois tomes. Paris, 1880.

élénk szelleme. Jó eleve ki kell jelentenünk, hogy ez emlékirat távolról sem akarja Napoleont egészen feketére festeni és a szerző korán sem akar az udvari hívtatalában élvezett bizalommal oly módon visszaélni, hogy aljasan rágalmazza előbbi urát. Az egész mű alaphangját híven jellemzi Rémusat Károly szolván «a csodálat és szigor néha ellenkezni látszó vegyületéről», melyek ez emlékiratban kimondott kelletlen kárhozzátásnak még nagyobb nyomatékot adnak.

E megdöntése annak, a mit inkább érzületnek, mint történelmi ítéletnek nevezhetünk, magában véve épen nem meglepő és nem oly messzeható, hogy az új tények hitelét megtingassa. Az ellenvetést előre látta és czáfolta Rémusat Károly, midőn (1857-ben írván) fiainak meghagyta, hogy tegyék közzé az emlékiratot, melyet anyja gondjára bízott:

«Bármely korban jelenjen meg ez emlékirat, sejtem, hogy a közönség nem fogadja majd minden tiltakozás nélkül és minden pontját nem helyesli. Még ha a helyreállított császárságnak, mely alatt most élünk, nem is lesz huza-mos tartama — s ha nem is ez lesz, a mint reménylem, hogy nem ez lesz végleges kormányformája a forradalom Franciaországának — azt hiszem, hogy akár büszkeségből, gyöngeségből, akár a képzelet hatalmánál fogva Franciaország továbbra is meglehetősen túlzón fog gondolkodni Napoleonról és véleményét nem szívesen engedi át a szabad politikai és philosophiai vizsgálat számára. Napoleon egyike volt ama nagy embereknek, kik kezdettől fogva inkább a képzeletre, mint az észre hatnak és az ő esetében a költészet vezeti a történelmet. A kissé gyermekes rokonszenv s a kissé gyöngye nagylelkűség arra csábították a nemzetet, hogy Napoleonról majdnem minden felelősséget elhárítson azokért a bajokért, melyekkel Franciaországot sújtotta. A szenvedő nemzet rajta szánakozott és balsorsa legnemesebb áldozatának nézte azt, ki e balsors okozója volt. Tudom, hogy az érzések, melyek Franciaországot e különös tévedésbe ejtették, menthetők s bizonyos értelemben dícséretesek, de azt is tudom, hogy a tökéletlenül fölvilágosult hazafiság eme tévedésében a nemzeti hiúságnak, a komolyság hiányának, a józanság és igazság könnyelmű kicsinylésének is van részök.»

A könyv érdekes még, mint új ága ama gazdag irodalmi érnek, melyet Franciaország tehetséges leányainak köszön;

továbbá egy másik példáját nyújtja az örökölt szellemi életnek, melyet egy kiváló nő szállított fiára, ki szent megbízásból őrizte ez emlékiratot és unokájára, ki a megbízásban eljár, kiadván a művet. Valóban Rémusatné emlékirata, ki gyakran férje nevében csak úgy szól, mint a magáéban, Károly fiának és Pál unokájának előszavaival és jegyzeteivel együtt, ama három nemzedék politikai nézeteit és végső meggyőződéseit képviseli, melyek XVI. Lajostól fogva a mai köztársaság idejéig élve, kezdetben mérsékelt királypártiak voltak s végül mérsékelt köztársaságiasak lettek, szolgálták a konzulságot és a császárságot, a helyreállított monarchiát, az Orleanistákat és az 1870-diki köztársaságot, mindnyájan egy értelemmel kifejezve hő ragaszkodásukat az alkotmányos szabadsághoz, mely a bonapartei zsarnokuralom alatt szenvedett viszontagságaik végső kifejlése volt. Ez érdekes szempont, kiterjesztve úgy a második császárságra, mint az elsőre, magában is bő anyagot szolgáltatna e cikkhez; nekünk azonban meg kell most elégednünk a szerző elelte történetét csak annyiban vázolni, a mennyire szükséges kimutatni a forrásokat és befolyásokat, melyeknek e mű létét és jellemét köszöni.

De Vergennes Klára ép egy százada (született 1780 jan. 5-én), mint Gravier de Vergennes Károly leánya; nagyatya, marquis de Vergennes, bátyja volt Vergennes grófnak, ki XVI. Lajos alatt a külügyek élén állott, midőn Franciaország részt vett az amerikai háborúban. Klára apja a bírói arisztokratia tagja volt s egymásután több törvényszéki és közigazgatási hivatalt viselt. Úgy látszik, hogy semmiben sem ütött el a tömegetől, mely a régi kormányrendszer idejében az udvari kegy napfényén sütkezve dolgo és élvezete után járt. Midőn a forradalom a rémuralomban tetőzött, Klára nagyapját, a marquist, kire XVI. Lajos több diplomatiái tisztséget bízott, a közbiztossági bizottság rendeletére elfogták: egyúttal fiát, ki nem volt megnevezve a rendeletben, szintén bevádolták egyszerűen azon okból, mert apjánál élt és mind a ketten egy vérpadon múltak ki három nappal Robespierre bukása előtt (1794 julius 24-én).

A fiúnak özvegye és két leánya aránylag szegényen maradtak, mert a családi birtokok eladásából kikerült vagyon elkoboztatott a köztársaság könyörtelen szokása szerint. De már akkor egy odaadó baráttra akadtak, az idősebb leány jövedő

férjére, de Rémusat Ágoston Lőrinczre, ki a provencai pénzügyi főtörvényszékek államügyésze volt, az aixi fényes társaságban előkelő helyet vívott ki magának és özvegyen maradt korai és rövid házasság után. Az aixi törvényszékektől kiküldetvén bizonyos pénzügyi alku megkötése végett, melyet a királyi törvényszékek eltörlése szükségessé tett, nyugodtan élt Párisban a forradalom leggonoszabb válsága idején és meghittje lön a de Vergennes családnak. Midőn a konvent egy rendelete minden nemest kitiltott Párisból, de Vergennesné leányaival St. Gratienbe, a montmorencyi völgybe, egy kis birtokára költözött, hová jöendő veje, engedélyt kapván, elkísérte; és a hű szerelem folyását az egyszer nem zavarták a közélet viharai. De Vergennes Klára kisasszony de Rémusatné lett tizenhat éves korában 1796 elején, mely évben Beauharnais Jozefina is Bonaparte nevét vette föl.

St. Gratienben, az özvegy Beauharnaisné Jenő fiával és Hortenza leányával szomszédja volt a de Vergennes családnak. Ismeretségek bizalmasabbra fűződött Bonapartének egyiptomi tartózkodása idején, midőn de Vergennesné egy barátjának házában lakott, Jozefina nemrég vásárolt malmaisoni lakása közelében; és a jöendő császárné sohasem felejtette el a figyelmet, melylyel magányát enyhítették. Az akkor 17 éves Rémusatné élénken emlékszik a tenger sok gyöngyre, gyémántra és drágakőre, «az arab éjekben ragyogni méltókra», «a megtámadott és hálás Olaszország» s kivált a pápa ajándékaira, «kit meghatott a hódító kegyelete, midőn lemondott a gyönyöréről, hogy zászlóit Róma falaira tűzze». Mindamellet Jozefina gyakran a mindennapi szükségletek fogyatékán volt és férjének rágalmazó testvérei már üldözőbe vették. Bonaparte visszatértekor feltékenykedett s a békességet csak Jenő erélye állította helyre, de e jelenetek pikáns rajzáért kénytelenek vagyunk az olvasót az emlékirathoz utasítani.

Midőn a Bonaparte államesínyét követő nyugodtabb idők Rémusatban azt a reményt keltették, hogy családja vagyonát megtéríti egy kormányhivatal — (mi nálunk ez a szokás, jegyzi meg Rémusat Pál) Vergennesné a férje mindenhatósága által most hatalmassá lett Jozefina támogatását sürgette. De a hivatalkereső szerény kérésének elébe került az első konzul, ki mohón kapott az alkalmon, hogy összeköttetésbe lépessen a régi társadalommal, mely elhúzódtott tőle. Vergennesné nagy

tekintélye, társadalmi állása, neve, mely egyaránt tartozott a régi rendszerhez és az új eszmékhez, a családjával való összeköttetést a konzul előtt nagy becsüvé tették. «Akkor — mondja Rémusatné — még némelyek visszautasították ajánlatait s azért hízelgett neki, hogy palotai hivatalom elvállalásába anyám megegyezett. Az idétt engem majdnem grande damenak nézett s remélte, hogy példámat többen követik.» S valóban alig hogy Rémusat-t kinevezték a palota préfetjévé, nejéhez érkezett Duroctól egy levél, mely erősítgeti, hogy az első konzul ismervén Rémusatné jellemét és elveit, bizton hiszi, hogy a francia nőket ékítő udvariassággal és a kormányhoz illő méltósággal fogja teljesíteni a tőle neki szánt köteleességeket «pour faire auprès de Madame Bonaparte les honneurs du palais». Nem sokára a palota-hölgy sokkal határozottabb állását kapta és három társával fölváltva szolgálta Bonapartenét egy-egy hétig (1802). Mivel Rémusatné Jozefinánál tartózkodott emennek házassága fölbontásáig és azután elkísérte malmaisoni magányába, látta mindennapi életét, tudója lön érzéseinek és titkainak annál könnyebben, mert egyaránt távol állott a szerencsétlen és gyakran eszélytelen nő, valamint indulatos és hatalmaskodó férjének jogtalanságaitól, szenvedélyeitől és hibáitól. A kik valamennyire ismerik az emlékiratból oly élénken kivilágló történetet — a Bonaparték és Beauharnais-k viszályát — hamarjában azt gyaníthatnák, hogy Rémusatné előadása egyoldalú; s ő maga éppen nem rejtegeti rokonszenvét a Beauharnais-k iránt. De sokkal élesebben látott és jobban szerette az igazságot, semhogy elhanyagolta volna a különböző neki hozzáférhető forrásokat, melyek közt a legnevezetesebbek Napoleon tartaléktalan nyilatkozatai politikájáról nézeteiről és önön belsejéről; Napoleon ugyanis gyakran bízott ily titkokat reá és nejére. Világos, hogy e kitüntetést a már említett egyik körülményen kívül annak a nem csekély tiszteletnek köszöni, melylyel Napoleon adózott művelt értelmének, olykor csípős őszinteségének, — ritka tulajdon a parvenu udvar hölgyeiben — noha ez őszinteséget megboszúlta sarkasmusaival, melyekkel rendesen büntette azokat, kik bármely tekintetben túlhaladták vagy csak elérték.

A szerző továbbá sokat tudott meg Talleyrandtól, kivel meghitt barátságban élt, miután legyőzte első undorát, melyet a diplomata kicsinyelő tartózkodása, csúfolódó kedve és atyás-

kodó udvariassága keltettek benne. *) Az olvasó talán kételkedik mindabban, a mi ily forrásból ered s ép Napoleon ellen irányúl. De Talleyrand megjegyzéseinek elbeszélése reánk egészen más benyomást tett. Ha van oka megcsalni bennünket, kötve hi-
gyünk szavainak, de nem kell róla gondolnunk, hogy ok nélkül csalárdkodik. Állandóan látszott kedvét lelmi a cynikus nyíltság-
ban, ép mivel megvetette az emberi gyöngeségeket s köztük a hamisságot is, melyet rendes sikertelensége miatt nézett le — Metternichről például azt mondja: «mindig hazudik, de soha rá nem szed». Itt újra ki kell térnünk egy tárgy kedvéért, mely-
nek külön megvitatására az emlékirat bő anyagot nyújt; kivált-
kép érdekes anyag Talleyrand búskomor önéletrajza, mely egész jellemének és pályájának nyitjára vezet. Most kénytele-
nek vagyunk többre becsülni Talleyrandot, mint embert s mint államférfiút; tanácsainak és társalgásának elbeszélése ez em-
lékiratban fokozza várakozásunkat azon lelepszések iránt, me-
lyeket az ő oly sokáig eltitkolt emlékirata végre világgá fog hirdetni. Addig is jó lesz megjegyeznünk a szerző nyílt vallo-
mását, hogy a Talleyrandtól hallott tények és adomák (kivált művének első részében) később jutottak tudomására, semmint azok állítólag történtek, «akkor — teszi hozzá — midőn bizal-
masabb viszonyom Talleyrand-dal föltárta előttem Bonaparte legfőbb jellemvonásait» — e szavak először azt mutatják, hogy a kortárs nem mindig közvetlen megfigyeléseit jegyezte föl, s azután, hogy nézeteit Napoleonról Talleyrand befolyásolta.

Hogy Rémusatné mennyire volt képes észlelni és elbe-
szélni az ily módon eléje tárult jeleneteket, kiki megítélheti azon
igéző vázlat után, melyet fia festett róla abból a korból, midőn
férjhez ment:

«Talán sohasem akadtam nőre, kiben az erkölcsi szigor
annyi regényes érzékenységgel párosult, mint anyámban. Ifjú-

*) Rémusat Pál előszavában Rémusatné jelleméről és személyé-
ről egy eleven rajzot találunk, melyet Talleyrand szórakozás végett
készített, midőn a senatus egy ülésén elnökölt 1811-ben. Inne néhány
vonás ez arczképből. «Kláránál jobban senki se mutatja, hogy a szel-
lemes jóakarat mennyire felülmúlja mindazok elmésségét és tehetségét,
kik csak kritikai szigort és gúnyt hoznak létre . . . Klára mindig iga-
zolja védeneczet és soha nem sérti meg azt, kit visszautasít. Klára szel-
leme nagyon tág körű és igen kicsiszolt; nem ismerek jobb társalgót;
midőn oktatni akar, bizalmának és barátságának jelét adja.»

ságának, kora ifjúságának, szilárdságot adtak szerencsés körülmények, melyek a kötelességhez fűzték a szenvedély kötelékeivel és számára megszereztek két ritkán összekapcsolt tulajdont, a lélek nyugalalmát és a szív gyönyörteljes izgatottságát. Nem magas, de kecses és arányos idomú volt. Zömök természetét gyakran féltetni kellett az elhízástól. Szép és kifejező szeme oly feketén ragyogott, mint haja; vonásai szabályszerűek, de meglehetősen szélesek is voltak. Komoly tartása majdnem parancsolónak látszott; de tekintetének értelmes nyájassága igen kellemesen mérsékelte vonásainak komolyságát. Erős, fegyelmezett termékeny elméjének voltak bizonyos férfias tulajdonai is, melyek gyakran képzeletének rendkívüli elevenségével összeütköztek. Józan ítélet, erős megfigyelő tehetség jutottak osztályrészéül, modorát és beszédét a mesterkéeltség el nem torzítá; noha eszméi bizonyos körmönfontásznak nem voltak híján. Az életben nagyon okosnak, de makranczosnak is mutatkozott; elméje okosabb volt, mint személye. Ifjúságában vidámságot és talán fesztelenséget is nélkülözött, pedánsnak vélhetted komolysága miatt s mesterkéltnek, mivel hallgatag, szórakozott volt és közönyös a mindennapi élet majdnem minden aprósága iránt. De szemben anyjával, kinek víg kedvével gyakran összeütközött és férjével, kinek egyszerű ízlésével és igénytelen természetével mindig jól megért, megnyílt gazdag kedélye. Sőt volt neki bizonyos sajátos vidámsága, mely éveivel együtt gyarapodott, úgy hogy idősebb korában a kezdő ifjúságában igen szórakozott és gondolataiba mélyedt nő majdnem anyjához hasonlított. Gyakran elgondoltam, hogy ha eladdig él, hogy lakhatnék e házban, melyben most írok, mindnyájunk közt a legjobb kedvű volna.»

Rémusatné huszonkét éves korában lépett az első konzul udvarának új és meglepő színpadjára, ép midőn Bonaparte az amiensi béke által biztosítva Franciaország nyugalalmát, majdnem királyi udvart tartott és a Jozefina mellett töltött tizenkét év alatt folyvást jegyzéseket tett azon jelenetekről, melyekbe sodortatott.

«Több évig, talán rögtön az udvarba érkezésétől fogva, naponként följegyezte az értésére esett és emlékében még eleven eseményeket és beszélgetéseket. Majdnem mindent följegyzett, a mit látott és hallott Párisban, St. Cloudban és Malmaisonban. Tizenkét éven át nemcsak eseményeket és körülményeket, de

az egyének és a hangulatok tanulmányát is naplójának lapjaira bízta. E napló levelezés alakjában volt szerkesztve. Számos levélből állott, melyeket az udvarból írt egy barátjához, kitől semmit el nem titkolt.»

Napoleon visszatérve Elba szigetéről, Rémusaték rögtön lakoltak azért, hogy a restaurációhoz csatlakoztak. A Rémusatra, Pasquier-re és néhány másokra még akkor kimondott száműzés, midőn a császár Párist el sem érte, megerősíteni látszott ama híreket a megtorlásról és a szigorú rendőri kutatásokról, melyeket Rémusatné nővérétől, de Vergennes Alicetől hallott, ki néhány évvel azelőtt Nansouty tábornokhoz ment nőül. Rémusatné félelmét nagyította a gondolat, hogy föllelik kéziratát, «mely annyira képes veszélybe dönteni férjét, nővérét, sógorát és barátait». Először is régi és meghitt barátnejára Chèronnéra akarta bízni, ki férjén kívül egyedül ismerte a naplót. Chèronnét nem találván honn, nagy izgatottságban tért haza és — írja Rémusat Pál —

«Meggondolás és vonakodás nélkül tűzbe dobta minden iratát. Atyám ép akkor lépett a szobába, midőn az utolsó levelet égette lassan, hogy a láng ne csapjon magasra. Tizenhét éves volt akkor és gyakran beszélt el nekem e jelenetet, melynek emléke igen gyötörte. Atyám eleinte azt hitte, hogy csak másolata ég az emlékiratnak (melyet még soha nem olvasott) s hogy a becses eredeti valahol el van rejtve. Ő maga dobta az utolsó csomagot a tűzbe egész közönyösen. «Kevés cselekedetemet — beszélt nekem — bántam meg oly fájdalmasan, midőn a valóról értesültem». E megbánást oly kínosan érezte a szerző és fia — mert csakhamar belátták a kegyetlen áldozat fölösleges voltát — «hogy (teszi hozzá a kiadó) évekig nem tudtak szót tenni róla egymás közt és mindenek fölött nagyatyám előtt nem említették.»

Az újra visszatért Bourbonok alatt Rémusat-t lillei préfetnek nevezték ki, Károly pedig, ki akkor kezdte irodalmi pályáját, visszatért Párisba. Az elválás után érdekes levelezésben közlekedtek az anya és a fiú; és a fiúnak az a levele, mely az elpusztított emlékirat újra írását javasolta, útban találta az anyáét, mely a munka megkezdését jelentette. Mind a kettőben Staëlné *Elmélkedések a francia forradalomról* című hátrahagyott műve keltette föl a gondolatot. E mű volt az első világgá került szabad szó a francia forradalomról és császárság-

ról s visszaidézte Rémusatnéban azokat a későbbi benyomásokat, melyek hajdani napoleoni ábrándjai nyomába léptek; de ő többet akart, mint versenyre kelni Staëlnénak kissé szónokias gyűlöletével Napoleon ellen. Bár akkori érzései egészen olyanok voltak, nem tudta elfelejteni (mondja unokája), hogy egykor egészen máskép gondolkozott, és magoknak az eseményeknek ítélőszéke elé akarta hozni múlt és jelen véleményeit, hogy az igazságot kifejtthesse.

«Világot óhajtott vetni emlékeire, hogy megmutassa, mit értett a császárság iránt, mennyire szerette és csodálta, azután hogy ítélte meg és rettegte, hogy vette gyanúba és gyűlölte és végre mint pártolt el tőle. Az 1815-ben elpusztított emlékirat a legnyíltabban és a legpontosabban vázolta volna a tények, helyzetek és érzések ez egymásutánját. Lehetetlen volt újjá teremteni; de legalább írni lehetett egy másikat, melybe a hű emlékezet és a becsületes lelkiismeret a réginek őszinteségét lehelték.»

Tervének keletkezését 1818 május 27-én adja tudtúl fiának:

«Tegnap egy új szeszély fogott el. Tudod, hogy hat óra-kor szoktam fölkelni és ez időtől pontban fél tízig írok. Leültem és előttem heverték *Ambitieuxm* valamennyi ívei. De Staëlnénak néhány fejezete forgott a fejemben. Egyszerre eldobtam a regényt, egy tiszta ívet terítettem elé; és imhol szólni óhajtok Bonaparteről, el akarom beszélni Enghien herczeg halálát — a Malmaisonban töltött rettentő hetet és fölhevülő természetem lévén, néhány sor írása után újra abban az időben élek. A tények és szavak mintegy önszántukból térnek vissza emlékembe, már tegnap húsz lapot írtam és mélyen föl vagyok indulva.»

Az új műnek egész szellemét és indokát így fogja rövidre az unoka a nagyanya levelei nyomán, melyek szerinte többet mondanak a szerzőről, mint maga az emlékirat s a melyek kiadását megigéri:

«Ez a mű nem irodalmi időtöltés, nem a képzelet mulatása, nem a szerző nagyravágásának eredménye s nem önérdékből tervezett védirat. Hanem az igazság szenvedélyes szeretete, a szerző előtt fejlődött politikai színjáték látványa és fiának befolyása, ki naponként erősebben ragaszkodott azokhoz a szabadelvű eszmékhez, melyek életének díszévé és győ-

nyörévé váltak, ösztönözték az írók két évnél tovább e mű írásában.»

Sajnos, hogy e rövid idő nem volt elég a terv végrehajtására. Az öt részből, melyek öt különböző korszakot tárgyaltak volna, csupán hármát írhatott meg, s ezek az 1802-től Napoleon sorsának forduló pontjáig az 1808-diki spanyol háborúig terjedő időről szólnak. A még hiányzó két rész magába foglalta volna a házasság fölbontásáig, 1809-ig terjedő korszakot és az öt következő évet a császár bukásáig 1814-ben. Bár ezt a korszakot nem élénkítették volna a szerző személyes benyomásai, mivel Jozefínával együtt Malmaisonba vonúlt vissza, mégis azt sajnáljuk különösen, hogy a házasság fölbontását már el nem beszélhette. «Senki — mondja unokája — sem pótolhatja a hiányt; a szerző levelezése is kevés politikai értesülést tartalmaz az utolsó korszakra nézve és életének végső éveiben ritkán beszélt élményeiről.» Rémusat Károly egyszer folytatni akarta az elbeszélést a szülőtől hallottak emlékeiből, de csakis néhány jegyzetet készített el, melyeket fia függelék gyanánt csatolt a műhöz.

Rémusatné a boldog nyugalom és a szellemi tevékenység életét élvezve egyre dolgozott, miközben egészsége hanyatlott és ő hirtelen elhunyt 1821 december 16-án, 41 éves korában.

Munkájának újra kezdését így jelentette fiának:

«Atyád senkit sem ismer, a kinek mutathatnám írásomat. Azt mondja, hogy senki sem vitte nálamnál többre az igaz tehetségében — ez az ő szava. — Jó, tehát csak magamnak írok. Egyszer megleled a munkát írataim közt és tetszésed szerint bánsz vele.»

Ez a fiú, a kiváló író és akademikus, ki Thiersnek segített a rend helyreállításában az 1870—71-ik csapások után, már nem teljesíthette a megbízást, melyet szándékosan elhalasztott, míg az emlékiratban jellemzett egyének életben voltak; továbbá érezte, hogy közzétévé az emlékiratot a második császárság alatt, azt hihetnék, hogy egyrészt lízelegni akar Hortenza királyné fiának s hogy másrészt a restaurált dynastiát akarja megsérteni. Ez az elhalasztás képessé tette fiát, Rémusat Pált, hogy kijegyezze a tanúságot, vizsgálván nagyanyja leleplezéseit az első császárságról a másodiknak világában, mely föltűnően megerősítette Rémusatné végső fölfogását az egész császári rendszerről.

Minden veszteségnek akad kárpótlása ; azt a tüzet, mely elemésztette az eredeti emlékiratot, bizonyos értelemben tisztító tűznek nézhetjük. Az érettebb években és az igazmondás kötelességének erős érzékével újjáírt munkának talán megvannak azok az előnyei, hogy nyugodtabban vizsgálja a már akkor befejezett és elmúlt színjátékot, hogy az író lelkében a pillanat hamis benyomásai és szenvedélyei, bár egészen el nem enyésztek, de megennyhültek az idő és a távolság hatása alatt s hogy most a kép egyes részeit jobban lehetett összekapcsolni egymással. A napról-napra írt emlékirat semmi szín alatt se tartalmazta volna az «arczképek és adomák» című csodálatos bevezetést, mely szemlét tart a dráma alakjai fölött. Bármennyire «halványult is a színezet», mint Chateaubriand panaszoja (noha a még meglevő kielégíti a sensatiót kereső ízlést is), jobban össze van sűrítve a szellemi munka, mintha minden részlet egyszerre szökött volna a szemből és fülből a tollba : a könyv most művész rajza s nem arczképek sorozata. A szerző módszerét így fejtegeti egy fához írt levélben : «Hozzá látok, hogy visszaidézhetek-e bizonyos korszakokat, eleinte rend vagy egymásután nélkül, a hogy a tények eszembe jutnak — bízhatok bennem, hogy igazat mondok.» Ezek az egyes fejezetekben időrendbe sorozott emlékek kitöltik és igazolják a bevezetésben elénk adott vázlatot, melyben a szerző véglegesen és általában igen határozottan ítél a konzulság és császárság hatalmas és kiábrándító drámájának főbb szereplőiről. «Megkezdvén emlékiratomat, jónak tartom előre vetni néhány észrevételt a császár és családja főbb személyeinek jelleméről. Ez észrevételek könnyíteni fogják bajos föladatomat és segélyökkel nem vesztettem el a fonalat az oly sok és oly különböző benyomások közt, melyeket tizenkét év alatt fogadtam magamba. Bonapartén kezdem. Nem láttam mindig úgy, a hogy ma lebeg szemem előtt ; nézeteim vele együtt vándoroltak.»

Ezt a nézetváltozást igen szükséges megjegyeznünk, hogy megítélhessük az arczkép hűségét. Mi önelégült loyalitással ragaszkodván fejedelnünkhöz és szabad alkotmányunkhoz s e súlypont körül legkicsapongóbb politikai hullámzásainkat is aránylag csekélybe vehetvén, könnyen ragadtatunk csodálkozó gúnyra azon nagy szellemű francia férfiakkal szemben, kik hódolatukat és szolgálatukat egymásután lerótták a monarchiá-

nak, a köztársaságnak, a konzulságnak, a császárságnak és ismét a visszaállított monarchiának, elveik örökösei pedig körben taposták nyomukat, mintha a francia társadalom és műveltség legnagyobb díszei majdnem egy évszázadig merő «brayi lelkészek» lettek volna. Nem térhetünk el annyira tárgyunktól, hogy ismertessük a nagyanya és unoka bár hatalmas és mélyen érdeklő védelmét saját nemzedékeket illetve kiindulva e szövegből — «Képzeld magadat az én helyemre». Rémusatné kínosan aggódván a jövő ítélete miatt, e vígaszban nyugszik meg — «Tudom, hogy a mit éreztem, őszintén éreztem; s ez nekem elég Isten, fiam, barátaim és önmagam előtt».

Rémusatné Napoleon jellemét oly fölosztásban vázolja, mely mint tüstént látjuk, ép Napoleontól ered, ki fesztelen társalgás közben sem tagadta meg szeretetét az analysis iránt. Kedvencz fölosztása példájára, Rémusatné egyenkint szól lelkéről, szívéről és szelleméről. Az elsőre nézve —

«Meg kell adnunk, hogy senkinek sem volt kevesebb lelki emelkedettsége. Nagylelkűség, vagy igazi nagyság hiányoztak belőle. Tudommal soha sem csodált, soha sem tudott megérteni egy nemes tettet. Mindig rossz szemmel nézte a jó érzés jelenségeit. . . . Bonaparte kormányzása módjait mindazokból válogatta, melyek lealjasítják az embert. Rettegett a szeretet kötelekeitől, igyekezett mindet elszakítani magától; ha kegyet osztogatott, nyugtalanította az elfogadót, mert azt gondolta, hogy az embereket legjobb oly módon csatolni magához, ha kompromittálja őket, vagy éppen megbecsteleníti a közvélemény előtt. Nem tudta megbocsátani az erényt, míg hatását a gúny által nem gyöngítette.»

Még a «dicsőség» szeretetét is, mely közhely gyanánt fűződik Napoleon nevéhez, most a nagylelkűségtől megfosztva látjuk. E szenvedélynek tisztább alakja szerinte csak része az »ábrándok aranyfátyolának», melyen át szemléli az ifjú a világot. Nem igen szerette az anyagtalan dicsőséget, de annál erősebb étvágya volt ennek izmosabb bajtársára — a sikerre.

«Nem mondhatjuk, hogy igazán szerette a dicsőséget, hisz habozás nélkül a siker javára döntött; azért, bár vakmerőn kihívta a jó szerencsét és kockára tett mindent, megzavarodott, ha balesetek fenyegették. «Győzni fogok», ez volt alapja minden számításának és e mondás elszánt ismétlése segélyével teljesítette a jóslatot. Végre jó szerencséje babonává vált benne,

melyet annyira imádott, kogy a kedvéért ránk rótt bárminő áldozat neki helyesnek és törvényesnek látszott.»

Ama sokszor reá süttött vádra, hogy túl bírta élni bukását, igen jellemzőn válaszolt —

«Az öngyilkos lemond a jövő esélyeiről», keresztyén ember nem rosszalhatja, hogy e reményben nem választotta a halált; de most azt tudjuk meg, hogy «az életben sem ismerte a nemes bátorságot, és ebben a tekintetben senki sem mert volna úgy rápirítani, mint önmaga egy vallomása által, melyet soha sem tudtam elfelejteni». Beszélgetvén Talleyranddal, midőn visszavezette szétroncsolt hadseregét a végzetes lipcsei síkról Franciaország védelme végett, elcsüggedt szelleme seregeinek spanyolországi balsorsához fordúlt és «nyilatkozott helyzetéről, nem ama nemes nyíltsággal, mely nem átalítja megvallani a hibát, hanem a gögös fensőség azon érzetével, mely megveti a színlelést».

Talleyrand, kinek — futólag jegyezzük meg — ez emlékiratban az ura jobb geniusának új szerepe jutott,*) azt tanácsolta neki, hogy igyekezzék kiérdemelni a spanyolok háláját ama kijelentés által, hogy csupán egy gyalázatos minisztertől akarta megszabadítani őket s most visszaküldi nekik a királyt, kihez kimutatták ragaszkodásukat; és ezután vonja vissza hadseregét. «Ez az emelkedett felfogású vallomás», tevé hozzá, «az ellenséges hadseregek még határainknál habozván, csak becsületére válhatik önnek és arra nézve ön még elég erős, hogy tettét gyávaságnak ne nézzék».

«Gyávaságnak?» felelt Bonaparte; «törődöm is én azzal. Tudja meg, hogy menten elkövetem, ha hasznomra válik. Nincs valóban aljas vagy nemes dolog a világon; jellememben minden megvan, a mi biztosíthatja hatalmamot s a mi rászedheti azokat, kik ismerni vélnek engem. Öszintén szólva, aljas vagyok, igazán aljas. Szavamra mondom, hogy nem undorodom oly cselekedettől, melyet a világ gyalázatosnak néz; titkos és utoljára is természetes hajlamaim, külön választva a nagyság ama cziczomáitól, melyeket magamra kell öltenem, elegendő módot nyújtanak nekem, hogy mindenkinek eszén túljárjak. Azért

*) Talleyrand azt szokta mondani, hogy a külügyminiszter legelső dolga volt magával Bonapartével alkudozni; és szerzőnk bizonyítja, hogy Napoleont minden békekötésre Talleyrand kényszerítette.

most meg kell fontolnom, vajon az ön tanácsa egyezik-e mostani politikámmal és különösen azt kell kifürkésznem», tevé hozzá sátáni mosolylyal, «vajon nem magánérdek sugalmazta-e önnek a tanácsot.»

Ez utóbbi gyanúsítás megvilágításául említjük azt az esetet, hogy Talleyrand Napoleonnak egy pénzösszeget kölcsönzött, melyre neki sürgős szüksége volt, midőn Egyiptomba hajózott.

«Miután mint első konzul visszafizette az összeget, azt kérdezte tőlem egykor», mondja Talleyrand, «Mely érdekből kölcsönözte ön nekem e pénzt? Azóta százszor is gondoltam erre és soha sem tudtam kitalálni szándékát.» «Semmi szándékom se volt vele», válaszoltam. «Betegnek éreztem magam: nagyon valószínűnek látszott, hogy soha sem látom többé; de ön fiatal volt s reám erős benyomást tett, ösztönözve éreztem magamat önnek szívességet tenni minden utógondolat nélkül.» «Ez esetben», mondá Bonaparte, «s ha ön valóban cél nélkül cselekedett, az együgyű szerepét játszotta.»

Gyermekkorának egyik legrégebb emléke már megfosztva mutatja Napoleont az igazság ama törvényétől, mely a jellem ismertetője és próbaköve; mert bár néha a gyávaság mulékony indulatából tagadhatjuk meg az igazságot, ennek megfontolt és állandó megszegése biztos jelét adja annak, hogy önzőn mellőzünk minden más törvényt, hogy bitoroljuk a jogot magunknak külön törvényt szabni, a mi az embert elszakítja társainak bizalmától és becsülésétől, és megsemmisíti önbecsülő erejét. A kis Napoleon egyik nagybátyja azt jósolta, hogy kormányozni fogja a világot, mivel mindig hazudik (tehát köztök családi szokás volt megvetni az igazságot, Napoleon testvérein is meglátszott e családi hagyomány); és ez a szokás, mely talán — mint gyakran észrevehetjük gyermekekben — a vele született fektelenség csírája volt, megfontoltan választott eszköze lett a politique-nak — ama «megszentelt szónak», mely egyedüli törvénye volt. Megvetette és gyanúsította az őszinteséget másokban és ki merte mondani, hogy az ember becsét ahhoz a kisebb-nagyobb ügyességhez méri, melyet a hazugságban kifejt. «Metternich», így szólt, «majdnem államférfiú; igen jól hazudik.»

Napoleon jelleme elemzésének második része ily nyomatékosan kezdődik:

«Fölosztásom szerint szólnom kell most Bonaparte szí-

véről; de ha lehetséges volna hinnünk, hogy egy minden más tekintetben hozzánk hasonló lény megélhet szervezetünk ama része nélkül, mely éleszti a vágyat, hogy szeressünk és szeretessünk, azt mondanám, hogy belőle kimaradt a szív. Azonban talán abban van az igazság, hogy sikerült teljesen elnyomnia szívét. Mindig sokkal jobban el volt telve önmagával, semhogy a ragaszkodás bárminemű érzése hozzá fért volna. A vér kötelekei és a természet jogai majdnem ismeretlenek voltak előtte.»

Érzéketlenségének meglepő példáját adta Lajos testvére és Beauharnais Jozefina legidősebb fiának halálakor. A gyermek 1802 október 10-én született, egyideig kiszemelt örökösenek nézték; és e szándéknak volt köszönhető a nevetséges látvány, midőn a Bonaparték egész parvenu faja fölriadt, hogy örökségi igényeit követelje ama császárságra, melyet még a családfő el nem nyert!

«Bonaparte szeretni látszott a gyermeket; jövődő reményét helyezte benne. Ez már elegendő ok volt arra, hogy a Bonaparték gyűlöljék jövő nagyságuk ártatlan akadályát. Alig hogy az első konzul némi célzásokat ejtett az örökbe fogadásról, az egész család rendkívül nyugtalankodott. Bonaparte József kifejtette, hogy mint idősebb meg nem érdemelte, hogy megfoszszák örökségi jogaitól a még embrióban levő császárságot illetőleg. Bonaparte, kit az ellenkezés mindig ingerelt, dühre lobbant és most annál jobban ragaszkodott tervéhez.

Egy napon a konzul családja körében ült és térdén himbálva és ölelve a gyermeket, így szólt hozzá: «Tudod-e kicsikém, megérheted nemsokára, hogy király lesz belőled?». «Hát Achille?» vágott közbe a jelenlévő Murat, ki saját fiáról és örököseről meg nem felejtkezett. «Ah Achille», válaszolt Bonaparte, «Achille jó katona lesz». E felelet mélyen sértette nővérét, Muratnét, és a konzul boszankodva a testvérek ellenmondásán, melynek szítását joggal tulajdonította mindenek fölött nővérenek, tovább beszélt a kis Napoleonhoz: «Szegény gyermekem, mindenképen azt tanácslom, hogy ha hosszú életet akarsz, el ne fogadj unokatestvéreidtól valami eledelt!»

A szegény gyermek e fényes reményektől egészen elütő és gyors végzetre volt szánva, a torokgyíknak esvén áldozatul 1807 május 5-én. Anyját lesújtotta a fájdalom, melyet tetézett féltékeny férjének üldözése; Jozefina mély gyászban siratta unokáját, ki egyedül védte meg a már közeledő elválás ellen;

Fontanes, az udvari szónok, egy tekervényes beszédben szentelvé fől az új győzelmek zsákmányát a Notre Dameban, lefestette a diadal pompájától környezett hőst, ki elfordul a fénytől, hogy megsirasson egy gyermeket. Hogy azonban mit csinált Napoleon, midőn a hír értésére jutott Berlinben, azt az emlékirat beszéli el:

«De a hős épen nem sírt. Először a gyermek halála kínos érzésre hangolta, melytől rögtön megszabadulni igyekezett. Talleyrand később beszélte nekem, hogy a hír megérkezte utáni napon, a császár egész fesztelenül társalgott, s ép midőn bebocsáttatni rendelé a varsói udvar nemeseit, kik részvétőket akarták kifejezni, Talleyrand kénytelen volt szomorú arcot ölteni, sőt szemére merészelte hányni rendkívüli közönyét, mire a császár azt felelé, hogy rá nem ér mulatságot keresni az érzésben és sajnálkozásban, mint a többi emberek.»

E szavak — nem mint a többi emberek — kulcsát adják e rendkívüli és majdnem egyetlen férfiú egész jellemének és pályájának, kit önelégült természete és jövő rendeltetésében vetett hite már ifjú éveiben elszakítottak embertársaitól, kikre úgy nezett, mintha számára volnának teremtvé és a törvényektől, melyeket eldobott, mintha számára nem volnának teremtvé, kit jelleme azon erkölcsi és társadalmi elkülönítésre ragadott, mely utolsó sorsának ágyát ásta meg.

«Nem vagyok olyan, mint a többi ember, az erkölcs vagy az illem törvényei engem nem kötelezhetnek.» E durva dicsekvéssel némította el hitvesét, ki gyöngén panaszkodott hűtlensége miatt. «Az ön rendeltetése az», így szólt, «hogy eltűrje szeszélyeimet, ön kénytelen azt egészen természetesnek nézni, hogy ily szórakozásokat engedek meg magamnak. Jogomban áll minden panaszára örökké énnel felelni. En külön váltam az egész világtól; senkitől sem fogadok el föltételeket.» Túl lévén halmozva mondani valóval, örömet szorítkozunk állandó és leder «szórakozásait» illetőleg csupán arra a megjegyzésre: hogy mindent, a mit e tekintetben Napoleonról mondtak, kivéven ép a legrosszabbat *) helyben hágy Rémusatné a régi idők-

*) Az e szóban foglalt vádak, melyek folyvást színre kerültek, a Bonaparték versengése közben s a melyeket Jozefina is kiejtett a heves szenvedély pillanataiban, szerzőnk el nem ismeri; de az a körülmény, hogy nyíltan terjesztgették, mutatja, mily elvetemültség légkörébe voltak burkolva Napoleon udvara és családja.

beli francia nő ügyességével, ki durvaság nélkül mindent ki tud mondani. Jól jegyzi meg Rémusat Pál, hogy mai napság sokkal inkább megszoktuk a költészetben a szabadosságot, sem hogy a komoly történelemben eltúrnók a szükséges részletezést és mi örömet elhallgatjuk a rossz dolgokról mondott jó szavakat, hogy meg ne sértsük azokat, kik sokkal érzékenyebbek, sem hogy szeplőtlenek volnának. Különösen visszatetsző Napoleon ebbeli magaviseletében az, «hogy durva, erőszakos és könyörtelen volt neje iránt, ha szeretője volt», de Rémusatné azt hiszi, «hogy némikép szerette első nejét, s ha valaha érzett, általa és érte érzett». Máskülönben «csak a hiúság keltette szerelemre». «A szerelem nincs számomra teremtvé», mondá egyszer a szerzőnek és e tényt maga is ép úgy magyarázta, mint Rémusatné:

«Az érzékeny ember elfelejtkezik önmagáról, ha szeret, és majdnem átalakul, de a Bonaparte képeire alkotott emberekben a szerelem csak újabb tápot ad zsarnoki vágyaiknak. A császár megvetette a nőket, pedig megvetés és szerelem nem tűrik egymást. Gyöngeségeket alábbvalóságuk csalhatalatlan jelenék, a társadalomban szerzett hatalmukat türhetetlen bitornak nézte — ama polgárosodás eredményének és ferdeségének, mely, mint Talleyrand mondotta, mindenha az ő személyes ellensége volt. Ez okból Bonaparte mindig kényelmetlenül érezte magát nők társaságában és mivel mindennemű kényszer kihozta sodrából, ügyefogyottan viselte magát jelenlétökben és nem tudta, hogyan szóljon hozzájuk.»

Valóban Napoleon egész társadalmi magatartását a keletlenség és a kecses fesztelenség hiánya jellemzik. Csábító erő rejlett mosolyában, de ritkán élt vele.

«A komolyság volt jellemének alapja; nem a szokássá vált nemes méltóságból eredő, hanem a mely a gondolatokba mélyedéssel jár. Ifjúságában ábrándozott: később búskomor lett; s még később mindez majdnem állandó rossz kedvvé változott. . . . Bonapartének neveltsége és modorai fogyatékosak voltak; rendeltetésének látszott, hogy vagy sátorban éljen, hol minden ember egyenlő, vagy trónon, hol minden meg van engedve. Nem tudta, hogy lépjen a szobába és hogy hagyja el; nem tudott meghajolni, fölállni vagy leülni. Szakadozottan kérdezett és általában így beszélt. Ajkán az olasz nyelv édes bája megromlott. A mely nyelven megszólalt, idegen nyelvnek

hangzott; mindegyiket kényszeríteni látszott gondolatai kifejezésére. És mivel bármely szigorú szabály tűrhetetlen teherként nehezült rá s mivel minden önkényben annyi kedve telt, mint egy győzelemben, soha sem akarta megbecsülni a nyelvtant». Ez a türelmetlenség meglátszott öltözetén is, melynek egyengetésére inasainak lesniök kellett az alkalmat még szertartásos napokon is:

«Nem tudott illón viselni bármely dísz; bántotta a legkisebb feszs is. Szétszakított vagy széttört mindent, a mi neki csak kissé is alkalmatlannak tetszett és néha a szegény inas, ki e mulékony ingerültséget fölkelte, bosszúságának erőszakos és tényleges jelét kapta.»

A legkisebb akadálylyal úgy bánt, mint a legnagyobb — egy kabátgomb vagy egy ártatlan herczeg Condé véréből mindegy volt neki — «j'écarte ce qui me gêne» — e szavakban adott számot udvarának Enghien herczeg haláláról.

Rémusatné helyes és kiválón értelmes megfigyelő tehetőségének köszöni azokat a jelentékeny titkokat, melyek Napoleonról rajzolt képének az önkészítette arczkép látszatát adják. A Bonaparte társalgásaiból, vagyis inkább monológjaiból merített leleplezések közül a legföltünőbbek akkor kerültek a szerző tudomására, midőn beteg férjének ápolására sietett a boulognei táborba, melyet Anglia megtámadása végett ütöttek. Aggódván — mint Napoleon udvaronezai szoktak, kiket szándékosan rettegtetett folyvást — hogy az első konzul nem fogadja szívesen kéretlen látogatását, a nyájas fogadtatás könynyekre fakasztotta. «Gondoskodnom kell egy az ön korában lévő nőről, ki ily sok katona közé került» mondá neki Napoleon és ebédre hívta, hol sűrűn lévén egyedül vele, sok dologról beszélgetett. Nyilatkozott saját jelleméről; azt vallotta magáról, hogy bármely rendbeli társaiéhoz nem is fogható melancholia töltötte el mindig lelkét.»

Már legzsengőbb ifjú korában az iskolában vágódott a «világtól különvált férfiú» lenni, ki csak saját akaratától fogad el törvényeket; és a «herosbálványozás» kedvelőinek figyelmébe ajánljuk az ifjú Napoleon ama climaxát (majd úgy mondtuk: reductio ad absurdum) midőn önmagát saját herosává avatta és látnoki ihlettel felszólítá Francziaországot és a világot, hogy hajoljanak meg ő előtte, ki minden isteni és emberi

törvények fölött áll. Így írja le ő maga ábrándjait a briennei katonai iskolában :

«Csak az exact tudományokban mutattam tehetséget. Mindenki azt mondta rólam: «Ez a fiú csak a mértanra termett». Elhúzódtam iskolatársaimtól. Kiválasztottam az iskola területen egy zugot, hol leültem és kényemre álmodoztam; mert mindig szerettem az ábrándokat. Midőn társaim e zugot el akarták hódítani, egész erőmmel megvédttem azt. Már ösztönből éreztem, hogy akaratom el fogja söpörni a másokét s hogy minden, a mi megtetszik, egyszersmind az enyém lesz.»

Rá nem érünk elmélkedni az iskolai nevelés ama rendszeréről — mely a helyett, hogy az egyetlen s oly becses tudományra, az engedelmességre tanítana — magára hagyja a gyermeket, hogy keblében tenyészsenek annak a véghetetlen önzésnek csirái, mely egész életén át termé a gyümölcsöt s a melyet ő maga mindig megvallott. Egy ízben például jó kedvű nyíltsággal így szólt Rémusathoz :

«Úgy hiszem, hogy igen rosszul engedelmeskedtem volna. Emlékszem, hogy a campo formioi béke megkötése végett találkoztam Kobenzellel egy teremben, hol osztrák szokás szerint egy trónmennyezet alatt egy karszék az osztrák császár trónját képviselte. A terembe lépve, magyarázatot kértem s azután így szóltam az osztrák ministerhez : «Mindenekelőtt távolítsák el e karszéket, mert ha több nem egyformán magas széket látok, mindig a legmagasabbra óhajtok ülni». Láthatja, hogy ösztönöm előre érezte jövőmet.» A hogy ily módon az ifjú Napoleon erkölcsi jelleme önakaratóból fejlett, úgy műveltségét is, kivéven az exact tudományokban, inkább a képzelet igazgatta, mint az értelem :

«A szolgálatba lépve, rögtön meguntam azt. Regényeket kezdtem olvasni és mélyen érdeklődtem irántok. Sőt magam is próbáltam írni efféléket. Ez a foglalkozás tétova képzelődést keltett föl bennem, mely összevegyült valódi ismereteimmel; és gyakran mulattam álmodozással, hogy azután álmaimat eszem korlátai közé szorítsam. Egy eszményi világba merültem és ki akartam találni, hogy mely meghatározott pontokban különbözik ama tényleges világtól, melyben élek... A történelmet nem tanúltam, inkább kizsákmányoltam, csak azt a részt választottam ki belőle és tartottam meg, mely egy új eszmet adhatott; a haszontalant elmellőztem és csak a nekem tetsző eredményeket sajátítottam el.»

Ezt a «tétova képzelődést» példázza csodálata az alakatlan felhők és üres szavakból szőtt skót köd iránt, melyre Macphersonnak tetszett átváltoztatni a gaél költészet maradványait és gyönyörködve az úgynevezett *Ossian*ban ellökte az unalmas *Iliast*. Ő maga vallotta ezt, egyszersmind elítélvén a stílt az írásban és a jó ízlést minden dologban:

«Ah a jó ízlés! Ez is egyike ama klasszikai szavaknak, melyeket el nem fogadok. Talán én vagyok a hibás, de bizonyos szabályoknak nem tudom az értelmét meglegelni. Például ahihoz, a mit jó vagy rossz stílnak hívnak, nincs közöm. Én csak a gondolat erejével törődöm. Szerettem *Ossiant* s oly nemű gyönyöröm telt benne, mint a szelek és hullámok zenéjében. Egyiptomban az *Iliast* próbáltam olvasni, de megúntam.»

Rémusat Pál beszéli, hogy Talleyrand egykor azt mondta a császárnak: «A jó ízlés az ön személyes ellensége. Ha megszabadulhatna tőle ágyútűz segélyével, már ez azóta rég nem léteznék.»

Nyilvános szerepének megválasztásában csupán a nagyvárú önzés vezérelte. Sohasem osztozott 1789 vágvaiban és csalódásaiban:

«Nem igen bírtam fölfogni a forradalmat, de helyesltem. Megragadott az egyenlőség gondolata, mely engem följebb emelni volt hivatva.»

«Az egyenlőség», mondja Rémusatné, «csupán az egyenlőség jelszava kapcsolta őt össze a forradalommal. Következéseitől mit sem tartott; tudatában volt annak, hogy ő táplálója ama hiú érzéseknek, melyek tévútra vezetnek a legnemesebb indulatokat; eltaszítja a szabadságot, mint gyakran mondtam. Az tünteti ki Bonapartét valamennyi hatalmas és uralkodásra rendelt férfiak közül, hogy tökéletesen értette korát és mindig küzdött ellene. Ezt nem is titkolta; gyakran mondtotta, hogy egyedül ő akasztotta meg a forradalmat s hogy halála után zavartalanul fog tovább folyni.*) Szövetkezett vele, hogy letiporhassa, de sokat bízott erejében. A forradalom tudván élni a jó alkalommal, végre hatalmába ejtette és visszaverte.»

Az emlékirat bővelkedik ez alapgondolat változataiban. A francia néppel azt hitette el, hogy benne megtestesültek a

*) Napoleon azt szokta mondani: «Fiamnak okvetetlen szabad-elvűnek kell lennie».

forradalom elvei és ugyancsak a nép kedvéért ennek királypárti ellenfeleit ily szavakkal ijesztgette: «Én vagyok a forradalom és mi megmutatjuk nekik, hogy ez mire képes;» azonban a fejedelmekkel szemben, kiknek sorába jutni akart, azt az érdemet követelte magának, hogy «szerencsésen bevégezte a forradalmat és eltörölte a köztársaságot». Egész viszonyát abhoz a mozgalomhoz, mely őt létre hozta, röviden így jellemzi Rémusatné:

«Bonaparte gyakran hirdette, hogy egyedül ő az egész forradalom és végre elhitette magával, hogy saját személyében megörzött belőle mindent, a mit nem lett volna jó elpusztítani.»

Midőn Napoleon végleg kivitta helyét Európa koronás fejedelmei közt és a genealogisták hízelgni akartak neki egy ősi időkben gyökerező törzsfával, kijelenté a *Moniteur*-ben, hogy: «Az ily fajta kutatások haszontalanok. Bárkinek, a ki a Bonaparte-ház eredetéről kérdezősködik, legegyszerűbb azt felelni: Brumaire 18-dikán, vagyis az 1799 november 9-diki államcsinyből eredt.» Ő legalább nem mentette magát azzal a védelemmel, melynek értelmében a cäsarismus ügyvédei a jogbitorló katonát úgy tüntettek föl, mint a ki föláldozta magát a végveszélyben forgó ország és társadalom megmentésére. Franciaország állapota alkalmat adott neki rég melengetett önző és nagyravágyó tervei végrehajtására. Ő maga dicsekedett, hogy az engesztelhetetlen gyűlölségek benne megbékültek, mert tudta azokat fölléhasználni a saját javára. Rémusatnéval beszélgetve a politikai gyűlölség konokságáról és a pártszenvédély torzító tüköréről, ezeket mondá: «Végre is a dolgok ily módú szemlélésének meg van a haszna és mi azt el nem szalajtjuk, mert nekünk is vannak tükreink s ha nem is szenvedélyeink, legalább érdekeink közegén át nézzük a világot».

Rémusatné 1802-ben kezdé szorosan megfigyelni Napoleont, ép midőn az első konzul zsarnoki hatalma tetőpontra fejtett, udvara majdnem királyivá alakult s ő maga leste a legalkalmasabb percet a rég óhajtott császári korona elnyerésére. Katonai hírnevét megalapította a marengói győzelem és második tökéletes olaszországi diadala Ausztria fölött; az amiensi béke pedig *) Franciaországnak pihenőt látszott engedni, hogy

*) Csak mellékesen utalhatunk arra, mily élénken írja le Rémusatné az első konzul haragja kitörését Whitworth lord jelenlétében

állandón megalakíthassa kormányát egy ily hatalmas államfő alatt. A Napoleon ragyogó sikerei és mérhetetlen tehetsége által keltett reményekben osztozkodtak a mérsékelt politikusok, kiknek típusára lelünk a Rémusat-kban:

«Politikai eszmék ritkán férnek egy huszonkét éves nő fejébe. Nem is fogott el engem az idétt bármely párt szelleme. Nem okoskodtam azon, hogy van-e Bonaparténak, avagy nincs joga arra a hatalomra, melyet a közhit szerint jóra tudott fordítani. Férjem hitt benne, s mint az egész ország telve volt reményekkel, melyek akkor igazoltaknak látszottak. A forradalom rémségeitől undorodván a nemzet minden osztálya, halát érzett a konzuli kormány iránt, mely megőrzött bennünket a jakobin visszahatástól és hatalomra jutásától egy új korszak kezdetét remélte. A szabadsággal tett ismételt kísérletek, természetesen, bár aligha észszerű ellenszenvet keltettek iránta; mert valójában a szabadság mindig eltűnt, valahányszor nevével visszaéltek, hogy változtassák a zsarnokság különböző formáit. De általában minden franczia csak nyugalmat óhajtott, kívánta az értelem szabad gyakorlatának jogát, a magán erények ápolását és a mindnyájunk által szenvedett pénzbeli veszteségek lassankénti kipótlását. Midőn eszembe jutnak akkori álmaim, az emlékezet megsajdítja szívemet. Fájlalom azokat az ábrándokat, mint sajnálni szoktuk ragyogó gondolatait az élet tavaszának — annak az időnek, melyben, hogy Bonaparte hasonlatával éljek, az egész világra arany fátyolt terítünk — s ennek fényében és csillámában látunk mindent.» «Lassanként», mondá ő, «a mint megöregszünk, a fátyol megsűrűsödik, míg minden majdnem feketévé lesz.» Fájdalom! ő maga szennyezte be vérrel azt az arany fátyolt, melyen át Franciaország örömmel nézett reá.»

Bonaparte a szerzőnek többször beszélte, hogy előbb nem volt szándéka a császárság megalapításához fogni, mint két évvel azon idő után, midőn kényszerült siettetni régen kész tervét. Azt tervezte, hogy megnyeri a francziák szeretetét közigazgatása által és hozzászoktatja őket egy rejtett királyság látványához: bízott a köztársaságiaknak ő benne, mint a forradalom

a léke megszegésének előestéjén; mert e leírás tökéletesen megerősíti a lordnak ama jelenetről kormányához küldött tudósítását és megegyezik a Napoleonnak Sz. Ilona szigetén tett nyilatkozatát.

megtestesítőjébe vetett hitében és bátorította a királypártiak reményeit titkos levelezése által; az Angliával megújult háború pedig magával hozta a hadsereg nagyobbítását, mely akarátának önfeláldozó eszköze lett volna. De a minden pártbeli engesztelhetetlenek megkötötték kezét; a jakobin bizalmatlanság és a királypárti cselszövények számára egy megrendítő csapás orvosságát főzte ki, mely által visszanyervén az egyik párt bizalmát, rémületbe akarta ejteni a másikat; és első nagy bűne, mely egyszersmind a legnagyobb életében és ennek jövőjéről döntött, a császárságért fizetett és belátása szerint választott díja volt: a meggyilkolt ifjú Bourbon herceg testén át vezette az utolsó lépés trónjához. Ily módon ez emlékirat lapjain György összeesküvése s az ez által nyújtott alkalom Pichegru és Moreau eltűntetésére, Enghien herceg megöletése egy drámának felvonásaiává kapcsolódnak. Mind ama kísérleteket, melyek Talleyrandra, *) Savaryra, vagy bármely más úgynökre akarták gördíteni a felelősséget, most örökre elnémitották Napoleon ismételt vallomásai, melyek szerint megfontoltan vette célba a herceg megöletését, hogy rémületbe ejtse a királypártiakat és «megmutassa nekik, mire vagyunk képesek»; és világos bizonyítékaül ama bűverőnek, melylyel lelánczolta környezetének érzéseit, megemlitjük, hogy az udvart vigasztalta az a tudat, hogy tette politikájának kegyetlen számítása s nem czéltalan bűn volt, melyre az önmagával tehetetlen harag és boszú ragadták.

Az a mély részvét, mely eddig csupán a vincennesi árokban porladó ifjú herceg sorsához fűződött, ezentúl összevegyül ama jelenetek tragikai érdekével, melyek ugyanakkor a malmajsoni kastélyban feltárultak: Napoleon nejének hasztalan rimázkodása, az udvaroncok néma rettegeése, az udvarhölgy kínvonglása, ki kesergi az áldozatot s egyúttal sajnálja és jósszelemmel felti a bűnöst, kihez még erősen ragaszkodott, Napoleon szenteskedő verses idézetei az irgalom dicsőítésére és hideg-

*) A szent ilonai legendát Enghien herceg gyilkosságáról már teljesen szétbonczolta Lanfrey. Rémusatné helyesen jegyzi meg, hogy Talleyrand fő hibája ez ügyben az volt, hogy semmit sem tett e nagy bűn meggátlására: «Talleyrand», mondja Rémusatné, «többször beszélt nekem, hogy Bonaparte őt, valamint a másik két konzult értesítette Enghien herceg elfogatásáról és további hajthatatlan szándékáról. Mind a hárman hasztalannak találván minden szót, elhallgattak.

vérű derűltsége a sakkjáték *) közben, melyet a hír megérkezte szakított meg — a hírre felzúgó mozgalom, az udvarnak hasztalan törekvése, hogy megőrizze nyugalma, a rémítő éj és a szomorú ébredéskor hallott részletek, **) Párisnak Malmaisonig ható moraja, Bonaparte körülményes öngazolása és fenyegetőzése további boszútényekkel. «Ez emberek Franciaország nyugalma törnek és meg akarják ölni a forradalmat az én személyemben. Vért ontottam. Kénytelen voltam vele. Talán még többet fogok ontani; de közönyösen és egyszerűen, mivel a véreresztés a politikai orvostudomány egyik művelete. Én az állam embere vagyok; én vagyok a francia forradalom — ismétlem ezt — s mellette maradok.»

Innen magyarázható :

«Hogy a nőket még a férfiaknál is jobban megbűvölte Bonaparte eme szent phrassa: „Az én politikám“. E szavakkal letiporta az ember érzéseit, gondolatait s még benyomásait is, és midőn kiejtette őket, a palotában senki, különösen nő nem merte kérdezni, vajon mit akar velők.»

És egy perczre a politikai fogás sikert érni látszott; de tökéletes és egy élet tartamára szóló volt a megtorlás még politikai szempontból is, ide nem számítva azt a szennyfoltot, mely, mint Southey régen megmondta, vörösebbre festette emlékét a hibornál, melyért a tettét elkövette. Rémusatné helyesen mondja e bünt csúcspontnak, melyen túl lejtőn haladt Napoleon pályája régen azelőtt, hogy elérte külső sikerei tetőzetét. A királpártiak megfélemlettek és a rend barátait, kik pártját fogták, kompromittálta a vérkeresztelő, de ugyanez okból érzésben elszakadni kezdtek tőle.

«Enghien herczeg halála által sikerült Bonaparténak először is bennünket kompromittálni, azután a francia nemességet, végül az egész nemzetet és egész Európát. Az igaz,

*) A napoleoni legendának még az a kis része is, mely egyes sakkjátékát kapcsolatba hozta hadi tehetségével, most megcsonkúl — «rosszul játszott és nem szeretett szabályosan húzni».

*) A tragédiának egyik megható epizódját Savary beszélte el Rémusatnének. Midőn a herczeg halála után megengedték az öröknek, hogy elvehetik ruháját, óráját és pénzét, egyik sem akart élni az engedelemmel. És a hideg vérű Savary így folytatá: «Akár mit szóljanak, az ilyen ember halálát nem nézhetjük oly közönyösen, mint más valakiét s én alig tudtam visszanyerni hideg véretem».

hogy sorsunk az övéhez volt fűzve — és ezt ő sokra tartotta; de midőn meggyalázott bennünket, többé nem kérhetett tőlünk joggal ragaszkodást és önfeláldozást s hasztalan is követelte tőlünk, midőn a balsors órája ütött. Hogy is tarthatott számot arra a bilincsre, mely a lélek legnemesebb érzéseinek árán volt kovácsolva? Fájdalom! Magam után ítélek. Az időtől kezdve titokban pirultam lánczaimon és ez érzés, melyet több vagy kevesebb sikerrel nyomtam el különböző alkalmakkor, végre általánossá lőn.»

A jakobinoknál túlságos nagy sikert ért; mert magával együtt kompromittálván a mérsékelt pártot, kiszolgáltatta magát amazoknak. A gyilkosság utáni napon Rémusat Malmaisonba érkezett azzal a hírrel, hogy Páris közérzületét felláziította a tett, de a jakobin párt főnökei azt mondják, «le voilà des nôtres». És azután hozzátette azt a jóslatot, melyre neje később sokszor emlékezett. «Az első konzul oly útra tért, melyen, ha meg akar szabadulni ez emléktől, kénytelen lesz gyakran elfordulni a valótól és vakítani bennünket a rendkívüli által. — Mindenek fölött azt a kötelezettséget vállalta magára, hogy mindig sikert ér, mert csak a siker igazolhatja azon eszközöket, melyeket elnyerésére használt.» Hogy Napoleont miként sodorta rohamosan az a lejtő, melyen minden egyes, a nép verének és nyomorának folyton növekvő árán végrehajtott tette a mind nagyobb szükséghez mérve mind csekélyebb hatással volt, ezt a jól ismert történetet, ha nem is új tények, de a már említett forrásokból merített élénk előadás világában tünteti föl az emlékirat. Rémusatné «őszintén hitte, hogy Englihen herczeg halála előtt törvényesithette volna Bonaparte hatalmát, Franciaországra oly jóteteményeket árasztva, melyek a nemzetet örökre hozzá kötötték volna». De az író arról is meg volt győződve, hogy pályájának utolsó részében akár a szövetkezett ellenek visszaverése, akár az általok felajánlott békepontokban biztosított elég nagy hatalom elfogadása, sőt még egy határozott győzelem Waterloo síkjain vissza nem adhatták volna az alkalmat; mert még sem szűnt volna meg ugyanaz az önemésztő szükség, mely folyvást újabb fényes tetteket és mindig szélesbülő hódításokat követelt tőle. Ugyanezt az eszmét vallotta Thiers, más gondolatból kiindulva, mely döntő tanúságot tesz az örökségi monarchia értékeről. Sainte-

Beuve hátrahagyott írataiban *) egy érdekes társalgásra akadunk, az 1848-diki forradalmat közvetlen megelőző korból. Thiers, ki szintén részt vett e társalgásban, így elmélkedett I. Napoleon bukásáról:

« Azt mondták, hogy ha Napoleon megnyeri a waterlooi csatát, megtartja helyét és átadhatta volna a császári koronát fiának. Távolról sem. Pusztán az öröklésnek biztos a tartama. Csak ezt tisztelik az emberek és szerencse, hogy tisztelik, különben folytonos állhatatlanság uralkodnék a világon. Sokat ér fils de famillénak lenni.

Nézzük csak Nagy Frigyes. Uralkodásának első felében minden képzelhető hőbortot elkövetett. Később tökéletes államférfiúnak mutatkozott. Kezdetben csupán nagy hadvezér volt. Az osztrákok kétszer, az oroszok egyszer megszállották fővárosát. Azt hiszi ön, ha nem lett volna fils de famille, egy király fia, ellenei nem támasztottak volna ellene trónkövetelőt? De a helyett megelégedtek azzal, hogy Berlint megadóztatták és elköltöztek onnan, mihelyt meghallották, hogy seregével megindult fővárosa védelmére. Napoleon csodálatos szavakat szólt 1815-ben: „Ha én a saját unokám vagyok, összeszedtem volna magam még a Pyrenaek tövéen is’.”

De a valóságban Franciaország közvéleménye már rég detronizálta, mielőtt az idegen ellenség lesújtotta; és ez emlékirat kiválóan becses az okból, hogy a nép elidegenedésének jeleit nyomról nyomra kíséri. Még katonai dicsőségének fénye is halványult attól fogva (vagy talán előbb is), hogy Austerlitznél tetőpontjára ért; és a véráldozatok, a nyomor s a nemzeti elszegényedés fölött mind mélyebben érzett fájdalomon többé nem fogott ama győzelmek varázsa, melyek már-már fölül nem múlták, vagy el sem érték a várakozást. Ezt maga Napoleon is bevallotta ugyanakkor, midőn a tiltsi béke majdnem a világ urává tette. «A katonai dicsőséget», így szólt, «könnyen meg-
unják a modern nemzetek. Ötven csata nem sokkal több feltűnést kelt, mint öt vagy hat. A francziák előtt én mindig inkább leszek Marengo hőse, mint Jenáé vagy Friedlandé.»

Napoleon önbírálata talán legnyomósabban nyilatkozott, midőn saját pályáját összegezte nem ama legendákban, melyeket Sz. Ilona szigetén a világ közvéleményének utolsó ostrom-

*) *Les cahiers de Sainte-Beuve*, 65. lap.

lása kedvéért szőtt, hanem az őszinte önészlelet egy pillanatában. Egyszer hatalmának zenithjén azt kérdezte környezetétől, hogy mit mond róla majd a világ halála után. Mindenki bókokkal és hízeltelgésekkel sietett felelni. De ő közbe vágott e fölkiáltással: «Mit! Önök nem tudják, mit mondanak majd az emberek? Azt fogják mondani: „Valahára!”»

Már nem igen érünk rá megismertetni a rendkívül érdekes leleplezéseket Napoleon udvari életéről és azt az új fényt, melyet ez emlékirat a Bonaparte család minden tagjára vet.

Napoleon egyszer úgy határozta meg az államférfiút, hogy egészen kívül esik a rendes emberi számításra; majdnem maga áll az egyik részen és a másik részen van a világ: azért bánt barátaival és szolgálóival oly lelkiismeretlenül, mint ellenségeivel. Az életének nagy bűnéhez tapadó iszony undorral vegyül ama kimondhatatlan aljasság miatt, melylyel Caulaincourt-t a szegény ifjú herczeg törbe ejtésének vak eszközéül használta föl és midőn megtudta, hogy e nevében elkövetett árulás még súlyosbodik az által, hogy Caulincourt Condénak, a herczeg atyjának háztartásában hivatalkodott, csak ezt mondta: «Én ezt nem tudtam; és azután mi van a dologban? Hogy Caulaincourt meg van gyalázva, az nem nagy baj; annál jobban fog nekem szolgálni!»

Hogy ez nem volt félig tréfás cynismus, hanem egy megfontolt rendszer, melyet szolgálóihoz való minden viszonyában követett, azt a keserű emlékezés hangján folyvást bizonyítja ez emlékirat. Terv szerinti lealjasítás és meggyalázás által akarta magához csatolni őket, folytonosan zaklatva nyugalmaikat, hogy egy perczre se érezzék magokat tőle szabadon. Velők, valamint az egész világgal való viszonyára nézve elmondhatjuk Napoleonról azt az ítéletet, melyet Thukydides ad egy korinthusi szónok ajkára az athénieket illetőleg: «Igazat szólna, ki azt mondaná, hogy ő arra született, hogy maga soha se nyugodjék és bárki másnak se kímélje nyugalmaát». Kifejthető az emlékiratból az a megható történet, mint erőlködött az író férjével egyetemben szolgálni a császárt a nélkül, hogy elve-szítsék önérzeteket, mint hiusult meg lassankint törekvésök, melynek kegyvesztés lön büntetése. Erről Rémusatné bátor-kodott egyszer Jozefinának panaszkodni:

«A császárné igen barátságosan fogadott s én egész őszin-tén megvallottam, hogy mi háborgat. Elmondtam, mennyire

meglep, hogy a hűség és önzetlen szolgálat egy múlt bizonyítéka sem védheti meg az embert férjének hirtelen előítéletei ellen. A császárné elmondta szavaimat férjének, ki jól megértette célzatukat, de megmaradt annál, a mit ő hűségnek nevezett, s tovább is követelte, hogy teljesen átadjuk egész lényünket, összes érzéseinket s összes nézeteinket s azt ismételte, hogy el kell hagynunk minden előbbi szokásunkat s csak egy gondolatot tartunk meg, mely az ő érdekét és akaratát tárgyalja.»

Talált is ilyen szolgálót: Savaryt, ki visszafojtotta jellemeinek jobb részét (mert a császár buzgón ápolta a gonosz szenvedélyeket embereiben, kik bőven állottak rendelkezésére), vagy Durocot, ki odaadással ragaszkodott hozzá, s kinek halálakor Napoleon ezt írta: «Húsz év óta először nem találta el kedvemet». És mégis azt halljuk Rémusat Károlytól, hogy «ez odaadó barát sem szerette a császárt, legalább szigorral ítelt róla. Később megúnta Bonaparte természetét és még jobban kormányrendszerét s a halála előtti napon ki is nyilvánította ezt még a császár hallatára is.»

Bonaparte bátorította udvaronczeit a fondorkodásra, lúrhordásra és a levéltitok megszegésének aljasságára is vete-medett; Rémusat-ék is egy ily módon fölfogott levelezés által vesztették el kegyét. Még embereinek hírnevével is tetszése szerint akart bánni — sőt paczkázni akart személyeikkel, noha idegeneknek önző okokból ezt meg nem engedé.

«Akaratának zsarnoksága környezetének nagybodásával egyszint gyarapodott; egyedüli bírója akart lenni emberei hírnevének, tetszése szerint akarta azt megteremteni vagy elveszteni. Egy szó miatt habozás nélkül megbecstelenített egy férfit, vagy meggyalázott egy nőt; de épen nem tűrte, hogy a világ megfigyelje vagy magyarázza bárkinek magaviseletét, kit ő dicskoszorújának sugari körébe helyezett.»

Rémusatné e szavakat egy sajátyszerű udvari jelenettel világítja meg, melyben Napoleon rápirított minden hölgyre, sorban elbeszélve nekik azon botrányokat, melyeket a város rólok terjeszt és azután dühre lobbant azoknak vakmerőségén, kik szólni mernek udvara és családja ellen; mire egy hölgy így szólt Jozefinához: «Ha a császár tovább is így fogja pártunkat, el vagyunk veszve».

A szabados gonosz csínyek e szelleme uralkodott udvari báljaiban is

«Szabadon megszólította a hölgyeket s nem igen válogatott a szavakban; ha visszafeleltek s nem bírta hirtelen megismerni a szólót, le akarta szakítani álarczát, e nyers hatalmi tény által megismertette magát. Nagy kedve telt továbbá bizonyos férjek kikeresésében, kiket, nem szellőztetve álarczát, nejeikről mondott igaz, vagy hamis adomákkal gyötört. Ha ezután megtudta, hogy ennek kellemetlen következményei voltak, igen boszankodott; mert nem akarta tűrni, hogy az általa okozott izetlenségbe maga ne ártsa magát. Ki kell mondanunk, mert igaz, hogy Bonaparte természete rossz, hisz szeretett bajt szerezni kicsiny vagy nagy dolgokban.»

Kárörvendő gyönyörét lelte a szerzett boszúságban s ingerültségben és nevetett a másoknak okozott kínon, a mi a gyermek gondatlanságát juttatja eszünkbe, ki csupán mulatságból csinálja a kárt. Nővérei gyakran voltak célpontjai e hajlamának, noha ők is eléggé ingerelték. Például idézzük a nagy családi és udvari ebéd jelenetét az napon, midőn a senatus elhatározta a császárság megalapítását:

«Mielőtt asztalhoz ültünk, Duroc, a palota kormányzója, körben járt értesíteni bennünket, hogy Bonaparte Józsefet, Lajost és nejeiket ezentúl a hercegi czim illeti. Napoleon nővéreit, Bacciochinét és Muratnét, mintha a mennykő sújtotta volna ama rangkülönbség hallatára, mely őket elválasztja sógorneiktől. Maga a császár vidámnak és nyugodtnak látszott sőt úgy hiszem, hogy titokban örült ama kis kellemetlenségen, melyet az új udvari szertartás okozott mindnyájunknak. Muratné kétségbe volt esve és midőn ismételten hallotta a császártól e czímet: Lajos hercegné, annyira elvesztette önuralmát, hogy kicsordultak könnyei. Egymásután megivott több pohár vizet, hogy tenni látszassék valamit nyugalma visszaszerzésére; de könnyei újra meg újra megeredtek. Bacciochiné, ki öregebb volt és jobban tudott uralkodni magán, visszafojtotta könnyeit, de durva és gögös modort öltött és a körulte levőkkel főnhéjazását érezte.

A következő napokon családi ebéd volt a Tuillériákban, melyen egy még sokkal erőszakosabb családi jelenet történt (a császárné beszélte el Rémusatnénak, ki természetesen távol volt). Muratné újra panaszokra, könnyekre és szemrehányásokra fakadt, okát kérven annak, hogy ő és nővérei homályra, megvetésre vannak ítélve, míg idegenek valósággal elárasztat-

nak címekkel és méltóságokkal. Napoleon rendkívül gőgösen válaszolta, hogy neki jogában áll tetszése szerint osztogatni a méltóságokat. Ez alkalommal egy heves mondást ejtett ki, melyet megőrzött az emlékezet: «Hölgyeim, ha az ember az önök igényeire hallgat, még azt hihetné, hogy mi a koronát apánktól, a néhai királytól bírjuk örökben!»

A jelenet azon végződött, hogy Muratné ájúlva rogyott a földre. Napoleon egyszerre meglágyult és végül megadott minden méltóságot, melyet nővére maga és férje számára követelt. Az egész jelenet új és erős benyomást hagyott lelkemben ama lesújtó hatásról, melylyel a nagyravágyás bizonyos jellemekre nehezül.»

És így kis dolgokban úgy, mint a nagyokban Napoleon kimutatta érzéketlenségét környezete és megvetését ama «kisebb erkölcsiségek» és csekély tekintetek iránt, melyeket a királyok udvariasságának neveztek. A kihallgatásoknál soha sem jutottak eszébe a nevek és első kérdése majdnem mindenkor ez volt: «Hogy hívják önt?» De itt emberére talált Grétryben, a zeneköltőben:

«Mint az Institut tagja gyakran megjelent a vasárnapi kihallgatásokon és többször megesett, hogy a császár, ki arczról már ismerte, majdnem gépiesen közeledett hozzá és nevét kérdezte. Egyszer Grétry, kit untatott e folytonos faggatás és talán kissé bosszantott is az, hogy tartósabb benyomást nem idézett elő, a császár durván kiejtett kérdésére: «És ön! ki ön?» heves, türelmetlen hangon felelé: «Sire, én még Grétry vagyok». A császár azontúl el nem felejtette nevét.»

Az emlékirat legérdekesebb része az, mely a kalandor katonának, ki azzal dicsekedett, hogy csupán első polgára egy szabad köztársaságnak, udvarát mind ama bűnök teljében tünteti föl, melyek az író helyes észrevétele szerint minden zsarnoki udvar méhében rejlenek; mely feltünteti a heves szenvedélyek és versengő pártok féltékenységeit; a legfagyasztóbb társadalmi s értelmi feszélyt; a véghetetlen pompát és fényűzést, az erkölcstelenség korlátlan szabadosságát s végre az aljas meghódolást a legyen szóra, mely e visszavonhatatlan ítéletben van kifejezve «Je le veux». Azt az ellenvetést, hogy az író fölindulásra hajló természete erősebb színezésre csábítja, jól megezáfolyja Rémusat Károly, hivatkozván a hasonló jelene-
teket leíró Saint-Simonra, ki csak szavakban túlzott, de még

Maintenonné mérsékeltébb ítéletére is, ki így írta le a zsarnoki udvart, melyben oly kiváló szerepet játszott: «Az ön udvari barátai pedig mindig a földön csúsznak . . . Látunk gyilkosságot, irigységet, düht, árulást, telhetetlen fösvenységet, aljaságot, melyek mind a nagyság és bátorság nevébe burkolóznak,» — íme rövid foglalatja emlékiratunk tartalma nagyobb részének. A bevezetésben a Bonaparte családról vázolt arczképek közül csak egyet említünk meg, melyhez a későbbi események nagy érdeket fűztek. A Bonaparte család és környezete visszataszító jellemzését az emlékirat két egyénre ki nem terjeszti, Beauharnais Jenőre és nővérére Hortenzára, a későbbi hollandi királynéira és III. Napoleon anyjára, ki egyedül élte őt túl fiai közül. Rémusatné Jenőt néhány erélyes és jellemző sorokban rajzolja, melyek számára már nincs terünk.

Hortenza hasonlóképp szerencsés természetnek van festve, kinek arczképét a világ távolról sem ismeri s Rémusatné igen erős rokonszenvet érez iránta, ki «talán korának legszerencsétlenebb lénye volt, vagy legalább úgy volt teremtvé, hogy azzá legyen», kit «durván és alaptalanul rágalmazott a Bonaparték féltékeny gyűlölete s ki bukásuk után osztozkodott a név általános szégyenében.

«Módomban volt közlőrl megfigyelni Bonaparte Lajosnét; megismerkedtem belső életének minden titkával és mindig a legtisztább és legszerencsétlenebb nők egyikének tűnt föl előttem. Egyetlen vígasza volt gyöngéd szeretete testvére iránt. Élvezte boldogságát, sikereit, kedélyének napfényét. Hányszor hallottam tőle e megható szavakat: «Én csak Jenő életében élek!»

Rémusatné ítélete Hortenza királynéről rendkívül hasonlít az igazsághoz, legalább személyes ismeretségek és közlekedések korát illetve. Minden Hortenza ellen támadt — saját tapasztalatlan és regényes életnézetei — anyjának ép oly regényes és egy cseppel sem bölcsőbb tervei hozományára nézve — és végül, férjének betegesen gyanakodó és mogorva természetére. Bonaparte Lajost Rémusatné gyanakodó és hazug léleknek mondja. Hazug lelkűnek nem mondhatjuk. De gyanakodó volt majdnem az esztelenségig; és nejének üldöztetése, melyet ez emlékirat elbeszél, különösen ha számba veszünk néhány általa választott alkalmat, egyszerűen állatias volt. Ama heves

leczkéztetések egyikében, melyeket Napoleon kíméletlenül osztogatott szerte szét, így írt Lajoshoz :

«Czivakodásaid a királynéval nyilvános botrány tárgyai. Ugyan kérlek, mutasd ki családotban azt az atyai és asszonyos jellemet, melyet a kormányzásban kifejtesz és fordítsd a közügyekre azt az erélyt, melyet otthon mutogatsz. Egy fiatal nővel úgy bánsz, mint egy ezreddel szoktak bánni. A legjobb és a legerényesebb nő jutott birtokodba és te szerencsétlenné teszed.»

Egy Napoleonnak folytonos kímélete és szeretete az egyedüli nő iránt, kit egyaránt szeretett és tisztelt, erős nyomatékot kölcsönöz Rémusatné egykorú tanúságtételének. «Hortenza», mondá Napolon, «rá kényszerít, hogy az erényben higyek.» *)

Nem végezhetünk a nélkül, hogy vissza ne térjünk oda, honnan kiindultunk. Ez emlékirat igazolja régi keletű nézeteinket Napoleonnól, különösen a mi viszonyát illeti Angolországhoz és ennek politikájához. Nem igen tudjuk jobban megvilágítani az angolok ama hajlamát, hogy külügyi politikát szeretik a pártok harcsterévé választani, mint azon érzés által, mely a «korzikai éhfarkast» a «szent-ilonai vértanúvá» avatta; ez esetben is a

*) Helyén valónak találjuk, néhány észrevételt kockáztatni ama kételyekről, melyeket a néhai francia császár ellenei törvényes születése iránt támasztottak. «A rosszakaró világ», mondá az elhunyt Senior Cornunének (kit előélete és jelleme szavalihető tanúvá avat), «halasztgató és várakozó politikáját hollandi vérenek tulajdonítaná. A világ badarságot beszélne. Egy csepp hollandi vér sincs ereiben. 1807. július elején Napoleon kibékítette Hortenzát Lajossal. Montpelierben találkoztak és három vagy négy napot töltöttek ott szokásuk szerint czivakodással. Hortenza haragosan távozott el Bordeauxba, melyet a császár útjába ejtett, Spanyolország meghódítására indulván. Néhány napot töltött vele és azután július végén visszatért férjéhez Montpelierbe. Fia férjének több apró testi sajátságát örökölte. Lajos soha se nézett arcodba; nem úgy hajolt meg, mint más ember, hanem oldalvást görbült. Szorosan oldalához tapadt keze. Napoleon Lajos szintén így viselte magát. Apja féltékeny volt Hortenzára, megvesztegette minden szolgálóját, hogy megvigyázzák és gyakran mondta Napoleon Lajosról: «Ez nem az én gyermekem»; de ő félig örült volt s talán csak nejét akarta ezzel gyötreni. Egyszer magához hozatta Napoleon Lajost, a mit alig ha tesz vala, ha valóban kételkedett volna törvényességében.» Rémusatné szintén bizonyítja, hogy azon idő, melyben Lajos és Hortenza látszólag boldogan éltek együtt az ideiglenes kibékülés után Montpelierben, adott létet a jövődő császárnak.

történelem igazsága visszautasította a szilárd hazafias politika rovására lábra kapott érzelgősséget. Egészen új dolog, hogy egy francia író teljesen méltányolja Anglia ellenszegülését Napoleonnal szemben és megadja azt az elégtételt, melyet az angol ellenzék megtagadott kormányától és népétől, mondván, hogy joggal küzdöttek végig a tusát. Miután legérdekesebb fejezetei egyikében leírja a fontainebleau-i ünnepeket 1807-ben, midőn a császár szerencséje zenithjére ért, melyen túl a balvégzetű elválásban hitvesétől és a Spanyolország ellen szőtt cselszövényben hanyatlásához jutott — így folytatja:

«Mindamellett, egy féreg rágódott dicsőségének életerején. A francia forradalom nem jó útja volt annak, hogy a közszellemet az önkény előtti hódolatra szoktassa; a kor fölvilágosultsága, a józan elvek haladása, a szabadság terjedése mind ellene törték és hívatva voltak lerombolni a tekintély e fényes épületét, mely az emberi értelem útjába állott. A szabadság szent tüze Angliában égett. A nemzetek jólétének szerencséjére, ezt a szentélyt oly korlát védte, melyet Bonaparte hadseregei le nem rombolhattak. Néhány tengeri mérföld megvédte a világ műveltségét, melynek küzdő tere nem került annak kizárólagos birtokába, ki, ha teljesen el nem pusztítja is, megrongálta volna egy nemzedék tartamára.

Az angol kormány feltékeny lévén ily óriási hatalomra s noha annyi vállalatnak balsikerét látta, csallhatatlan támaszt talált a császár ellen a nemzeti érzésekben. Anglia, melynek állása és érdekei meg voltak támadva, veszélyeztetve látta büszkeségét és szorgalmát és a nép szívesen megadott minden tőle kívánt áldozatot.»

A kik azt tartják, hogy egy külföldinek dicsérete által az angol miniszter nem Anglia, hanem Franciaország, Németország, vagy Ausztria miniszterévé lesz, talán inkább fogják kedvelni Bonaparte demokratikus gyűlöletét Anglia iránt; gyűlöletét oly szavakban fejezte ki, melyeknek visszhangját az angolok nem rég saját hazájukban hallották: «Mindképen megbélyegezni törekedtek azt, a mit a szárazföldi szabadságok inváziójának neveztek». Az angol kormányt politikája miatt Murathoz hasonlították. «Tett ő valaha oly vérengző dolgokat?» kérdezték. «Egy folytonos háború látványa tárult a világ elé. Az oligarchiai izgágák, kik Anglia politikáját igazgatják, egykor a minden kiabáló és dühöngő emberek

sorára jutnak, hazájok szitkait és más nemzetek gyűlöletét aratván.»

Befejezésül idézünk egy helyet, melynek tanúságát könnyű kitalálni most, midőn az érzelgős rokonszenv az idegen zsarnokság iránt a felelős kormány élére jutott:

«Az ellenzék a vállalat ellen szavazott és a császár nem ismerve a brit alkotmányt, azzal hízelt magának, hogy a parlamenti viták e tárgyról hasznára fognak válni. Nem lévén megszokva az ellenzékhez egy angol politikai párt hatását ahhoz az eredményhez mérte, mely Franciaországban létre jő, ha az eszmék oly erőszakkal nyilatkoznak, mint a londoni hírlapokban és a *Morning Chronicle* kifakadásait olvasván, elvesztettnek hitte az angol kormányt. E czikkek ép kapóra élesztették saját türelmetlenségét, de reményei mindig megghiúsultak. Az ellenzék szavalt, de huzalkodása kárba veszett és a kormány mindig talált módokat a szükséges küzdelem folytatására.»

Még bízunk a hagyományaihoz ragaszkodó angol hazafiságban, mely ezentúl is helyt fog állani, ha a tettere hívó szózat eloszlátja az érzés ködét.

(*Quarterly Review*, 1880.)

Angolból fordította

A. D.

STANLEY ÁFRIKAI ÚTAZÁSA.

Második közlemény. *)

IV.

MÁSODSZORI LÁTOGATÁS MTEZÁNÁL S AZ UGENDAI NÉPÉLET.

Most az vala a kérdések kérdése, miként szállítják az expeditiót Ugandába, mert Magassát híjába várták, a szárazon meg nem mehettek, miután Moere királya, Rivoma, követek által megtiltá az erre menetelt, igen categorice kijelentvén: hogy, vörös szemű, piros hajú fehér embert látni nem akar. Minthogy a vízi út volt utoljára is legajánlatosabb, Ukereve királyától Lukongehtől hosszú alkudozások és tetemes ajándék árán sikerült 23 kanot kapni, melybe a vangvanákat helyezték el. E közben maga Stanley is személyesen tisztelgett Lukongehnél; nagyobb nyomaték kedvéért 800 dollárnyi ajándékkal puhítván meg ő felségét. A király nyílt arcú 27 éves ifjú ember s Európáról szintolyan érdeklődött, mint Mteza, úgy hogy őt is könnyű lett volna befolyásolnia, ha sürgősebb czélok másfelé nem híják Stanleyt. A csónakokat eleinte vonakodott kiállítani, hanem midőn argumentum gyanánt Stanley szőnyegeit kezdé egyenként kirakni: reszketve mondá, hogy hagyja félbe a kipakolást itt az udvar szeme előtt, majd meglátogatja éjjel s akkor végezhetnek együtt. Úgy is lett, miniszterelnökével s négy udvari ember kíséretében június 4-én estve átment Stanleyhez, ki jó módjával elosztá közöttük a szőnyegeket, skót plaideket, kendőket, gyöngysodronykészletet, kulcsokat, tallérokat stb., mi által a csónakok kikölcsönzését is rendbe hozták.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 47-ik számában.

A király egyébként meglehetősen öntelt ember s különösen időjóslati tehetségét szereti emlegetni. Udvertartásában igen érdekes mozzanatok fordulnak elő, melyek közül legyen szabad minden trivialitása mellett fölemlíteni, milyen furcsa bókolással közelednek alattvalói hozzá. Közvetlenül előtte megállva, tapsolnak, majd letérdelnek s a király meglegedése jeléül azt a secretiot kegyeskedik markukba ejteni, mit mi zsebkendőnkkel vagy pököládkkal fogunk fel. Ott azonban nemcsak kiváló kegy-jelét látják ebben, hanem hatásos gyógyszerül külsőleg és belsőleg élnek vele.

Nők toilette-kellékei között a fémsodronyok játszanak nagy szerepet. Nemcsak nyakukat ékítik többszörös fémtekercesek, hanem lábszárukon, alsó felső karjokon is vas vagy rézgyűrűket viselnek, néha olyan tömegben, hogy egy tisztességes kurta vassal bátran fölért. A férfiak szintén piperkőczök, csak-hogy ékszereiket inkább elefánt csontból állítják elő. Különben férfiak és nők kecske- vagy ökröbőrből készült öltönyt s bananalevélből, gyékény és fűszálakból szőtt övet hordanak. Házasuló ifju 12 kecskével, 3 fejszével váltja meg nejét.

Egy arab (Zungoró) Lukongeh király nővérét, tehát egy hercegasszonyt vevén nőül, 350 font gyöngyöt és 300 méter szövetneműt fizetett a családnak. Ha a vőlegény szegénysége miatt a kiszabott számú kecskék eléállítására képtelen: legalább megfelelő értékű nyilat, dárdát tartozik kiteremteni; de úgy könnyedén feleséghez nem juthat senki. Ott tehát a nőnek nem kell aggódnia a kiházásítási hozomány miatt, és telekkönyvi bájak előjogot nem biztosítanak még a Tóti Dorkáknak sem, mint a mi civilisált államainkban, hanem férj uram feje fő bele, míg a szülők magas igényeinek megfelelő nászajándékot kimódolja. Rokonok még így is nagyon nehezen lehetnek egymáséi s ha a kialakult juh- és kecske-mennyiség nincs beszolgáltatva: a házassági frigy is érvénytelen, kivéve, ha időközben gyermek született, mert az minden további igénynek végét vet. A házasságtörés gyilkossággal egyenértékű bűn s az ilyen delinquenssel nem sokat teketóriáznak, hanem egyszerűen leütik fejét. Családi gyász idején fejökre pizángleveleket kötnek, arcukat pedig szén- és vajkeverékkel mázolják be; a mi egyébként sem példányszerű tiszta bőrüket még fertelmesebbé teszi.

Ez érdekesnéprajzi észleletekkel gazdagodva, Stanley nagy nehezen megkapta a kívánt csónakokat is, csak-hogy elhallgatá

czélját nehogy a hosszú út hallatára fölmondják emberei a szolgálatot, kik csak part mentén merészkednek vízre bocsátkozni. Az ilyenkép összegyűjtött hajóhad június 7-én kievezett Kagehyiből, de meglehetősen rossz auspiciumok alatt kezdve meg útját, mert Mianderek sziget táján öt csónak iszonyú jajveszélkelések közt összes rakodmányával együtt elsüllyedt. Még jó szerencsére az embereket kimentették, de néhány becses fegyver odaveszett. E szerencsétlenség oka a csónakok szerkezetében rejlik, mint-hogy egyszerű vesszőfonatból áll azok széle s a hullámok hamar behatolhatnak. Minthogy pedig az embereknek csak egy részét lehetett akkor átvinni, Stanley Refuge szigetéről még egyszer visszatért a lélekvesztőkkel, hogy kíséretének Kagehyiben maradt felét is elhozza. Hanem 3 csónak még mindég nem érkezett meg Lukangehtől, s e miatt pár napot kellett mulasztaniok. Jól tartja a magyar példabeszéd, hogy henyeség az ördög párnája, mert egy nap a pombe-sör annyira fölhevíté a vangvankat, hogy óriás verekedésre kerekedtek, melyben egyet magok közül megöltek, egyen életveszélyes sebeket ejtettek. Az expedíció esküdtei halálra ítélték ugyan a tetteseket, Stanley mindazonáltal jobbnak látta az ítéletet 200 illetőleg 50 botütésre változtatni, mit is illő ostentációval végrehajtatott a kihágókon. Most azonban Kádoma királylyal gyűlt meg a baja, kit busásan meg kelle engesztelni, a birodalmában történt rendbontásért, sőt a tumultus szerencsétlen áldozatának is csak illő váltságdíjért engedett nyughelyet. Végre a három hátralékos csónak is megérkezett s mindnyájan egyesülhettek a Ruge szigetén. De a nagy megerőltetés, folytonos éber gond Stanleyt is ágyba dönték. Csak aczél izmainak, erős leki erejének köszönheté, hogy könnyűszerrel kilábalta a bajt és Komeli király segítségével útját folytathatá.

Elindulás előtti estve nagyszerű tánczünnepegylyel mulatá magát a sereg, melynél 3 király és Stanleyvel utazó fiatal Lukandsah, meg ennek rokona Mikondó ugyancsak kitettek magokért, miközben eget harsogató vad hangokban énekelt az egész tömeg.

Reggel azután érzékeny bucsúváltások között előbbi módon két szakaszra oszolva, át kezdtek költözni, Mahyige szigetére. Hanem a bajok untalan sorozatától itt sem menekülhettek, mert Iróba és Bumbireh szigete felől fenyegető kémjáratok kezdtek nemsokára őket nyugtalanítani.

Stanley látva, hogy komoly alakot ölt a mozgalom, ügyes taktikával Iróba királyát hatalmába keríté, kinek alattvalói cserében Bumbireh királyát, Sekkát hozták el. Csakhogy Antari, kinek ezek vazalusai voltak, s ki magát fenhéjázón «oroszlánnak» nevezette, mégsem akart utat nyitni az «ő vizein».

A veszély nőttön-nőtt, mert az elbizakodott király naponként friss erőt gyűjtött s nyakra före meg akart ütközni.

A legjobb időben érkezett tehát Zabadu hat kanoval, jelentve, hogy másnap még 13 érkezik, mert Mtezának Magassa visszavivén a Bumbireh szigetén talált evezőket, az nem gondolhatott egyebet, minthogy a tengerbe veszett vagy megöletett fehér barátja. Akkora volt tehát benne a ragaszkodás, hogy okvetlenül meg akart bizonyodni Stanley sorsa felől, s szárazon Magassát, vízen Zabadut azzal az utasítással indítá el, hogy bár a csónak maradványait szerezzék meg okvetetlenül.

Ezalatt megérkezett a második szállítmány népség is, úgy hogy összesen 470 ember fölött rendelkezhetett ekkor Stanley. De ő mégis szerette volna a vérontást kikerülni s békeköveteket küldött a szigetre, igérvén, hogy Sekkát s a kezeseket szabadon bocsátja, mihelyt egy meghatározott helyre élelmet szállítnak neki.

Követeit azonban a ravasz bumbirehiek csúfosan elűzték, sőt egyiköket le is gyilkolták, minek következtében az összeütkezés kikerülhetetlenné vált. Nehogy tehát a bekövetkező éjjel Antari megelőzze őket s támadásával zavart okozzon: Stanley 18 kanot, 50 fegyveressel és 230 dárdással még az nap támadásra vezényelt.

A vadak eleinte egy pizáng-liget védelme alatt tartották magokat, honnan Stanley ügyesen kimaneuvrizta őket. Ujabb béke izenetére ekkor is a régi választ adták t. i. nangu, nangu, nangu (nem). Az íjesztgetés és alkudozás így hatástalannak bizonyulván, nem volt más mód, mint rájuk tüzelni. Stanley úgy tett, mintha partra akarna szállni, mire minden elővigyázat nélkül özönlött arra felé az elbizakodott tábor. Ekkor néhány jól irányzott lövés elvevé kedvöket a katonásditól s az előbbi támadókból üldözöttek lettek. Másnap a harmincezer-nyi tábornak híre pora sem volt s a legkisebb fennakadás nélkül érkeztek hajósaink Dumo faluba.

Megérkezésökkor Mteza épen a vavumák ellen készült, kik

tartozó adójukat megtagadták. A mint erről Stanley értesült, szeretett volna visszatérni, mert az afrikai hadjáratok végnél-külségéről már tudomása volt, hanem embereinek kérelmére maradt mégis s a Ruka öböltől a melléje adott díszörséggel gyalog folytatta útját egész a Ripon vízesésig, mialatt alkalma nyílt teljesen bebizonyítani, hogy éjszakra a tónak más kifolyása a Niluson kívül nincs. Mteza e közben ismételve követekkel üdvözlötته őt, míg Uganganál (Ripon-esés) végre találkoztak.

Az óriási táborban roppant feltűnést keltett Stanley fehér arcza, különös ruhája. Mindenki szeretete volna közléről látni, megérinteni s kezdtek tolakodók lenni, úgy hogy a testőröknek irgalmatlan pálczasujtásokkal kelle helyreállítani a respectust. A hatalmas király számára a rövid időhöz képest csinos táborhelyet ütöttek. Hosszú csarnok vezetett a rögtönzött királyi lakba, melynek ajtaja előtt szabályszerűen fegyveres örök tisztelegtek, benn meg testőrök, zenészek, fő hivatalnokok foglaltak félkörben helyet, kik előtt Mteza trónja emelkedett.

Még nagyobb előzékenységben részesíté Mteza Stanleyt most, mint első ízben, de legott kitűnt, hogy eszélyességére, tehetségére számít a hadviselésnél s itt a háború befejezte előtt tovább utazásáról szó sem lehet, s az Albert Nyanzára vonatkozó tervek füstbe mennek. A kellemetlen helyzetet jó képpel kelle fogadnia s hogy ideje kárba ne vesszen, szorgalmasan észlelte legalább a népeletet. Augusztus 27-én a tábor Nacakaranga földnyelvre helyezték át, mintegy 640 méternyire a szigettől, melyen a vavumák jól megerősített posztiókban táboroztak.

Mteza táborát legalább 150 ezer harczosra becsüli Stanley, kikhez még 100 ezer asszony-gyermek és mindkét nemű rab-szolga járult s mindez valami 30 ezer lombsátorban a legfestőibb látványt képezé a szemlélőnek.

E roppant tábor egy részét egy nap Stanley elléptette maga előtt. Elöl ment mindjárt az elővéd után a király pirosra festett arcczal, kék ruhában derekán fényes övvel, akár egy római gladiator. A katekiró egy sötét barna kasmir köpenynyel előzte meg őt. Utána a főnökök sorakoztak illető szakaszaikkal rendkívüli gyors léptekben, mintha csak háborúba sietnének, miközben dobjaik sajátságos, s minden törzsre jellemző pergése adta az ütemet. Minden harczos ocker-sárgára volt mázolva, mely szín általános tetszésnek örvend, mert csónak-jaink is azzal vannak befestve.

Defilé közben «kavya kavya» harcziáltást hallatott a tömeg, mely nem egyéb, mint a mukavya (király) szónak szokásos rövidítése. Ezután a császári háremet vezette elő Kazudsú, az ifjú hercegek nevelője s egyszersmind háremőr. Elöl 1000 dárdás léptetett, ezek nyomában következett 5000 asszony s végre záradékol ismét ezer fegyveres zárta be a szokatlan menetet. Tulajdonképen azonban csak 500 nő tagja a háremnek, a többi háztartási teendőket végez. De Stanley csalódással tapasztalá, hogy a válogatott szépségek közt alig három olyan, a kinek kelleme és szabályos idomai egy európai figyelmét is leköthetnék. Ezek a vakuma törzsből származnak Ankoriból; bőrük a mestizekéhez hasonló, orruk egyenes, ajkuk keskeny, szemök nagy s mély ürű. Termetökről Hafizzal igazán el lehet mondani: «sugár mint egy pálma és szép miként a hold». Csupán rövid göndör hajuk miatt jöhetnek a «szép» európai értelmezése szerint kifogás alá, de az afrikai ízlés inkább a hízékony, lapos orrú hölgyeknek nyújtja oda a szépség almáját s hasonló véleményben él Mteza is, kinek kedvencei mind ebbe a kategoriába esnek.

Hanem a sok nőtartás ott félig meddig üzleti kérdés is, mert piaczi árucikként szerepel s a mellett, mint Afrika legnagyobb részében, úgy itt is nekik jut a kunyhó-építés és házi bajok nem épen könnyű feladata osztályrésztül.

Stanley annyiban mégis örült, hogy jelen lehet a csatában, mert hitte, hogy győzelem idején a szokásos mészárlást majd megakadályozhatja. Csakhogy a győzelem nem jött oly hamar a mint óhajtották, jöllehet Mteza 15—20,000 gyakorolt szigetlakót küldhetett egyszerre tűzbe, s 325 hadi csónak fölött rendelkezett, melylyel szemben a vavumák alig állíthattak ki 100 lélekvesztőt. Utóbbiak merészsége és jeles katonai tulajdonságai azonban már az első összeütközésnél nagy előnyt biztosítottak s jelentékenyen elbátortalaníták a vagandákat. Krokodilszerű fürgeséggel hirtelen elérontanak s dárdaikat, nyilaikat kiröpítve, szint olyan gyorsan eltűntek a sás és papyrus bozótban, míg a vagandák lomha ügyetlenséggel kezelték hatalmas járműveiket, melyeknek hossza 30', 50', sőt 74' tett, szélessége még 7' 3" s 40—50 embert képesek befogadni. Mteza Stanleyhez, kit a táborban Stamlih néven emlegetett, fordult utoljára is tanácsért, mert belátta, hogy több értelemre van szükségök, ha győzni akarnak. Stanley azt javasolta hogy épít-

tessen töltést a szigetig. A javaslatot kész örömmel elfogadták, de gyermekes ügyetlenséggel fogtak kiviteléhez; mert 100' szélességben dobálták be a köveket s a nagy erőfeszítésnek mi látatja sem lett. Stanley figyelmeztette a katekirót, ki azonban látszólagos udvariassága daczára nem fogadta tanácsait s a hibás munkát azon módon tovább folytatta. Mteza azt hitte, hogy fatörzsekkel hamarább célt érnek. E végre egy egész erdőt kivágatott, de a munka csak nem akart haladni s végre is Stanley intései daczára, követséggel próbált szerencsét. Alig léptek azonban ki a szigetre küldöttei, már hallani lehetett szívszaggató jajveszékélésökből, mi sors várt ott rájuk, sőt véres fejöket nem sokára gúnyolódva dobálták a tóba a kegyetlen vavunák.

Mtezát egészen lesújtá ez a kegyetlenség s a töltés-építés eszméjéhez tért vissza ismét. Hanem parancsát a katekiro egy alantasának, ez egy harmadiknak adta tovább, míg végre a 150 ezer emberből alig 100 ámolygott a munkánál, mert annak életrevalóságában senki sem bízott többé. A király boszúságában az európai tudományok tanulmányozására adta fejét. Stanley volt természetesen a mester, ki eleven encyclopædia lett ez órától fogva s vonzó előadásokat tartott a természet műveiről, az azokban nyilatkozó erőkről, de az erömütantól észrevétlenül a theológiára csapott át, mert ebben az irányban óhajtott leginkább hatni. A király érdeklődni kezdett a biblia és imakönyvek iránt s a nyugalom óráiban az udvar, Dallington (a Zánzibárból hozott hittérítő növendék) és Stanley a szent írás kivonatának lefordításával foglalkoztak. Olvasója akadt elég, de maga Mteza volt lebuzgóbb és legkomolyabb tanulmányozója. Egy vastag könyvben tisztáztatta le Ibi nevű emberével a fordítást, mely magában foglalt világteremtéstől Krisztusig minden főbb eseményt. Ekkor Lukács evangeliomát, mint a megváltó életrajzát szintén átültették kisváikli nyelvjárásba.

Elkészülvén a könyv, Metza összehívta főnökeit s elmondá, hogy ő először msensi (pogány) volt, de egy arab kereskedő által az izlám hitre térítettett, jöllehet annak némely tanát emberi észszel elíteli s ép ezek miatt lelki meghasonlása volt akárhányszor. Most Istennek hála eljött egy fehér ember, Stamlih, egy könyvvel, mely régibb a koránál s melyet annál jobbnak talált. «Kérem tehát töletek Isa (Jézus), Musa (Mózes), vagy Mahumed legyen-e a kiben higyük?» Az admirál Csambarango azt felelte: fogadjuk el a jobbat. A katekiro így nyilat-

kozott, mi nem tudhatjuk melyik jobb, mert az arabok és fehérek egyaránt a magok könyvét tartják legjobbnak. A főudvarmester (kauta) Mteza példáját várta, mert ő tanította volt meg az izlám hitre is őket. Mteza erre elég jellemzően így felelt: «kauta helyesen beszélt. Ha megtanítottam arra, hogyan lehet muzulmán, azért tettem, mert azt jónak találtam. Csambarango, azt mondja fogadjuk a legjobbat. Nagyon igaza van, én is a legjobb és legigazibb könyv után vágyom. De a katekiro azt kérdi: honnan ismerhetjük fel a legjobbat? Erre akarok neki felelni, hallgassatok. Az arabok és fehérek nemde egészen úgy élnek, mint szent könyveik tanítják? Az arabok hozzánk jönnek elefántesontért, rabszolgákért s észrevehetjük, hogy nem beszélnek mindig igazat, a velök egyenlő színű embereket megvásárolják és azokkal rosszul bánnak, mert lánczra verik, ütlegetik. Ha ellenben a fehéreknek rabszolgákat ajánlunk, visszautasítják azt mondvá: rabszolgákká tegyük-e saját testvéreinket? Nem, mi mindnyájan Isten gyermekei vagyunk. És fehér embert eddig soha sem hallottam hazudni. Speke itt volt jól viselte magát s testvérével Granttal újra hazájokba tért. Ők nem vásároltak rabszolgákat, s míg Ugandában éltek, igen jók voltak. Eljött Stamlih s egy rabszolgát sem akart elfogadni. Abdul Aziz bey (Linant de Bellefonds) itt volt s távozott a nélkül, hogy rabszolgát vett volna. Melyik arab utasítja vissza a rabszolgákat, miként a fehérek? Jóllehet mi rabszolgákkal kereskedünk, ebből mégsem következik, hogy ez nem rossz cselekedet; s ha meggondolom, hogy az arabok és fehérek akként cselekesznek, a mint könyveikből tanulják, azt állíthatom, hogy messze felülmulják az arabokat s ez okból hiszem, hogy könyvek jobb a Mahumedénél s mind abból, mit Stamlih könyvéből felolvasott, semmit sem tartok oly aggodalmasnak és gyanúsnek, hogy el ne hihessem. Ez a könyv a világ teremtésével kezdődik, elmondja, hogyan és hány nap alatt jött az létre s magának az Istennek, Mózesnek, Salamon prófétának és Jézusnak, Mária fiának, szavait idézi. Mindezt gyönyörködve hallottam, kérdem tehát tőletek: Ez a könyv, vagy Mahumedé legyen-e a mi vezérünk?»

E beszédre, a mint előre látható volt, egy értelemmel azt válaszolták: a fehérek könyvét akarjuk elfogadni. Mteza állandó hűséget ígért új hitéhez s Stanley Dallingtont állandóan melléje adta. «Mondd meg a fehéreknek», így szólott végre Mteza, hogy

én oly emberhez hasonlítok, a ki sötétben ül vagy vakon született s minden vágyam csak az, hogy látni tanítsanak meg, mert keresztyén maradok egész életemben.» E beszéd tanúság arra is, mennyi függ a keresztyén vallás terjedésénél az első hittérítők becsületes jellemétől. De mutatja másfelől azt is, hogy a kényuralom vad népeknél megkönnyíti egy tapintatos, magát alkalmazni tudó hittérítő működését.

Stanley sikere itt nem vala futólagos, mert a lapok útján tudjuk, hogy felszólalása viszhangra talált a hittérítő társulatoknál is és 1876. június 30-án már megérkezett két missionarius. Azóta rendes hittérítő-állomást szerveztek ott (Smith és Wilson) s bár a küldöttek egyike a derék Smith hadnagy épen Ukerevében, hol Stanley oly szíves fogadtatásra talált volt, Lukongelh által felkonczoltatott, a miért a vele viszályban élő sógorát, az általunk fönebb említett Zungorot, védelmök alá vették, új vállalkozók akadtak, kik az első martyrok nyomába lépve, szent ihlettséggel ragadták föl a missió zászlaját.

De Mteza a szívnesesítő tanok között sem nyugodhatott a vavumaktól, kik napról napra kihívóbban kezdték magokat viselni. Szeptember 14-én tehát riadót fúvatott újra. Ő maga egy magaslatra telepedett le, körülötte foglaltak helyet a papok, kik jövendőmondók is egy személyben s e nap rendeltetésök volt éktelen zsivajjal a győzelmet megünnepelni s az ellenséget elbűvölni. Szokás ugyanis csata előtt mindenféle bájitalt, kuruzsló szert mint: teknősbéka, hullaköröm, madárláb és csőr, bűbajos hatású gizgaz és gyomféleket egy-egy edényben a király elé vinni, hogy az kis ujjával megérintse.

Ilyeténkép kellőképen fölkészülve kieveztek a vagandák, de bár 100 puskás emberök sok kárt tehetett volna az ellenfélben, nem tudták elég hidegvérrel kezelni fegyvereiket. A fürge vavumák pedig könnyű csónakjaikban állva siklottak ide-oda s noha egészen előnyomulni nem merészkedtek, posztíójokat megtartották tovább is, s így az előre tervezett győzedelmi ünnep tárgytalanná vált. Mtezát haragba hozta ez a folytonos kudarc s a főnököket egy burzan ugyancsak keményen lehordta, úgy hogy azok térdre borulva esküdtek vitézi kitaratást. De bármily erővel újítak is meg a csatát és bármily elszántsággal küzdöttek, mert nem voltak vízhez szoktatva a harcosok, bizonytalanul érezték magokat a csónakokban s noha egy nap háromszor újjíták meg a rohamot: a győzelem

eldöntetlenül maradt. Még kétszer ismételték a támadást a nélkül, hogy valamire tudtak volna menni, pedig Mteza türelme mind jobban fogyott s a szegény főnököknek volt mit hallani tőle. Stanley is unta e tétlen veszteglést s épen azon törte fejét miként tudna belevegyülni a csetepatéba, mikor egy hatvanas években járó vavuma főnököt sikerült cselvetéssel a vagandáknak elfogni. Az öröm óriási volt s annyi boszantás és kár fejében Mteza nagy ünnepélyességgel akarta kivégeztetni foglyát. Stanley elővette minden ékesszólását, hogy kiengesztelje őt; emlékezteté az imént fölvelt keresztyén vallás alaptanaira, de mind hiába, már kötözni kezdték a szegény öreget, hogy máglyát gyujtsanak alája. Ekkor őseire, Kiutura, ki egykor elhagyta Ugandát, mert vér áztatta annak földjét, Kamanya és Zunára emlékezteté, kik bánatba fognak borulni, ha megtudják, hogy vitéz törzsük ivadéka Mteza futni készült, midőn egy öreg nő azt álmodá, hogy a vasogák meg akarják őt támadni. Lassanként könnyek tolultak e szavak hallatára Mteza szemeibe s a távozó Stanley után ezt kezdé zokogni: «Nem beszélt-e Stamlih a szellemvilágról és nem mondta-e, hogy Zuna haragszik reám? Oh nagyon nagyon is igaz, mit ő mond! Oh atyám bocsáss meg» s azzal kirohant a gyülekezetből.

Egy óra múlva hívta Stanleyt s így szólt hozzá: «Ne mondja Stamlih, hogy Mteza rossz ember, mert ő a Mouma főnöknek kegyelmet adott s egyetlen hajszála sem görbül meg annak. Fogja-e most már Stamlih mondani, hogy Mteza jó ember? s hiszi-e, hogy Zuna örvend ennek?»

«Mteza jó ember». mondá Stanley, kezet nyújtva s Zuna bizonyosan örvend, mikor látja, hogy vendégei iránt ilyen barátságos az ő utóda. Ekkor aztán elbeszélte, hogy ő gondolkozott a harcz bevégezése felől s egy olyan szerkezetet gondolt ki, melyel a vavumákat meg lehet rémíteni. Mteza látható könnyebbuléssel hallgatta Stanleyt, másnap már 2000 emberrel dolgozott s 3 csónakra 70 láb hosszú, 27 láb széles paliszadszerű sánczkosarat építtetett, melynek vastag hasábfalazatán a dárda át nem hatolhatott. Ebbe azután 214 válogatott hajóst helyeztek el s a tábor ujjongó örömnnyilvánításai közt vízre bocsáták a rejtélyes alkotmányt, melynek borzalmasságát még növelte a sok tarka-barka lengő zászlócska.

Mikor a mintegy láthatatlan kéztől vezetett vizitorony, a sajátságos hajószerkezet, a sziget mellé érkezett, egy éles

hang felkiáltás: «Mondjátok meg mit akartok? Akartok-e bekét kötni és Mtezának meghódolni, vagy az egész szigetet a levegőbe röptük?»

A vavumákat rémület fogta el e soha nem látott emberhez nem hasonló s mégis emberi hangon beszélő jármű láttára. Ilyent csak beteges képzeletök teremthetett s ez nyilván a szellem lehetett, mely meghallgatta a vagandák kérését. «Feleljetek», ismétlé még egyszer a mély hang, «nem várhatunk.» «Elég elég, nyugtasd meg Mtezát. Még ma összegyűjtjük az adót s elmegyünk hozzá. Térj vissza oh szellem, a harcznak vége!» Erre szintoly titokzatosan, a mint jött, vissza is tért a furcsa szerkezet s 3 óra múlva 50 férfi elefántcsont agyarakat s két előkelő leányt hozott át adó fejében. Így ért véget a hosszadalmas háború, 1875 október 13-án.

Harmadnap az óriás sátoztábor tüzet fogott s mert csupán egy ösvény volt szabad a Nankarange hegyére, a roppant tolongásban sok beteg és gyenge veszett oda.

Tízannyi térrel kellene rendelkezünk, mennyi a *Budapesti Szemle* arányos beosztása mellett egy útleírás kivonatolásának juthat, ha főbb vonalaiban bár ismertetni óhajtanók azon mondákat, melyeket Stanley jobbadán Sabadu udvari ember elbeszéléseiből Kiutu, Kamanya, Zuna csatáiról följegyzett. A természeti, vagy népeleti tekintetknél fogva nagyobb érdekre számítható adatokra kellvén inkább szorítkoznom: térjünk át azok helyett az ugandai nép szokásaira s az ország helyrajzi viszonyaira.

Afrika népei általában már külső alakjukban elárulják, hogy a vaj, bor és termény-túlbőségben úszó tejjel mézzel folyó Kanaán szülte őket. Az őseréjében pompázó talaj szüntelen tevékenységét ereikbe is átplántálta. Szikrázó tüzes pillantások a forró égőv derült sugarait látszik visszatükrözni; bronzszínű, bársonysíma, vajba fűrésztött bőrük, pozsgás izomzatuk az erőtől és életkedvtől csak úgy duzzadozik.

Házok táján az aranykalászszal hullámozó mező, gazdag zöldséges kert elárulja, hogy a jóllét otthonába lépünk. Több udvaron áthaladva, álljunk meg az ajtónál, s vonjuk szét a függönyt s előttünk áll a ház ura nemes férfias vonásaival, arcán az elégedettség kifejezésével. Termetét hosszú köpenyfele fedi. Rendesen azonban az előudvar előtt találjuk egy terebélyes pizáng árnyékában. Onnan ügyeli föl kertjét, melyet ösvények

szeldelnek át s ricinus maniko vagy dohánysor övez. Két oldalt köles, czukornád és sesamtábla terül el, míg a ház védelmére ismét banana vagy pizánpálmák (*Musa sapientum* és *paradisica*) emelik föl tekintélyes lombkoronájokat, ott rejtegetve a pozsgás gyümölcseiket, melyeknek mint élelmiszer majd bor és sör minőségben a család élelmiraktárát gazdagítják. Köztük törpe fügefák foglalnak helyet, hogy izes gyümölcsükön kívül finom hancsukkal szövetet szolgáltatassanak termelőjöknek. Ezek árnyában helyezik takarmánykészletöket is a kecské és barmok fentartására. Már a lakás berendezéséből arra következtethetünk, hogy magános visszavonúlt életet szeret a tulajdonos, azért zárja körül udvarait hosszú ültetvényekkel és élő növényekkel.

A tulajdonképi udvarból egy négyszögű kunyhóhoz érünk, mely a ház védszentjének, a háztartás őrszellemének (muzimu) van szentelve. A szellem édes keveset követel jótéteményeiért, mert apró kagylók, agyaggolyócskák, növénypép s egy vashegygyel ellátott antilopszarv képezi az összes áldozati kelléket. Innen egy oldalkapun lépünk át a kúpdad széles eresztű nád vagy szalma födelű házhoz. Belseje annyira homályos, hogy alig látunk egy darabig valamit. Ha hozzá szokott szemünk: feltűnnek a földbevert oszlopok, melyekre a földel terhe ereszkedik. Közöttök megannyi folyosó vezet a lak különböző részeihez s a nyugágyhoz. Jobban utána nézve látjuk, hogy egy függőleges fal két szobára különíti el a belvilágot. Az ajtó fölött búbajos varázstárgyak nem hiányozhatnak, mert ettől függ a háziak boldogsága. A mily bőven megrakják ezekből a falakat, az ajtószemöldököt, ép annyira szegényes egyéb házi berendezések.

A butorzat rovatába pár faragott szék, egy játékasztal tartozik, míg a háztartási eszközök lajstromát cserépfazekak, szotyorfélék, csészék, szarukészítmények, dárdák, egy paizs, dob, pár harczi balta, néhány horog, furkósbot, egy pipa s gyümölcshordó teknő képezik. A házi úr lakháza mögött következik pár egyszerűbb kunyhó a nők és családtagok részére. Ott sajtolják, erjesztik a bananagyümölcsöt ízletes itallá, mások gyógyfüveket válogatnak, dohányt szárítgatnak; míg az öregebbek hosszúszerű pipáikból kedélyesen füstölgetve, élményeiket mesélik.

Ebből kitetszik, hogy az ugandai kopi (földész) elég jól

él, lakása minden támadás ellen biztosítva, kivéve főnökét, kit ajándékokkal kell kegyességre hangolnia. Ha már a föld népe ily boldog megelégteltségben éli napjait: azt kellene hinnünk, hogy a főbb emberek rangjuk magas lépcsőjén még nagyobb bőviben megkapják a boldogság áldását. Pedig éppen ellenkezőn áll a dolog. Nézzünk példaképen egy esetet. Uddu (egy háromezer □ mérföldnyi terület a Nyanza nyugoti partján) főnöke, Pokino, majdnem királyi méltóságban teljesíté a kormányzói tisztet. Bő ajándékokkal népe szeretetét s az ugandai főemberek kegyét állandóan biztosítá. De egy nap a király valami kicsiség miatt megharagudott reá és felindulása első hevében gyermekkori játszópajtására Magassára esett tekintete, ki már e közben az udvari testőrség feje volt. Meghagyá tehát Magassának, hogy Pokino országát pusztítsa el illő büntetés fejében. «Twyanzi, yanzi, yanzi», rebegé örömeiben sírva a kitüntettet s a parancs a legborzasztóbb módon végre lett hajtva s Magassa Pokino lett a tüzzel-vassal elpusztított tartományban sőt Namadsurilvát a másik tartomány főnökét is el tudá tenni láb alól.

A telhetetlen Mteza nemsokára hírért vevén annak, hogy a hegyes Gambarragában gazdag pásztornép lakik, Magassát vagy, már Pokinot új kalandra indítá el s ő hajtatta a hatalomvágy tüzétől, a szegény nomád nép baromcsordáin kívül még a legszebb nőket is meghozá királya lábaihoz. Akkor a király szokás szerint felhívá, hogy igyék, ha méltó, az ajándékba hozott pobessorból. E percz döntött a nagyravágyó vezér sorsa fölött, mert katonáitól háromszor kellett kérdeznie, «tekeh»? (érdemes vagyok?) Azok mindannyiszor igenlő választ zúgván vissza, a legnagyobb kitüntetés biztosítva vala részére s minthogy a katekiro már másnap azt a megbocsáthatatlan bünt követé el, hogy a király előtt merte osztályrészét kivenni a zsákmányból; egy füst alatt katekirová is előléptették Magassát. A sok ajándékon kívül tehát még azzal is tetőződött szerencséje, hogy a mit alig mert remélni is nagy hirtelenséggel az ország első méltóságára emelkedett. Így voltak a többiek is, mind többnyire alárendelt állásból emelkedtek fényre gazdagságra, de cserébe odaadták lelkök nyugalma s minden perczben remegve lesték, vajon egy szerencsésebb nem szorítja-e ki urok kegyeiből?

Jellemző idvonatkozólag az is, hogy a szerencse délpontján álló Magassa értesülvén a felől, hogy a laudanumot álmát-

lanság ellen is lehet használni: örömmel kiáltott fel: hisz épen ilyenre vágytam én s mennyre földre kért abból egy adagocskát.

Hasonló bizonytalanság damoclesi kardja függ a többi főhivatalnok feje fölött is, mert Mteza zsarnoki kényúr s szézele szab törvényt és igazságot egész nagy birodalmában. Pedig jókora (körülbelül 3300 □ mérföldnyi) terület felett suhogtatja zsarnoki vasvesszejét, és összes alattvalói Stanley futólagos számítása szerint 2.775,000 körül lehetnek. De sehol sem igazabb az a példaszó, hogy milyen az úr, olyan a szolga, mint Afrikában. Az uralkodó önkénye átragad a népre, mely kegyetlenség és durva erőszakos hajlamok mellett örökli előkelőinek fény- és pompaszeretétét is. A törzsfőnökök monarchájukat majmolva, szintén nagyszámú rabszolgahaddal, testőrséggel, udvari zenészekkel, énekesekkel és komédiásokkal vétették körül magokat s ez így megy az utolsó ökörhajcsárig, a ki mellől egy rabszolgasuhanecz legalább soha el nem maradhat.

A nép, európai értelemben véve, vastag tudatlanság sötétjében tévedez, de Afrika többi benlakóihoz viszonyítva, jelentékeny értelmiséget tanúsít, mit ravasz álnok fogásaival még jobban tetéz. Nem kis előhaladásra mutat az a szokásuk, hogy beszédközben pálczáikkal a porba rajzolják a szóban forgó tárgy vázlatát s vitaközben argumentumaikat egy-egy pálcza átnyújtásával jelzik, míg a zárszónál a legutolsó pálczát ellökik maguktól s mindkét tenyerüket kifelé fordítva, mintegy ezt látszanak mondani: miután minden érveimet felsoroltam, ti bizonyosan értitek szándékomat.

Nem jelentéktelen kedélyéletre mutat hangszereik sokfélesége is. Nemcsak a mi vadászunkéhoz hasonló túlökkürtök, üstdobok járnak nálok, hanem négy lyukú furolát (olyan tilinkó-fele) úgynevezett kinandát (fuvóharmonium) nyolezshurú guittarreokat is használnak. Egész zenekarok működnek az előkelők udvaraiban, de magános családoknál is előszeretettel és ügyesen kezelik az említett hangszerek egyik-másikát.

Haladottabb értelmiségőket nemcsak a háztartás berendezésében, állandó ruhaviselésben és ügyes harczászati módjukban tüntetik ki, hanem előkelő személyeknél gyakori az arab nyelv szó- és írásbeli bírása is. Papír gyanánt a pamut rostjait használják s Mtezánál számos ilyen lemezen látható a

«bölcseiség könyve», vagyis az átutazó fehérekkel folytatott társalgás eredménye. Meglepő a rendelkezésükre álló növények alkalmazásának sokfélesége is, a mit megfigyelő képesség és industrialis érzék nélkül el nem érhetnének soha. A bananát például nem csupán eledelül s tüzelő szerül használják, hanem éretlen gyümölcséből ízletes csemegét főznek, mint mi a dióból; borrá erjesztik (maramba), leveleivel házat fődnek, fekhelyeket kibélelik, fődök helyett alkalmazzák, pakolnak stb.; a törzset meg gerendákkal alkalmazzák, csónakokat s egyéb súlyos tárgyakat hengergetnek rajta, háncsát kötélnek alkalmazzák, bélével meg restebb egyének mosdanak. E növény tehát mintegy éltető fája Bel-Afrikának, mint a Mauricius pálma a délamerikai lánoszok lakóinak. Azon kívül fegyverzetők is előnyösen különbözik szám és alakbeli sokféleségben a többi bel-afrikaiaktól. Már említve volt, hogy a társadalmi rangbeliség nélkülözhetetlenné teszi a sétabot használatát; a szőnyegeket, kaczagányokat láttuk Mteza udvarában; szuró és vágó eszközök pedig egész egy legió, mind jó aczélből készítve.

V.

A MUTA NZIGE TAVÁHOZ S ONNAN ÁT A TANGANYIKA
MELLÉ UDSISIBE.

De a csendes contemplatio napjai Stanleyra ismét véget értek. Október 29-én Mteza visszatért régi fővárosába, Ulagalába s ott megadta a távozási engedélyt. Stanley egy fiatal főnököt, Zambuzit, választotta kísérőjeül s kérelmére Mteza egész udvara előtt megparancsolta, hogy híven szolgálja a császári vendéget Stamliht s annak levele nélkül vissza ne merjen térni.

Mteza félreismerhetetlenül fájó érzéssel bocsátá útra kedves vendégét, ki most a Muta Nzige (Albert-tó) tavát tűzte ki vizsgálata tárgyául. Stanley Dumoba hátramaradt kíséretéhez vízen utazott, míg Zambuzi 1000 főnyi csapatával Kikomába került, hol négy alparancsnokát bevárando volt. Dumában Pocock vezérlete alatt legjobb állapotban talált mindent; az expedíció tagjai egészen meghíztak a gazdag élelmezéstől, melyben Mteza nagylelkűsége részesíté őket.

Néhány nap alatt az előkészületek megtörténvén, egyebek közt egy második szétszedhető csónakot (Livingstone) is pakoltak föl s hetednapra már úton voltak, Udum és Bverán át közös gyűlhelyökre, a Katonga folyóhoz. Találkozási pontjokon a folyó mérföldnyi szélességre terül ki iszapos medrében s számos szigeteivel inkább lagunához hasonlít.

Odáig majdnem mindenütt üde hegyi legelőket érintettek, melyeken a vad csak úgy hemzseg s annyira gondatlan, hogy lőtávpra bátran meg lehet közelíteni. A lakóhelyek többnyire lejtőkön, dombháton foglalnak helyet.

De Zambuzival is majdnem úgy járt Stanley, mint Magassával. Míg az udvar körében voltak igen készséges, szerény embereknek ismerte s ép azért választá kíséreteül. Most egyszerre egy gögös visszataszító «tábornok» állott előtte, ki rögtön ki is fejezé, hogy ő ez úton magát a kabaka helyetteséül tekinti s ép olyan tiszteletet és bánásmódot igényel. E kellemtelen fölfedezés daczára Stanleynek az eszélyesség mérsékleletet parancsolt s csak annyit kötött ki, hogyha Ungoroba jutnak, ne ellenkezzenek a néppel, nehogy ok nélküli háborúk nehezítsék czéljuk kivitelét.

Kavangánál léptek ki Uganda földjéről s odáig többnyire a Katonga folyása szabta meg útjuk irányát. Meglehetősen egyhangú vidék ez, hol sziklás hegyek-halmok a kilátást is lehető szűkre szabják. Lassanként fölemelkedtek oda, hol a Victoria Nyanza és Muta Nzige vízválasztója domborult ki előttök. Jelemtelen kis magaslat az, s vízere mégis jókora folyóvá (Rusongo) növi ki magát, mely folyót innen túl útírányzónak is tekintik.

Meglepő látványt képezhetett e fensíkokon ekkor az expedíció is, mert Stanley 180 emberén kívül nőkkel, gyermekekkel együtt még 2600-ra menő sereg s így összesen 2800 főnyi tábor állott vezénylete alatt. Formaszerű hadirendben történt a marsolás, volt elő- és utócsapat, oldaldvéd és centrum s minden hadoszlop saját zenéje mellett léptetett. Épen új év napján 1876-ban hatoltak át ilyen hadmenetben Ugoro határán a Nebvari folyónál. Nemcsak a tájkép változott, az eddig szelíd dombvidék helyett sziklás szaggatott hegysorok következvén, hanem a lakosság is bizalmatlansággal fogadta őket; alig mutatkozott emberi alak s a kikkel sikerült szóba ereszkedni, azok a visszatérést tanácsolták azzal fenyegetődvén, hogy ele-

venen ki nem mennek ez országból, hacsak szárnyakat nem öltenek. Ez a közlés elővigyázatra inté Stanleyt s kémeket küldött az ellenséges benszülöttek gyűlhelyeinek kipuhatolása végett. Kísérete azonban nem zavartatá magát legkevésbé sem; úgy hogy egész élvezet volt nézni, mily mohó étvágygyal kaparják ki a krumpliföldek termését.

Ronko tartományon át víg zeneszó mellett szokatlan gyorsasággal haladtak, mert a vagandák alig vittek terhet s Stanley emberei szégyennek tartották volna visszamaradni. A csónakhordárok majdnem futottak, csak hogy lépést tartassanak.

Nyugoti Benga tartományban jókora hegyekre jutottak föl. Éjszakra különösen feltűnt egy roppant tompa kúp, melynek magasságát 14—15 ezer lábra (4260—4570 méterre) becsülték s a Newyork-Herald tulajdonosáról Gordon-Bennettnak nevezték el; ott fenn mintegy szikla-erősségben fekszik Gambaragara, melynek világos színű arányos termetű női már Mteza udvarában is feltűntek Stanleynek. A lakosság ősei határozottan fehérek voltak s nők most is közelebb állnak a kaukáziaikhoz s csupán göndör hajazatuk juttatja eszünkbe a néger rokonságot. Az alföldi népség vakond módjára föld alá ás magának lakást s azok nyílását a magas avarban alig lehet fölismerni. Főleg déli Ungoroban gyakor az ilyen trogloditszerű építkezés.

Január 8-án a Gordon-Bennetről eredő Upango mellé érkeztek, mely folyó a Russugobával egyesülve, az Ankoriba szakadt s azzal együtt számos vízesés után a Muta Nzige a Beatrice öblében érnek véget. E folyón átlépve Ungoro elmarad s Ankori vagy Usagara földjén halad a vándor. Az emelkedés idáig 4600 lábnál (1400 méternél) többet nem tett s mégis mindig hűvösebb éjszakák gyötörték az expeditiót s a hőmérő 10—9.5°-ra sülyedt le. A Gordon-Bennett és Edwin-Arnold (9000' = 2700 méter) hegyek felől jövő széláramlatok idézték elé e szokatlan légmérsékletet. Reggelenként Anglia ködös, borongós athmosphærája újjult meg s folyvást dobbal kürttel kelle jelezni a menet irányát, mert még egymást sem tudták jól megkülönböztetni. Délutánonként kissé földerült s a sötét felhőkárpit mögött bukdácsoló nap néhány gyér sugara nagy bajjal átküzdötte magát.

Január 9-én kora reggel fölkerekedtek, hogy estvére

Uzimbat elérhessék. Eleinte a Rusongo partján vezetett útból minden lépten nyomon vízesések, forgatagok gyönyörködtek őket. Néhol valóságos svajczi hegycsoportra emelkednek föl, s grotesk sziklaalakzatok, sziklaösvények, dolinák váltakoznak egymással. 5600 láb magasból tekinthettek le Uzimba gazdag terére, hol mezők, kertek ölelik körül a népes falukat. E hirtelen benyomulás a harcias benszülöttek ellenállását lehetetlenné tette ugyan, mindamellett barátságtalan magatartásuk rögtön kitűnt, mert királyuk Ruigo nem is akart hallani az idegenekről. Pár hadifogoly által ez indokolatlan ellenszenvet ki akarták engesztelni, mindannyit gazdag ajándékokkal bocsátván el, csakhogy hirdessék a «fehér ember jóságát».

De ezek egyike már a legközelebbi nap tudatá, hogy ők nincsenek idegenekhez szokva s országuk Ungorohoz tartozik, melynek királya pedig a fehérekkel harczban áll, szóval ők tartják az ellenségeskedést. Ez a makacs ellenkezés nagyon lehűté a szájas vagandák vállalkozási kedvét s abban a perczen készek lettek volna kerekét oldani. Stanley alig tudta rábírní, hogy bár két napot várjanak, hisz itt egy puska-lövésnyire a tótól csak nem hagyhatják abba fáradságos vállalatukat.

Végre beléegyeztek, hogy legalább egy kémcsapat induljon ki a tó megtekintésére. Stanley is követte őket ötvened magával s egyszerre a fensík alatt feltűnt lábainál a tó roppant tükre. Átellenben valami 15 mérföldnyire az Usongora hegy meredek fala emelkedik föl míg nyugatra a Beatrice öböl himbálódzik, jobbra balra meg kirugó fokok fődik el a tovább terjedő víztömeget, melyek meredek sziklapartjain csak kúszva haladhat az ember s így a csónak leszállítása alig lehetséges. Csupán öt halászbárka mutatkozott a tó vizén, de annál több köles, kukoricza, krumpli, bomena és czukornád észlelhető pártjain. Hanem már tovább se fenyegetéssel, se rimánkodással ott nem tudta tartani gyáva követőit Stanley. Hátrálót fűttak azok a nélkül, hogy a tó közelebbi megvizsgálására rá is gondoljanak. Stanley nehéz szívvel bár, kénytelen volt velök tartani, abbanahagyva ez érdekes vállalat teljes megoldását.

VI.

A TANGANYIKA TAVÁIG.

Január 27-én már Kisossiben voltak újra, hol nem a legépületesebb jókivánatok közt elváltak Zembuzitól, ki elég vakmerő volt a kapott előlegen felül úgynevezett szolgálataiért még 180 font rábízott gyönggyel is tovább állani s így Stanley-től bőven kiérdemlé a «rabló» titulust. Azonfelül levélben is tudatá Mtezával kísérője lelkiismeretlenségét, kiemelvén különösen, hogy még a katekiro öcsce Bugombo, egy 16 éves suhancz is nagyobb befolyást gyakorolt a népre s a vezéri hatalmat jobbadán csak e gyermek ifju bitorolta természetesen káros irányban. Mteza roppantul fölindult e nem várt kudarcz hallatára s Zambuzi tartományát feldúlata, őt meg békóban hurezoltatá maga elé. Majd Dallington által írt levélben száz ezer embert ajánlott föl Stanleynak, csak hogy kiengesztelje s visszatérésre rábírja. Stanley azonban jól megfontolva a dolgot belátta: hogy ilyen roppant hordát még kevésbé lehetne figyelmezni s az időt ismét sikertelenül vesztetné. Udvariasan megköszönte tehát a kegyet, de azt annyival kevésbé volt hajlandó már igénybe venni, mert e közben az Alexander Nynzáig jutott s onnan egy problematikus vállalatért visszatérni kissé messze lett volna. Ez volt utolsó levélváltása a hatalmas uralkodóval, ettől kezdve magára volt hagyatva, de erős akarata s egységes vezetése megsokszorozá a kis tábor erejét s tekintélyt szerzett annak mindenfelé. Ezt tapasztalhatta mindjárt az Alexander Nilus (Kangera, Kitan-gula, Jugezi) mellett, hol egy csoport ember vámot követelt tőle, de mikor erőlyesen visszautasítá indokolatlan követelésöket, szépen odább állottak s ő békességben átkelhetett a vízen, hol ki-ki úgy boldogul a mint tud, mert semmi átszállítási eszköz vagy hidféle nincs, s mégis egy csomó kitanult naplopó kész a szegény utazókat megsarczolni csak azért, mivel az az «ő vizök».

A királyi székhely felé egy 5150' (1570) méter magas hegyen kell átutazni, sőt egy második magaslat épen 5350' (1630 méter) magasságot mutat. Az alatt egy bájos hegyi tó (Windermere tó, Speke nevezte el így a hasonló nevű angol tóról) ringatja szelíd tükrét, míg éjszak és dél felé az Alexan-

der Nil ezüstös szalagvonala tűnik föl a mint néhány hasonló kisebb tavon átszűrődik. A háttérben végre az egymás vállára kapaszkodó parti dombsorok tömkelege mögött nagy távolról arra éjszaknyugatra egy czukorsüveg idomú hegy, Ufumbirófi emeli föl komor fejét.

A királyi residentia a tó közelében szerénykedik, honnan az idegenek láttára százával özönlött ki a serdülő gyerek népesség Stanley bámulására, kik nagy részint a királyi családhoz tartoztak. Ezek termete feltűnően arányos s bátran mintául szolgálhatnak az ókori Antinonius utánzójának. Egyedüli fő tápszerök a tej levén: semmi kétség, hogy idomaik szoborszerűségének kifejtésében annak van legnagyobb befolyása. A király (Rumanika) 60 éves tisztas öreg, kinek jószágot sugárzó arcza, szelid hangja a régi prófétákat és szenteket hozza emlékeztünkbe, s ki még Mteza előtt is kiváló becsülésben áll. Szabályos arcza, hosszú orra némileg római vágású, s a legfinomabb arczélt mutatja. A szenvedélyes, hirtelen haragú Mtezának épen ellentéte e nyugodt ősz férfi. Szívesen megadta a kért fölvilágosításokat, s országa különböző vidékeit oda való egyénekkel ismertette meg. Néhány nap múlva a Rveru (Windermere) tón csónakversenyt rendeztek, melyen a benszülöttek evezési ügyessége fényesen bizonyult. Azután körülhajózták a tavat s annak hosszát esőzés idején 8, szélességét $2\frac{1}{2}$ mérföldnyire teszi Stanley, míg mélységét 15—84 méter között találta. Körös-körül a papyrus erdő alakot ölt, kellemes tanyául szolgálva a vízi lovaknak. E ponton az Alexander Nil 570 yard (520 méter) széles mederben 350 yard (320 méter) széles árral halad nád-, papyrus- és sátéval benőtt partjai között. Vize halvány kékes, de feltűnő tiszta egyébként, mintha közeli tóból jöne.

A vagandák a Dsindsa (Victoria Nilus) anyjának tartják, csakhogy a Muta Nzige tavából származtatják, míg Rumanika a Tanganyikát tartja forrásának. Mindezeknél fogva indíttatva érezte magát Stanley a folyó eredési körülményeinek kipuhatólására s annak mentén haladott délfelé, mígnem a Karagva hegységen át február 24-én Kafurro nevű arab kereskedő-telepre vonultak be. Három vagyonos arabkereskedő emelte ki a falucskát a névtelenség sötétjéből. Érdekes tehát tudni, hogy a három «pénz-arisztokrata» leggazdagabbjának Hamed Ibrahimnak 150 tehén, borjútulok, 40 kecske, 100rab-

szolga és 450 elefánt-agyar képezi összes vagyonát. Tizennyolcz évet töltvén már Hamed Afrikában, tőle Stanley becses adatokat nyert a belföldi államok életére vonatkozólag. A legközelebbi állam nyugot felé Ruanda, de azzal barátságos viszonyba még fehér ember nem léphetett. Hamed küldötteit is rendesen alávaló módon megmérgezik. Az anyakirályné arab jellegű delnő, kinek fia néhány év előtt egy kis feleselés miatt méreg által vetett véget életének. A nép fél arabvér lehet heves, szenvedélyes, szilaj, zárkózott, úgy hogy oda Stanleynek bemenni egyáltalán nem vala tanácsos.

Egymás után több tavat látogattak így meg fölfelé. Hasonlóképen jártak el a folyam mentében. Ezután Mtaga meleg forrásainak kikutatására indult Stanley, előbbi útjától jobbra, éjszaknyugot felé.

Az odavezető út gazdag legelőket érint s azokon jókora baromfalkák kérődzének folyvást. Hét orrszarvúval is találkoztak, de lövésre egyik sem jött. A Merure kised tavához leszállva, onnan ismét 5600'-ra (Kiavandore hegy) emelkedtek föl, pompás kilátást élvezve, különösen Ufumbiro hármass kúpjára. A Kiavandore éjszaki erdős lejtője lépcsőzetesen ereszkedik alá, hol vadászati szenvedélyét egy hatalmas orrszarvú elejtésével elégíté ki Stanley. Hogy az afrikai orrszarvúk kettős túlköt viselnek orrukon, az már köztudomású dolog s így elég lesz megérinteni. Vastag gőzoszlopok árulják el már messziről az őserdő mélyében rejtőzködő meleg források hollétét, melyek hihetetlen bujává nevelik a különben is nagyszerű növényzetet. Jokuda Nyvi, Kizuva, Uzungora és Usui tartományokból sereglének oda a betegek, tehát ez a pont valóságos beláfrikai fürdőhely. Hat forrást számlált meg Stanley, melyek közül a legnagyobb fürdőmedenczéül szolgál. Hőmérsékletök átlag 34° (R.); s a később Londonban eszközölt elemzés szerint a gyöngye égvényes vizek közé sorolandók. A benszülöttek csodahatásról beszélnek s elcsigázott testének üdülésére Stanley is föl akarta használni a jó alkalmat, de bizony csak a rendes váltóláz lett a gyógyhatás, miből pedig ásványvíz-kúra nélkül is bő része volt már. A benszülötteknél, kik a tisztaság követelményeivel nem sokat törődnek, minden esetre kedvezőbb hatást idéz elő, legalább a tisztaság és a nyugalom élvezése. Rumanika atyja is a vendégek közt lévén, utazóink annak vendégszeretetét vették igénybe e primitív gyógyhelyen, hol lomb-

sátor a hótél s a restaurációt mindenki maga rögtönzi, az erdőnek és a mezőnek sajátkezűleg gyűjtött javaiból.

Visszatérve, Rumanika udvara valóságos geographiai társulatá alakult át, melyben mindenki elmondta saját tudomását a szomszéd s főleg a nyugat felől szomszédos államokról. Ez érdekes közleményeket terünk elégtelensége miatt még kivonatossan sem közölhetjük s csak a nevezetesebb referádák rövid fölemlítésére szorítkozunk.

Maga a király olyan emberekről hallott, kik egyik fülök fekhelyül, másikat meg takaróul használják. Hamed I. szerint az Ufumbiro hegységen túl éjszakra Mpororó ország fekszik, melyet a hegység két folyója, Ni-Navarongó és a Rviri öntöz. Nyugotra a Muta-Nzige tava mellett Ruanda terület, ettől délnyugotra esik Nkinyagó, melyet Kivu tavából eredő Rusizi öntöz, mígnem déli irányban az Uzige (Tanganyika) tavába szabad. A Kivu tavát lápos ág kapcsolja az Akanyoruhoz (Alexander Nyenza), mely utóbbira három ország dől ú. m. Ruande, Uthe és Uvundi. Ilyeténkép Stanley némi homályos tájékozottságot nyert a Muta-Nzige tó ismeretlen környékéről, de azért Ruganda népének ellenséges indulata miatt el nem mehetett oda, habár most közelebb érte volna, mint Ugandából.

Kénytelen volt tehát meseszerű elbeszélésekkel beérni s miután minden lehető adatot följegyzett, meglátogatta változatoság kedvéért az öreg Rumanika fegyver- és kincstárát egy zsuppfedelű kúpadad viskóban. Az épület belvilága 30' lehetett s falain réz, vas, messingfegyverek, házi eszközök sorakoznak a legszebb rendben. Valami 16 sárgaréz kacsaszobor, iramszarvas, tehén, kecskealak gazdagítja a gyűjteményt szarvakkal ellátva a mint illik, de többnyire fejetlenül. A fegyverek között mesteri művű dárdák, lándzsák, nyilak, mészároskések, horgonyfélék tűnnek ki, de egész legiónyi egyéb házi eszköz, mint a tropikus égélj alatt nem fölösleges légyecsapó, majd meggyékényfű-, pálmarest-szövetek igénylik a figyelmet. A királyi trón épen meglepő faragászati készítmény, egyetlen gyapotfatörzsből idomítva, s a faipar fejlettségét poharak, tálcák, tányérok stb. képviselik még. Hát a sok üst és másféle dob, kürt, síp, melyeknek háború idején, vagy a hold ünnepén van legnagyobb kelete. De legkiválóbb helyet juttatott a házigazda a Speke kapitánytól ajándékba kapott fegyvernek s azt mindig

büszkélkedve mutatja, mint a két jeles utazó (Speke és Grant) baráti emléket.

1876 márczius 26-án vált el Stanley a jóindulatú Rumanikától, ki vendégszeretetét még azzal is tetézni kívánta, hogy fiaival kísértette el kedves vendégeit nyugoti Usuiba, barátjához, az odavaló királyhoz. Uhimba tava mellett vezetvén el útjuk, annak moesárai között 3 orrszarvút ejtett el Stanley, ellátva ilyenénkép egész kíséretét bő útravalóval. Hatvannyolez angol mérföldnyire (tizennégy háromnegyed földr.) a távol hasonnevű ország földjére jutottak, melyet Rumanika három fia kormányoz. Itt rögtön követek jöttek egy szomszéd főnöktől, Maukorongótól, azzal a czélzatos kijelentéssel, hogyha oda el nem látogat, sehol sem fog békésen boldogulni, miután a király barátai laknak mindenfelé s hatalma messze földre kiterjed. Stanley tapasztalásból tudta már, hogy az ilyen föllépés ellenében legjobb óvszer a határozott megvetés, tehát kereken elutasítá a meghívást s a helyett, hogy a tolakvó fejedelmecskéhez menjen, inkább bejárta a közeli magaslatot, honnan tisztán ki lehet venni, miként kanyarog Uhha és Urundi között odább az Alexander Nilus.

Nyugot-Usuiban épen élhalál dühöngvén, jelentékeny áruczikkeket kelle élelmezésökért föláldozni. A főnökök, vezetők, hercegek mind külön jutalmat követeltek; a királynénak egész ruhára való kelme kellett s a király százhusz yard kelmét, 40 gyöngysort és nem csekély mennyiségű sodronyt kötött ki vám fejében. Stanley meg volt rémülve, mert négy nap alatt huszonkét gyöngykészletéből kettő fogyott el e harácsoló nép közt s ha mind így tart, egy hónap alatt kifogy mindenéből. Tehát rá sem gondolhatott Uhha és Urundi meglátogatására, bárha arra felé a Tanganyika sokkal közelebb esik, de mi haszna, ha az éhes mutvarok és rabló mkamák csak fejedelmi ajándékokért engedtek volna szabad utat s Urundiba a lakosság zárkózottsága miatt még úgy sem mehetett volna be. Ez okok készteték dél felé nyugot helyett; e miatt vala kénytelen a Nilus nyugoti forrásainak tovább kutatásával e ponton fölhagyni. E sajnos körülmény daczára megérdemelt hálás elismeréssel kell kiemelnünk, hogy a Nilus forrásvidéke az ő fáradságtalan kutatásai következtében ez idő szerint annyira tisztázva van már, mennyiben kétségtelen bizonyossággal tudjuk, hogy a Bangveolo vagy Bemba tó ott délen a déli szélesség 11—12°

között a szomszédos Moevval együtt nem tartozik ide, hanem a Lueleba vagy Livingstone (Congo) övéhez s most csak a Muta-Nzige és Albert Nyanza behatóbb vizsgálata várja emberet. A Kibogura magaslat, melyre utazóink most emelkedtek föl, délnyugot felé a Nilus legtávolabbi forrásvidéke, mert a Malagorazi és Lohugali alig két ezer méter távolban erednek ezen egymástól s emez Victoria, amaz Tanganyika felé veszi futását. Csöppet sem csodálhatjuk azonban, ha fájó szívvel kénytelen kedvencz tervének utolsó részletéről lemondani az az ember, ki az Elefánt magaslatoktól idáig már egy év óta kimeríthetetlen türelemmel végig járt minden patakocskát, melynek útja Egyiptom felé irányúlt. De, mint említők, a kérdés elvi része szerencsésen meg van oldva s Stanley egyik legjelentősebb vívmánya az, hogy a Victoria Nyenza mibenlétét kétségbevonhatatlan bizonyosságba hozta, midőn fáradságos körútjából sikerült constataálnia: hogy a Victoria csakugyan nem öt tó, mint azt Livingstone és Burton hitték, hanem Speke gyanítása szerint egyetlen nagy tómedence, mely Afrika folyamóriását, a Nilust, táplálja. Azt is a csodálat és elismerés hangján emeli ki, hogy Speke a bejárt területeket egy rövid áttekintésre egészen helyesen írta le s a benszülöttek mesés elbeszélései után is mesteri kézzel majdnem a valóságnak megfelelően adta meg a Victoria vázlatát.

Búcsut intve a Nilus forrásvidékeinek, pár száz méternyire annak ellenlábását a Malgarázit pillantá már meg. Ott ugyan még Merzerinek nevezik a csacska vízeret, mely buja páfrányok árnyában észrevétlenül magához öleli a lejtő ezernyi vízerét, hogy jókora folyóként törjön a völgybe alá, hol már Lukoke névvel ruházzák föl a benszülöttek, s mint ilyen választja el Uhhat és Unyamvezit egymástól.

De az erdők lombsátorával ékített hegyvidék változatos képének zavartalan élvezete itt sem vala utazóink osztályrésze. Mankorongo követei újra megjelentek előbbi kérésökkel, a mi magyarán annyit jelent, hogy a büszke főnök két-három göngy kelmét és egy csomó gyöngyöt szeretett volna olcsó szerrel kicsikarni. Stanley válasza újra az előbbi, de tudva, hogy a kapzsi fejedelemmel e miatt meggyűlhet a baja, egész éjjel, reggel három óráig gyors menetben hajtotta embereit s másnap is majdnem futva haladtak, míg Usambiróban kiértek a veszedelmes ember köréből.

Itt megint bővebben kaptak gabonát, kölest, kukoriczát, sesamgyökeret, zöldségfélét, s Stanley tapasztalatai következtében arra a következtetésre jutott, hogy a földművelő népek mindig közlékenyebbek, mint a baromtenyésztők.

Nyambari és Gambaragos között szenvedett ki Stanley hűsége ebe Bull is, a fáradság s súlya alatt. Érzékeny szavakban vesz búcsút a derék állattól, melynek odaadó hűsége valóban megható s ébersége nem egy veszélyt hárított el az expedicióról. Ő is áldozata lett a sötét földrész nélkülözéseinek, mint Stanley európai társai, kikből már csak Pocock állott lábán, hogy egy borzalmas catastrophának később ő is áldozata legyen.

Usambiro királya kellemes ifjú ember, és utazóinkat igen barátságosan fogadta. Hanem a kisebb államok gyakorisága az ajándékok osztogatását mégis tűrhetetlenné tette, mert minden második, harmadik faluban új főnök trónol s a vendégjogot mindannyiszor meg kell vásárolni. Szerencsére ez apró-cseprő fejedelmecskék igényei hamar kielégíthetők. Mindazonáltal nem sokat barátkoztak egynél-egynél, hanem siettek a menynyire csak kitelt tőlük, hogy ne szaporítsák bár egyéb nemű kiadásait. Ilyeténkép az utazás kezdett kedélyessé válni, midőn egyszerre, mint a tiszta égből alástűző villám, nagy hirtelenséggel közelökben termett egy nagy sereg ruga-rugával (rabló) Mirambo. A falu, hol a kellemetlen hír érte őket, rögtön megtett minden szükséges előkészületet. Barrikádokat, mellvédeket emeltek; az asszonyok varázsló szereiket előke-resték; a vagandák szellemeiktől kértek tanácsot, a vénebb harczosok élesítgeték fegyvereiket s maga a király is a leghevesebb gesticulatiókkal lótot-futott idestova. Stanley vezérlete alatt ekkor százhetvenöt fogadott ember s harmincz arab volt, kik jelentékeny mennyiségű löport és áruczikket szállítottak; a király tehát saját biztonsága kedvéért szerette volna ott marasztalni őket, de Stanley jobbnak tartá óvatosan tartózkodni minden összeütközéstől s szépen tovább mozgósítani embereit. April 19-én érkeztek be egy roppant terjedelmű faluba Serombóba, melynek királya Ndega szintén jóra való ifjú ember, ki egészen az abessiniiaiakhoz hasonló házat jelölt ki Stanley részére. A ház falát deszkapalánszerű hét láb magas fahasábok képezik s a földel arról emelkedik föl 20—30 lábnyira. A királyi palotára még egy földelparkányt emeltek, hol szükség esetében

százötven harczos helyet talál; de Mirambóval a király épen sógorságban állván, semmi okuk sem volt tőle rettegni. Már estve puskalövések jelzik a magas vendég közeledtét; másnap reggel meg hírnök tudatá, készítsenek elő mindent az ünnepélyes fogadásra s az asszonyok gyűjtsenek különösen krumplit jó bőven. Tíz óra körül irtózatos dobpergés, puskaropogás, üdvkiáltozás közt ment végbe a bevonulás. Kevés vártatva már három ruga-ruga jött követségbe, hogy ha a fehér ember nem tartja Mirambót rossz embernek, küldjön békeüzenetet hozzá. Stanley természetesen látogatását kérte, nagy örömeinek nyilvánítván barátságba léphetni vele s egyúttal sok «salamot» üzent vissza.

Stanley valóban égő kíváncsisággal várta a látogatást, mert Bel-Afrika egyenlítői vidékének keleti felében nincs oly hatalmas törzsfő Mtezán kívül több. Mirambo nevét Zanzibartól Udsidsiig babonás félelemmel hangoztatják mindenfelé s ő ott a fekete bárdok legkedvencebb hőse. Hanem a vérszomjas bandita főnök helyett egy igénytelen, szelíd külsejű embert talált benne. Arczában szikrányi kifejezése sem látszik a vadságnak s megnyerő modora után ki sem gyanítja, hogy ő vesztette 1871 óta az arabok kereskedelmét és miatta kétszereződött meg az elefántcsont ára. A legnagyobb előzékenységgel felelt Stanley kérdéseire; elmondá, hogy nyílt csatában legelszántabb kísérői a gyermekifjak, de ő már nem folytat több háborút az arabok ellen s minden fehért és arabot szívesen lát országában Urambóban (régebben Uyoveh).

A látogatás viszonzásakor vérszövetségre léptek egymással. Mauva Sera volt a szertartás mestere, ki mindkettőjök karját kissé fölmetasztá, miközben ezt kiáltá: «melyiketek e frigyét megszegi, jusson oroszlán körmei közé, testét mardosák kígyók, barátai hagyják el, semmihez se legyen szerencséje, fegyvereivel sebesítse meg önmagát s kísérje veszedelem minden lépteit». Azután ajándékot cseréltek, de Mirambo nagylelkűsége túllícitálta Stanleyt, kinek revolverét és fényüzési apróságait tizenöt öltönyön kívül még egy falka tehénnel és tulokkal igyekezett fölülmúltni. Tehát szépen összebarátkozva, a legszívesebben váltak el egymástól ápril 23-án, sőt Mirambo vezetőket is adott s ő maga is jó darabra elkísérte távozó barátait.

Előbbi irányukat megtartva, Myonga földjére érkeztek,

ki Grant kapitányt 1861 szeptember 16-án kiraboltatta. Stanleyvel szemben is régi követelő modorában lépett föl; «csak» huszonöt öltöny, egy fegyver, öt font gyöngy kellett rabló ő felségének. Stanley egész hidegvérrel kijelenté, hogy elég lesz két ruha is, mire Myonga nevétségesen toporzékolt s nagy dörrel-durrall fegyverre hívta birodalmát, a kis falu félmeztelen «rendeit». E sok hűhó daczára utazóink két öltöny árán mégis szerencsésen tovább jutottak. Ubagyeben is ilyen kis zsarnok állta útjokat, de Stanley jól tudta már, hogyan kell eljárni az ilyenekkel szemben, kik «szegény legények» módjára ott leselkednek nap-hosszat az általok nem gondozott nyomorúságos ösvény szélén s a szegény kereskedők zsirján szeretnék úri kényelemben tartani magokat. Itt is kellő foganata lett a határozott föllépésnek; nemcsak utazóink részesültek a megszeppent olygarchánál barátságosabb fogadtatásban, hanem ijedtében egy arab kereskedőt is kárpótolt, kitől azelőtt való nap százötven darab kelmét, öt hordócska lőport (ötven font), tizenöt kétesövű fegyvert, harminczöt font gyöngyöt, tehát valami huszonöt font sterling értéket csikartak ki, egyszerű átmeneti vám czímen. Világosan kitetszik ebből, hogy imponáló föllépés és tapintat az utazó legbiztosabb védpajzsa Bel-Afrikában. Példa erre az is, hogy bár a vatuták (Unyamezi lakossága) annyira vérszopó nép, hogy az arabok szerint egyik sem érdemel irgalmatlan lepuskáztatásnál egyebet s Stanley, napokig járva e telhetetlen nép földjén, még sem áldozott föl harmincz ruhánál többet, sőt a legszivesebb fogadtatást tudott kieszközölni mindenütt. Ruvingában, a vatuták fő fészkeben már csaknem csatára került a dolog s nagyobb rémülés kedvéért egy szegény fogolynő lábát utazóink előtt vágták le, mégis ki tudta vívni a békés átmene-telt. Hanem a nagy néptelenség, a letarolt mezők, szomorú ekesszólással hirdetik, hogy a vatutákkal nem sikerül minden-kinek ily simán kialkudni s vad szenvedélyük rohamában nem hagynak követ kövön, kereken körül, meddig karjok hatalma elér, sehol.

Ugarénál a déli szélesség 5° alatt nyugotra, azaz Udsidsi felé fordul az út. Szegény Stanley alig várta, hogy ide érkez-zék, mert idáig Európából még nem kapott egyetlen sornyi levelet sem, s most bizton hitte, hogy az unyanyémbei szultán-nál egész posta vár rá. Azonban se most, se később Udsidsi-ből küldött követei által nem kapott semmit s nehéz útján a

baráti levélváltás vidító hatását merőben kénytelen vala nélkülözni. Egyedüli vígaszát egy karaván csatlakozása képezte, melynek egyik tagja Cameronnal is utazott s bár hihetetlen Hári Jánoskodásokkal próbálta őt ámitani, mégis sok érdekes fölvilágosítást nyújtott előde viszontagságai felől. Sokkal kellemetlenebb vala reájok nézve Mirambo esküdt ellenfelének, Ruzunzunak, közelléte, ki bizonyosan nem veszi jó néven, ha értésére esik, hogy a jövevények az ő becsmérelt ellenségével barátságban állnak. Szerencsére e viszony titokban maradt s ő felsége is magas kegyeivel árasztá el a magától értetődő «ajándékok» fejében az utazókat. Emberei szintén ruga-ruga nevet vettek föl, mert azt hiszik, hogy ezzel átköszönik Mirambo tekintélyét is, és hogy az elnevezést kiérdemeljék, kegyetlenül dúltak, pusztítottak mindenfelé. Alig lehet azonban nevetségesebb alakokat ezeknél képzelni, a mint tollbóbitákkal, tarkára mázolva, nagy hegykén föl s alá járkáltak a táborban. Stanleytől természetesen tisztességes rablósoldot csikartak ki, de ő örült, csakhogy körmeik közül szabadúlhatott. Uagánál a mutvarák állottak elé, ismét száz yard kelmét követelve a Malagarazin való átkelésért, sőt utóbb egyenesen azt kívánták, hogy térjenek vissza s harezoljanak velök az ellenség ellen. Stanley megvetéssel utasítá el e nevetséges követeléseket s Frankot a csónakokkal előre küldé. Férfias határozottsága használt is, mert minden baj nélkül átkelhettek a megáradt folyón s csak az volt a kár, hogy alább két vízesés miatt nem lehet azon utazni.

Sűrű vadonban (6500 láb [2000 méter] magasban) kelle magokat előre küzdeni Uhla, Urundi és Udsidsi államok határán. Szomorú érzések fogták itt el Stanleyt, mert közeledett a helyhez, hol bálványozott mesterével Livingstoneval 1871-ben összehozta volt szerencsés végzete.

Május 27-én dél tájt villant szemökbe a sziklakeretben himbálódzó Tanganyika tükre s délután három órakor már az udsidsii főtéren állapodtak meg. Hanem Livingstone 1871-ki tanyahelyét gym-gyom futja most be s a ház, melyhez Stanleyt annyi édes óra emléke fűzé, porrá égett. A tó szintolyan nagyszerű most is, mint akkor; a gomaí hegyek most is csak olyan kéklő színben tűnnek föl, a Liutse vize csak olyan zavarosan hullámszik tovább; a nap tűzgolyója most is oly tisztán ragyog, az ég azurja, a pálmák koronája megörzö fenségét,

csak a nemes agg hős tűnt el innen, kinek lénye 1871-ben Stanleyt Udsidsihez kapcsolá.

VII.

A TANGANYIKA KÖRÜLHAJÓZÁSA.

A Tanganyika tó partján legfontosab helység Udisidsi. Ez egyszersmind főhelye a tőle keletre eső partvidéknek, de a mtemi királya jó messzi lakik tőle, mert attól tart, hogy a mely perczben tekintete a tóra esik; akkor vége is neki. A tó tükre folyvást lassanként, de észrevehetően emelkedik, minek következtében Udsidsi is gyakran változtatja helyzetét. Így a tér, hol Stanley és Livingstone 1871-ben sétáltak, már 200 méternyire bejutott a tóba s három általa jól megjegyzett pálmafa 100 méternyire küzdött már a hullámokkal. A lakosság könnyen változtatja karókra ütött szalmás viskóit, mert csak az előkelőbb arabok bírnak laposfödelű vályogházakkal (tembe). S hogy mégis ragaszkodnak a veszélyeztetett ponthoz: annak oka a kikötő alkalmas voltában keresendő, melynek partja örökös vásártér, hol a környék lakossága kék kartonért (kanniki), fehér vászonért (merikani), fehér és piros gyöngysorért (sofi) terményeit s ezek közt olajat, pálma-terményeket s ezekből erjesztett italokat, meg barmait árusítja el.

A kereskedelmi árak ugyan a kereslet és kínálat mérveilhez képest folyvást ingadoznak: mindazonáltal nem lesz érdektelen az 1876. terménybörzéről egyet mást megtudni. Akkor tehát így állott a cursus:

1 font elefántesont	1	drb.	4 yard	hosszú	kelme				
1 kecske	2	«	4	«	«	«	«	«	«
1 juh	1 ¹ / ₂	«	4	«	«	«	«	«	«
1 tyúk	1 ¹ / ₂	«	4	«	«	«	«	«	«
2 borjú	10	«	4	«	«	«	«	«	«
1 fazék (13·63 liter) bor	2	«	4	«	«	«	«	«	«
1 fazék (13·63 l.) pálmaolaj	4	«	4	«	«	«	«	«	«
60 font gabona	1	«	4	«	«	«	«	«	«
90 font tengeri (kukoricza)	1	«	4	«	«	«	«	«	«
1 fazék (2·27 l.) lépe; méz	1	«	4	«	«	«	«	«	«
1 rabsz. gyermek (10—13 éves)	16	«	4	«	«	«	«	«	«
1 rabsz. leány (10—13 éves)	50—60	«	4	«	«	«	«	«	«
1 „ „ „ 13—18	80—200	«	4	«	«	«	«	«	«
1 rabsz. nő (18—30	80—130	«	4	«	«	«	«	«	«
1 „ ifju (13—18	16—50	«	4	«	«	«	«	«	«
1 rabszolga (18—50	10—50	«	4	«	«	«	«	«	«

A tartomány valami $42\frac{1}{4}$ □ geographiai mérföld kiterjedésű s lakosságát (vadsidsi) 36 ezerre lehet becsülni; kik erőteljes, jól megtermett emberek, ügyesen úsznak, buknak, kitűnő hajósok, a kereskedelemben ravaszok és ügyesek. A ruházat nem okoz nagy gondot nekik, de a földi javakért nagyban fáradoznak s a vagyonosság fokát a rabszolgák, fegyverek, barmok, sodronyok mennyiségéből ítélik meg. Így egyik előkelő arab ingóságait 18 ezer dollárnyi értékre becsüli Stanley, míg mások 1—3 ezernyivel rendelkeznek.

Az európaiat azonban kellemetlenül illeti e nép rakoncátlan dulakodó magaviselete. Mihelyt a kukoricza-sörtől, pálmabortól kissé berúgnak, pedig hát az nem épen nagy ritkaság náluk, egymást késelik s még nagyon csöndes mulatozás ha oldalbordáikat, fogaikat zúzzák be. Stanleynek nem is volt nagy kedve itt vesztegelni s néhány napi üdítő nyugalom után, miközben a lehető adatokkal ellátta magát, hozzálátott a tó körülhajózáshoz. Már Livingstonet foglalkoztatta a tó kifolyása s Cameron legújabb művében tüzetesen bizonyítgatja, hogy e kifolyás épen a Lukuga. Stanley Cameron nyomában érkezvén oda, azon egyéneket hallgatá ki, kikkel ő utazott, de következtetéseiben osztozni nem tud még sem.

Még egy mondát kell följegyeznünk, mely szerint egy tavi tündér (muzimu) halgazdag kúttal ajándékozott meg egykor réges-régen e helyen egy házaspárt, csupán azt tevéen kötelességükké, hogy titokban tartsák a helvet, honnan kapják azon ízletes halakat, melyek a városiak előtt csodálat tárgyai valának. Sokáig meg is őrizték nemzedékről nemzedékre a nagy titkot s hogy ki ne szivárogon, egymással házasodtak össze. De a nők ismeretes állhatatlanságával egyik asszony egy városi udvarlóra tett szert, s az több ízben kíváncsian tudakolta, honnan nyeri azon ízes halakat, melyekkel neki időnként kedveskedik. A szerelem nagy hatalom s ez fölپattanotta a féltékenyen őrzött titok závarját is, mert egy alkalommal az asszony fölhasználta férje huzamosabb távollétét s imádóját levezette a rejtett tóhoz. De alig hajoltak le a ficzánkólo halakhoz, iszonyú dőrej, villámlás támadt s az egész vidék egy perc alatt eltűnt a föld színéről, hogy helyet engedjen a Tanganyika tavának. E név Tanganyika szintén megfejtethető a nika és tanga szók összetételéből, mert előbbi szó jelentése térség,

síkság s így a tó tüköréből keletkezhett a név is mely annyit tesz «síksághoz hasonló».

Befejezven előtanulmányait ismét vízre bocsátá Stanley *Lady Alycet*, hogy körülhajózzák a Tanganyikát s fölkutassák annak lehető kifolyásait. Első utazása alkalmával arról értesíték, hogy föld alatti kifolyása van a Tanganyikának s ő maga is belenyugodott e közlésben, de most kiderült, hogy az sem egyéb, mint a regényes hajlamú benszülöttek phantáziájának szüleménye.

1876 június 13-án indultak útra az udsidsiek általános szörnyűködése között, mert el sem képzelhették, hogyan állja ki majd a hullámok lóbálódzását e karsú jármű. A helytartó még egy második csónakkal segíté ki őket, a nehézkes járatú *Meofural*, miért a szíves barátság daczára illő váltságdíj járt, mert keleten ajándék és fizetés jelentése közt épen nincs különbség. Míg az nap elhaladtak a Malagarázi torkolata előtt, mely 600 méternyi szélességben ontja be vizét. A következő nap megkerülték a Kaboga fokot s jó darabig ott jártak, hol Livingstone és Stanley 1872-ben együtt eszközölték kutatásaikat. E kegyeletes visszaemlékezések közepett azonban igen kellemetlen találkozásuk vala a ruga-rugákkal, kik ez esetben mégis kegyeskedtek némi csekélységgel beérni, s nem fejtették ki egész brutalitásukat, mint abban a helységben, melyet valamivel alább az utolsóig kiirtottak s a földdel egyenlővé taroltak le. Szánalom fogja el a szemlélőt egy-egy ilyen eset láttára, mert meg kell döbbsenni, ha látjuk, hogy a leggondosabb erődítések daczára áldozatául esik ott a személy és vagyonbiztonság egy-egy kényúr önkényének, vagy a széltiben csatangoló rablók prédavágyának. E miatt a lakosság a hol teheti, elhagyja a lankásabb tájakat és csak meredek sziklahegyek között települ meg állandóan, mint a kavendis törzs, melynek satnya ivadéakai most a Kanyave hegyláncz szakadékaiban vonták meg magokat.

E tájon van a keleti part másik jelentősebb folyója, a Luvulungu is, mely kies erdők árnyában siet aláfelé. Közéleben grotesk sziklaalakzatok tornyosulnak föl, valószínűen basaltból, mert legalább a szöveg közé nyomott képen a legszébb oszlopos kiválás látható s a benszülöttek gyarló fölfogása is házaknak, mennyei erődöknek nézi azokat, hol a vízi szellemek háromsága székel. A homoksziklatáblákon errefelé

határozott párkányvonalak, kimosások észlelhetők, mint akár a szász Svájcban, sőt hasonló rovátkákat a kemény gránitkőzet is mutat, miből a tó egykori magasabb niveaujára lehet következtetni. Minthogy a felső részben hasonló észlelet seholsem mutatkozik, Stanley azt hiszi, hogy eredetileg két tó állott e helyen s valamely közbejött nagyszerű rombolás, tán épen eruptio, leontá az elkülönítő falat, hogy együvé szűrőd-hessenek.

Ez idő szerint azonban általános emelkedés mutatkozik a tó minden partján, a 'mint azt fönnebb említeni volt már alkalmunk. Ez emelkedésre vonatkozva még csak anyit jegyzünk meg, hogy szerintünk inkább lassú fenék-emelkedésből lehet a víztükör következetes magasodását kimagyarázni és nem mint Stanley teszi, egyedül a beömlő folyók tetemes vízbőségéből.

A Tanganyika déli partja már Livingstone által ki levén kutatva, innen átmehetünk a nyugati parthoz, hol jó darabig mangve-bokrokkal, akác-tamarindus ligetekkel benőtt vidék kísérte utasainkat. Változatosság kedvéért a zivatar sem maradt ki s ha a *Meofu* egész népségével meg nem feneklik, teljes élvezettel szemlélhette volna a társaság az elemek borzasztó játékát. A *Lady Alice* büszke negédességgel szeldelte a szél által fölkorbácsolt hullámtorlaszokat, csak hogy elmaradt társa miatt szépen kikötött az is. A Merambve fok alatt elkanyarodva végre elértek a Cameron által leirt Lukugához.

Való igaz, hogy egy két ezer méter szélességű oldalág vezet itt ki a tóból, de az fölfelé folyvást keskenyül, sőt lusta lápos öblök (creek) váltják föl s végre sűrű sáte, papyrus között csak szivárgó talajvízre akadunk. Nevezetes körülmény az is, hogy nem nagy távolban a tótól rozsdás üledéket hagy a víz, nyilván azon kőzettől, melyből medre képződik, sőt a reá helyezett kísérleti tárgyak a tó felé irányultak, miből Stanley azt véli constatalni, hogy inkább a tóba folyó vízágygyal van dolgunk s legfeljebb magas vizállás, áradás idején tolul annak vize erre felé. Ő tehát egy Lukaga és egy Kibamba nevű parti folyócskákat tesz föl inkább s azzal a meggyőződéssel fejezi be kutatását, hogy a Kahangve fok az átellenes Kungvéval egy régebb geologiai korszakban összefüggött s akkor a Lukaga igenis kifolyást képezett. De miután az éjszaki tóágygyal történt csatlakozás óta a víz tükre sülyedt, megfordítva áll a

dolog, sőt a tó ismét vissza készül foglalni egykori kiterjedését: nem lehetetlen, hogy idővel megint beáll a régi lefolyás. Ez idő szerint azonban a Luelaba felé csak szivárgó vizek hatolhatnak le s csak magas vízállás idején keletkezik határozott lefolyás. Sokkal messzibb vagyunk a hely színétől hogysem teljes határozottsággal állást foglalhatnánk e leírás és a rendelkezésünkre álló térkép segítségével a vélemények egyik vagy másika mellett. Stanley is megengedi a múltban s kilátásba helyezi jövőre is a Cameron által vitatott lefolyást, de tévedésben van, mikor a tó szintjének emelkedéséből akarja kideríteni, hogy lefolyással nem is bír, mert a mint tudjuk Scandinávia és Grönland partjairól egészen más tényezők eredményezik a szintáji változásokat. E kérdés tehát szerintük végérvényesen eldöntve nincs. *)

A part lakók (vagukék) feltűnő sok szertartása is figyelmet érdemel. Hölgyeink minden igyekezete daczára ismeretlen még nálunk a «vizesés» és «hátsóhaj» frizura; holott ott az utolsó falusi libácska sem lép ki a nélkül, sőt az «urak» sem tartják magokra nézve hátrányosnak a «szépnem» módjára közös hajokat a fej búbján három nagyobb csomókba gyűjteni, hogy fa- és vastükkal nagy mesterségesen összetartsák vagy éppen Krisztus töviséhez hasonló tüskékké merevítsék. Férfiaknál tolldisz jó még ráadásul, a nők míg reggeli fejkötő formát illesztenek oda.

Köszönési módjuk már éppen annyira czikornyás, mintha valami európai udvarmester fundálta volna ki. Ha udvarias ember társaság közé lép, mindenekelőtt egy marék földet vesz föl s abból balkezébe is öntve, jobbával dörzsölgeti balkarját és gyomra táját, baljával a közben jobb testrészén ugyanazt

*) A Tanganyika tavának sokat vitatott kifolyása végre tisztába van hozva. Hore E. C., a «London Missionary Society» tagja, Kaveléből az Udsidsi melletti állomásról a múlt esős évszak (mazika) idején meglátogatta a Lukugat s csakugyan a tó kifolyásának találta azt. Csónakon lehaladva a Stanley által leírt Mitvenzi sátorlaszig, az áradatot onnan is tovább kísérhette tekintetével, sőt a Kidsanga hegylécsozatról látta: hogyan foly az a Lualába. Hore levele május 27-ről kelt (1879) s látogatása azelőtt egy hóval történt meg, mely időtől a magas vízállás leapadt. Cameron májusban, Stanley júliusban jártak ott s így mindkettőjük a száraz évszakban látták a kifolyást.

művelve. Tessék ideképzelní még az ídétlen mormogó szólás-módokat s készen vagyunk a «salonképes» üdvözlési formával. Alsóbb rangú egyének tapssal is beérik, legfőljebb minden taps után gyöngéden megilletik szívük környékét.

Bevégezvén kutatásaikat, a Goma hegység mentében kellett jó darabig evezniök. A felséges hegység gazdag tenyészete s változatos alakzata élénk benyomást gyakorol az utazóra. Szinte rosszul esik búcsut venni e kies tájtól, melynek üde növényzete az őserdők által mérsékelt légkör szelíd érintése alatt paradicsomi díszben pompázik s a számlálhatatlan kristály tisztaságú patak párázatából bámulatos életerőt nyer.

Meglátogatták még a szellemek szigetét, Muzimut, s mert a vademberek (kannibálok) kegyetlen vadsága miatt partra szállniok nem lehetett, mindenütt hozzáférhetetlen nádasok alatt valának kénytelenek tanyázni egész hazaérkezésükig. Ötvenegy napi távollét után, július 31-én, kötöttek ki ismét Udsidsiban, miután $202\frac{1}{2}$ geográfiai mérföldet beútaztak. A tó területét $575\frac{1}{4}$ □ mérföldre becsüli Stanley; hossza $82\frac{1}{4}$ földrajzi mérföld, legkisebb szélessége 10 angol ($2\frac{1}{2}$ geográfiai) és 28 angol mérföld. Legéjszakibb pontja a déli szélesség $3^{\circ}18'$ legdélibb a déli szélesség $8^{\circ}47'$ alatt fekszik.

VIII.

UDSIDSIBŐL NYANGVÉIG, AZ EDDIG ISMERT LEGVÉGSŐ PONTIG.

Udsidsiben ezalatt láz és fekete himlő megritkítá az expeditió sorait. Még Rosahóban, Bagamoyo közelében igyekezett Stanley beoltani embereit, hogy hasonló bajnak elejét vegye, s most öt hunyt el azokból, kik akkor magokat a műtét alól alattomosan kivonták. A halandóság iszonyú vala a városban is, hol naponként 50—75 ember hunyt el s alig maradt család érintetlenül a járvány által. Legtanácsosabb vala tehát mielébb távozni e veszélyes légkörből, s augusztus 24-ére kitűzték az indulást. Azonban nem kis bosszúsággal tapasztalá Stanley, hogy embereiben manyema kannibálok miatt a vállalkozási szellem nagyot lohadt, sőt 172-ből 38-an tehát 22% , kereket is oldott már. Nagy bajjal összegyűjteté tehát az ott-

maradtakat s a legingatagabb, megbízhatatlan egyéneket, szám szerint 32-öt, attól kezdve zár alatt őriztette. Fegyvert csupán kipróbált hívei alig 30-an kaptak; a többi fődözet alatt tehert szállított, munkát teljesített.

Ilyen óvszabályok menték meg csak az expedíciót a teljes fölbomlástól s mégis hárman újra elillantak úgy, hogy a túlpartra csupán 129 lépett ki. Boszúság és keserűség tölté el Stanleyt, különösen egy Kalulu nevű ifjunak hűtlensége miatt, kit ő első útjából hazahozott s az Egyesült-Államokban iskoláztatott volt. Kezdetről fogva azért kerülte a jártabb utakat, hogy csapatát a szökésektől megóvhassa, s ime itt a legelhatározóbb lépésnél hagyják cserben. Sehogy sem tudott e hálátlanságba benyugodni s titokban Pocockot néhány kiválasztott emberrel visszaküldé Udsidsibe, kik 7 szökevényt Kalulu urammal együtt szerencsésen hurokra kerítének. Ezeket tehát példásan megbüntették, míg a többi aztán bátorítóul és jutalmul 6 gyöngykelmét kapott ajándékba.

Egy jó hadvezér erélyével elhárítván a szigorú fegyelem akadályait, Mtovánál Uguha államban, elhagyták a Tanganyikát. A lakosok magatartása nem volt ugyan barátságos, de azért minden szükségessel ellátták őket. Főnökük így fejté meg az idegenkedés okát: miként legyenek jók a fehérek, mikor láobkat, termetöket soha sem lehet látni; titokzatosan elleplezik magokat. Inkább varázslók, de nem «jóféle emberek». Stanley könnyűlt szívvel fordított hátat a Tanganyikának, mert tudta, hogy ismeretlen vidéken ismét visszatér a bizalom s emberei fölthagynak a szökési tervekkel.

Apró dombokról néhány nap alatt magas hegylánczra jutottak, hol vadalma (masuka mbembe), damasz, szilva (singve), földi mogyoró, vadméz szintűgy kínálkozik, s a mocsárokból fetrengő bivalyokból is szerencsésen elejtett egy párt. A jó élet csakhamar feledteté a kiállott siralmakat, úgy hogy rendes hangulatokban érkeztek Malolva faluba (Ubudsve állam), hol a hajfrizurák újabb alakjai ragadták meg ismét Stanleyt s valóban meglepő, hogy a divat ördögétől még a természet e vad gyermekei sem tudnak szabadulni, s rendszeres gonddal elkövetnek mindent egyébként nem valami ígöző bájaik fokozására. Ez a gondosság leginkább a haj ápolásában nyilvánul. Fejük tetejéről a haját leirtván, egész tonzurát visel némelyik, míg mások három gazdag fürtöt eresztenek, vagy

fejük búbját egy csombékkal tornyozzák föl. Minthogy pedig a műveletlen ember képzeteire csak az anyagi világból nyer impulsust; a gnu-antilop bozontos sörényét mutathatjuk be az idétlen divat mintaképeül. De ezek az emberek legalább házi dolgokhoz is értenek, jó esztergályosok, ácsok s az erdők ösvényei mellett és minden fa mutatja ebbeli készségüket. A falukban szélitiben vehetni teknőket, fakupákat; sőt emberi alakokat is faragnak.

Uhyeyeben ockersárgára festik magokat, miáltal némileg leplezni próbálják legalább anyaszült meztelenségüket. Fejük búbjára ékkövek helyett fekete iszapból kis, sőt tálczányi lemezeket hordanak, míg metsző fogaikat a kannibálokként csupa divatból hegyesre reszelik, embert mindazonáltal itt nem esznek, a mi Stanley kísérőinek aggodalmait még jobban elenyészteté.

Az út jobbadán erdős hegyeken vezetett keresztül; minduntalan csörgedező patakokon kelle átgázolniok, melyek a Rugomba vagy Rubumba felé látszanak sietni, éjszaknyugati irányban. A lakosoktól bőven kapni pálmavajat, kecskéket, tyúkokat, krumplit, csicsókát (édes burgonya), földi mogorót, babot, borsót, maniokot, kölest s csemegéül pizánggyümölcsöt, pálmabort. Mindez nagy mértékben emelte utazóink jó hangulatát s a folytonos éberséggel kissé alább hagyhattak, sőt itt-ott betekintettek a vadak háztájékába is. A kis kúpdad zsúpos viskók egy szabad tér körül vannak elszórva, s egész készítményük a lehető legegyszerűbb. Az asszonyok (mert a férfiak született harczosok inkább) bizonyos számú erős póznát oly formán vernek a földbe, hogy azok köralakot képezzenek, azután nád, vesszővel, szalmával befonják, s kész a bástyaszerű falazat, néha 9—10 láb magasságban. Most erre ráillesztik a szalma, nád és pizanglevél födelet, mely a lakszoba belsejéből emelkedő oszlopokon nyugszik, mint Ugandában láttuk s még egy tornáczként fungáló előfedéllel van megtoldva. A kunyhókba törpe alig' méter magas ajtó vezet be, s minthogy semmi más nyílás nincs, elképzelhetjük minő infernalis atmosphérát élveznek a benlevők. A lakosság meglehetősen tiszta fogalmakkal bír az enyém és tied felől; teste és külérzékei szintoly jól vannak kifejlődve, mint akár a mienk s csupán ízlése, beszédbeli képessége, morálitása és értelmisége különböző. Csakhogy édes Istenem, minő ápolásban részesül testük

is. Az uhombói főnök talpán formális pata képződött, lábszárain meg a sárréteg megerustalódott s bőrén a karczolások és sebhelyek természetes tetovirozást mutatnak, míg rongvainak szurtosságát merő lehetetlenség kellően jellemezni. Hát még az a sok állatbőrszelet, kecskeszarvacska, gorillacsont, kagylókarika, mit magokra aggatnak, a varázsszerű használt égerfejek, viperabőr stb. efféle. Lehetetlen el nem mosolyodni, ha rágondolunk, hogy ezek is felebarátaink s az Isten képére teremtett emberi nem tagjai.

Október 5-én lépték át Stanleyék Manyema határát Ribabiba falunál. Ezen a vidéken fekszik a Tanganyika és a Luelaba vízválasztója, minthogy utóbbinak Luama mellékfolyója innen ered. A házak alakja gömbölyded forma, a lejtős földélszetet vessző-falazatra helyezik, sőt csinos léczezetet is alkalmaznak, akár mint nálunk.

A tropicus tenyészet még csak itt lép föl duzzadozó őseréjében. Az erdők száz lábnyi óriás sudarai alatt borzongás fogja el a vándort, a legszebb virágért se mer félrelépni s félelmét növeli a rettenetes szökőmajomnak (utánacs) éktelen orditozása. Talán ép e roppant vadon és a hegyek hirtelen kiemelkedő zordsága rémíté el annyira az arabokat e tartomány látogatásától. Egyedül Livingstonet nem riaszták vissza a rémmesék: ő behatolt ide is és csak embereinek vonakodása miatt nem mehetett erre felé nyugatra tovább.

Stanley érdeklél tudakozódott a nagy ember nyoma után s örömmel vette észre, hogy kegyelettel őrzik emlékét mindenfelé. Meglátogatta egykori lakását is, hol lábbaja miatt vesztegelt volt. A helység főnöke mvena (úr) Ngoy, készséggel fölvilágosítá mindenről s összegyűjté alattvalóit, kik a tiszta négertypus valódi képviselői. A főnök is igen eredeti jelenség, hosszú botjával s nagyon tudni látszik, mekkora előnyére van kakastollas koronája és lobogó köpenyféléje. Alattvalói hajokat hátrafelé simítva, iszaplemezeket, rojtokat aggatnak szépítőül föl, sőt a fényűzőbbek egész koronát hordanak ugyanebből az értékes anyagból. A nők ernyős kalapforma szövetet boritnak fejükre, míg gazdag fürteiket szabadon lebecsátják s meg kell adni, hogy kecses teremtesek akadnak közöttök. Társadalmi rendeltetésök azonban a lehető legprózaibb, mert reájuk esik az eleségtár megtöltésének gondja és e miatt kénytelenek napestig halásztatni a folyók mentén. Az utczák 30—40

méternyire szelik át a mi apróbb deszskabódéinkhoz egészen hasonló házacskák sorait. Vízáradásokra való tekintetből jobbadán hegyeken laknak és legszélül építik a község házát, hogy onnan szabad kilátást nyerjen az érdemes előljáróság. Középen itt is szerepel a nagy tér, csakhogy azon egy agyaggal jól kidörögölt hely is található, melyen famozsarak várják a falu asszonyait, kik így végzik az őrlést s ezzel együtt az elmaradhatatlan «malom alatti» szapulást is. A házak 2—3 szobára terjednek, padlatuk jól ki van tapasztva, nehogy veszélyes rovarok, férgek vonhassák meg a repedésekben magokat. A falazat vessző-fonatból készül s meglehetősen gondjok van arra, hogy mindez tisztán álljon; a földet az azonban a fölszálló füst annyira beszurtozza, mintha csak kátránnyal vagy kreozottal kennék be. Házi szereik elég sokfélék, mert kosarak, teknők, tálak, tányérok, halfogó varsák képezik, melyekhez dárdák, paizsok, kardok s kézműszerek járulnak. Udvarukat banana-pizáng, guinea pálmák árnyalják be s azok alatt hosszúlábú, sutaszarvú kecskék, tyúkrok legelésznek. Idegenekkel szemben nem fukarok, sőt szívesen részesítik élelmi szereikből.

Utazóink október 11-én a Luama medréhez érkeztek, mely itt már tekintélyes (száznolczvan méter széles, két méter mély) folyó és óránként 3—6 fonalny sebességgel halad csillámpala partjai között.

Stanley nem ment egyenest nyugotnak, mint Livingstone és Cameron, hanem először a folyót akarta kimutatni s csak azután szándékozott Nyangvébe. Magától érthetően nagy újság vala mindenfelé az utazók megjelenése s a bámulók örökös karavánja kísérte lépteiket. Főleg a szamarak vívtak ki nagy tetszést s mintha csak érezték volna fontosságukat: egyikük gyakori kiabálásával még fokozta a hatást.

A lakosság magatartása azonban nem mindenütt egyenlő. Némely helyen a legszeretetre méltóbb vendégszeretettel fogadták, másutt meg oly csodálatos kegyetlenséggel támadják meg az idegent, úgy hogy még a jámbor Livingstone is kénytelen volt egyszer türelmét veszelve rájuk tüzelteni. Ez ellentétes hangulatot az arabok kegyetlenségén kívül egy Muini Dugumbi nevű kapzsi üzér brutalitása idézte ele, ki elefántesont- és rab-szolga-kereskedés céljából üldözte a férfiakat s a menekvőket irgalom nélkül lelövette. Most tehát mindjárt befutnak az er-

döbe s alig lehet onnan őket előkapni a legbékésebb szándékú vásárlónak is.

Egymás közt sem folytatnak békés életet, bárha végre támadó és támadott egyaránt siratja az elesetteket s mindenért az arabokat okolják. Megtörténik az is, hogy valami fűlmile-fütyty pörben összepöröl két helység egymással s egy kitűzött helyen teljes hadifegyverzetben, mérgezett nyilakkal készen megjelennek. Ott aztán elkezdenek feleselni egymással, míg az éj beköszönt. Másnap, harmadnap újra kezdik a szóharcot s így megy ez jó darabig; végre újra kitűznek egy más terminust s re bene gesta, hazaosznak. Elvégre egy arab úzér osztja ki az igazságot s még néhány elefánt-agyarral hálálják meg fáradságát.

Egymást szeretik gúnynevekkel boszantani. Menyét, rabló, elefánthát, csőtörtők, péntek, szerecsenfi, elefántcsont úr, lábaviszi stb. járják leginkább, sőt faluk és vidékek is megkapják a magokét. Így elefántok országa, kecskék, papagályok, juhok hazája, hosszúfülűek, tavak, hegyek stb. országa.

Kabungvei helységben már csak falándzsákat használnak, melyek hegyét tűz fölött megpörkölik. Valami babér félével tüzelnek, melytől kiállhatatlan rossz szag terjed a nélkül, hogy az őket legkevesebbé veszélyezné.

Meg kell még emlékeznünk pénzökről, a kauri csigáról (*cyperea monoeta*) is. Három kauri egy tyúk ára, két kauriért vállalkoznak egy napi terühordásra, egy kauri a molnár napi-díja stb.

Upungu faluban a főnök, Kitete, oly nagyszerű kecskeszakállal lepte meg Stanleyt, minővel a legelőkelőbb spanyol grand sem dicsekedhetik. Húsz hüvelyk hosszú fonalat képez a gyönyörű fekete szakál s alsó végén kék üveggyöngyök mutatják, hogy gazdájok nagy kincsének teljes tudatával bír. Azon kívül haját is à la chignon összecsomózza feje tetején. Fivérét már csak hat hüvelyk szakáláldással ajándékozta meg a természet, s az udvari személyzet számos tagja ékeskedett még ilyen férfidísszel. A fejedelmi jogart egy herculesi dorong képezi. A házak igen csinosak, négyszögletű falazatukon török kioszk módjára csúcsosodik ki a szalmatetőzet, egy méternyire előtornáczczal nyitunk be.

Néhány nap múlva egy hegyhátról egész váratlanul feltűnt előttük a méltóságteljes Luelába, a mint éjszak felé nagy

ívhajlásokkal hömpölyögteti 1300 méternyi széles szöke habjait s a Luamát magába fogadja. A nagy titok, mely annyi századon keresztül foglalkoztatá a tudományos világot, kezdett már kibontakozni. S Stanley a föladatnak legfontosabb részét, e folyó útjának földerítését kezdé meg ez órától fogva.

Még a kíséret tagjait is gyorsabb haladásra tüzelé a roppant folyó látása s alig várták, hogy Nyangveben halljanak még valamit felőle. A mint hegyen, völgyön haladnának keresztül, egész váratlanul rábukkantak Tippu Tib, helyesebben Hamed bin Mahommed arab csapatára, kik épen egy társuk meggyilkoltatásáért vettek magoknak elégtételt. Már első tekintetre megnyerte Stanleyt az előkelő modorú főnök, kinek szokatlanul tiszta öltönye és fegyverzete legott elárulta nagyobb értelmiségét. Még öröndetesebb vala az a fölfedezés, hogy ez arab gentleman kísérte Cameront is Utóteráig (déli szélesség 5° , keleti hosszasság $25^{\circ} 54'$). Nem minden jelentőség nélküli vala tehát Stanleyre nézve e véletlen találkozás, mert itt vált el utazásának további sorsa s ez ember fölvilágosításából kelle kilátásokat meríteni további tervére. Cameron, az elbeszélés szerint, nem kapott csónakokat s emberei megrémülve a benszülettek vadságától, nem akarták követni tovább a folyót, melynek útját senki sem tudta megmondani. Livingstone sem vala szerencsésebb s Stanley előtt most az vala a legfontosabb kérdés: jobban kedvez-e neki a szerencse? Tippu Tibet mindjárt segélynyújtásra szólítá föl; az gondolkozási időt kért s estére elhozta apját és egy férfit, ki Mtagomoyoval egész a «törpék hazájáig» utazott. Bármilyen mesésnek is tünnek föl Stanley előtt az elbeszélés egyes részletei: később keservesen tapasztalta, hogy Abedi nem túlozott s kalandos élményei mással is megtörténhetnek. Tippu Tib közlései szerint az arabok háromszor kísérték meg Urega gazdag elefántcsont-készleteinek bevásárlását, de mindannyiszor roppant veszteségekkel üzték őket vissza. A folyót gyakori zuhatagok járhatatlanná teszik; a rengeteg vadonban meg boa constrictor és szökő-majom állja a vándor útját, mely utóbbi áldozata ujját egymás után leharapdálja s fegyverét eltöri. Ez elbeszélésekben ugyan sok volt a czélzatosság arra nézve, hogy Tippu Tib szerződési föltételeinek súlyos voltát indokoltá tegye, mindamellett előre valószínűnek látszott lényegileg a vadakról adott leírás s így Stanley

nem volt meglepetve Tippu Tibnek azon melegében előterjesztett föltételei által.

Pedig Tippu Tib maga és száznegyven embere részére hatvan napi járó földnyi útért, minden útra négy órát számítva, 2600 dollár értéket, azon fölül oda és vissza teljes ételmi ellátást követelt, sőt azt is kikötötte, hogyha útközben nyugoti kereskedőkre akadnak, Stanley azokkal tovább megy s embereit visszabocsátja. Az utóbbi pont kivételével akkor mindjárt hajlandó volt Stanley elfogadni a propositiot, mindamellett előzetesen Frank barátjával akart értekezni. Este tehát kávé mellett egy rupievel, azután szalmaszálakkal próbáltak szerencsét vetni, vajon éjszakra vagy délfelé hatoljanak-e? Mindkét ízben következetesen dél felé esett a kocka, holott a folyó éjszagnak tart. Végre is kijelenté Stanley, hogy ő mindezek daczára a Luelabát akarja követni, ha Frank is vele tart. A válasz olyan volt, minőt kipróbált hű bajtárstól várni lehetett s másnap megerősíték a szerződést. Így a legjobb hangulatban hagyták el Mvana Mambát s október 27-én Nyangvébe érkeztek. A tájat öles fű borítja; közbe közbe faluromok jelzik az arabok kegyetlenségét, kik a kereskedelem áldásai fejében a szegény benszülőtekkkel igen mostohán bánnak, úgy hogy az egykori 42 ezer lakosság 20 ezerre apadt. Fekszik a déli szélesség $4^{\circ} 15'$ s a keleti hosszúság $26^{\circ} 16'$ alatt, az alatta tova-iramló Luelába negyven lábnyi magas partszegélyén.

TÉGLÁS GÁBOR.

ÁLLAMTUDOMÁNYI IRODALOM AZ ÚJGÖRÖGÖKNÉL.

Második és utolsó közlemény. *)

II.

Mind e munkák közül óriásilag kimagaslik Saripolos Miklósnak *alkotmányjoga*, **) a ki az előtt az athéni egyetemen az alkotmány-, büntető- s nemzetközi jog rendes tanára volt, most azonban az ügyvédi pályán működik.

A politikai és erkölcsi tudományok akadémiaja Párisban oly epochalis és monumentalisnak ítélte e munkát, hogy szerzőjét 1876-ban kültagjául választotta. Azóta az Institut du droit international s a brüsseli és madridi akadémiák is tisztelték meg tagságukkal.

Érdemesnek tartom tehát, hogy a magyar tisztelt olvasó közönség e munka tartalmáról tudomást vegyen.

Szerzőnk Ottó király bukása után a görögországi nemzetgyűlésnek tagja s az új alkotmányterv kidolgozására kiküldött bizottság előadója volt. Joggal mondja tehát az előszóban, hogy benne az elmélet és gyakorlat egyesült. Ez pedig fölötte hasznos a politikai tudománynyal foglalkozóra nézve; mert a gyakorlat nélküli theoria közönségesen a kitünő elméket is ábrándos s gyakorlati alkalmazásra használhatatlan ötletek tévútjára vezeti; az pedig, a ki theoria nélkül igazgatja az

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 47-ik számában.

**) Νικολάου Σαριπόλου πραγματεία τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου. Athén, 1874—1875. Öt kötet.

államot, gátolva van hasznot meríteni a korábbi állambölcselemből s a történelem tanításaiból.

Az első könyv első fejezetében előadván az államtudomány meghatározását, tárgyát és célját, azt Socrates szerint (*Xenophon Emlékezete*. IV, 2, 11) királynak s a legnagyobb művészetnek tartja, mert nélküle nem lehet egy népet sem helyesen kormányozni. De miután a népek egymástól sokban különböznek, nem elég az embereket csak philosophiailag ismerni, hanem különféle hajlamaikat, sajátásaikat is. Mert valamint az orvosi tudományban ugyanegy gyógyszer nem alkalmazható minden betegségre s minden korra, hanem tekintetbe veendő a betegnek különös vérmérséklete: így az államtudományban is helytelen ugyanegy politikai állapotot és törvényhozást az összes népek számára kigondolni. Az államtudomány tehát nem csak elméleti, hanem gyakorlati is, mely Aristoteles szerint, az emberi dolgokról való bölcsekedés. Ezt pedig úgy magyarázta Zéno, hogy ez az eseményekből meritett tapasztalás szerinti cselekvés.

Csak így eszközölheti az államférfiú honfitársainak tökélyítését, fölvilágosodását s boldogságát.

A második fejezetben tárgyalja a társaságok kezdetét s alakulását.

Plato többféleképen nyilatkozott e kérdésről. A *Törvények*-ben (II, 678) azt mondja, hogy az ember természettől társulékony lévén, kerüli a magányt, a *Politikában* pedig (II, 369) a szükséglet veszi föl a társaság kezdetét, mely miatt egyenkint tehetetlen emberek közös védelem végett egymással csatlakoztak. De ugyanezen iratainak más helyein, valamint a *Gorgias*-ban is nem az érdeket, hanem az igazságost vette föl az egyéni és társadalmi törekvések céljául. Azért mondta, hogy a politika az a tudomány, mely az államban az igazságosságot eszközli. S valamint az ember nem más, mint állam kicsinyben, úgy az állam nem más, mint ember nagyban.

Aristoteles mind a természeti ösztönt, mind a közös érdeket tekinti a társaság alapjának. S az állam egyetemes célja a boldogság, különös társasági s emberi célja pedig az igazságosság.

Azután előadván a stoicusok, Hobbes, Vico, Holbach, Helvetius, De Maistre, Bentham, Rousseau, Montesquieu nézeteit, azon eredményre jut, hogy minél tökéletesebb a társa-

ság, melynek első kezdete a család, annál tökéletesebb s boldogabb az abban résztvevő ember s azért visszaveti az ellenfelek elvét, hogy az egyiknek a haszna egyenlő a másiknak a kárával. S e helyett ezt fogadja el: a mi mindegyiknek használ, az hasznos a társadalom összes tagjainak, valamint mindannyian haszna eszközli a tagok mindegyikének a hasznát. S ez teszi a valódi hazaszeretetet, mely a nemzeteket emeli és dicsőíti.

A harmadik fejezetben tárgyalván az uralkodó hatalom fejlődését, abban állapodik meg, hogy valamint az emberben a józan észnek, úgy a társadalomban az igazságosságnak kell uralkodnia. S ez által már ki van mondva a zsarnoki uralom elítéltetése, mert az uralkodó hatalmat csak az állam tagjainak akarata állapíthatja meg az igazságosság érdekében.

Azért tarthatatlan az az elv, hogy az uralkodókat Isten rendelte azokká, hogy ők Isten helytartói. Ezt megezáfolja Tiberius, Nero, Commodus gyalázatos uralkodása. S vajon IV-ik János, Oroszország czárja, a ki Moszkvát fölgyújtatta, hat hétig egymás után hatvanezer alattvalót részint megöletett, részint vízbe fulasztott, és saját szórakozása végett a földművesek nagy számát kutyák és medvék által szétmarczangoltatta, lehetett-e Isten helytartója? Uralkodhatott-e isteni joggal?

Azután megezáfolván Hobbes, Rousseau, Royer-Collard s mások ide vonatkozó nézeteit, elvül állítja föl, hogy az uralkodó hatalom az egész nemzetet illeti meg, nem pedig ennek egyes polgárát vagy a polgárok egy részét. Azért mondja ki Görögországnak 1862-iki alkotmánya a 21-ik czikkben: minden hatalom forrása a nemzet s úgy jár el, a mint ezt az alkotmány meghatározza.

A nemzetnek e joga pedig elévülhetetlen. Habár tehát némelykor az elnyomatás igája alatt görnyedez is, önrendelkezési jogát minden adandó alkalommal visszaszerezheti, mert az elnyomó zsarnok nem egyéb, mint folytonos gonosztevő.

A nemzet uralkodó hatalmának elévülhetetlenségét ki-mondta a görögországi alkotmány 110-ik czikke is e szavak által: «az alkotmány megtartása szentül ajánlatik a hellenek hazafiságának».

Mínthogy az egész nemzet nem gyakorolhatja az uralkodó hatalmat, szükségessé válik a kormány. De csak a polgároknak vannak jogaik, a kormányhivataloknak pedig csak kötelessé-

geik, mert a kormány a nemzet megbizottja. Innen azonban nem következik, hogy a kormány gyöngé legyen, sőt ellenkezőleg az igazságosság, méltányosság, eszély fegyvereivel erősen igazgassa a közügyeket. S egy polgár sem fogja megaláztatásnak tartani, ha ilyen kormánynak engedelmeskedik.

Még sem áll tehát, a mit szerző előbb mondott, hogy csak a polgároknak vannak jogaik, a kormányhivataloknak pedig csak kötelességeik. Mert ha a polgárok nem köteleztetnének az alkotmányszerű, igazságos, méltányos, eszélyes és erélyes kormánynak engedelmeskedni, nagyon gyorsan bomlalnék föl az állam jóléte. De maga szerző is tanítja a 73-ik §-ban, hogy a nemzetnek joga van, saját tagjaitól szolgálókat, adófizetést, hivataloskodást, sőt életfölközlést is megkívánni. S a 114-ik §-ban világosan mondja, hogy a kormány tagjai épen úgy gyakorolják polgári jogaikat, mint a többi polgárok.

Ezzel kapcsolatban tárgyalja azt a fontos kérdést: vajon a politikának kell-e karöltve járnia az etikával, vagy ellenkezőleg elválaszthatók-e egymástól? A hajdani Hellas bölcsei sohasem választák el a politikát az etikától, hanem mindannyian Sokrates példája után indulva hirdeték, hogy az erény az államnak, családnak és polgárnak közös alapja. Csak Machiavelli óta kezdtek sokan vitatni, hogy az állam érdeke különbözik a család érdekétől, s hogy következésképpen az állam igazgatójának eljárási szabályai különböznek az etika szabályaitól. Azért közönyös előttök, akár megengedett, akár tilos eszközök által éretik el az állam üdve, mely egyedül a legfelsőbb törvény. És számos államokra hivatkoznak, melyek erkölcstelen elvekre s jogtalan, szemtelen elnyomásra alapíták fölvirágzásukat. Ezen elv alapján lett Róma a világ ura, Velencze, XIV. Lajos, Oroszország nagygyá. De vajon irigyelődök-e ezért? Dicső nevet szereznek-e magoknak ez által, vagy ellenkezőleg? Biztos volt-e s jelenleg is az-e a nagyságuk?

Az ember az egész emberiségnek az eleme; az emberiség pedig csak egy. Csak egy tehát a szabály is, melyet mind az embernek, mind az emberekből álló államnak kell követnie. Valamint pedig erény s erkölcs nélkül rendeltetését az ember el nem érheti, úgy ezek hiányában az állam sem valósíthatja letelének célját. S valamint az isteni boszú előbb-utóbb meg-

bünteti az ethikai törvény megszegőjét, úgy megtorolja a nemzetek igazságtalanságait is.

Azután előadván az uralkodó hatalom három ágát, úgy mint a törvényhozásit, igazságszolgáltatásit s végrehajtásit, tagadja e hatalmak mindenhatóságát, melyet Coke állított föl, azt tanítván, hogy az angol alsóháznak korlátlan hatalma van, nem csak a törvényeket és alkotmányt, hanem a vallást is megváltoztatni, s hogy csak azt nem teheti, a mi physikailag lehetetlen, például férfiakat nőkké változtatni.

A negyedik fejezetben magyarázza szerző úr a jog természetét.

Az ötödik fejezetben, mely az államszervezetről szól, vizsgálat alá veszi azt a tételt, hogy az égalj nagy befolyással van az emberre. Hippokrates volt az első, a ki Ázsia lakosainak szolgálai állapotát egészen az égalj helyi okaiból származtatta. S Aristoteles elfogadván Hippokrates véleményét, azt a sajnos elvet állította föl, hogy némelyek természettől szolgák, mások pedig szabadok.

E nézeteket bővebben kifejtették Montesquieu, Rousseau, Charles Comte. De ezek ellenében Destut de Tracy bebizonyította, hogy, habár az égalj befolyását az ember szervezetére nem lehet tagadni, e befolyás mégis az emberi szellem fejlődésének arányában fogy.

Az égalj kizárólagos befolyását az emberre megczáfolják a zsidók, kik jóllehet évszázadok óta különféle országokban eltérő égaljai alatt élnek, mégis sémi származásuk közös jellegét magokon viselik.

Az államszervezet megállapítását s fönmaradását illetőleg a polgárok többsége győz azok kisebbsége fölött. Ezt már Aristoteles is mondta ki (*Politika* IV, 10, 1) következőleg: Szükséges, hogy az állam része, mely az államszervezet fönmaradását akarja, többet érő legyen, mint az, mely nem akarja.

A kisebbségnek joga van ugyan ellenkező véleményét kimondani, de nem szabad a többség határozata ellen lázadásal felelni; hanem, ha a többség által hozott határozattal meg nem elégszik, ha azt tartja, hogy az adott viszonyok között meg nem élhet, keressen magának más hazát.

Minél nagyobb a többség, annál törvényesebb az államszervezet; s ellenkezőleg a kisebbségre támaszkodó államszer-

vezet nemzetellenes s annál rosszabb, mennél nagyobb a kisebbség.

Azután tárgyalja az államszervezet három alakját: a monarchiát, arisztokrátiát és demokrátiát. E fölöstást hibásnak tartja s igazat ad Aristotelesnek, a ki csak két államszerkezeti alakot vett föl: helyest és helytelent.

A hatodik fejezetben szól az alkotmányos államszervezetről.

Pythagoras követői legjobbnak tarták a lakedaemoni államszervezetet, mivel az a demokratia, monarchia és arisztokratia vegyülete volt.

Aristoteles is hivatkozik (*Politika* II, 3, 11) mások állítására, mely szerint az a legjobb államszervezet, mely több államszervezet vegyüléséből áll.

Ugyanezt tartá Polybius is (VI, 3).

Ezekkel összhangzik Cicero, midőn mondja: «itaque quartum quoddam genus reipublicæ maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quæ prima dixi, moderatum et permixtum tribus». (*De republica* I, 29.)

Ellenkező véleményben volt Tacitus (*Annales* IV, 33), azt mondván, hogy ilyen államszerkezetet könnyebben lehet dicsérni, mint létesíteni; s ha létesül is, nem lehet tartós. «Cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt: delecta ex his et consociata reipublicæ forma laudari facilius quam evenire, vel, si evenit, haud diuturna esse potest.»

S mégis ezt azt államszerkezetet hozta létre egy nép, melyről nem lehet állítani, hogy theoretikus volna. Ez pedig az angol nép, mely alkotmánya alapjául a decentralisatiót, az önkormányzást fogadta el s épen azért nagyobb jólétnek is örvend, mint a centralisáló államok.

A jó államszervezet kellékei a következők:

1. a polgárok szabadságának és jogainak biztosítása végett szükséges, hogy egy hatalom se legyen korlátlan, mely a nemzetet uralmi jogától megfoszthatná;

2. a hivatalok ne legyenek ugyanegy kézben központosítva, s a személyek jelességeinek arányában osztassanak el;

3. minden hivatal határai állapíttassanak meg, úgy hogy az egyik ne avatkozzék a másiknak hatáskörébe;

4. biztosíttassék a nyilvánosság;

5. a hatóságok tiltassanak el minden önkénytől; azért felelős legyen a végrehajtó, törvényhozó s bírói hatalom.

E három hatalmat már Aristoteles megkülönböztette egymástól. (*Politika*, IV, 11, §. 4). Tévednek tehát, a kik ezt az újkor vívmányának tekintik.

A felelősség háromféle: 1. erkölcsi, 2. politikai, 3. bűnhődési.

Az erkölcsi felelősség terheli az állam fejét, kiről a nép lelkiismerete s a történelem hoz ítéletet; más felelősséggel alkotmányos országban nem tartozik.

Erkölcsi s egyszersmind politikai felelősség alá esik a törvényhozói s bírói hatalom; erkölcsileg azért, mivel a sajtó ítéli meg eljárásukat: vajon tudniillik a képviselő őszintén beszélt és szavazott-e, s vajon a bíró igazságosan ítelt-e? Politikailag pedig azért, mivel a választók vizsgálják képviselőjük magatartását s az új választásnál vagy mellette vagy ellene szavaznak; a törvényszékek ítéleteit pedig vizsgálják a felsőbb bíróságok s vagy helybenhagyják, vagy megváltoztatják, vagy megsemmisítik.

A végrehajtó hatalom pedig mind a három felelősségnek alá van vetve. Az erkölcsinek azért, mivel az egész nemzet s különösen a sajtó figyelemmel kíséri s vizsgálja tetteit; — a politikainak azért, mivel a király elbocsáthatja, a képviselőház pedig megbuktathatja a minisztereket; — a bűnhődésinek pedig azért, mivel a képviselőház vád alá helyezheti s elítéltetheti a minisztereket.

A második könyvben egyenkint s részletesen tárgyalja az állami hatalmakat; és pedig az első fejezetben szól a törvényhozói hatalomról s a törvényről általában.

A törvényhozói hatalom felülmulja a bírói és végrehajtói hatalmat; mivel joga van e két utóbbi hatalom szervezetét is megváltoztatni. De éppen ezért gondoskodnia kell az alkotmánynak, nehogy a törvényhozói hatalom visszaélésekre ragadtassa magát; mert a törvényhozói zsarnokság legrosszabb minden zsarnokság közül, felelősség nélkül, a mint Laboulaye mondja: «le despotisme législatif n'est qu'une des plus mauvaises formes de la tyrannie. C'est la tyrannie sans responsabilité».

Ennek csak úgy lehet elejét venni, ha a törvényhozói

hatalom különféle testületek között osztatik el, úgy hogy az egyiknek határozatai a másiknak terjesztessenek elő.

A kik csak egy törvényhozó testületet akarnak, azzal támogatják véleményöket, hogy ezt válságos időkben a gyors elhatározás teszi szükségessé. De a gyorsaság csak a végrehajtó, nem pedig a tanácskozó hatalom részéről szükséges; mert a törvényhozói hatalom gyorsasága többnyire nem egyéb, mint gondatlanság s elhamarkodás. A tanácskozási lassúság s a végrehajtói gyorsaság tehát jellemzik úgy az okos és erélyes embert, mint a józan és boldog nemzetet. Minő nagy kár támadhatna is abból, ha valamely törvény megszavazása rövid időre elhalasztatik?

Ez alkalmúl szolgál szerzőnek, a törvény értelmezésére vonatkozó különféle vélemények taglalására, mely után arra az eredményre jut, hogy egy állami törvény sem jó, mely az ethikai törvénnyel s az örök joggal ellenkezik, mert az ilyen törvény nem verhet gyökeret az állam tagjainak szívében. Azért rosszalja Rousseau-nak ez értelmezését: «a törvény az állam közös akarátának minden nyilvánulása»; s igazat ad Ciceronak, a ki ezt mondja (de legib. I, 5); «ex intima hominis natura haurienda est iuris disciplina».

Szerzőnk kiemeli továbbá Platóval, hogy az a legrosszabb állam, melynek legtöbb törvénye van, mert az új törvények valószínűleg azért hozatnak, mivel a régiék meg nem tartattak. Azért mondta már Tacitus (*Annal.* III, 27): «corruptissima respublica plurimæ leges».

Azután minden törvény legyen rövid és szabatos. E tekintetben a régi görögök és rómaiak törvényei valódi remekművek. Azokban semmi sem fölösleges, semmi sem mesterkéltséget s azért világosak és könnyen érthetők.

Plato szerint a törvények ne legyenek egyszerű parancsok, hanem foglalják magokban az okokat is, melyeknél fogva az emberek hajlandók legyenek az engedelmességre. Ez okokat pedig a törvények előszavában kell kifejteni. Ezt ellenezte Annaeus Seneca, mondván: «Non probo, quod Platonis legibus adjecta principia sunt; legem enim brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur, velut emissa divinitus vox sit. Jubeat non disputet. Nihil mihi videtur frigidius, nihil ineptius, quem lex cum prologo.» (94.)

Az újjörögban úgy oldták meg ezt a kérdést, hogy minden

törvényjavaslat indokai külön terjesztetnek elő a törvényhozó testületnek, mi által azok köztudomásra jutnak. De magában a szentesített törvényben semmi indokolás sem fordul elő.

Azután azt a kérdést tárgyalja szerző: vajon hasznos-e a *codificatio*? Előadván a két ellentábor nézeteit, azt állítja, hogy a *codificatio*hoz csak akkor lehet fogni, ha vannak férfiak, kik a nemzetnek törvényes erővel bíró szokásait és a nemzet új szükségait tökéletesen ismerik, mi részökről nagy tapasztalást tételéz föl.

A második fejezet szól a királyi hatalomról. Ebben azt fejtegeti a szerző, hogy az alkotmányos monarchia tökéletesebb a többi államszervezeteknél, mert magában egyesíti úgy a monarchia, mint a demokratia jelességeit, minthogy az alkotmányos monarchia talapzata a demokratia, csúcsa pedig a király, a ki összetartja az állam egységét.

Azután vázolja az élethossziglan választott király uralkodásával járó hátrányokat s elsőséget ad az örökösödési monarchiának. A demokratia és monarchia egyesülésének igazi min-taképe Görögország.

Azt az elvet, hogy a király uralkodik, de nem kormányoz, el nem fogadja szerző, mert az alkotmányos király saját hatalmából olyan állami tettekre is van följogosítva, melyekért a kormánya nem felelős; ilyenek a nemzetgyűlés összehívása, annak föloszlatása, a miniszterek kinevezése s a kegyelmi jog gyakorlata.

Azért így kellene változtatni a fölebbi elvet: a király uralkodik és kormányoz, de nem kezeli a közigazgatást.

Igaz ugyan, hogy a görögországi alkotmány 37-ik czikke felelőssé teszi a miniszteriumot a nemzetgyűlés föloszlatása miatt; de az események hatalmasabbak a szavaknál, mert öt év alatt (1868—1872) négyszer oszlatta föl a király a nemzetgyűlést, a nélkül, hogy a föloszlatást aláíró miniszteriumot felelősségre vonták volna. De még Angliában sem tették valaha ezért felelőssé a miniszteriumot.

Az is tévely, szerzőnk szerint, hogy az állam feje köteles a miniszteriumot mindig a képviselőház tagjai közül kinevezni. Ez megsemmisítené az államfő ama jogát, melynél fogva böles belátása szerint választja minisztereit. Azért Görögország alkotmánya szerint a király szabadságára van hagyva, hogy akár a képviselők sorából, akár azon kívül nevezzen ki miniszteriumot.

Angliában 1649-ben I. Károly elítéltetése előtt azt követelte a parlament, hogy a király csak a parlament beleegyezésével választhasson minisztereket. Ellenben Franciaországnak 1791-ki alkotmánya (második fejezet, negyedik szakasz, második cikk) azt rendelte, hogy egy minisztert sem szabad a törvényhozó testület tagjai közül kinevezni.

E két szélsőség között legjobb a görögországi szokás.

A magyar alkotmány sem követeli, hogy a miniszterek csak a képviselők sorából neveztessenek ki; mert az 1847/48. évi III. törvényczikk 31-ik §-sa szerint a miniszterek csak azon esetben bírnak az országgyűlésen szavazattal, ha a felsőtáblának törvény szerint tagjai, vagy az alsótáblához követekül megválasztattak. — Ebből világosan következik, hogy nálunk a minisztereket az országgyűlés tagjain kívül is lehet és szabad kinevezni.

A harmadik fejezet tárgya a törvényhozási hatalom. Rövid, de velős vonásokban adja elő a régi görög és római kor törvényhozási eljárását; s azután kimerítően ismerteti Anglia törvényhozási történetét a legrégibb időktől kezdve.

A törvényhozó testület tagjainak választóitól megkívánja a szerző, hogy tudjanak írni és olvasni, mert a valóban szabad választás csak úgy van leginkább biztosítva, ha mindegyik választó sajátkezűen írja a szavazati lapra a képviselőjelölt nevét; s hivatkozik Prévost Paradolra, a ki (*La France nouvelle*. I, 6. p. 55) így ír: «Le vote par bulletin autographe, écrit sur la table même du scrutin, selon l'ancien usage, avec les précautions efficaces employées jadis pour assurer le secret de ce vote, est le seul procédé digne d'un peuple libre».

Ez nagy ösztönül szolgál az alsóbb rétegű osztályoknak is, hogy fiaikat olvasni és írni taníttassák.

Itt megragadja szerző az alkalmat ama kérdés tárgyalására: vajon megadandó-e a nőknek is a választási jog. Ő azokkal tart, a kik igennel válaszolnak, mint Condorcet, Laboulaye, Bentham, Bailey, Hare, John Stuart Mill. S helyesli, hogy Amerikában Michigan, Rhode-Island és Jova 1874-ik évi ápril havában megadták a nőknek a választási jogot.

Egy másik fontos kérdés az: vajon képviselve legyenek-e a törvényhozó testületben a kisebbségek? Miután a görög alkotmány hatvanhetedik cikke szerint a képviselők az egész nemzetet képviselik, nem pedig csak a kerületet, melyben meg-

választatnak, s minthogy szükséges, hogy a törvényhozó testületben a nemzet minden érdeke képviseltessék; olyan választási eljárást kell behozni, hogy a többség ne semmisítse meg a kisebbséget s hogy az ország különféle pártszínezetei ne maradjanak képviseletlenül. Csak így lehet a törvényhozó testület a nemzet tükre. De ha meggondoljuk, hogy a különféle érdekosztályok szét vannak szórva az országban, valószínű, hogy mindegyik választókerületben valamely érdekosztály kisebbségben marad. S habár ez egyes kisebbségek együtt véve nagy számú polgárokból állnak, még is képviselet nélkül maradnak.

Azért indítványozta az angol Hare Tamás, hogy a kisebbségek is legyenek képviselve. Eleinte ugyan kigúnyolták, de miután a híres philosoph és államférfiú John Stuart Mill ezt az eszmét melegen fölkarolta, nagy tért hódított meg számára. Franciaországban is támadt ennek az eszmének apostola, Laboulaye személyében, a ki *Histoire des États-Unis* című munkájában (III. kötet, 336—337. lap) így ír: «Thiers úr több választókerületben jelentkezett: Párisban, Marseilleben, Aixben, Valenciennesben. Ez utóbbi helyen 15—16,000, Aixben 10,000, Marseilleben körülbelül 15,000 szavazatot kapott. Tegyük, hogy ugyanannyi szavazata lett volna Párisban, még sem választott volna meg. Egy képviselőjelölt tehát, a kire az országban 55,000 szavazat jut, megbukik négy ellenjelölttel szemben, kiknek egyike sem kapott többet 16,000 szavazatnál. Igazságos ez? A rendszer tehát rossz, mivel nem ad a kisebbségnek képviseletet, melyhez joga van; mivel úgy intézi a dolgot, hogy tekintélyes érdekek és vélemények nem hatolhatnak a törvényhozó testületbe; ott csak egy színezetnek van helye. A kamara nem képviseli Franciaországot, hanem azt a véleményt, mely egy bizonyos időben uralkodik. S így a képviseleti rendszer nem többé a nemzet közjava, a szabadság eszköze, hanem egy pártnak szabadalma és eszköze.»

«Tegyük föl, hogy az ellenzék minden kerületben Thiers úrra szavazott volna, akkor azt a különös eredményt láttuk volna, hogy egy képviselőjelölt, a ki egy millió szavazatot kap, még is mindenütt megbukik.»

Hogy tehát a kisebbség is képviselve legyen, a következő módot ajánlja szerzőnk: minden választó az ország bármely polgárának a nevét írja föl a szavazati lapra. Azután írássék be a jegyzőkönyvbe, hány névre történt a szavazás s hány sza-

vazat esett minden névre. A választókerületek e jegyzőkönyvei küldessenek a fővárosba, hol egy huszonnégyszáz tagú bizottság szedje össze a szavazatokat s kiáltson ki azok közül, a kiknek legtöbb szavazatuk van, annyit törvényes képviselőül, a hány képviselő szükséges. Például föltevén, hogy Görögországban minden tízezer lakosra egy képviselő esik s hogy egész Görögország lakossága 1.500,000 ember, akkor százötven képviselő választandó. Következésképpen azon százötven név, mely a fölebbi eljárás szerint a legtöbb szavazatot nyerte, mutatni fogja, hogy kik az egész nemzet valódi képviselői.

Csak így lehetne a legderékabb férfiakat képviselőkkül nyerni.

Azután előadván a parlamentek szervezetét, ügyrendét, jogait s köteleességeit, becseleneeknek tartja ama képviselőket, kik a szavazás alól menekülnek, mert gyávaságból nem mernek nyilatkozni. Ha pedig ezt tudatlanságból teszik, nincs helyök a parlamentben.

Hasonlóan elítéli a titkos kiadások megszavazását; mert azok a kémkedés s a lelkiismeretek megvásárlásának az eszközei.

A mentelmi jog tárgyalása közben fölveti szerző azt a kérdést, vajon mi teendő akkor, ha sok képviselő folyton vonakodik megjelenni, úgy hogy a törvény által meghatározott számú képviselők jelenlétét gátolják? Ebben az esetben szerző szerint föl kellene függeszteni a mentelmi jogot s az ilyen makacs képviselőket megbüntetni s karhatalommal is az ülésbe vezetetni. Azonkívül törvény által is lehetne meghatározni, hogy ilyen makacssági esetben, hány képviselőnek a jelenléte szükséges, hogy érvényesen határozhassanak.

Arra a kérdésre, vajon följosíthatók-e a választókerületek képviselőjüket, ha politikai hitvallásától eltérne, visszahívni? tagadóan válaszol a szerző; mert minden képviselő az egész államot képviseli, nem pedig csak a választókerületét; s megtörténhetik, hogy ő politikai hitvallását, mely választókerületének nézeteivel összhangzásban van, a közjó érdekében megváltoztatja, melyet nagyobbra kell becsülni mint a választókerület különleges érdekeit.

A negyedik fejezetben értekezik szerző a felsőházról s azt az elvet állítja föl, hogy a forradalmak az egykamarájú törvényhozó testületből keletkeznek s két kamarájúba végződ-

nek. Ezt történeti adatokkal támogatja. Azután ha pörökben többnyire három törvényszék ítél, nagyon szükséges, hogy a törvényhozáshoz, az állam legfontosabb ügyéhez, szintén három tényező szóljon, tudniillik a képviselőház, a felsőház és az államfő. Végre szerző hivatkozik Prévost-Paradol szavaira: «l'expérience est d'accord avec la raison pour recommander aux nations qui veulent se gouverner avec ordre et en liberté l'établissement de deux Chambres, entre lesquelles se partage le pouvoir législatif». (*La France nouvelle*. 4. fejezet.)

El nem hallgatja azonban az ellentábor érveit sem; de nem tartja megállhatóknak; mert Laboulaye szerint (*Histoire des États-Unis*. 3-ik kötet, 15.) egy egyetlen kamara határtalan hatalom; a határtalan hatalom pedig despotismus.

De szerzőnek meg kellett volna gondolnia, hogy az állam feje meg is tagadhatja a törvény szentesítését, s hogy Görögországban 1862 óta az egykamarájú törvényhozó testület mai napig nem vezetett forradalomra, s hogy ellenben azelőtt Görögországnak felső- és alsóháza volt, s mégis forradalom ütött ki, mely Ottó királyt megbuktatta.

Az ötödik fejezet előadja a végrehajtó hatalom szervezését s teendőit. Itt fejtegeti a centralisatio természetét. A kormányi centralisatio szükséges; mert az állam összes közjavát, közügyét, közérdekeit csak a kormány ismerheti s vezetheti legjobban. Ellenben a közigazgatási centralisatio jogosulatlan, fölösleges és veszélyes, mert megfosztja a kerületeket, megyéket, községeket önrendelkezési joguktól és szaporítja a kormány munkáját. Mi köze van egy községnek ahhoz, ha egy más község utat csináltat, hidat, iskolát, templomot építtet, kórházat állít? S mi köze van ehhez az egész államnak, ha az a község azt saját erejéből teheti? Ha a kormány magához ragadja a közigazgatási centralisatiót is, közönyössé teszi az állam polgárát a közügy iránt, mi által lassankint tespedésnek indul az egész állam; vagy pedig a közigazgatási centralisatio lázadásra serkenti az embereket.

Azután értekezvén a kormánynak és az alatta álló közegeknek elmozdíthatásáról s felelősségéről, előadja azt az eljárást, mely szerint Amerika egyesült államaiban a végrehajtó hatalom fejt, vagy is, az elnököt választják.

A hatodik fejezet foglalkozik a bírói hatalommal.

Habár a bírák élethossziglan neveztetnek ki, ez ki nem

terjeszthető a békebírákra, államügyészekre s a kereskedelmi törvényszékek ülnökeire. S habár a bírák másnemű fizetéses hivatalt nem viselhetnek, Görögország alkotmánya mégis megengedi, hogy az athéni egyetem tanárai bírák is lehessenek, mert az csak javára szolgálhat az igazságszolgáltatásnak, ha a törvényszékeknél a theoria és a praxis emberei együtt tanácskoznak.

Azután hangsúlyozza szerző a közigazgatási törvényszék szükségét s meghatározza a hatáskörét. S végre szól az esküdt-székekről és ügyvédekről.

A III-ik könyv tárgyalja a vallás ügyeit. És pedig az első fejezet általános szempontból szemléli a vallást.

Miután a vallás hatalmas emeltyű, mely képes az államban nem csak jót, hanem rosszat is szülni; azért a kormány köteles fölügyelni, nehogy a vallás szolgálai törvénytelen útra térvén, az állam céljának elérését akadályozzák. De egyszersmind kötelessége is őket tisztelni és tiszteletben tartatni, a mennyiben a közjólét előmozdítására erkölcsileg és vallásilag képezik az embereket.

A második fejezet tárgya a görögországi orthodox egyház.

Már a függetlenségi háború alatt kimondta Argosban a nemzetgyűlés, hogy a görögországi orthodox egyház tökéletesen önálló s független a konstantinápolyi patriarchától. S ez a mai alkotmány szerint is áll; mert átlátták azt a szabálytalanságot, hogy egy szabad ország egyházi tekintetben olyan főnöktől függjön, ki egy külföldi fejedelem szolgája s kit az ura akár mikor foszthat meg méltóságától.

A IV-ik könyvben értekezik szerző a nyilvános jogokról.

Az első fejezetben meghatározza a nyilvános vagy is az emberrel veleszületett korlátlan jogokat. Ezeket magában foglalja e szó szabadság. S minden kormány föladata ez által, mely nem egyéb mint igazságosság, a közboldogságot előmozdítani.

A második fejezet tárgyát képezik e benszülöttek, polgárok, honosítottak, idegenek.

A harmadik fejezet szól a törvény előtti egyenlőségről. Ez tökéletesen meg van a mai Görögországban, mely nem ismer nemesi rendet vagy osztályt; s ez csak javára van az országnak. A törvény megszegői tehát minden személyválogatás nélkül bűnhődnek. De a kik valamely kitünő dolgot visznek

véghez, azok megjutalmazandók. Ezzel indokolja szerző a rendelkezéseket.

A negyedik fejezet tárgya a személyes szabadság. Ez minden jól szervezett államnak a fő jellemvonása, nem pedig az egyenlőség; mert ez szolgai államban is megvan.

A személyes szabadságnak három fő alkatrésze van; 1) a személyes biztonság; 2) lelki és testi tehetségeink akadálytalan használata; vagy is szabad munkásság; 3) szabad rendelkezés munkásságunk gyümölcseivel, vagy is magánbirtok.

A személyes szabadság meg nem egyeztethető a közigazgatási centralisációval; a mint ezt jól mondá Laboulaye (le parti libéral): «*Concilier la centralisation administrative, qui est la négation de la liberté, avec la liberté, qui est la négation de la centralisation, c'est pour moi une absurdité en théorie et une impossibilité en pratique. De ces deux-forces, il faut absolument que l'une étouffe l'autre. La centralisation ne nous a fait que trop de mal; je crois que le tour de la liberté est venu. Elle est le besoin du siècle et du pays.*»

Ezzel kapcsolatban tárgyalja szerző a rabszolgaságot, mint a szabadság ellentétét.

Az ötödik fejezet a lelkiismeret szabadságáról szól, melyet szerző szerint philosophiai szabadságnak is lehet nevezni. E szabadságnál fogva nem szabad az állam tagjait vallásuk miatt jogképeseknek vagy jogképteleneknek tekinteni. Azért Görögország alkotmánya szerint minden polgár valláskülönbség nélkül egyenlő jogokat élvez.

A hatodik fejezetben tárgyalja szerző a házi menhelyet, a ház sérthetetlenségét. Ennek nyomait már a régi görögöknél s a rómaiaknál is megtaláljuk. De leginkább érvényre jutott Angliában, hol minden ember mondhatja: *My house is my castle* (a házam az én váram).

Innen azonban nem következik, hogy az olyan ház is, mely a közjólét elleni összeesküvés, a rablók, gyilkosok s más gonosztevők fészke, a sérthetetlenség jogát élvezze.

E tárggyal összefügg a levéltitok szentsége is. Minden tekintetben áll az, a mit 1789-ben Clermont-Tonnère mondott, hogy a nemzet fölkel a levéltitok megsértése ellen, mely a despotizmusnak leggyalázatosabb találmánya.

A hetedik fejezet szól a büntetésről s a természetes bíró-

ról. S itt előadja szerző az esküdszékre vonatkozó különféle nézeteket is.

Ő visszautasítja azt az állítást, hogy Alfréd, Anglia nagy királya, hozta be először az esküdszéket; mert ennek bölcsője és hazája a régi Görögország, melynek emlékét a görögök századokon keresztül megőrizték, úgy, hogy visszaállítatván a független Görögország, első teendői közé tartozott az esküdszéket behozni.

De az esküdszéknek csak politikai bűnök s oly sajtóvétségek fölött kellene ítélnie, melyek az államot akár közvetlenül, akár közvetve illetik. Azért az esküdtek nem lehetnek hívatva a magánélet ellen elkövetett sajtóvétségben bírászkodni. Minden ember magánélete oly sérthetetlen, mint az ő lakása. A ki tehát egy magánembernek magánéletét a sajtó útján pellengérre állítja, arra nézve nevetséges dolog azt kérdezni az esküdszék-től, vajon vétkes-e vagy nem? Hanem az ilyen jogtalankodó embert, mivel a sajtószabadsággal egy magánélet gyalázására visszaélt, a rendes törvényszék elé kellene állítani.

A 8—10. fejezetekben tárgyalja szerző a fölterjesztési (fölszóamlási, kérvényezési), egyesülési jogot, a sajtószabadságot, s ezután a színházi előadásokat. Hellas a színház bölcsője, mert egész politikai élete dráma volt. Már Homér rhapsodiái nem valának egyebek, mint a dráma embriója, melyet Thespis a világra segített, Aeschylus nagyra nevelt és Sophocles a tökély fénypontjára emelt. Az agora volt a mindennapi, a Pnyx pedig a politikai élet színpada.

A görögöknek e nemzeti jellemvonása fönmaradt még szabadságuk elvesztése után is. Ezt bizonyítják a görög szent atyák, kik engedve a nép hajlamainak, drámákban adták elő Üdvöztönk születését és kínszenvedéseit. Ugyanezt a jellemvonást találjuk náluk a török szolgaság alatti korban is; mert az úgynevezett történelmi népdalok nem egyebek, mint kisebb mérvű drámák.

A drámának sokkal nagyobb befolyása van az emberekre, mint a sajtónak; mert a rossz sajtó csak lassan hat, az erkölcstelen dráma pedig nagyon gyorsan. A sajtó csak az olvasók mindegyikére elszigetelten gyakorolja befolyását, a színdarab ellenben az összegyűlt sokaságra.

Azért a sajtóra és színpadi előadásokra vonatkozó törvényeknek is különbözniök kell egymástól. Az előleges censura

nélküli sajtószabadságot nem tanácsos alkalmazni a színpadi előadásokra is. Erkölestelen drámát szabad ugyan sajtó útján közzé tenni, de ne legyen szabad a színpadon előadni, mielőtt a hatóság meg nem vizsgálja s nem szerez magának arról bizonyosságot, hogy az előadás nem támadja meg a jó erkölcsöt, hogy a színházat nem alacsonyítja le a féktelenség barlangjává s hogy föl nem korbácsolja a szenvedélyeket a létező politikai intézmények megdöntésére.

A tizenegyedik fejezet a nevelésnek és oktatásnak van szentelve.

Az államigazgatás kezdete az ifjak nevelése. Ezt hangoztatták már Pythagoras követői. Ugyane véleményben voltak Plato és Aristoteles is, kik egész fejezeteket írtak e tárgyról.

A nevelés s oktatás nagy horderejét bizonyítja már az a körülmény is, hogy terjedésének arányában fogy a büntettek száma. Ezt észlelte Helvétiaira nézve Say (*Cours d'économie politique*. VII. rész, 27. fejezet), mondván, hogy ama cantonok, melyekben jó elemi iskolák vannak, kevés foglalkozást szolgáltatnak a fenytörvényszékeknek, és a visszaesett büntettek nagy többsége nem tud olvasni.

Azért hagyta meg Görögország igazságügyi miniszteriuma még 1838-ban az államügyészeknek, hogy a vizsgálat alatt állók s az elítéltek műveltségi fokáról szabatos jelentést nyújtsanak be.

Szerző dorgálja azért Julián császárt, a hitszakadárt, a ki megtiltotta a keresztyéneknek a görög remekírók olvasását.

De itt félreértés van. Julián csak a keresztyén papokat tiltotta el a görög remekírók magyarázásától a tanodákban; mert nem hiszik azt, a mit Homér, Hesiod s mások az istenekről állítanak. Tanítsák ők Máté s Lukács evangéliumait és hagyjanak békét a görög remekíróknak. Ezt világosan mondja Julián negyvenkettedik levelében.

Legujabban írt e tárgyról Rode a következő című munkában: *Geschichte der Reaction Kaiser Julians gegen die christliche Kirche*, Jena 1877.

A lányok nevelését illetőleg, szerző, ha tőle függne, soha sem engedné meg, hogy nevelőintézetekbe adassanak, kivéve ha az anyjuk meghalt. Az anya, ha csak nem vadállat, viseltetik egyedül oly érzettel lánya iránt, hogy másra mint kötelességre nem is taníthatja. Azonkívül a lány anyja oldalán mintegy játszva tanulja meg a háztartást s előgyakorlatot nyer ama

föladatokban, melyek teljesítésére majdan mint hitvestárs hivattva lesz. És szerző hangsúlyozza azt a tapasztalását, hogy azokból lettek a legrosszabb hitvestársak és anyák, kik a lánynevelő intézetekből kerültek ki.

Azonkívül a lánynevelő intézetekben elhelyezett lányok, főleg az ösztöndíjasok, tehát szegényebb szülőktől származottak, oly kényelmes s gondatlan életrendhez szoknak, mind élelem mind ruházat dolgában, hogy ezt, midőn 4—5 év múlva hazakerülnek, ott meg nem találhatván, elégedetlenek és sokszor sajnálatra méltó úton arra szert tenni törekcszenek.

A közoktatásban legnagyobb figyelemre méltó az elemi vagy népoktatás, mert a nép az állam alapja, a nép választ, katonáskodik, előteremti a nemzeti gazdagságot földművelés, ipar, kereskedelem, tengerészet által; a nép viseli a «főnséges» czímet. Mindez pedig megkívánja, hogy a nép fölvilágosodott értelmű legyen, mi csak az oktatás által érhető el. Erre pedig kellően képezett s jól fizetett tanítók szükségesek. Utánoznunk kell e tekintetben Éjszak-Amerika több államát. Így Massachusettsben a néptanító negyvenhét, a néptanítóné húsz dollárt kap havonkint.

Azonkívül szükséges, hogy a népoktatás kivétel nélkül kötelező s a vagyontalanokra nézve ingyenes legyen. Azért rendelte már az ókorban Charondas Thurii törvényhozója, hogy a polgárok összes fiai oktatásban részesüljenek, a tanítókat pedig az állam fizesse, nehogy a szegények, kik nem képesek tanpénzt fizetni, az oktatás gyümölcsét nélkülözzék. (*Diodor. XII, 12.*) Ezt követte Franciaország alkotmányozó gyűlése is 1791-ben, midőn kimondá: «il sera créé une instruction publique, commune à tous les citoyens, gratuite à l'égard des parties indispensables pour tous les hommes».

Szerzőnk hozzá tehetne volna, hogy Rhodus állama azért kapott Eumenestől 80,200 mérő gabonát, hogy annak az árát kamatoztassa és a kamatokból a gyermekek nevelőit s tanítóit fizethesse. (*Polybius. XXXI, 17. a.*)

E tárgyról már 1868-ban *Adalékok az attikai törvénykönyvhez* című akadémiai értekezésemben szoltam.

A ki pedig gyermekeit nem küldi a néptanodába, az először pénzbírsággal, másodsor választói jogának elvesztésével s harmadsor minden községi s egyéb hivatalból való kizárással büntettség.

A gymnasiumokba, szerző szerint, csak azok vétessenek föl, a kik kitűnő eredménnyel végezték be az elemi tanfolyamot, a többiek utasíttassanak vissza; mert valamint az állam érdeke megkívánja, hogy minden tagja végezze be az elemi tanfolyamot, úgy nagy kárt szenved az által, ha a gymnasiumokba középszerű, gyöngé észtehetségű gyermekek bocsáttatnak, kikből csak alkalmatlan, zavargó polgárokat nevel magának.

Azért joguk legyen a gymnasiumoknak, azokat, kik föl vételre jelentkeznek, újra megvizsgálni s elégtelen vizsgálatuk esetében nemcsak visszautasítani, hanem azt az elemi tanodát, mely az illetőnek a gymnasiumra képesítő bizonyítványt adott, büntetés végett föl is jelenteni.

Ez által a szülők is ideje korán kíméltetnének meg ama haszontalan költségektől, melyekbe a gymnasiumokba járó gyöngé észtehetségű gyermekeik kerülnek.

S épen ezért az is szükséges, hogy a gymnasium alantibb osztályából az utána következő felsőbb osztályába csak azok bocsáttassanak föl, kik a félévi vizsgálatoknál legalább nagyon jó érdemjegyet kaptak. A középszerűek, s elégségesek, mind visszautasítandók.

Az egyetemre pedig az bocsáttassék, a kiben a tudomány iránt kiolthatatlan tűz lobog. Azért azt kívánja szerző, hogy a gymnasiumi érettségi bizonyítványt előmutató tanulók az egyetemenél fölvételi vizsgálatnak vettessenek alá s ennek nagyon jól sikerült letétele után egy egész évet a philosophiai karban töltsenek. Csak azután vétessenek föl a jogi, vagy orvosi, vagy hittani karba.

Azonban nálunk az majdnem lehetetlen volna, hogy az egyetem tartson fölvételi vizsgálatokat, mert ez legalább is egy hónapot venne igénybe. Nálunk úgy lehetne a hívatlanokat az egyetemtől távol tartani, ha csak azok vétetnének föl, kik a gymnasiumi érettségi vizsgálatot minden tárgyból legalább is nagyon jól tették le; a többieket mind ki kellene zárni. Csak így menekülhetne meg az egyetem sok korhely, neveletlen, garázdálkodó, kicsapongó gyerkőcztől.

Nehogy pedig a nagyon jó érdemjegy könnyelműen s lelkiismeretlenül osztogattassék, az ország különféle részein, főleg olyan városokban, hol felső tanintézetek s állami közép-tanodák vannak, érettségi vizsgálati bizottságokat kellene a

kormánynak kineveznie, melynek elnökei s tagjai csak azok lehetnek, kik az országos magyar királyi középtanodai tanár-vizsgáló bizottságtól tanárképesítési oklevelet nyertek.

Csak így lehetne ama megdöbbentő híreket elnémitani, melyek szerint némely felekezeti középtanodában kisebb-nagyobb pénzösszegért, tehát megvesztegetéssel, lehet az érettségi bizonyítványt megszerezni.

Igaz ugyan, hogy e szigorú eljárás által az egyetemi ifjuság száma megapadna; de épen ez szolgálna az ország üdvére; mert e tekintetben áll az, a mire görög szerzőnk is hivatkozik, hogy nem a sokban van a jó, hanem a jóban a sok.

Szerző második javaslatát, hogy a gymnasiumokból jövő ifjak, mielőtt a jogi, orvosi vagy hittani karba fölvétetnének, egy évig a philosophiai karban tartozzanak tanulni, nálunk szintén mellőzni lehetne, ha a gymnasiumban az egyetem szempontjából szükséges előkészületi tanok adatnának elő. Most fájdalom! ez nem történik, mert az összes philosophia helyett csak sovány philosophiai proprædeutika, azaz vázlatos psychologia és logika, adatik elő a gymnasiumokban. Innen származott még a Thun-rendszer alatt az a furcsa intézkedés, hogy az egyetemi joghallgatók tanfolyamuk valamelyik felévében a philosophiai karnál az erkölestanra köteleztessenek beíratkozni, mintha az orvosnövendékeknek, a philosophiai hallgatóknak, kik mindannyian középtanodai tanárjelöltek, nem volna a philosophiai erkölestanra szükségök!

Ezt az igazolhatatlan állapotot tehát meg kellene szüntetni s úgy intézkedni, hogy, mivel a gymnasiumokban a philosophia minden része taníttatnék, a joghallgatók egyetemi tanfolyamuk alatt a philosophiai kar humanisticus tudományköréből (philosophia, neveléstan, æsthetika, történelem, diplomatika, heraldika, genealogia, műtörténelem, műrégészet, eremtan, ó és újkori philologia) tetszésök s hajlamuk szerint választandó tárgyakat hallgatni köteleztessenek, épen úgy, valamint az orvosnövendékek tartoznak a philosophiai karban a természettudományi csoport előadásait hallgatni.

A tizenkettedik fejezetben értekezik szerző a magánbirtok sérthetetlenségéről. A történelemből, Aristoteles munkájából az államról, a nemzetgazdaság elveiből merített érvekkel mutatja meg a magánbirtok szükségét. Ha a birtokközösség hozatnék be, kicsoda veszélyeztetné a tengeren életét? Kicsoda

fordítaná idejét találmányokra? Kicsoda foglalkoznék hosszú, fáradságos tanulmányokkal? Kicsoda vinné előbbre a tudományokat, művészeteket? Hogyan versenyezzenek az állam polgárai kereskedésben, iparban, ha senki sem mondhatja magáénak fáradsága gyümölcsét? Hol marad az egyéni szabadság, ha munkássága nyereségével senki sem rendelkezhetik?

Ezzel szoros kapcsolatban áll a munkakör szabad választása, melyről szerző a tizenharmadik fejezetben szól.

A tizennegyedik fejezet tárgya a nemzetörség és az alkotmány fölülvizsgálata.

A nemzetörség szerinte megvédi a nemzeti szabadságokat s megkiméli sok haszontalan költségtől az államot.

Miután nincs emberi mű, mely halhatatlan vagy változhatatlan volna; világos, hogy minden állam a körülményekhez képest fölülvizsgálhatja s megváltoztathatja az alkotmányát; mert a kik legelőször a nép nevében az alkotmányt szerkesztették, s elfogadták, nem kötelezhetik az utókort, hogy azt örök időkre változatlanul megtartsa, mivel ekkor elzárnák az utat a majdan szükségessé válható alkotmányjavítás elől.

E könyv Függelékében közli szerző Görögország 1862-ik évben megszavazott alkotmányát, melyet most kivonatilag fogok ismertetni.

A vallásról. 1—2. cikk. Görögországban a keleti orthodox vallás az uralkodó. Minden más hitfelekezet a törvények oltalma alatt áll s akadálytalanul gyakorolhatja vallási szertartásait.

Görögország orthodox egyháza önálló és független minden más orthodox egyháztól s főpapokból álló zsinat által kormányoztatik.

A görögök közjogáról. 3—20. cikk. A görögök egyenlők a törvény előtt s vagyonuk arányában viselik a közterheket. Csak görög polgárok lehetnek közhivatalnokok. Nemességi címek nem léteznek.

A személyes szabadság sérthetetlen. Csak a törvény határozatai szerint szabad valakit üldözőbe venni, elfogni vagy akármiképen korlátozni.

Minden egyesnek vagy több polgár egyesületének is van kérvényezési joga.

A görögök följogosíttatnak nyugodtan és fegyvertelenül egybegyülni. A rendörség csak a nyilvános gyülekezeten lehet

jelen. A szabad ég alatti gyülekezetek eltilthatók, ha általuk a közbiztonság veszélyeztetik.

A társulási jog megadatik a törvények megtartása mellett.

Mindegyiknek a laka az ő menhelye. A házmotozás csak a törvény rendelete szerint engedtetik meg.

Görögországban tiltva van az emberekkel való kereskedelem. Minden nemű és vallású rabszolga, mihelyt görög földre lép, szabad.

Mindenki szóval, írásban s a sajtó útján nyilváníthatja gondolatait, megtartva az ország törvényeit. A sajtó szabad. Nyomtatványokat kivételképen csak a keresztyén vallás s a király személyének megtámadása esetében szabad lefoglalni. Hírlapokat csak görög polgárok adhatnak ki.

Mindenki állíthat föl tanintézeteket, ha e tekintetben a főnnálló törvényekhez alkalmazkodik.

Magánbirtokától csak a közügy érdekében s előzetes kártalanítás mellett lehet valakit megfosztani.

A kínvallatás s általános elkobzás megtiltatik. A politikai bűnöket nem szabad halállal büntetni.

Az állami és községi tisztviselőket, kivéve a minisztereket, mindenki bevádolhatja, a kormány előleges engedélye nélkül, a hivatalos eljárásukban elkövetett büntetésre méltó cselekvényekért.

A levéltitok sérthetetlen.

Az állam szervezetéről. 21—28. czikk. Minden hatalom kútforrása a nemzet.

A törvényhozási hatalom a királyt és a képviselőházat illeti.

Csak a törvényhozási hatalom terjeszthet be törvényjavaslatokat. Ha a törvényjavaslatot a törvényhozási hatalmak egyike visszaveti, azt nem lehet ugyanazon ülősszakban újra benyújtani.

A törvények magyarázata a törvényhozási hatalmat illeti.

A végrehajtó hatalom a királyt illeti, ki azt felelős miniszterei által gyakorolja.

A bírói hatalom a törvényszékek által gyakoroltatik, melyek a király nevében hozzák s hajtják végre az ítéleteket.

A királyról. 29—44. czikk. A király személye felelőtlen és sérthetetlen; de miniszterei felelősek.

A királynak minden rendelete érvénytelen, ha az illető miniszter által nincsen aláírva. Miniszterváltozás esetén, ha a lelépő miniszterek egyike sem akarná az új miniszterium kinevezését tartalmazó királyi rendeletet aláírni, azt az új miniszterium elnöke, esküje letétele után írja alá.

A király az ország legfelsőbb tisztviselője, uralkodik a szárazföldi és tengeri haderőn, háborút üzen, béke-, szövetségi s kereskedelmi szerződéseket köt, melyeket szükséges fölvilágosítások kíséretében a képviselőházzal közöl, mihelyt ezt az ország érdeke s közbiztonsága megengedi. De olyan kereskedelmi s másféle szerződések, melyek engedményeket tartalmaznak s a görögöket egyénileg terhelik, csak a képviselőház hozzájárulásával érvényesek.

Törvény nélkül nem szabad területet átengedni vagy kicserélni. Semmiféle szerződés titkos czikkei nem forgathatják föl a nyilvánosokat.

Csak törvényhozásilag megengedett állomásokra nevezhet ki hivatalnokokat.

A törvények hatását nem függesztheti föl.

A király megerősíti s kihirdeti a törvényeket.

A képviselőház által megszavazott törvényjavaslat, ha a király által a nemzetgyűlés bezárásától számítandó két hónap alatt meg nem erősítették, érvénytelen.

A király évenként egyszer hívja össze a képviselőházat, rendkívülien pedig valahányszor ezt czélszerűnek tartja. Személyesen vagy képviselője által nyitja meg és zárja be az ülésszakot; s joga van a képviselőházat föllosztatni. De a miniszterium által aláírt föllosztatási rendeletben kihirdetendő, hogy a választók két, a képviselők három hónap alatt gyűljenek össze.

A király elhalaszthatja az országgyűlés megnyitását vagy félbeszakíthatja annak tanácskozásait, de sem az elhalasztás, sem a félbeszakítás nem tarthat tovább negyven napnál s nem ismételtethetik ugyan egy ülésszak alatt a képviselőház beleegyezése nélkül.

A királynak joga van a törvényszékek által kiszabott büntetéseket elengedni, megváltoztatni és leszállítani, kivéve az elítélt miniszterek büntetéseit; azonkívül a miniszterium felelőssége mellett politikai bűnökre amnestiát adhat.

A király osztogathat a törvények értelmében rendjeleket, s pénzt verethet.

I. György király háztartási költségére évenként egymillió százhuszonötezer drachma jár. Ez az összeg, tíz év múlva törvény által fölemeltethetik.

György király az alkotmány aláírása után megesküszik a nemzetgyűlés jelenletében, hogy a görögök vallását, alkotmányát s törvényeit megtartandja s Görögország függetlenségét és területépségét megvédeni.

A királynak nincs más hatalma, mint az, melyet az alkotmány s az ezzel összhangzó külön törvények neki világosan engednek.

A trónörökösről és királyhelyettesről. 45—53. cikk. A görög korona s a vele járó alkotmányos jogok átszállnak I. György királynak egyenes vonalban leszármazott utódaira az elsőszülöttség rendében, elsőbbség adatván a férfitutódoknak.

Trónörökös nem léteben a király s a képviselőház nevez ki egyet. Erre az összes képviselők legalább kétharmadának kell nyilvánosan szavaznia.

A trónörökös tartozik Krisztus keleti orthodox egyházának vallását követni.

Görögország s más ország koronáit sohasem lehet ugyanegy személy fején egyesíteni.

A király 18 éves korának betöltésekor lesz nagykorú. Mielőtt a trónra lép, leteszi a miniszterek, a szent zsinat, a fővárosban találkozó képviselők s más magasabb rangú hivatalnokok előtt az alkotmányban megszabott esküt. S legkésőbb két hónap múlva összehívja a képviselőházat, melyben az esküt ismétli.

Ha a király halálakor a trónörökös még kiskorú vagy távol van az országból s királyhelyettes sincs rendelve, akkor a képviselőház a király halálának tizedik napján összehívatas nélkül is egybegyűl s a miniszteri tanács gyakorolja az alkotmányos királyi jogokat mindaddig, mígnem a királyhelyettes le nem teszi az esküt, vagy a trónörökös meg nem érkezik. A királyhelyettesről külön törvény fog intézkedni.

A király halála után a kiskorú trónörökös számára a képviselőház nevez ki gondnokot, ha a meghalálozott király nem rendelt végintézkedésében gondnokot, vagy ha a kiskorú trónörökösnek nincsen özvegységben maradó anyja, mert ekkor ezt illeti a gondnoki jog.

A képviselőházzal. 54—76. cikk. A képviselőház évenként

november 1-jén gyűl össze, hacsak a király előbb nem hívná egybe. A gyűlés tartama nem lehet rövidebb három s hosszabb hat hónapnál.

Határozat hozatalára szükséges, hogy az összes képviselőnek felén túl legalább még egy tag jelen legyen. Az abszolút szavazattöbbség döntő erővel bír. Ha a szavazatok egyenlők, akkor az indítvány vagy javaslat elvettetik.

Minden törvényjavaslatnak háromszor kell megszavaztatnia.

Kérvényeket csak képviselők által szabad benyújtani. Ezeket a képviselőház véleményadás végett kiadhatja a minisztereknek; egyszersmind pedig a ház vizsgálóbizottságokat is küldhet ki.

Csak a képviselőház által megszavazott s a király által megerősített adót szabad kivetni és beszedni.

A képviselőház megszavazza évenként a szárazföldi és tengeri haderő számát s a költségelőirányzatot és határoz a költségvetési számadás fölött. Az előirányzatot az ülésszak két első havában kell a képviselőházhoz benyújtani.

Törvény nélkül semmiféle nyugdíj vagy jutalom nem adatik az állam pénztárából.

A képviselőt nem szabad a nemzetgyűlésen nyilvánított véleménye vagy adott szavazata miatt vizsgálat alá vagy pörbe fogni.

A képviselőház engedélye nélkül egy tagját sem szabad az ülésszak tartama alatt pörbe fogni, vagy elzárni, kivéve ha büntetlen rajta kapatik.

A képviselők esküsznek, hogy hívek leendenek a hazához és az alkotmányos királyhoz, hogy megtartandják az alkotmányt s az ország törvényeit s hogy kötelmeiket lelkiismeretesen töltendik be.

Más vallású képviselők nem a Szentháromság nevében, hanem saját vallásuk szerint esküsznek.

A képviselőház tagjai közvetlenül s titkos szavazás útján választatnak és pedig ugyanegy időben az egész országban.

A képviselő az egész nemzetet képviseli, nem pedig csupán azt a kerületet, mely őt megválasztotta.

A képviselők száma arányban áll a választókerületek lakosainak számával; de százötvennél soha sem lehet kisebb.

A képviselők négy évenként választatnak.

Hogy valaki képviselőnek választathassék, görögországi polgárnak, harmincz évesnek kell lennie s abból a kerületből származnia, vagy legalább két év óta ott laknia, melyben megválasztatik, végre mindazon kellékekkel bínia, melyeket a választási törvény előszab.

A képviselőség összeférhetetlen a fizeteses állami hivatalnok s a polgármesternek, de nem a tetteges szolgálathoz álló katonai tiszt állásával. Csakhogy a megválasztott katonatisztek az egész ülőszak tartamára rendelkezési állapotba helyeztetnek.

A képviselőház megvizsgálja a megválasztott képviselő választási meghatalmazását, s határoz a fölmerülő kétségek fölött.

Ugyanaz minden ülőszak kezdetén saját kebeléből elnököt, alelnököket és jegyzőket választ.

A képviselők a rendes ülőszak tartamára kétezer drachmát *) kapnak az állam pénztárából. De ha rendkívüli ülőszakra hívatnak össze, csak útiköltséget kapnak.

A miniszterekről. 77—82. cikk. A királyi család tagjai közül senki sem lehet miniszter.

A miniszterek akármikor fölszólalhatnak a képviselőházban. De szavazatuk csak akkor van, ha képviselők. A képviselőház követelheti a miniszterek jelenlétét.

Semmiféle királyi rendelet nem mentheti föl a minisztereket a felelősség alól.

A képviselőház vád alá helyezheti a minisztereket egy külön törvényszék előtt, melynek elnöke az areopag; **) tagjai pedig, számra nézve tizenketten, az areopag s a fölebbviteli törvényszékek elnökei és bírái közül sors által választatnak.

Az e törvényszék által elítélt miniszternek a király csak a képviselőház beleegyeztével adhat kegyelmet.

Az államtanácsról. 83—86. cikk. Ezt az 1865-ki november 25-én hozott 112-ik törvénycikk eltörölte.

A bírói hatalomról. 87—98. cikk. Az igazságot a király által törvényszerűen kinevezett bírák szolgáltatják ki s bírói ítélet nélkül el nem mozdíthatók.

*) Körülbelül nyolczszáz forintot.

**) Legfelsőbb törvényszék.

Az államügyészek és békebírák nem élvezik az elmozdít-hatatlanság jogát.

A törvényszékek ülései nyilvánosak; s csak a közerköl-csiség és közrend érdekében zárhatja ki a törvényszék a hall-gatóságot.

Az esküdtszéki intézmény megtartatik.

A politikai bűnök és a sajtóvétségek fölött, kivéve ha ezek a magánéletre vonatkoznak, az esküdtszék ítél.

A bíró nem viselhet más fizetéses hivatalt, de egyetemi tanár lehet.

Általános intézkedések. 99—103. czikk. Idegen hadsere-get nem szabad görög szolgálatba fogadni, sem az országban túrni vagy azon keresztül bocsátani.

A szárazföldi és tengeri katonákat csak a törvény szerint lehet rangjoktól, kitüntetéseiktől s nyugdíjaiktól megfosztani.

A közigazgatási peres ügyekben a rendes bíróságok ítélnék.

Különös intézkedések. 104—110. czikk. A községi tiszt-viselők választása, általános és titkos szavazás által történik.

A nemzetőrség megtartatik.

Az összes alkotmányt nem szabad fölülvizsgálni, hanem csak egyes nem lényeges intézkedéseit, de csak tíz év múlva, ha ez szükségesnek tartatnék. Ilyennek pedig akkor tartatik, ha két egymásutáni ülésszakban az összes képviselők három-negyede kívánja a fölülvizsgálatot.

Megszavaztatván a fölülvizsgálat, fölöszlattatik a kép-viselőház, s helyette új választatik, melynek tagjai azonban még egyszer annyian lesznek, mint a fölöszlottak.

*

*

*

Mind az a mit eddig ismerttettem, négy nyolczadrét vas-tag kötetet foglal el Saripolos munkájában. Az ötödik kötet (1—747 lap) az ő beszédeit tartalmazza, melyeket 1862-től 1864-ig a görög képviselőházban s annak bizottságaiban tartott.

A legfontosabbakat akarom vázolni.

Miután 1862-ben az ideiglenes kormány az athéni egye-temet egy parlamenti képviselő megválasztására fölhatalmazta s e választás munkánk szerzőjére, Saripolos Miklóstra, esett, két képviselő az 1863-ik évi január 3-án tartott ülésben azt indítványozta, hogy az egyetem képviselőjének választásában

nem csak az egyetemi tanárok, hanem az egyetemi tanulók is vegyenek részt.

Erre Saripolos Miklós így szólalt föl :

Én azokhoz tartozom, kik az ifjúságot mindig szerették s kiknek szerencsés osztályrésztül jutott, az ifjúságot kalauzolni. De egyszersmind csak az észszerű, az állandó szabadságot szerettem. Én abban a ritka szerencsében részesülök, hogy e nemzetgyűlés tagjai között számos volt hallgatóim kitűnő szerepet visznek a szószerű; de következik-e innen, hogy mielőtt valaki férfiúvá lesz, mielőtt a polgári jogokat teljesen élvezzi, mielőtt esze megszilárdul, mielőtt végképen polgárrá képezi magát, a legfőbb állami jogot gyakorolja? Nem! Én az ifjúság barátja, kinek szíve érette dobog, én akarom az ifjúságot megmenteni, nem elsűlyeszteni. Benne a hazának feddhetetlen, tiszta fiait akarom látni. Én nem vagyok a nép hízelgője, sem ámtója. Hadd tanuljon előbb az ifjúság; később majd megérkezik az idő, midőn méltó lesz e szószerűkre, valamint most régi hallgatóim méltók reá. Valamint ezek csöndesen ülének a tanterem padjaiban, tanulának s komolyan iparkodának, ma pedig mint érett férfiak lépnek e szószerűkre: úgy hagyják önök nyugodtan az egyetem mostani hallgatóit, hogy taníttassanak, érleljenek s tanulják meg azt, mi a szabadság, mielőtt a szabadság legmagasabb munkájában részt vennének. Senki sem fogja rólam azt hinni, hogy én a szabadság alapjait ásom alá. Ez akkor forgattatik föl, midőn az ész nem vezérli a kezét, midőn oly jogok adatnak az ifjúnak, hogy, mialatt még saját ügyeiket sem képesek kezelni, a legfontosabb államügyekbe folynak be. Az ifjúság érdekében tehát, melyet szeretek és szerettem, kérem önöket, ne adják meg neki a választási jogot. Az ifjúság kalauzai a tanárok; ezek tanítják a szabadságra és tudományra s ezek méltóan képviselik is.

1863-ik május 8-án azt indítványozta több képviselő, hogy némely gyanús polgárok száműzetessenek; de Saripolos Miklós ellenezte ezt azt indítványt, mivel a képviselőház a fönnálló törvények szerint nem bíraskodhatik a polgárok fölött. Ez a törvényszerűek dolga.

Ekkor közbekiáltott valaki, hogy Saripolos Miklós a trónvesztett Otto király képviselője; mire Saripolos így válaszolt :

A nemzetgyűlés legnagyobb része tudja, hogy mily nagy ellenzéki állást foglaltam el Otto király ellenében. Mintegy

tíz évvel ezelőtt fosztott ő meg egyetemi tanári székektől, mivel mint az alkotmányjog tanára, szabadelvűen képeztem polgárokat. Harminczan ezek közül tündökölnek most e nemzetgyűlésben, kikben életem legragyogóbb ékességét látom. Az októberi forradalom természetesen visszahozott engem az egyetembe, mely képviselőjéül is választott. Én tehát hálával tartozom a forradalomnak.

De midőn a bukott király ellen magánügyi pörök indítottak, én azokat alaptalanoknak s igazságtalanoknak tartván, azt válaszolám az ügyvédség elvállalására fölszólító bajor követnek, hogy mint a nemzetgyűlés képviselője, semmiféle pörben nem lehetek Ő felségének ügyvéde, mely közötté és az állam között forogna fönn; de ellenben kész vagyok magánosok elleni pöreiben őt mint ügyvéd védelmezni.

E válaszból megtudhatta Otto, hogy én nem vagyok az az ember, a kit talán keresett. Íme, uraim, így írnak azok, a kik fölfogják, hogy mi a becsület és kötelem.

Becsület dolgának tartottam, hogy Otto, a ki bukása utáni napján egyet sem talált előbbi számos hívei között, kire hátrahagyott csekély vagyonának védelmét bízhatta volna, kényszerülve volt hozzám, az ő engesztelhetetlen ellenségéhez fordulni, a ki tíz évig kalapomat sem vettem le előtte. De az is becsületemre válik, hogy ő megértvén válaszomat, nem küldött ügyvédi meghatalmazást. Sőt lépésem az egész ellenzéknek is becsületére válik, mert abból láthatta a szerencsétlen bukott király, hogy az erény és becsület érzete az ellenzékhez tartozók szíveiben honolt, nem pedig azokéiban, a kik az iránta való hű ragaszkodás ürügye alatt megcsalták s a hivatalokat magokhoz ragadták.

Midőn válaszomat megküldém, eszembe jutottak erényes férfiak példái; eszembe jutott Malesherbe, a kinek bátorsága vala a trónon ülő XVI. Lajosnak mindig az igazságot megmondani s vele ellenzékeskedni, de a legnagyobb veszélybe jutottnak önkényt védelmét följánlani, midőn veszélyes volt a vádlottat védelmezni. Eszembe jutott Dupin, a ki 1848-ban az alkotmányozó gyűlés elnöke lévén, még is elszánta magát, a miért mindannyian dícsérték, hogy Lajos Fülöp magánügyeiben az ügyvédséget elvállalja.

Én mindig Malesherbet és Dupint s a hozzájuk hasonló férfiakat fogom követni.

Független jellemem bizonyságául szolgáljon az, hogy ugyanakkor, midőn a bajor követnek főnnebbi válaszat adtam, egy határozati javaslatot nyújtottam be a nemzetgyűléshez, mely Otto trónvesztését mondta ki.

Íme, ilyen az egyetem nemzetgyűlési képviselője!

Ha van valaki, a ki azt érezné szívében, hogy nem cselekedett volna úgy a mint én, azt csak sajnálom.

A ki pedig azt gondolja, hogy a trónon ülő királyoknak hízelegni, de ha trónjokat elvesztették, azokat gyalázni kell, azt megvetem.

1864. évi január 13-án interpellatio intéztetett Petszáliszhoz, közoktatási miniszterhez némely gymnasiumok megcsontítása s tanáraik letétele vagy áthelyezése tárgyában. A miniszter válasza után fölszólalt Saripolos:

Egyben egyetértek a miniszter urral, hogy Görögországban némelykor a fölületesség, féltudás, önhittség uralkodnak, mert ennek élőpéldája maga a miniszter úr, a ki oly könnyelműen fogott egy nagyfontosságú tárgyhöz, az ifjuság neveléséhez, melyet minden józan eszű ember az állam alapjának tart. A ki tehát ehhez nyul, szükséges hogy különféle ismeretei legyenek, melyek elméleti s gyakorlati megszerzése az ember egész életét veszi igénybe. Miként forgathat föl tehát egy tollvonással mindent a közoktatási miniszter, a ki e tárgyról soha sem elmélkedett, a ki soha sem járt az egyetembe, a ki egy gymnasiumot sem ismert, hanem úgy gondolkodik, mint Pelias lányai, hogy darabokra vagdaltván s a katlan forró vizében megfőzvéen atyjokat, ismét ifjúvá tehetik. Midőn a miniszternek a királyhoz benyújtott előterjesztését láttam, azonnal eszembe jutott az, a mit Socrates Euthydemosnak mondott, a ki azt gondolá, hogy csak úgy vaktában lett a legnagyobb tudós és politikai ügyességében fölötte sokat bízott. Tanúltad, kérde Socrates, a háztartást? tudod mi az igazság és igazságtalanság? vizsgáltad az állam jövedelmeit s kiadásait? Midőn Euthydemos minderre tagadóan válaszolt, ezt mondá neki Socrates: «Ha tehát a népgyűlésen a szószerkekre lépendsz, így kezd el beszédedet: óh athéni férfiak! én soha senkitől sem tanúltam semmit, nem is gondoltam arra, hogy valaha tanító legyem valaki; a tanulást mindig kerültem, s mind ennek daczára, a mi vaktában eszembe jut, azt fogom nektek tanácsolni». Ugyanezt tévé Petszálisz úr is.

Ne csodálkozzanak tehát Önök, ha a közoktatási miniszter azt mondja előterjesztésében: «az előttem volt miniszterek semmit sem tudtak. Mindannyian meggyilkolták az oktatás ügyét. Mindannyian szenvedélyek és pártérdekek által vezéreltetvén, kezelték a közoktatást.»

Kik valának pedig előtte közoktatási miniszterek? Férfiak, kik az egyetemen végezték el tanulmányaikat s elég hosszú ideig tartó miniszerségek alatt megismerkedtek a közoktatási igazgatás minden ágával.

Ha valaki előterjesztést nyújt be a királyhoz, legalább legyen annyi finom érzéke, hogy elődeit ne rágalmazza.

Petszálisz úr több gymnasiumi tanárt elemi tanítóvá degradált. Azt gondolja-e tehát, hogy a ki képes felsőbb tanodákban tanítani, éppen ezért képes ezt alsóbbakban is teljesíteni? Azt gondolja-e hogy az egyetemi tanár, a ki a tudomány magaslatán áll, ügyes elemi tanító is lehet? Minden tan-ágnak megvannak a maga sajátosságai. Ezek mások az elemi, mások a gymnasiumi s mások az egyetemi tanításnál.

Azon gymnasiumi osztályok, melyeket a miniszter megszüntetett, törvényhozásilag voltak rendszeresítve. Nem kellett-e tehát ezeket hasonló módon megszüntetni? Sokkal célszerűbb lenne, az egyetemen 3—4 tanszéket, mint al- és főgymnasiumi osztályokat eltörölni; mert az alsó és közép oktatás szükségesebb a legfelsőbhnél. Nem azok a nemzetek fölvilágosultak, melyeknek egy-két tudósuk van, ilyenek a legtudatlanabb korszakokban is találkoznak, hanem azok, melyeknél a társadalom alsó rétegei jó oktatásban részesülnek.

1864. évi október 9-én tárgyalták a nemzetgyűlésen a miniszterium javaslatát az államtanács föllállításáról. Saripolos Miklós, mint bizottsági előadó, így adta elő nézeteit:

Uraim! Én azokhoz tartozom, kiket még minden kormány törvények szerkesztésével bízott meg. Ebbeli tapasztalásom arról győzött meg, hogy az államtanács hiánya az ország kárára van. Ugyan is különféle bizottságok közül az egyik a belügyi, a másik a pénzügyi, a harmadik az igazságügyi, a negyedik a tengerészeti törvények szerkesztésével bízott meg és így tovább. 1855-ben Mavrokordátos miniszteriuma alatt tizenhét ilyen bizottságban vettem részt. Mindegyik bizottságban más dolgozó társakra akadtam, s mindegyikben más szellem uralkodék. S vajon oly tökéletes lényeknek tartják-e önök a

törvényeket, hogy egyik a másiktól függetlenül alkottassék, a nélkül, hogy tekintetbe vegyük a törvények közötti kölcsönös viszonyt? A törvényhozás egy egészet képez, s azért egyes részei között összhangzatnak kell uralkodnia. Képzelsenek magoknak egy szobrot, melynek fejét az egyik, kezeit a másik, mellét a harmadik, lábait a negyedik művész készítette, a nélkül, hogy egyikök is ugyanegy eredetinek a mérését s arányát vette volna alapúl. S olyan szobrot fognak kapni, melyet sem Phidias, sem Polyclethus nem vallana a magáénak, mert ez nyomorúlt szörnyeteg volna, nem pedig összhangzatos egész, dacára annak, hogy egyes részeit az egyes művészek remekül dolgozták ki. Nehogy ilyesmi a törvényhozásban történjék, szükséges az összhangzat; ezt pedig csak az államtanács föllállítása által lehet elérni.

Azért az államtanács ne legyen hasznavehetetlen aggasztó élelmezési intézete, kik ifjúságukban hasznos szolgálatokat tettek az államnak; hanem olyan férfiak legyenek tagjai, a kik a főnnálló állapotokat, a törvényhozást általában elméletileg és gyakorlatilag ismerik, állásukból, mint valamely őrhelyről, az állami törvények hatását észlelik, a hiányokat, a javítások szükségét megfigyelik, a más országokban történőket éber szemmel kísérik, az egymással való mindennapi érintkezésből közös eszmékét, közös célokat s egy közös tervet állítanak föl.

De még más ügyekkel is bíznam meg az államtanácsot. A szeptemberi nemzetgyűlés hatodik határozata szerint minden közigazgatási pör a rendes bíróságokhoz utasított, de kivétettek azok a pörügyek, melyek tárgyai az adók, a hadkötelezettség, a községi és megyei választások, a bélyeg, a csempészet stb.

Azt akarják-e Önök, hogy ez ügyekben inkább egy miniszter rokon- vagy ellenszenve ítéljen, mint elfogulatlan, a minisztereknél bölcsőbb s tanultabb férfiak? Hová viszik ma ezeket a pörös ügyeket? A miniszteriumokba. S mindegyik miniszter főlebbvitel nélkül határoz; s ha valaki ellen jogtalanodik, nincs orvoslás. Azt kérdezem: micsoda jobb, hogy sokszor a szakismeretlen miniszter határozzon-e vagy pedig tapasztalt férfiakból álló többtagú testület?

Sokan, a kik elfogadták az alkotmányos monarchiát, megijednek az államtanács nevétől. De mit mondanak ahhoz, uraim, hogy még a francia forradalom is 1789-ben tiszteletben

tartotta az államtanácsot? Csak a convent törülte ezt el s maga végezte az igazságszolgáltatást. De hogyan végezte?! Azért az 1793-ki respublica, jóllehet a monarchiát egészen fölforgatta, még is visszaállította az államtanácsot. S maga I. Napoleon is csak az államtanács alkotásai által vívott ki magának dicső nevet. Ezek tették őt halhatatlanná, míglen annyi győzelmeinek babérai régen elhervadtak.

Némelyek mindig Angliára hivatkozván, még sem akarják azt, a mi Angliának is van, elfogadni. Mi egyebet képeznek ott a korona tanácsosai, mint más név alatt államtanácsot?

* * *

Mind abból, a mit ismertető dolgozatomban előadtam, láthatja minden elfogulatlan olvasó, hogy az egész Keleten csak a görög nemzetnek van igazi politikai érettsége s tudományos műveltsége, s hogy csak ő lehet hívatva, ott vezérszerepet játszani.

Tavaly Paparrhigápolos, athéni egyetemi tanár egy cikket írt e cím alatt: *A hellenismus polgárosító jelleme*. Ebben részletesen bizonyítja be a görög műveltség felsőségét Keleten a legrégibb időktől fogva a jelenkorig.

A szlávokról azt mondja, hogy hiányoznak náluk a világtörténelmi küldetés nélkülözhetetlen kellékei. A bolgárok kétszer, a szerbek egyszer képeztek nagy birodalmat; de soha sem bírták Konstantinápolyt vagy csak Thessalonikát is elfoglalni; azon egyszerű okból, mert minden nagy tengeri városnak az ura csak tengerészettel rendelkező nép lehet. A bolgárok és szerbek pedig soha sem voltak tengerészek; de nem is születtek erre. A Kelet összes népei közül évezredek óta csak a görög alkalmas a tengerészetre. *)

TÉLFY IVÁN.

*) Az első közleményben (47. sz.) a következő hibák csúsztak be:
 92. l. 15. sor Daunoa helyett Daunou.
 93. l. 3. sor alólról Eothymios helyett Evthymios.
 94. l. 4. sor Jaripolos helyett Saripolos.
 94. l. 20. sor Saczos helyett Súszos.
 103. l. 30. sor Paparchigopulos helyett Paparrhigopulos.

NÉHÁNY SZÓ A KELETI KÉRDÉS KÖRÜL.

E kis tanulmány, melyet ezennel közrebocsátok, az eredetiség érdemét épen nem igényli, sőt bevallom nyiltan, hogy az abban előforduló történelmi adatokat egy munkából vontam ki, mely 1879-ben Brockhausnál, Lipcsében, e cím alatt jelent meg: *Russland vor, und nach dem Kriege* és ha egyéb hasznót nem tenne is, mint azt, hogy figyelmet költson az említett munka iránt, már is eleget szolgált volna. A szerző nem nevezi magát, de kétségtelen más források szerint is ítélve, hogy az orosz viszonyokat alaposan ismeri, és a mű, ámbár csak egy kötetből áll, oly kimerítő és részletes, hogy azt e nemben a legkitünőbbek közé lehet sorozni. Az eredmény, melyet az adatokból következtettem, minden eddigi nézetektől eltér, és talán senki előtt helyeslést találni nem fog; de azon igen fontos kérdésnek megfejtése körül, mely Keleten különösen minket legközelebből érdekel, vitatkozást idézhet elő oly irányban, mely mind eddig figyelembe véve nem volt, és ha ezt elértem, akár helyeseltessenek nézeteim, akár nem, megleszek nyugodva, hogy nem haszon nélkül szólaltam föl.

Tájékoztatásul azok számára, kik az orosz birodalom kül- és bel-politikájával és társadalmi viszonyaival bővebben akarnának megismerkedni, néhány jelesebb munkának címsorozatát ide jegyezni bátorodom:

Russland vor und nach dem Kriege. Leipzig, Brockhaus. 1879.

Russia. Az orosz birodalom ismertetése. Írta D. Mackenzie Wallace. Angolból fordította Sz. M. Az írók segély-egyletének tulajdona. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1878.

Különösen a földbirtoki viszonyokra nézve:

Aus der Petersburger Gesellschaft. Negyedik kiadás. Leipzig. 1874.

Neue Bilder aus der Petersburger Gesellschaft. Második kiadás. Leipzig. 1874.

A kitünőbb egyéniségek életrajzai.

Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877. Par Alfred Rambaud. Páris. 1878.

England and Russia in Central-Asia. By Demetrius Charles Bulger. London. 1879.

*

*

*

Gladstone minisztersége által a keleti kérdés úgy látszik új stadiumba lépett, már nem csupán a keleti keresztyén népek megoltalmazása körül forog; Gladstone egy lépéssel tovább, új államok alakítását teszi kilátásba, mely új államok a török birodalomból kihasítva conföderatióba egyesítettének, de mind az orosz, mind az osztrák befolyás kizárásával, és a mi legsajátságosabb, a berlini congressus határozmányainak alapján.

Hogy a szükséges anyag hiányában államokat alakítani nem lehet; hogy az anyag hiányát törvények, tractatusok, paragrafusok nem pótolhatják; ezt úgy hiszem, bizonyítani nem szükséges. Az anyag alatt értem pedig nem csupán a földet, az nem hiányzanék, hanem és még inkább a népben, mely a földet lakja, az összetartozandóságnak (solidaritásnak) érzését, ez pedig, mely azelőtt is gyöngye volt, a legközelebbi háború által egészen elenyészett, és ha lehet még inkább fölbomlott a berlini congressus határozmányai miatt, melyek a török birodalom népét keresztyénekre és muzulmánokra különözték el. Az orosz háborúra azon ürügy szolgált, hogy a keresztyén népet meg kell védeni a törökök zsarnoksága ellen: csoda-e, ha a muzulmánok ezeket, mint idegen hatalom védenceit, idege- neknek és ellenségeknek nézik? A berlini congressus Oroszország eljárását nem csak helyeselte, sőt egész Európa nevében magáévá tette, csoda-e, ha a keresztyének viszont Európa választott népeinek tartják magokat?

Ily körülmények között államokat alakítani lehetetlen,

és ha ez még is történnék, mint autonóm államokban, magokra hagyatva, vagy lakosaik közül az egyik faj kiirtaná a másikat, vagy hogy ez ne történjék, valamely erősebb hatalomnak folytonos beavatkozása lenne szükséges, sőt elég talán még ez sem lenne, hanem csak is a közvetlen birtokba vétel tarthatná fénken a két ellenséges faj gyűlölségét. Nézzük a fölszabadított Bulgáriát, minden, mit ez új állam-alakításról tudunk, fönnebbi állításunkat igazolja.

Ha tehát Gladstonenak declamatiói, melyek által akár színlett, akár komoly egyházi pietismusában Anglia népét a török ellen izgatta, üres hangok nem maradnak, azon új alakításoknak nem lehet egyéb eredménye a török birodalom fölbomlásánál, de nem a földet lakó népnek, és talán Angliának sem előnyére.

És itt legyen szabad egy rövid megjegyzést tennem, am-
bár tulajdonképen tárgyamhoz nem tartozik.

Angliának roppant hajóhada van, mely által ez idő szerint a tengereken uralkodik; roppant pénz is áll rendelkezésére: de szárazföldi ereje, birtokai kiterjedéséhez képest csekély; pedig vannak oly birtokai is, melyek szárazon megközelíthetők, ezek között Kelet-India, és különösen ebben sok népe, mely Muhammed vallását követi, és szomszédai, kik hasonló vallásúak. Egy az utolsó, csak a legnagyobb erőfeszítéssel legyőzött lázadáshoz hasonló, támogatva netalán egy orosz hadsereg által, mely India határához napról-napra közeledik, *) valaha végzetes lehet India birtokára. Nem veszélyes-e tehát az ázsiai muhammed népség rokonszenvételjátszani Európában? Tudjuk hogy bár még távol az indiai határoktól az afgхани háborúban orosz kéz is működött, miért követelte volna különben az angol kormány, hogy az orosz követség vonúljon ki az országból.

Meg nem állhatom, hogy Gladstonera egy futó pillantást ne vessek. Ismerjük meg ez államférfiút, ki a török birodalom földarabolását oly elbizakodással hirdeti; ismertessük őt egy hasonló esetből.

1850-ben Palmerston lord a kis Görögország ellen, egy gibraltári zsidónak kétséges követelései miatt embertelen föl-

*) *England and Russia in Central-Asia.* By Demetrius Charles Boulger. London. 1879. Talán az út Konstantinápolyba nem is Cherson városán, hanem Indián át vezet?

fuvalkodással lépett föl. Elégtétel megtagadása esetében hajóhada által fenyegetvén a pyræusi kikötőt. Halljuk Gladstone beszédét, melyet ez alkalommal az alsóházban tartott:

«Nem uram (szokás szerint az elnökhöz szól), nem így! Ismerjük el tartózkodás nélkül a gyöngének egyenjogát az erőssel, ismerjük el a testvériség elvét a nemzetek között, ismerjük el függetlenségek sérthetetlenségét. Ha eset fordul elő, hogy meg kell védnünk honfitársainkat, kik Görögországban tartózkodnak, tegyünk akképen, valamint mi kívánnók, hogy mások is cselekedjenek irányunkban: tiszteljük a gyöngé államot, tiszteljük a szabad institutiók gyermekkorát ugyan oly mértékben, mint megköveteljük másoktól a tiszteletet saját érettkorú és erős intézményeink számára. Tartózkodjunk más államok belső ügyeibe fölhívás nélkül önkényleg avatkozni, épen úgy, valamint mi magunk hasonló beavatkozást saját dolgainkba másoktól nem tűrnénk. Én azt állítom, hogy a nemes lord politikája oda vezet, miszerint fölbátorítson bennünket azon hibában, mely úgy nemzetileg, mint egyénileg uralkodik rajtunk. Egy angol utazzék bár merre, mint magán egyénről mindenki el fogja ismerni, hogy egyenes szívé, magas lelkű, bátor, szabad gondolkodású és igaz, de mind e mellett az idegen gyakran fog kiérezni valami sértőt a vele való találkozásban, és tartok tőle, ez azért van, mert nagyon hajlandó túlbeesülni önmagát, és igen kevésbé képes kimélni mások érzelmeit, szokásait és eszméit. Uram! én e jellemzést nagyon világosan látom kifejezve a nemes lord politikájában. Beszédének legfényesebb részében hallottam tőle idéztetni azon büszke mondatot «Civis romanus sum», és dicsekedni, hogy mind addig míg a kormányon ül, az angol mindenütt a világon az legyen, mi a «Civis romanus» volt... Valóban igen világos, hogy ez eszméből nagyon sok rejlik lelkében; hogy azon hiú ábrándot nagyban magáévá tette, miszerint küldetésünk fő föladata volna, hogy azon visszaéléseknek és fogyakozásoknak, melyek más országokban tapasztaltatnak: censorai, hogy a világ iskolamesterei legyünk.» *)

Igy Gladstone 1850-ben. Mennyire más mint a mostani, azon Gladstone, ki a bulgáriai konzul jelentésének fölolvását, melyben a keresztyének hajmeresztő kegyetlenkedései,

*) *Illustrated London. News.* 1880. ápril, pag. 403.

rablásai, erőszaktételei, gyilkosságai a muhammedánok ellen elősoroltatnak, mosolyogva hallgatta.

A politikában véleményt változtatni, ha a változtatás a tények változása által indokolva van, nem vétek, se nem szégyen, sőt az ellenkező lenne hiba, mert nem az elméletből a tényekre, hanem a tényekből az elméletre kell következtetni; de igényelheti-e e mentséget az, ki szenvedélyes szónoklatai által maga volt egyik tényező, hogy a körülmények oda fejlődtek, a hol most látjuk? az, ki épen egyik és hatalmas akadály volt, melyen a Beaconsfield-miniszterium erélye megtörött? Valóban nem. Szavai vagy tényekké válnak, és akkor egy újabb kiadását fogjuk látni Lengyelország fölosztásának, melynek következményeit kiszámítani senki sem képes; és melyre talán egy harmadik is következik, vagy üres hangok maradnak, csak mint izgatás eszközei a használat után félre dobva, és ekkor szégyen az angol népre, hogy magát üres szavak hangzatos kongatása által elragadtatni engedte.

Hogy a török birodalom magát egész Európa ellen fentartsa, alig hihető. Barátait hasztalan keressük. Mi elfoglaltuk Boszniát; igaz csak föltételesen, de e föltételes állapotnak végét senki sem határozta meg, mi pedig berendezkedtünk az új szálásunkban oly módon, mintha abból kimozdulni nem is akaránk többé, vagy azt fölmondani nem is lehetne. Bulgáriára az orosz kormány reá tette boldogító kezeit, ám hiszen az új bolgár fejedelem neje által az orosz czár alattvalója lesz, a többi európai tartományok fölött pedig emissariusai által rendelkezik. Olaszország bizonyos partvidékekre, sőt talán többre is vágyik. Anglia földarabolná minél hamarább. Franciaország a görög állam terjesztésében keres szövetségest. Végre mind együtt szorongatjuk a berlini congressus azon végzéseinek teljesítésére, melyek reá nézve terhesek; de senki nem találkozik, ki azon végzések végrehajtását is szorgalmazná, melyek reá nézve kedvezők volnának.

És ha Törökországnak csakugyan föl kell daraboltatnia, ha e birodalom az európai államok areopágja előtt el van ítélve; ha azon «institutiók gyermekkora», melyekért saját kebelében jobbjai hosszú évek óta küzdenek, és melyeknek életbe léptetése sokkal nagyobb nehézségekkel jár ott, mint bármely egyéb országban, kegyeletes méltánylásra számot nem tarthat; ha sikerül kihasítani Törökország testéből a Gladston-

féle államokat; ha mondom, ez esemény minden előkészülés nélkül, mely függetlenségek biztosítaná, történik meg: alig képzelhető, hogy az orosz protectoratust mellőzni lehessen. Uralkodni fognak azokban az orosz konzulok, vagy követek, míg majd kedvező alkalommal orosz birtokba mennének át, és hogy e sejtelen nem pusztá ábránd, megtanúlhatjuk Lengyelország történelméből ezt is, melynek végleges birtokbavételét az orosz követ magatartása megelőzte; de adhatnak fölvilágosítást a legújabb események is.

Miután ugyanis orosz emmissariusok a tért éveken keresztül folytatott titkos ármánykodásaik által kellően előkészítettek, és végre azon vérengzéseket előidézték volna, melyekre följajdult egész Európa, és melyeknek okát a rossz akarat kirekesztően a török barbárságban kereste, miután a szerb és montenegrói beavatkozások, és az orosz önkényes csapatok hetvenkedése véresen visszaverettek; azt hallottuk, hogy a csár népének rokonszenvét a szláv testvérek sorsa iránt, és saját véreiknek, az önkényteseknek, kik a testvérek fölszabadításáért vívott harczaikban életüket föláldozták, megboszulására föllángoló szenvedélyeit, fékezni tovább nem képes: beavatkozni tehát kénytelen. Ekkor tört meg az európai concert.

E versio szerint, ha őszinte, a legutóbbi háború a néptől eredett volna, ha nem őszinte, a kormány czélzatait árúlja el, mely a nép nevét kedvező ürügyül használta föl.

Már tehát mindennek előtt kérdés: hol keressük a népet, melynek nevével az orosz hadsereg megindíttatott? Népet európai értelemben, azaz bizonyos állami szellemtől áthatott tömör testet nem találunk ott, hol az uralkodó és burocracia minden. Hol keressük tehát azokat, kik a nép usurpált nevében szót emelni képesek? A mirben, vagy is a falusi községekben ugyan nem; mert ha egyszer, az izgalom e mélyebb rétegekbe sülyed alá, egészen más okokkal és célokkal fogunk találkozni: találni fogjuk tehát a műveltebb osztályok soraiban, különösen a nagy városokban, leginkább pedig Moszkvában és itt azon elemekben, melyek a tömegből kiválva, bizonyos szellemi felsőséggel bírnak; találjuk annyiban, a mennyiben nyilvános föllépésük akár szóval, akár az irodalomban, az uralkodó burocracia által nem gátoltatik.

Hosszas lenne azon szellemi mozgalmakat ecsetelni, melyek II. Sándor csár uralkodása alatt fejlődtek, e részben

kénytelen vagyok a forrásokra utalni, elég lesz mondani annyit, hogy az említett elemek között a moszkvai egyetem és az ebből kiváló slavophilek, illetőleg panszlávok társasága a főszereplők, ha tehát ezeknek nézeteivel és céljaival megismerkedünk, ismerni fogjuk azon áramlatot is, melynek irányában az orosz kormány mozog.

Wallace csak sympathiákat ismer és azoknak eredetét visszavezeti a legrégibb időkbe, mióta a keresztyén vallás szent Vladimir megtérésével Konstantinápolyból, mint közép-pontból, az északi, addig pogány vidékekre is kisugárzott; és hogy aztán a tatár járom alól fölszabadult nép, később hitsorosainak, kik a pogányok járma alatt nyögtek, hasonló szabadságát óhajtja, ezt természetesnek találja.

Meglátjuk alább, hogy e fölfogás egyoldalú; bár mint lett legyen azonban a régiség, annyi bizonyos, hogy a panszláv eszme oly alakban, melyben jelenleg létezik, új.

Első szikráját azon tűznek, mely Európát elborítani készül, nálunk, Kollárnak, a pesti evangélikus papnak, akkor híres, most talán kevés nem-szlávok által ismert költeményében *Slavi Dzerájában* találjuk,*) melyben epikai buzdítások és idylli kesergések mellett előszámláltatnak mindazon tartományok, melyek valaha szláv lakókkal bírtak és jelenleg bírnak, és a nagy Szláviának oly képe állíttatik előnkbe, mely több mint fél Európát magában foglalja. Ez csak költői ábránd volt ugyan, de megtermette gyümölcsét az illyrismusban, melyet mi magunk neveltünk nagyra, és melynek körében, nem tekintve a magyarság elleni gyűlöletet, mint használható eszközt, egy nagy déli Szláviának eszménye fejlődött ki.

Utolsó stádiumát a szláv nemzeti eszme ébredésének most éljük; culminációja a panrussismus, melynek leplezetlen nyilatkozatát az 1867. évben tartott moszkvai szláv congressus ábrázolja előnkbe.

Lássuk mindenekelőtt a congressust.

A slavophileknek (vagy is panszlávoknak s végre panrussoknak) társulatát Chomjőkon gárda-tiszt alakította Moszkvában; vezértagjai voltak az Aksakow testvérek, Iván és Constantin, jó birtokú nemes család tagjai, Samarin gazdag földbirtokos, a két Kriejewski, D. Walujew, a hasonnevű miniszter

*) Bár akadna fordítója; most időszerűtlen lenne.

rokona, Koselew, többszörös milliomos stb. E társulat úttörője volt a mostani orosz nemzeti pártnak. Jegyzőkönyveikben ugyan, melyeket Mackenzienek előmutattak, semmi politika nincs; de ott, hol minden eszmének, mely nem a burocratiától ered, a titok fátyola alá kell rejtőzni, ki állíthatja, hogy már ekkor is a jótékonyági célok, az iskolai könyvek terjesztése Oroszországon kívüli rokonaik között stb., nem volt-e csak lepel egyéb nézeteik takargatására; ám lett vagy nem lett legyen úgy, később azokkal nyílt térre léptek.

Bevallott céljuk az, hogy a nemzeti orosz kultúra a nyugat-európai befolyástól megtisztíttassék, és azon sajátos nemzeti jellemnek alapjára, mely I. Péter óta háttérbe szorult, ismét visszatereltessék. A slavophilek az orosz nemzeti élet megmentését az alsó néposztályoktól várják, melyek a nyugati civilisatio befolyásától érintve nincsenek, és az osztatlan községi birtoklást a szláv-orosz lobogó sarkkövének tekintik; a pórság barátai voltak, és bizonyos tekintetben demokraták, de társadalmi állásuknál fogva ez új iskolának tagjai mindannyian a magasabb körökhöz tartoztak. Főhadiszállásukat az idősb Aksakownak házánál tartották, toborzó fészkök a moszkvai előkelő körök salonjai valának; de bár mindent elkövettek, hogy «népiesek» legyenek, bár alkalmilag a nép közé vegyültek és az orthodoxok és óhitűek közötti husvéti vitatkozásokban is részt vettek; bár a francia szóról lemondottak, párisi kalapokat nem viseltek, maradtak még is a régiék és tekintélyök a tömeg előtt nem volt kitünő. Tanaiknak nyilvánosan bevallott súlypontja, legalább kezdetben azon hit volt, hogy az orthodox egyháznak a gondviselés által kimutatott hivatása legyen a nyugatot, mely a pogány kulturában való elbizakodás által hanyatlásnak indúlt, fölüdíteni és az osztatlan községi birtok eszméje által a világot meghódítani.

Nem lehet célom e társulat működésének történetét részletesen elsorolni, az eddig mondottakat is csak mások után mondtam el, kik a tárggyal tüzetesen foglalkoznak, és kiknek műveire e részben is utalni kénytelen vagyok.

Átmegyek tehát egy ugrással az 1867. évi már megemléített szláv congressus eseményeire, melyeket az előszóban említett munkából legyen szabad rövid kivonatban föl idéznem.

A congressus a természettudományok kedvelőinek moszkvai társulata által hirdettetett. Ethnographiai kiállítás rende-

zése volt a bevallott cél, melyre minden oroszországi és Oroszországon kívüli szlávok meghívtak, de a gyülekezet a nemzeti párt befolyása alatt általános szláv congressusra változott, oly czéllal, hogy a legifjabb és legszámosabb nemzet nagysága és összetartozandósága (solidaritása) Európa előtt bemutatassék. A kiállítás néhány különféle orosz vidékeken szokásos lakház-mintára, ruházat, fegyverek, gazdasági eszközök, lószerszámok és több eféle rögtönözve összeszedett tárgy szemléltetésére szorítkozott; fő cél volt a nemzeti vezéreket minden országból, melynek szláv lakói voltak, egybegyűjteni, és a németországi lövész- és torna-egyletek mintájára egy általános szláv nemzeti együletet alakítani.

A kiállítás május 5-én nyitott meg. Néhány héttel később a meghívottak gyülekezni kezdettek; a megjelenőket ünnepélyesen fogadták, Pétervárott maga Constantin nagyherczeg.

Megjelentek pedig: Csehországból Palaczki, Rieger, az ifjabb Safarik, Hamernik és mások. A Bánátból Polit. Mint Szerbország képviselője Miletics. Dalmátországból Pater Daniló, Bulgáriából Bogorew. Sőt a szászországi Lausitzból sem hiányoztak képviselők, kik eredeti Schmoler, Pech és Deutschman neveiket: Smoljár, Pek és Ducsman szlávhangú nevekre változtatták és minden társuk között a legtúlzottabb buzgalmat tanúsítottak «a vezér szláv állam» ügye iránt. A moszkvai propaganda kedvenz gyermekei, a gácsországi ruthének, a kormány által akadályozva lévén, nem jelenhettek meg. Ez utóbbi körülmény, valamint az, hogy a többi küldöttségekben a katolikus elem számosan volt képviselve, kedvetlenül hatott, mert akadály volt, hogy a gyülekezet magát mint a keleti egyház képe tüntethesse föl.

A részletekről hallgatunk, elég legyen annyit mondani, hogy a gyülekezet fő törekvése oda irányult, miszerint a vendégek meggyőződjenek, hogy az Oroszországon kívül élő szlávok részéről, az orosz állam eszme alá föltétlen rendelkezés szükséges; és hogy az orthodox görög egyház vallása a szláv nemzeti fejlődésre nézve nélkülözhetetlen. Ily értelemben szólott a pétervári metropolita az Izsák templomban, predikációjának tárgyául választván *az egy pásztor és egy nyáj* czímet. Ily értelemben tartott a moszkvai rektor Barsen is egy nagy beszédet. Ide czéltott Tjucsew a költő, midőn Európa zilált-

sága ellenében a szláv nemzet egységét és solidaritását dicsőítette, és egy másik szónok Csecsebolszki a történetíró, ki egész a nyelv-egység követeléséig emelkedett és Bogorewvel együtt azt vitatta, hogy az orosz nyelv az egyedüli, mely jogosítva van az irodalom nyelve lenni. Ellenkezés nem nyilvánult; a fæderalisták alkalomra vártak, hogy az imént említett doktrinák horderejét gyakorlati eseményre alkalmazva, próbaköre tegyék.

Ez esemény a lengyel kérdés és az alkalom a szokolniki berekben rendezett bankett volt, mely az egész hét fénypontjának tekintetett.

A bankett Cyrill és Methodius, a két szláv apostolnak, a park közepén kitűzött zászlója alatt tartatott meg. A vitát az öreg Pogodin nyitotta meg és imígyen szólott:

«Gyülekezetünk nincs kiegészítve. Lengyelország képviselte, fájdalom, körünkben hiányzik. Minden szlávok közül ők egyedül azok, kik félre állanak; és azalatt, míg fajunknak minden fiai testvérien ölelkeznek, Lengyelország a szláv népségek sok százados ellenségeivel tart. Távol legyen, hogy őket szövetségünkben örökre kizárjuk, sőt inkább fejezzük ki azon reményünket és óhajtásunkat: vajha valahára belátnák, hogy hibáztak, és önkényt térnének meg azon útról, melyre vakságuk miatt tévedtek. Csak akkor, ha a lengyelek a múltat a múltba temetik, ha ellenséges törekvéseikkel fölhagynak és bizalommal fordulnak hódolva szeretett uralkodónk kegyelmességéhez, csak akkor lesz a szlávok öröme tökéletes.»

Rieger válaszolt. A két szláv apostol zászlója közé állva, a hírneves cseh pártfőnök mindenek előtt megemlíti: hogy a szeretet törvénye az, melyet Cyrill és Methodius a keleti népeknek hirdettek; hogy e törvény még ma is érvényes és azt a Piaszták népe iránt is kötelesség megtartani. Midőn egész Európa rokon érzelve az 1863-ki fölkelés mellett nyilatkozott, ő és társa Palaczkí, legkevésbé sem kételkedtek, hogy a föllázadt Lengyelország vétkes és Oroszország jogos követelményei ellen cselekszik, hogy a lengyelek vétke több százados véték, mert Lengyelország egy maga az, mely a szláv népek egybeolvadását és ezeknek a keleti kérdésben együttes actióját akadályozza. Mivel azonban a vizsgálódás mindnyájunk sérelme nélkül örökké nem tarthat; és mivel tény, hogy Lengyelország legyőzetett és Oroszország lábainál fekszik, szükséges,

hogy a győző ragadja meg a kezdeményezést a kibékülésre, hogy a legyőzöttek kiengesztelésére kezét nyújtson, hogy a testvér az elbukott testvért ismét fölemelje. Oroszországnak így kell szólania: «Én vagyok a győztes, elvehetném életedet, de mert igazságos vagyok és mert testvérem vagy, im megkegyelmezek neked.» Az ejtett sebek gyógyítására alkalmas időt és a szükséges eszközöket kijelölni a szónok nem tartja hivatásának, e tekintetben bízhatik Sándor csár szívében és bölcsességében, ki nem csak nagy uralkodó, hanem egyszersmind nemes és nagylelkű szláv. Ily nagylelkű eljárás a lengyeleket kétségkívül saját vétkök bevallására fogja bírni, ezt szónok szintoly biztosan reményli, mint azt, hogy az oroszok is fog-nak tudni megbocsájtani. Végezetül ezeket mondá: «Jól tudom, hogy szíveitek még most keserűséggel telvék: de ha a lengyelek el fogják ismerni Oroszország jogait, bizonyosnak tartom, hogy ti mint jó szlávok, mint egy hatalmas és erejében öntudatos nemzet tagjai és mint hű és valódi tanítványai szent apostolainknak, a szeretet és megbocsájtás hangjait el fogjátok találni.»

Riegernek e nyilatkozása után néhány perczig tartó csend uralkodott, csak itt-ott kedvezőtlen morgás által megszakítva. Cserkaszki herczeg kelt válaszra, és az apostolok zászlai alá állván, a lengyel nemzet kiírtására czélzó politikát, melynek legfőbb tényezője ő maga volt (mint alább látni fogjuk), következőleg védte:

A kérdés nemzetiségi részét, mely pedig legnevezetesebb, néhány általános phrazissal elodázta, és axiomaként azon tételt állította föl, hogy a kérdés csupán a közigazgatás körül forog, mely csupán állami belügy természetű. «Mi már a közigazgatást illeti, az oroszok és lengyelek mindenben egyenlő lábon állanak, a «visztulai helytartóságokban» ugyan azon törvények, ugyan azon adórendszer és ugyan azon rendszabályok uralkodnak, melyek Oroszországban, sőt a pálinkára vetett adó ott még kevesebb, mint a Néva mellett és Moszkvában. Ez által megtörtént minden, a mit követelni lehet, ez által be van bizonyítva, hogy Oroszország a lengyelek irányában kötelességének minden tekintetben eleget tett, és hogy se Európa, se szláv rokonai előtt magát semmivel nem vádolhatja. Mi a kérdés politikai oldalát illeti, mindenek előtt constatalni kell, hogy Oroszország volt egyedül az, mely Lengyelországot meg-

teremtette. 1815-ben nem létezett Lengyelország, mert állami létezése Európa által meg volt szüntetve. Oroszország ekkor Lengyelországot politikai szabadsággal ajándékozta meg, de a szabadságot a lengyelek az 1830-ki és az 1863-ki fölkelések által végleg eljátszották; ekképen a számla Orosz- és Lengyelország között be van fejezve. A két nemzet közötti viszonyt ezután változtatni szintoly lehetetlen, mint visszafordítani a vizek folyását. Kibékülés csak akkor lehet, ha a viztsulai kormányzóságok az önállóságra minden igényről végleg lemondanak, ha Lengyelország nem daczolva, hanem mint bűnbánó gyermek tér vissza az atyai házba; csak akkor fogjuk kiengesztelve ölelő karjainkat számára megnyitni. Jövéje a lengyel nemzetnek egyedül saját magától függ. — Oroszország a lengyeleknek semmivel sem tartozik.»

És mintha ily nyilatkozat nem lett volna még elég, melyből a testvér fajok megérthessék, hogy az egységes szláv állam szükséges követelményeként, az egyes fajoktól minden önálló létezést megtagad: a hercegi szónok előadását egy éljennel zárta be a lengyelek és az osztrák föderalisok halálos ellenségeinek éltetésére és a gácsországi ruthénekre.

Tudtokra volt tehát adva «a szeretett vendégeknek» egyszer mindenkorra, hogy a szláv kérdés legfontosabb föladatához semmi szólásuk nincs és föállítva azon tétel, hogy a panslavismust úgy kell tekinteni, mint a hatalmasabb testvér uralmát a gyöngébb testvérek fölött.

Talán kissé hosszasanban időztem a congressuson törtétek körül, mint az olvasó kívánta volna; de szükséges volt megismertetni azon irányt, melybe a szláv kérdés legújabbban eljutott. Sajnálom, hogy az adatok gyűjtésében megállapodnom itt sem lehet, mert azt mondhatná valaki, hogy mindezen tüntetések csupa elmefuttatások, melyek a gyakorlati életre befolyással nincsenek és nem is lehetnek, különösen Oroszországban, hol a kormány irányára a közvélemény, vagy valamely ehhez hasonló manifestatiók legkisebb hatással sem bírnak. Sajnálom, mint mondtam, mert ez ellenvetés megczáfolására, nem ugyan azt, mintha a moszkvai congressus a kormányra nyomást gyakorolt volna, hanem azt, hogy a congressusban nyilvánított nézetek a kormány nézeteivel egyeznek, azt, hogy mielőtt a congressuson ünnepélyesen tért foglaltak volna, már előbb léteztek, hogy e nézetek a kormány nézeteitől talán csak

az eszközök megválasztásában és a sietés mérséklésében különböznek, be kell bizonyítanom.

Lássuk tehát a panszlávok, vagy ha e nevezet jobban tetszik, a nemzeti párt férfainak működését közhivatalokban.

Miklós csár halála után bekövetkezett a reformoknak óhajtvá várt korszaka. A pórok fölszabadításának kérdése gyakorlati térre lépett. A slavophilek, bár nem igazi demokraták, inkább demophilek, kitünő állást foglaltak a conservatívek irányában és a nemesi, e czélra rendezett véleményező gyűlésekben, úgy az országos comissióban is a haladó pártot képviselték. Ezek között Cserkaszki herczeg, kivel főnnebb a szláv congressuson találkozáink, egyik volt a legliberalisabbak közül. A csár és kormánya, mint a következés bizonyította, a fölszabadítást komolyan óhajtván,*) csak ez utóbbiakra támaszkodhatott, ámbár mint önkényt érthető, követelményeiknek mérséklése mellett. Így emelkedtek a slavophilek, vagy ha inkább akarjuk a nemzeti párt, kik Miklós csár életében a közhivatalok viselésétől szándékosan visszavonultak, befolyásra és tekintélyre. Milyutin Miklós, titkos tanácsos, elismert feje volt a democraticus burocratai pártnak; és Ilona nagyherczegnőnek, a csár nagynénjének, kinek házában, a Mihály-palotában, az új divatú orosz liberalismus gyűlhelyet talált, kiváló bizalmában részesült. A slavophilismus, a gondviselés hivatását hirdető új evangeliumával, melyet eddig zárt körökben alig ismernek, divatos és szalonképes lett.

Az 1863-ki lengyel fölkelés mely hatást gyakorolt mind a kormányra, mind az orosz társadalomra és erősen kedvezett a slavophilek doctrináinak. Elhatároztatott, hogy Wielopolszki terve, mely Lengyelország kiengesztelését célozta, félre tétesék, hogy Milyutin javaslata, melyet Lengyelország szervezetére nézve előterjesztett, változás nélkül lépjen életbe, és hogy végrehajtásával maga Milyutin bizassék meg. E javaslat czélja nem volt egyéb, mint a nemességet és papságot, e politikailag javíthatatlan elemeket, történelmi állásukból és birtokaikból kiforgatni, Oroszország uralmát a pórok rokonszenvére alapítani, szóval mint Cserkaszki mondá: a latinságot gyökerestől kiírtani és helyét a valódi szláv civilizatio által foglalni el.

*) Talán csak is az általános hadkötelezettség érdekében, mert a pört nem az állam váltotta meg. Lásd Wallace.

Ez irányban Milyutin hivataloskodásának első tettei jellemzők. Minden főhivatalt 1859-ki társaira ruházott; kizárt a közhivatalokból minden lengyelt; Varsóba csődített egy sereg orosz hivatalnokot, buzgó híveit az új szláv evangeliumnak, kijelentette, hogy legszentebb hivatásának tartja Lengyelország russificatióját; a mi tehát Lengyelországban történt, ezért ő, a slavaphil democrat, és általa az orosz kormány felelős. Ekkor neveztetett ki Cserkaszki is valóságos államtanácsossá, a varsói kormányshéknak directorává bel- és egyházi ügyekre nézve, és a lengyel államtanácsnak tagjává, mely «szervezési bizottsággá» változott. Ezek után Milyutin, mint időközben a lengyel ügyekre nézve kinevezett valóságos államtitkár, Pétervárra visszaútazott, hogy képtelen tervét, a tömör lengyel népet oroszra átváltoztatni, védje, azon megtámadások ellen, melyek minden oldalról fölmerültek.

Most már az átalakítás, illetőleg szervezés munkáját kezébe Cserkaszki vette, melyet említett névtelen szerzőnk következően jellemez:

«Intézkvények, melyeknek életbe léptetése évtizedekbe került, rögtön néhány nap alatt eltöröltettek, új törvényeknek és rendeleteknek egész halmaza bocsájtatott ki, birtok-megváltási utasítások keltek, melyek a nemességet megrontották, a parasztnak pedig nem használtak. Püspökök tétettek le, iskolák zárattak be, katolikus és görög-egyesült templomok foglaltattak el a görög nem-egyesült egyház részére, sőt arra is tétettek kísérletek, hogy a latin betűk cyrill betűkkel váltásának föl. A közvélemény által támogatva, a moszkvai újságban naponként a jó ügy missionáriusának dicsőítve, Milyutin által csaknem korlátlan hatalommal fölruházva, Cserkaszki herczeg határtalan uralmi vágyának egész következetességgel szabad tért engedett. Sikerült is, hogy nem csak Wielopolszki szervezéseinek fáradságos eredményeit, hanem a Napoleoni időkbeli és a harminczas évekből fönmaradott minden rendezkedést, minden addigi birtokviszonyt fenekestől fölfor-gasson és a parasztság elméleteit oly zavarba terelje, melynek legközelebbi következése erdők pusztításában, az utak és mezei gazdaság elhanyagolásában mutatkozott, annyira, hogy gróf Berg tábornagy, Constantin nagyherczeg helyett kinevezett főkormányzó, az országban uralkodó zürzavar ellen szót emelni kényszerült.»

A küzdelem Berg és Milyutin között hosszasan tartott. A kormány mérséklően igyekezett közbe lépni; intette Cserkaszkijt, hogy óvatosabb legyen, Berget pedig azzal csendesítette, hogy a baj nem a szervezés rendszerében, hanem a végrehajtás modorában fekszik, de siker nélkül; míg nem Milyutin 1866-ki deczemberben szélhűdést szenvedvén, Bergnek sikerült nézeteit érvényre juttatni.

Cserkaszki beadta lemondását, mely nyomban elfogadtatott és Moszkvába, a mindig hazafias, nemzeties és háladatos Moszkvába, a birodalom szívébe vonúlt vissza; itt találkoztunk vele a szláv congressuson, mint a nemzeti párt szónokával.

Térjünk most át Bulgáriába, hol mint organisátorral, ismét Cserkaszki herczeggel találkozunk.

Kineveztetésének előzményeit, mely daczára lengyelországi működésének, vagy talán épen ez okból, 1876/7 telén csakugyan megtörtént, elősorolni hosszadalmas lenne, annyit megjegyezni legyen elég, hogy midőn Cserkaszki nevét említjük, vele nem mint egyénnel, hanem mint azon eszmék képviselőjével van dolgunk, melyek a slavophilek, a nemzeti párt, a szláv comiték körében uralkodnak.

Cserkaszki elfogadta a kinevezést, de csak oly föltétel alatt, hogy a hivatalnokok elbocsátására és kinevezésére korlátlan hatalommal ruháztassék föl; ellenben a siker iránt kezességet vállalt, mert úgymond, a rendszer, melyre magát elhatározta, azoktól, kikre a végrehajtás kezelése bízva lesz, föltétlen és gépies engedelmességet kíván. A kormány el lévén foglalva hadikészületei által, valamint kineveztetésében a közvéleménynek és hírlapok nyilatkozatainak engedett, úgy föltételeit is elfogadta; örvendő, hogy halmozott egyéb munkái között utasítások kidolgozásával foglalkoznia e szerint nem szükséges.

Cserkaszki tehát mint teljhatalmú császári biztos megindúlt Bulgária felé, de a nélkül, hogy kormányzási és szervezési munkájára nézve egyéb terve az orosz burocratiánál és egyéb célja russification kívül; vagy az országnak, melynek kormányzását és szervezését elvállalta, belviszonyaival legkisebb ismeretei lettek volna. A hivatalok elvállalására fiatal gárda-tiszteket hívott meg és ezek közül, kik szinte oly kevés helyi ismerettel dicsekedtek mint főnökök, de kikben a jó akarat nem hiányzott, sokan követték őket, remélve, hogy kimerítő

utasítások mellett jó szolgálatot tehetnek. Mire valók is lettek volna ily ismeretek, midőn nem kívántatott tőlük egyéb, föltétlen és gépies engedelmességnél? Nem elég volt-e tudni, hogy a czár egy, az orosz állam egy, az orosz törvény egy, és hogy a valódi szláv civilizationnak a mir és az orthodox egyház alapján kell emelkedni.

Megindultak a kinevezések már akkor, mielőtt a császári sereg a Dunán átlépett volna. Cserkaszki főhadiszállása tömve volt kormányzókkal, várparancsnokokkal, kerületi főnökökkel Bulgária egész területére nézve, kik a bolgár nép terhére nagy fizetéseket húztak. «Minek terheljük a népet ily túlságosan, melyet meg akarunk szabadítani?» «A basák gazdálkodása még terhesebb volt, és a szabadságot nem lehet elég drágán megvásárolni.»

Utasítások a hivatalnokok számára a háború megindításakor nem léteztek. Cserkaszki tehát Bulgária viszonyainak tanulmányozása végett adatok gyűjtését tartotta szükségesnek. Bizottságot is nevezett az anyag földolgozására, melynek munkája értéktelenségéről azonban osztatlan a vélemény. Kowalewszki Maxim szerint, szerencsére oly kevés példányban nyomtatott ki és oly nehezen kapható, hogy kárt nem okozhat, mi legfőlebb azt bizonyítja, hogy a szerzők magok is szégyellik saját műveket.

Ez anyaggal indultak az új organizatorok munkára; az utasításokat hasztalan várták; a polgári kormányzó azalatt korlátlan urat játszott, ki eljőve, hogy mindent terve szerint mintázzon. A Duna elfoglalása után a bolgárok Plojesztbe küldöttséget menesztettek a czárnak és hadvezéreinek üdvözlésére, kik egy alkalommal a nemzet kívánalmait és reményeit előterjesztendők valának. A czár kegyesen fogadta őket és hosszabb kihallgatásra méltatta. Cserkaszkinál azonban rossz szül jártak. A legsértőbb modorban tudtukra adatott: «Ne képzeljék, hogy a bolgár nép nevében szólhatnak. Bulgáriában nincs semminemű népképviselőt és nem is lesz, ily politikai ábrándokkal ne bíbelődjenek» és midőn egyik közülök észrevételt akart tenni: «nem szorultunk böles tanácsaitokra, hallgassatok, engedelmeskedjétek és ne okoskodjatok», ez volt a válasz.

Ez önkény-uralom, mely terhesebb volt a szlávokra mint a törökökre; a hivatalnokok utasítás nélküli eljárása és a köz-

igazgatási ügyekben járatlansága, képtelen, mennyi zavart okozott és mennyire növelte a háború szenvedéseit. Csak némely adatot említünk:

Ugyanazon férfiú, ki Lengyelországban a nemességet és papságot földre terítette, Bulgáriában a torbadcsikra vetette szemeit. Ezek egy nemét képezték az arisztokrátiának, mint birtokosai és haszonbérloi az állami és egyházi javaknak, fő befolyással bírtak a községekben, melyeket egyébiránt tehetőségök szerint kizsákmányoltak. Nem lett volna tehát káros, ha a régi helyett a körülményekhez illő jobb községi kormányzás létesítették, de utasítások hiányában a községek főnökei se a főkormányzó nézeteit nem ismerték, se összhangzó terv szerint nem járhattak el. «Úgy érzem magamat», szólott az egyik Ustin úrhoz, ki e viszonyokra nézve fő tekintély, «mintha valamely megbűvölt erdőben volnék, roppant felelősség nyom és nem tudom elképzelni mit tegyek, csak az nyugtat meg, hogy mások is hasonló helyzetben vannak». «A bolgárok legjobb emancipációja», így szólott egy másik, «a nagaika (kozák-ostor), tudom, hogy az úgynevezett testvérek gyűlölnék engem, de nem gondolok vele, ez a nép semmire sem való, szoros fegyelem alatt kell tartani, a ki vét megkapja a huszonötöt, és azzal vége,» stb.

Csoda-e, hogy a hivatalnokok, főnökek példáját követve, ki legkisebb ellenmondást sem tűrt, föladatuknak nem tartották, hogy a nép kívánságait meghallgassák, hanem főleg azt, hogy vak engedelmességre kényszerítsék? Csoda-e, hogy nem csak a községek kormányzásában, hanem a birtokviszonyok rendezésében is sokféle, egymástól eltérő mód szerint jártak el? Csoda-e hogy némely községben a torbadcsikat megmarasztották, másokban minden viszonyt fenekestől fölfordítottak?

Cserkaszki herceget mindezek legkevésbé sem ingatták meg. Nézetének rendíthetetlen híve maradt, hogy Bulgária szervezését, bolgárok közreműködése nélkül, tisztán oroszok által kell végrehajtani. A benszülöttek közül senkinek a kormányzásra befolyást nem engedett és kormányzói körökben föltétlenül azon nézet uralkodott, hogy a bolgár egyáltalában hasznavehetetlen, hogy e népnek önkormányzatot vagy alkotmányt engedélyezni csupa képtelenség volna, és hogy erőlyes orosz gyámkodásra van szükség, miszerint a «valódi szláv sza-

badásra megérhessen. A kormányzó szerint egy bureaucratikus, kirekesztően oroszok által kezelt kormányrendszer elkerülhetetlen szükséges.

E nézeteknek tartózkodás nélküli hangoztatása rossz vért szült a műveltebb bolgároknak, kik részökről szintén minden alkalmat megragadtak elégedetlenségök kijelentésére elczek és komoly szólamlások által, nem egyszer mondván: «hogy ők ugyan fölszabadulásukat a török járom alól buzgón óhajtják, az oroszok segédkezését is szíves köszönettel fogadják, de azt, hogy az orosz birodalomba bekebeleztesse, nem örömet látnak».

A görög-bolgár egyházi viszály történetéből ismerte Cserkaszki azon ellentétes állást, melyet az alsó papság a felsőbb irányában elfoglalt. Elhatározta tehát, hogy a magasabb papságot a konstantinápolyi patriarkától való elszakadásra kényszerítse és hogy az alsóbb rendű papságnak a községek kormányzásában minél nagyobb befolyást szerezzen. És midőn egy küldöttség előkelő bolgárokból azon kérelmet, természetesen egész alázattal, előterjeszté: hogy e műveletlen, kapzsi, többnyire a török basák befolyása alatt álló és ezért nem kedvelt egyéneket a közigazgattásól eltávolítsa, a kérelmezők a legsértőbb és legélesebb hangon értesítették, «hogy hasonló gáncsoskodásoktól őrizkedjenek, hogy a papságot a befolyásos szerep megilleti, mert ők azok, kik a nemzetiséget és nyelvet megmentették, hogy a vallás alapja az államnak, hogy tehát a papságot tisztelni hazafiúi kötelesség» stb. Ily előzmények után csak természetes, hogy a bolgárok aggódni kezdettek, mintha a kormányzónak ezélja lenne a tért örökre elfoglalni, az ország önállását és hazájok jövőjére minden befolyásukat örökre megsemmisíteni.

Így állottak a dolgok, midőn az 1877. augusztusi ütközetek, melyek Plevnánál az orosz sereget visszavonulásra kényszerítették, Cserkaszki herczeg működését egy időre megakasztották. Elhallgatjuk a nyomort, mely a megszálló seregek visszavonásából a szerencsétlen bolgár lakosokra következett, elhallgatjuk azon istentelen közönyt, melylyel a föld és élelem nélküli menekvőktől minden segély megtagadtatott. «A segélyezés a slavophil társulat dolga, erre pénzünk nincs és ha volna is, ki győzné a seregesen összetóduló népet tartani.» Az ország szervezéséről már most hetekig és hónapokig hallgattak. De

Plevna bevétele után a rendíthetetlen kormányzó működését újra fölvette, ugyanazon mód szerint mint azelőtt, míglen épen a san-stefanói béke aláírásának napján, rövid betegeskedés után meghalt.

Ezeket művelte Cserkaszki herczeg a fölszabadítandó és barátságos Bulgáriában, ugyanazokat, miket az ellenséges Lengyelországban művelt.

Ismerkedjünk most meg a szláv eszme fejlődésének történelmével. Fog itt az olvasó egyik másik fönnebb már említett tények ismétlésével találkozni, de ez a történelmi kép kiegészítésére szükséges. Ez, idézett szerzőnk szerint, száraz, rövid kivonatban ím itt következik.

Egy ezred évnél hátrább állnak az idők, midőn a Fekete tenger éjszaki partjain tanyázó szláv népek Konstantinápolyt gyakrabban szokták látogatni. A harcziar Roos-ok, Ruriknak, az államalapítónak vezérei, Askold és Dir alatt 886-ban rettegéssel és aggodalommal töltötték el a várost, melyet a nép hite szerint ez alkalommal csak Isten csudája mentett meg. Ötven évvel ezután Olegtől csak gyalázatos szerződés, Igortól 944-ben csak arannyal lehetett a város mentségét megvásárolni.

Újabb negyven év múlva a koczka fordult. Wladimir, kit szentnek czímeznek, a keresztyén hitre tért, és ez időtől fogva a vallással együtt a görög műveltség és szokások behatottak Rurik országába. Byzancz a mennyeknek és paradicsomnak földi tornácza és minta lett a magán- és közélet minden viszonyára nézve. A legbensőbb baráti összeköttetés lépett a két állam között életbe.

Ez összeköttetés egy időre meglazult, de véglegesen meg nem bomlott a mongol hódítás által. A mongol uralom elpusztította ugyan mindazt, mit a görög kultúra alkotott, de a keresztyénség ép maradt. A mongolok nem törődtek a meghódított népekkel, csak annyiban, hogy adójokat pontosan megfizessék, sőt a keresztyén egyház egyik-másik khán alatt kedvezményekben is részesült.

Iván Waszilievicznek, ki a mongolok hatalmát megtörte és hazájának függetlenségét visszaszerezte, korába esik Konstantinápoly bevétele és a keleti római birodalom legyőzése a törökök által. Megmentésére az orosz állam, belügyeivel elfoglalva, nem tehetett semmit; de az örökség átvételére III. Iván, az első czár jelentkezett, miután az utolsó Palæolog unoka-

hugával 1475-ben házasságra lépett volna, jelvényül a byzancezi kétfejű sast czímerébe átvévén.

Századok múltak, mielőtt az orosz czárok ez örökséget igénybe vehették volna. A szultánnal való viszony azalatt békés és barátságos volt. A rettenetes Iván és II. Szelim között szerződés is jött létre, melynél fogva a szultán a török földön tartózkodó oroszoknak szabad kereskedést engedett. Mind e mellett a török államferfiak már akkor is általlátták, hogy Oroszországban idővel a legveszélyesebb ellenséggel fognak találkozni. Giacomo Soranzo, háromszáz évvel ezelőtt velencei követ a portánál, e megjegyzést teszi: «A moszkvai nagyhercegtől a nagyúr azért fél, mert ugyanazon vallást követi, melyet a bolgárok, szerbek és görögök, e népek mindig készen lesznek fegyvert ragadni, hogy a török rabszolgaság alól szabadúljanak és örömetst fogják magokat adni a nagyherceg uralma alá.»

Lényegesen e félelemnek tulajdonítható, hogy II. Szelim, a Jagellók magszakadása után, minden gondját oda fordította, nehogy a lengyel trónra orosz választassék. De ugyan ekkor a czárok is tudták, hogy a szomszéd népek között épen a török az, melylyel soha megbarátkozni nem lehet, és ezért mindig is visszutasították a szövetséget Perzsia ellen.

A XVII-ik század közepe táján a Rurik dynastia uralkodó ágának kihalásából származott válság lecsillapult, a lengyelek iránti viszony rendeztetett, most tehát lehető lett előnyomulásra a Fekete tenger felé kísérletet tenni, melytől Oroszországot az ukraini kozákok és a tatárok választották el. Az ügyet azonban komolyan csak Nagy Peter fogta föl, de csak is hosszú, változó szerencsével folytatott harczok után (1677—1681 és 1686—1702) sikerült Azowot és Taganrogot elfoglalnia, melyektől remélte, hogy nemcsak saját házának kulcsai, hanem támpontok is lesznek az utolsó Palæolog örökségéhez hozzá juthatni. E szerzemény az 1711-ki pruti békekötés által rövid időre elveszett.

Kétségtelen, hogy Péter czár politikájának végcélját, kortársai közül azok előtt, kikben bizalma volt, nem hallgatta el; de tudta azt is, hogy a végcélhoz egy ugrással eljutni nem lehet, hanem a közben eső állomásokon át kell hozzá közelíteni, és ez állomások voltak: Lengyel-Lithvániának az orosz uralom alá hódítása s a kozákok és krimi tatá-

rok leigázása. Ily irányban történt, hogy az 1720-ik évi török békeszerződésben megszüntettek azon adományok, melyeket a czár azelőtt a krimi khánnak évenként fizetett, és hogy a szerződők, a nélkül, hogy a lengyelek kérték volna, közösen biztosították Lengyelország alkotmányát : kétféle, egészen ellenkező, czélzással.

Péter politikájának fonalát Anna czárnő alatt legerélyesebben Munich főmarsall fogta föl; Lengyelország határos vidékeinek megszállása és Danzig megvétele által helyre állítá új hazájának befolyását a lengyel ügyekre; Asow és Ocsakov elfoglalása által pedig megnyitotta az utat a Fekete tenger uralma felé.

II. Katalin uralkodása alatt az 1774-iki kutsuk-kainardsi béke új korszakot jelöl Oroszország keleti politikájában. E békekötés által a kuban- és budják-vidéki tatárok, addig alattvalói a szultánnak, függetlenekké lettek; és csak Kercs Jenikale, a Kis- és Nagy-Kabardság lett ezúttal Oroszország nyeresége; végre a szerződés hetedik pontjában bizonyos görög egyházi templomok javára az orosz kormány védnöki joga elismertetett, miből később az egész egyházra nézve hasonló jogot következtettek.

De ez előnyökkel, melyek közül különösen az utolsót a legfontosabbnak lehet tekinteni, Katalin megelégedve nem volt. Potemkin már évek óta hitegette, hogy ő van hívva, és van is rá képessége, a törököket Európából kiűzni és Konstantinápolyban a görög császárságot egy orosz nagyherczeg alatt helyreállítani. Katalin Voltaire sürgető leveleire és egy velencei nobili tanácsára többet adott, mint tapasztalt és hűséges tanácsosainak előterjesztésére. 1765 óta Görögország, Rumélia, Thessalia, Macedonia, Montenegro és az Archippel szigetei telve voltak orosz emissariusokkal. 1769-ben Pisában Orlow és a görög mainották között ünnepélyes szerződés is kötöttet. Spiridow admirál 1770-ben elfoglalta Patrast és Navarinot, és ugyanazon év május 2-án keletkezett azon hírhedett kiáltvány, melyben mondatik: hogy az orthodox és szent czárnő és császárnő, II. Katalin, végre fogja hajtani azt, a mit dicső emlékezetű elődje, Péter czár, és Istenben boldogult Anna czárnő, megkísérlettek: hogy a czárnő szándéka Konstantinápolyt elfoglalni, hogy a görög nép fogjon fegyvert és bizzék Istenben és a czárnőben, stb.

A vállalat, mely Alexei Orlow tengeri győzelme által Csesménél fényesen indult, nem nagy becsülettel végződött. A görög és szláv szövetségeseiket cserben kellett hagyni, Konstantinápoly elfoglalása elmaradott. A kutsuk-kainardsi béke tehát ennyi előzmények után a csárnót nem vigasztalhatta meg nagyratörő terveinek megghiúsulásáért. Ez azért történt így, mert Kaunitz 1772-ben csak azon föltétel alatt egyezett Lengyelország első felosztásába, ha a csárnó görög terveiről lemond és Moldva-Oláhországnak, melyet már csaknem markában tartott, megszállásával fölhágy. A csárnó engedett, mert Lengyelország sokkal fontosabb tétel volt végcéljaira nézve, mint lehetett volna az, mit ez idő szerint a Bosporusnál és Aegäi tengernél nyerhetett.

Nyolcz évvel ezután Katalinnak II. Józseffel keletkezett barátságos viszonyai lehetővé tették hogy a krimi tatárok függetlenségök utolsó maradványaitól is megfosztassanak. 1783-ban a tauriai félsziget Oroszország tartományává lett, és ez által a Fekete tenger az orosz hatalom körébe jutott.

Következett Lengyelországnak második és harmadik fölosztása, és e közben egy újabb háború, mely által Oroszország délkeleti határai az 1792-ik évi jassii békekötés által újabban tért nyertek.

A krimi tatárok meghódítása és a lengyel királyság lerombolása által ledőltek azon közfalak, melyek Oroszországot Törökországtól elválasztották. Katalin nemcsak lerontotta azon akadályokat, melyek az orosz hatalomnak terjeszkedését délkelet felé gátolták, hanem egyszersmind a nép öntudatát is azon czél felé fordította, mely a tatár uralom és a polgárháborúk alatt csaknem feledékenységbe ment.

Szerzünk a jassii békekötésnél megállapodik. Tehetjük ezt mi is, mert az eddig előadottak a kormány politikai céljaira elég világot vetnek, a későbbi események pedig, úgymint I. Sándor tervei Moldva-Oláhországra; Miklós czár török hadjáratái, a krimi háború, az utolsó török-orosz háború, a stefanói béke, és végre a berlini congressus mindenkinek friss emlékezetében vannak.

Hátra van mindazonáltal, hogy a kormány politikai tevékenységén kívül egy másik tényezővel is megismerkedjünk, mely a szláv eszme fejlődésében szintén nagy szerepet játszik, és ez az orosz orthodox egyház.

Kezdetben a keleti császárság elbukta előtt az orosz egyház a konstantinápolyi patriárcha hatósága alatt állott. Ez nevezte ki a nagyherceggel egyetértve a kiewi és moszkvai metropolitákat; a metropoliták kijelölése mellett pedig szintén a nagyherceg nevezte ki a püspököket. A főbb egyházi hivatalnokok többnyire görög születésűek voltak. Az isteni tisztelet görög nyelven tartatott, és az orosz egyházi jognak, szintén úgy, mint a püspöki székek ítéleteinek a görög nomokanon szolgált törvényül. Nemzeti orosz jelleggel csak az alsó, úgynevezett fehér, vagyis megyés papság birt, és e kétféle papság közötti ellentét hozta magával, hogy az úgynevezett fekete, vagyis szerzetes papság, mely a felsőbb hivatalokra egyedül volt képes, az anyaegyházzal és annak fejével való összeköttetésére a legnagyobb súlyt fektette, ám hiszen kivételes állása, mely legkitünőbbben a kivételes bírói illetőségben nyilvánult, különösen pedig azon korlát, mely a czár önkényes uralmát az egyház fölött a patriárchai tekintély által némileg mérsékelte, ez összeköttetéstől függött.

Ez összeköttetés meglazult 1446-ban. Vaszili, a vak, az orosz püspökök által választotta meg a metropolitát, és ez szokás maradt Konstantinápoly eleste után. Megszakadt pedig egészen, midőn Boris Gudunow, az antiochiai patriárka közbenjárása által kieszközölte, hogy az orosz egyháznak is saját független, a czár által nevezendő patriarchája lehessen.

De az oecumenikus patriarkától való e formai elszakadás, a szerzetes és főpapságnak ragaszkodását Byzanczhoz csak erősítette. Minél tovább terjeszkedett a czárok mindenhatósága az egyházi ügyekre is, annál élénkebben emlékeztek vissza a régi időkre, mikor még a czár hatalmától függetlenek, és egy az országon kívüli hatalom alattvalói valának. Ez ultramontánnak nevezhető iránynyal együtt járt szenvedélyes gyűlölése mindennek, mi nyugatról való: mert a reformkedvelő czárok épen nyugati beköltözők által igyekeztek az ősök szentesített szokásait megingatni; de kétszeressé vált a gyűlölség a római katholicismus ellen, midőn a görög egyháznak a római egyházzal való egyesítésére kísérletek tetettek. Rémképeket állítottak a nép elébe, miképen segítették Konstantinápoly bevételét körül a hitetlenek a törököket, stb.

Midőn végre nagy Péter a patriárchai méltóságot megszüntette, az egyház kormányzására a synodust állítván föl,

melynek feje ő maga volt, melynek tagjait ő maga nevezte, és határozataira biztosa által döntő befolyást gyakorolt: ez intézmény utódai által is megtartatván, a papság vágyainak Byzancz felé áramlása annál élénkebb lett, minthogy a görög egyház és annak feje függetlenebb volt az orosz egyháznál. A konstantinápolyi patriarchának tekintélye ugyanis a török uralom alatt inkább nőtt mint fogyott, mert a diván befolyását föl kívánta használni, hogy általa a görög egyházhoz tartozó alattvalóinak hűségét biztosítsa, egyébiránt pedig az egyház kormányzásába semmiképen nem avatkozott; nem csuda tehát, hogy az orosz papság erősen vágyott a régi összeköttetés helyreállítására, melyet Konstantinápoly elfoglalása és a török uralom megdöntése által vélt elérhetni; és ennél fogva híveit emlékeztetni meg nem szűnt: miszerint minden igazhítűnek kötelessége a régi apostoli egyház középpontjának megszabadítására törekedni.

Ebben találjuk föl azon hatalmas mozgató erőt, mely a hajdani orosz népet kelet felé nyomta: a keleti hit és egyház egységének eszméjét. A balkáni lakosok rokonságáról, a nyugati és déli szlávokról, a XIX. századbeli harminczas évekig szó sem volt; csak mint hitsorsosai az orosz egyháznak jöttek tekintetbe. Ily értelmű volt a részvét a hellenek fölkelése mellett a huszas években; és hasonló a szerbek mellett Kara-georgievics vezérlete alatt; mind a két fölkelés nemzeti függetlenségre vezetett. Orosz bekebelezésről, legalább az idő szerint, és különösen az egyház részéről, szó nem volt. Hogy a Bosporus vidékén lehet ellentét a görög és orosz érdekek között, azt a legműveltebbek is csak a legújabb időkben kezdték fölismerni.

Már említettük, hogy az orosz nemzeti párt, a szlavophilek társasága, a harminczas években alakult, és hogy ugyanazon időtájban az osztrák birodalmi szlávok között, különösen nálunk Horvátországban, az úgynevezett illyrismus kebelében panszláv eszmék és vágyak nyilatkoztak. Oroszországban csak a negyvenes és ötvenes években kezdett azon hit, hogy léteznek közös szláv érdekek, tért foglalni, és a népnek hagyományos rokonszenvével, az egyház felszabadításával nemzeti eszmék kapcsolatba tételni, a török- és ausztria-magyarországi szlávokra kiterjesztetni. A magyarországi hadjárat erre alkalmat szolgáltatott, a mennyiben az oroszok

észrevették, hogy vannak e vidéken is szlávok, kik a keresztet hasonlatos módon vetik mint ők, és oly nyelvet beszélnek, mely az övékéhez rokon. De a panszlavismus hitele és hatása csekély vala, míg az orosz kormány Bakunint, mint az állam elleni vétkest üldözte és a prágai congressust kedvezőtlen szemmel tekintette. Ez eszmék csak a krimi hadjárat után nyertek tágabb tért.

Az egyházi és nemzeti irányok közötti különбözés leginkább kitűnt a bolgárországi egyházi viszály alkalmával, midőn ezek azt kívánták, hogy az egyházi szertartások, a görög helyett anyanyelvükön végeztessenek. A patriárcha, ki ebbe egyezni nem akart, heves, sőt elkeseredett vita után a kérdést az orosz synodus bírálata alá bocsátotta. Oroszország határozottan a bolgárok mellé állott, és a synodus is leginkább Ignatiev tanácsát követve, a bolgárok kívánsága szerint döntött. Sokkal fontosabbnak vélték ugyanis az összetartást a törökországi szlávokkal, mint a görögök kétséges rokonszenvét, kiket mint vetély- és követelőtársakat kezdetek a Palæolog örökségére nézve fölismerni.

Itt megállapodhatunk; az egyházi mozgalom történetének terén is, a legújabb oroszországi eseményeket, midőn a politikai eszme túlsúlyba jött, elbeszéltük már: meghallgattuk a moszkvai congressus programját; láttuk a szlavophilek ezzel összhangzó gazdálkodását Lengyelországban és Bulgáriában, meggyőződhattunk, hogy ez a kormány egyezésével történt; talán még a legújabb szerb eseményeket elemezhattük volna, de azokból sem tanulnánk egyebet, mint azt, hogy ott is ugyanazon hangulat uralkodott a szerbek irányában, mint a bolgárok iránt Bulgáriában, hogy Csernajeв önkénytesei Szerbiában is nem mint testvéri segédcsoport, hanem úgy viselték magokat, mintha urai lettek volna az országnak, és a hírlapi tudósítások szerint oly módon, mint valamely fegyelmetlen csorda szokta tenni, mely rendetlen szenvedélyei fölött féket nem ismer. A mi illeti a panszlavismus történeteit hazánkban, legyen szabad ezekre fátyolt borítani; oly húrokat kellene pengetnem, melyeket nem érinteni talán jobb lesz.

És most húzzuk ki a következményeket.

Az előadottakból mindenekelőtt kitűnik, hogy Oroszországban a keleti kérdést két tényező mozgatja: a politikai és egyházi. Ezek tetteleg ugyanegy közös célra működnek

egymás mellett, de nem együtt; a mért lényegesen különböző értelemben. A politikai tényezők, úgymint az orosz kormány és szlavophilek vagy nemzeti párt céljai teljesen megegyeznek: egyesíteni valamennyi szláv törzset az orosz egységes birodalomba. A kérdés egyházi oldala azokat, kik a dolgok élén állanak, legkevésbé érdekli. Wallace szerint nem létezik sehol a vallásos élet iránt nagyobb közöny, mint épen Oroszországban a művelt osztályoknál. Csak kivételesen találunk vallásos buzgalomra a magánkörökben; mint például a boldogult cázné udvaránál. A roskolnikok üldözése és a lithvániai, fehéroroszországi stb. térítések inkább a russificatióra tartoznak, csak az orosz orthodox egyház ismervén el a cárt főnökének. A politikai tényezők csak használják az egyházat, mint eszközt, az egyház pedig fölhasználtatja magát, mert céljának érdekében a kormányhatalmat nem nélkülözheti. De e cél lényegesen nem nemzeties: és röviden talán úgy lehetne azt formulázni, hogy a keleti egyháznak és ebben az orosz egyház önmagának, az œcumenicus patriárcha vezénylete alatt hasonló egységet és ugyanazon függetlenséget kívánná megszerezni, melyet a római katolika egyház a pápa vezénylete alatt élvez: e cél pedig nem fér meg a cárnak jelenlegi egyházi állásával.

És ha most kérdezzük, mi legyen tulajdonképen azon eredeti nemzeti orosz vagy szláv civilizációnak értelme, mely az egyházi élet alapján fejlődne és melynek evangeliumát a szlavophilek hirdetik, már megérthetjük ezt is.

A cár az egyház feje, a cárnak tehát föltétlenül engedelmeskedni egyházi szintűgy, mint polgári kötelesség; az egyház tehát az állam, az állam pedig a cár, azaz egyházi és polgári absolutismus ugyanazon egy kézben központosítva, és ez magában rossz nem is lenne, ha a mindenható cár egyúttal mindentudó is volna. De «az ég magas és a cár messze van».

Igaz tehát, hogy ez új nemzeti civilizáció, mely hívatva volna «felüldíteni a pogány kulturában való elbizakodás miatt hanyatlásnak indult nyugatot», a nyugatitól lényegesen különbözik, mely épen az egyházi és polgári hatalom különválásának alapján fejlődött: azon viták által, melyekben az egymással küzdő felek szüntelen az emberek meggyőzésére voltak igazolásuk végett kénytelenek hivatkozni.

Hogy az orosz kormánynak soha egyéb czélja nem volt, mint birtokba venni az utolsó Palæolog örökségét, bizonyítja a történelem. Legyen bár, hogy nagy Péter végrendeletének szövege koholt, de a mi abban meg van írva, az a hagyomány által szentesített, megszakasztás nélkül időről időre ugyanazon irányban követett politikája az orosz kormánynak. Való ugyan, hogy azon küzdelmek, melyeken végig néztünk, nem a nemzetiség czíme alatt mentek végbe, de ennek a legközelebbi időkben történt hozzájárulása csak tágitotta a tervet, és növelte, különösen reánk nézve, a veszélyt, a nélkül, hogy a dolog természetét változtatta volna.

Az elsorolt adatokból továbbá világos, hogy a szláv mozgalom nemzeties eszméje is két irányban áramlik: midőn egyrészről az orosz áramlat russificálni akarná az egész szláv-ságot, másrészről a déli szlávok, bárha egymás között szövetekezve is, de önállóságra, autonomiára törekcszenek; «szívesen fogadjuk az orosz segítséget, de oroszok lenni nem akarunk», így szóltak a bolgárok, és alig hiszem, hogy akár a szerbek, akár a bosnyákok, akár a többi délszlávok hajlandók lennének az orosz uralom elvállalására; a horvátokat, kik a nagy Dél-szlávia aspiratióit táplálják, és az oláhokat, kik nem szlávok, nem is említve, és pedig nemcsak elméletileg, autonomicus irányuknál fogva, hanem talán még kevésbbé azon tapasztalásnál fogva, mely által a megszállás alatt az orosz gazdálkodással megismerkedtek.

Úgy látszik, a török birodalom alapjaiban megingatva az utolsó hadjárat és aláaknázva sok évi izgatások által, csakugyan fölbomlásnak indul. Ázsiai birtokait Európa közönyösen nézi, különben nem engedhette volna, hogy az oroszok azokból újra tért foglaljanak. Legújabb hírek szerint az arabok is föltámadtak, ugyanazon nép, mely hajdan Muhammed hatalmát megalapította. Európában pedig keresztyén népeinek nyomását, kivált folytonos beavatkozások által, melyek tekintélyét török népe előtt is napról napra sülyeszttik, korlátozva, ellensúlyozni alig lesz sokáig képes. Egy új orosz háború, melyre kedvező alkalommal ürügyet találni nehéz nem lesz, végzetessé válhatik állami létezésére nézve. Úgy látszik, e szempontból indult a berlini congressus is, midőn oly állapotokat teremtett, melyek folytonos beleavatkozásokat igényelnek, a helyett, hogy a be nem avatkozás elvét, az egyedüli módot,

mely megszilárdulására vezethetett, erélyesen fentartotta volna. Úgy látszik továbbá azon szempontból, hogy az orosz beavatkozást európai, de nem kevésbé rongáló beavatkozás által korlátolja.

Az eszélyes orosz kormány legközelebb valószínűen nem fog támadni Törökország ellen; a múlt háború és a stefanói béke által Európa figyelmét felköltötte, és hamarjában oly ellenzéssel találkozhatnék, melylyel szembe nem szállhat; különben belügyeinek gondjai is elfoglalják, melyekre a háború előzményei és a bolgárországi alkotmányozás erős visszahatást gyakoroltak; meg fog talán elégedni előkészítő lépésekkel, melyek céljához közelebb vihetik, folytatni fogja az izgatásokat; elfogadja Gladstone javaslatát. Ha e terv ténynyé válik, kisebb államok alakíttatnak, talán nem szövetségbe egyesítve; egyelőre mint Szerbia hajdan volt török uralom alatt; látható e példából is, mily eredménnyel. E kis államok, még ha szövetségbe egyesíttetnének is, magokban véve veszélyesek reánk nézve nem lennének ugyan, de igen is azon esetben, ha történetesen Oroszországgal háborúba keverednénk, mely eset, épen keleti érdekeink ellentéte miatt, nem lehetetlen. Ismerjük a szolgálatot, melyet Oláhország, ámbár kényszerítve, az utolsó háborúban Oroszországnak tett.

A keleti kérdés megoldása kétségtelenül abban sarkallik, hogy Oroszországnak terjeszkedése keleten meggátoltassék. Ez általánosan egész Európának közös érdeke ugyan, de legkönyöbben reánk tartozik, kik nem tarthatjuk kívánatosnak, hogy a békeszerető gyöngye török helyett egy hatalmas és terjeszkedő szomszédot cseréljünk. Európa érdeke azért, mert ha sikerülne egy orosz világuralom, sokkal több áldozatba kerülend a napoleoni háborúknál a hatalmi egyensúlyt helyreállítani; a mienk különösen azért, mert az egyensúly helyreállításának ára könnyen az osztrák-magyar birodalom romlása által lenne megfizetve, melynek tartományai között a kapocs legújabbán és épen ott, hol legkevésbé vártuk volna, úgy is lazíttatni látszik.

A veszély komoly! ne bízzunk kirekesztően a hatalmak szövetségében. Egy általános európai háború, pedig a legközelebbi aligha az nem lesz, oly combinációkat hozhat létre, melyek reánk nézve nem kedvezők. Igyekezzünk megszerezni a déli szlávok rokonszenvét is. Igaz, Bosznia fegyveres elfog-

lalása e tekintetben sokat ártott, de a kárt helyrehozni talán nem lehetetlen. Kövessünk épen ellenkező utat, mint melyen az orosz kormány jár; kövessük mindenekelőtt Boszniában Csicsagow admirál tanácsát, ki Stourdzához 1812-ben, az akkor bekebelezett Bessarábia kormányzójához, a következő sorokat írta, melyet szerzőnktől szószerint átveszünk.

«Ziehen Sie als Verwalter Bessarabiens die Aufmerksamkeit der Nachbarvölker auf diese Provinz, indem Sie dieselbe glücklich machen. Der letzte Krieg hat unter diesen Völkern grosse Hoffnungen erregt. . . . Die Bulgaren, die Moldauer, die Wallachen suchen ein Vaterland. Sie können dazu beitragen, dass diese Stämme ein solches Vaterland finden.»

Igen is a déli szlávok hazát keresnek. Szerezzünk nekik hazát! vagy ha ezt nem tehetjük, alakítsunk egy központot, melyre válság idejében támaszkodniok lehessen. Egyesítsük Horvát-, Szlavon-, Dalmátországot, Hercegovinát és Boszniát egy harmadik csoportba, mely ugyanazon viszonyban álljon az összes birodalomhoz, mint áll Magyarország; e csoportban lesz elég államalakító anyag, mely a hátramaradott bosnyákokat magához emelheti, és egy erős, tömör testté válhatik. A délszláv aspiráció nem ábránd, létesülni fog az előbbutóbb, egy vagy más úton, egy vagy más alakban; ha általunk, akkor mellettünk, de ha nélkülünk, akkor ellenünk.

Hogy e terv életbeléptetése nem könnyű, hogy chablon-szerűen, mint Cserkaszki működött, nem létesíthető, sőt, hogy vannak a megoldásnak oly mélységei, melyeket csak az mérhet meg, kinek alkalma van a viszonyokkal közvetlenül érintkezni, nem tagadhatja senki, de alig hiszem, hogy lehetetlen volna.

Első akadálylyal magában Boszniában találkozunk, melyet csak ideiglenes czímen foglaltunk el; ezt meg kellene szereznünk örökösen, és lehetne is talán. Európától, melynek helybenhagyásával a foglalást megtettük, várhatjuk, hogy a törökkel kötendő egyezményt nem ellenezné. Egyébiránt a keleti kérdésben hasztalan diplomatizálunk, annyira tiszta dolog, hogy érdekeink az orosz érdekekkel szembeütköznek, de a körülmények is csak most kedveznek, midőn a beállott ideiglenes szélcsend időt enged az új alakításra. És végre, ha az akadály Oroszországtól eredne, úgy hiszem, már magában jó akaratunk bebizonyítása sem maradna haszon nélkül.

A dualismus nem lenne akadály, hiszen az már most sem létezik: tetteleg máris három kormányunk van, a magyar, a birodalmi és a boszniai; csak a delegatiók alakját kellene változtatni, mely három tagú nem lehet, ugyanazon hatás-körrel, mint jelenleg, egy felső- és egy alsóházban egyesülhetnének mind a három országgyűlés küldöttei.

A magyar korona nagyobb csorbát nem szenvedne, mint eddig szenvedett; ám hiszen Horvátország és Szlavónia ma már úgy sem a mienk, csak annyiban, mert öt millió forintig megadóztat bennünket és vasútait mi építjük meg. Különben visszanyertük Erdélyt.

A tengeri közlekedés sem szenvedne, sem a flumei, sem a trieszti vasúton; ám hiszen az egyesítendő tartományok a birodalom kebelében maradnának, és azon körülmény, hogy az említett vasútak Bécsből és Budáról indulnak, a közbeneső harmadik csoport miatt szintűgy nem lennének akadályozva, mint nem akadályozza az államvaspályát azon körülmény, hogy Bécsből Magyarországon keresztül vezet.

Ez új alakításnak nagy előnye pedig abban állana, hogy a déli szláv nemzetek és Oláhország biztosítást látván autonómiájuk iránt a magyar-osztrák birodalom szövetségében, elvonatnának azon balhiedelemtől, melynélfogva szabadságot és önállást Oroszországtól reménylenek, és pedig oly népek, melyek egyszer önállásra szert tettek, és szabadságban élnek, önállásukat és szabadságukat fölláldozni, elveszni egy óriás gyomrában, épen nem hajlandók. Nem kecsegtethetjük ugyan magunkat azon reménynyel, hogy az izgatások végkép megszűnnének; a legconservativebb állam nem idegenkedik, sőt igen jól tudja is fölhasználni a forradalmi tényezőket, de azt bizonyosnak tarthatjuk, hogy nem hatnának oly körökbe, melyeket jelenleg minden jobb meggyőződésök ellenére magokkal ragadnak.

És ha idővel Délszlávia egy vagy más formában megalakulván, valaha elszakadnának is tőlünk az említett tartományok, szövetségeseinknek megmaradnának akkor is, és utóvégre is mit vesztenénk? csak földet és kiterjedést. A népet, melyet folyvást féken kellene tartani, nyereségnek úgy sem tarthatnók; sőt ily esetben, ha ez valaha bekövetkeznék, mi csak saját hibánk által történhetnék meg, a barátságos elválás lenne a valóságos nyereség.

A szervezés részleteibe, a helyi körülmények alapos ismerete nélkül bocsátkozni nem lehet, pedig mi kicsiny emberek, kik csak a hírlapokból meríthetünk, a boszniai viszonyokról, kevesebbet tudunk, mint belső Áfrikáról. Különböben a részletek megállapítása az egyesítendő népek kívánságai és nézetei által is föltételeztetik.

Röviden: e javaslat lényeges értelme nem egyéb, mint azon politikát, melyet Törökország irányában követnünk kellett volna, átvinni Délszláviára, melynek, létesüljön bár egy vagy más alakban, függetlenségét megőrizni, érdeke ugyanaz lesz, mely Ausztria-Magyarországé.

És ha a délszlávok barátságát megnyerni még így sem sikerülne, akkor elérkezett az idő, hogy mi is Oroszország példájára, oly vidékeken, melyeket a nemzetiségek keverve laknak, egész erélylyel fogjunk hozzá a germanizáláshoz, illetőleg magyarizáláshoz, mert a nemzetiségek között, úgy mint a dolgok jelenleg állanak, csak a zsidók, theocratiájokkal, lehetnek el mint államtestek, tényleges területi határok nélkül. *)

Buda-Pest, 1880. június 15.

SENTEKIRÁLYI MÓRICZ.

*) Az az eszme, melyet tisztelt dolgozótársunk tanulmánya végén megpendít, sokkal fontosabb és bonyolultabb, mintsem így röviden akár jobbra, akár balra alaposan megvitatható volna. Szerinte Ausztria-Magyarországnak Délszlávia alakítására kellene törekedni, mert csak így törhetni meg Oroszország befolyását a délszlávokra s a dualismus ebben nem volna akadály, mert az Bosznia elfoglalása óta úgy sem létezik. Nekünk úgy tetszik, hogy Délszlávia alakítása bajosan szülhő azt az eredményt, a melyet tőle az értekező remél s az orvosság talán veszélyesebb volna magánál a betegségnél; azt az állítását pedig, hogy a dualismus többé nem létezik, bátrak vagyunk tagadni. Amnyi bizonyos, hogy Ausztria-Magyarországnak minden úton-módon mindent el kell követni keleti érdekei megvédésére, a körülmények szerint hol erélylyel, hol méltányossággal, továbbá ápolni és fejleszteni a barátságos viszonyt Romániával, nem hanyagolni el a szlávok rokonszenvét se anyagi, se szellemi tekintetben s úgy igazgatni az elfoglalt Boszniát, hogy lakosai hazájoknak érezzék országukat. De hogy mi mesterségesen mozdítsuk elő Délszlávia alakítását, melynek természetes úton létrejöttét vallásos és műveltségi ellentétek és Szerbország nagyraavágó törekvései is akadályozzák, sokkal merészebb és kétesebb eredményű politika, mintsem ajánlható volna. Még a szerző is tart elszakadásától s így magunk teremtenénk egy oly

helyzetet, mely alkalmasint erősebbé tenné Oroszország befolyását, melyet meg akarunk törni, vagy ha nem, a legjobb esetben is barát helyett egy nagyravágyó ellenséget növelnénk föl saját fáradságunkkal és költségünkön. De ez a nagy változás, mely Ausztria-Magyarország történeti fejlődésével és közjogával teljes ellentétben volna, nem maradna bomlasztó hatás nélkül az egész monarchiára, különösen hazánkra. A keleti kérdés különben is még nem egy stadiumon fog átmenni s még alaktalanabb, mintsem ily határozott politikával köthetnők meg kezünket. Azonban a szerző fejtegetésében leginkább az lepott meg bennünket, hogy a dualismus létezését tagadja, csak azért, mert a közös kormány bízott meg Bosznia igazgatásával. Vajon az angol nem létezőnek tekinti-e alkotmányát csak azért, mert egy elfoglalt tartomány képviselői nem ülnek az angol parlamentben s igazgatásuk valamely miniszterre bízott, a ki a parlamentnek felelős? Hogy mily viszonyban álljon Bosznia monarchiánkhoz, azt az európai események fogják eldönteni, de ha szorosan hozzánk csatoltatnék is, vajon nem lehet-e igazgatását úgy beilleszteni a dualismusba, hogy ez ne veszélyeztessék? Vajon az, a mit az értekező ajánl, hogy Délszláviát megalakítva a német, magyar és szláv csoportozat képviselői, ugyanazon hatáskörrel mint a delegatiók, egy alsó és felső házba egyesüljenek, mint-hogy ugyanazon hatáskör lehetetlen, nem volna-e némi keveréke Schmerling közös parlamentjének és Kossuth dunai confederatiójának, mely akár központosításra, akár szétszakadásra vezetne, leginkább a magyar érdeket veszélyeztetné? Mi úgy hisszük, hogy nekünk magyaroknak legkevésbé áll érdekünkben a történeti jogot, a dualismust gyöngíteni vagy fölbontani s ezért kárhozzatnunk kell minden ellene intézett törekvést.

Szerk.

AZ ETRURIAI VÁZA.

Beszély.

Saint-Clair Ágost nem volt kedvelt egyéniség az úgynevezett világban, főleg azért, mert csak azoknak kívánt tetszeni, a kik neki tetszettek. Némelyeket keresett, másokat került; e kívül még szórakozott is volt és hanyag. Egy este az olasz operából kijövet A.... marquisnő azt kérdezte tőle: hogy énekelt Sonntag kisasszony? «Úgy van, nagysád», válaszolt Saint-Clair kellemes mosolylyal és merőben más egyébre gondolva. Ezt a feleletet nem lehetett bátortalanságnak tulajdonítani, mert Saint-Clair a nagy úrral, a nagy emberrel sőt még a divatos hölgygyel is oly nyugodtsággal beszélt, mintha magához hasonlóval társalogna. — A marquisnő kimondta az ítéletet, hogy Saint-Clair merő impertinentia és eszelősség.

B....-né egy hétfői napra ebédre hívta Saint-Clairt és sokat beszélt vele, ő meg eltávozta után azt nyilvánította, hogy soha sem találkozott kedvesebb nővel. B....-né egy hónapig gyűjtögette másoknál az elmésségeket s otthon egy estelyen mind elpuskázta. Saint-Clair azon héten kedden ismét meglátogatta e nőt. Ez alkalommal unatkozott egy kissé. Harmadik látogatására pedig elhatározta, hogy lábát nem teszi be többé a B....-né szalonjába. B....-né viszont elhíresztelte, hogy Saint-Clair illemt nem tudó és rossz modorú ifju.

Saint-Clair gyöngéd és szerető szívvel született volt; de azon életkorban, a melyben könnyen fogunk föl egész életünkben megmaradó benyomásokat, szerföltti érzelmessége pajtásai gúnyjait vontat magára; büszke és nagyravágyó levén, oly sokat tartott a mások véleményére, mint a gyermekek szoktak. Ettől kezdve különös tanulmányává tette, hogy elrejtse mindazt, a mit megbecstelenítő gyöngeségnek tartott. Czelt is

ért, de győzelme sokjába került. Mások előtt el tudta titkolni gyöngéd lelke fölindulásait, de magába fojtván, százsziorta kegyetlenebbé tette önmagára nézve. A világban érzék-lenség, semmivel nem gondolás szomorú hírébe jött, magányá-ban pedig nyugtalan képzelődése annál borzasztóbban kínoztá, mivel titkát senkire sem akarta bízni.

Az igaz, bajos barátot találni!

Bajos! De lehető-e? Létezett-e két oly ember, a kinek semmi titka sem volt egymás előtt! Saint-Clair nem hitt a barátságban, s ezt észre is vették. A társadalom fiataljaival szemben hidegnek, zárkózottnak találták. Ő soha sem tudakolta titkaikat; de az-tán minden gondolata és tetteinek nagyobb része rejtély is volt előttök. A francziák szeretnek magokról beszélni, így Saint-Clair akarátja ellenére is letéteményese lett több rendbeli bizal-masságoknak. Barátai — mely név alatt azokat értjük, a kiket hetenkint kétszer látunk — panaszkodtak, hogy irányukban bizalmatlan; valóban, az a ki kéretlenül is közli velünk a titkát, rendszerint sértve érzi magát, ha a mienket nem tudja meg. Azt képzelik, hogy még a csacsukaságban is viszonyosságnak kéne lenni.

«Nyakig be van gombolkozva», mondá egy alkalommal de Thémínes Alfonz, egy lovas század nyalka parancsnoka; «ettől az ördögös Saint-Clairtól soha legkisebb bizalmasságot sem tudnék nyerni.»

«Úgy hiszem, hogy egy kissé jezsuita», válaszolt Lambert Gyula; «megesküdték nekem, hogy két ízben találták a Saint-Sulpice-ből kijövet. Senki sem tudja, hogy mit gondol. Részem-ről soha sem tudnék fésztelen lenni vele.»

Elváltak egymástól. Alfonz találta Saint-Clairt a boulevard Italienen, a mint lesütött fővel senkit nem látva ment; megállította, karon fogta s mielőtt a de la Paix-utczába értek volna, elbeszélte egész történetét szerelmi viszonyának ***-né-vel, a kinek olyan feltékeny és brutalis a férje.

Ugyanazon este Lambert Gyula az écartén elvesztette a pénzét, azután tánczba kerekedett. Táncz közben meg talált döfni egy férfit, a ki hasonlólag elvesztvén minden pénzét, nagyon rossz kedvű volt. Ebből éles szóváltás keletkezett: találkozó rendeztek. Gyula fölkerlte Saint-Clairt, hogy legyen segéde, s ez alkalommal pénzt is kölcsönözött tőle, melyet megfizetni mindig elfeledett.

Utóvégre is Saint-Clair nagyon könnyen kijöhető ember volt; hibái csak önmagának ártottak. Másokkal szemben lekötöző, gyakran kellemes és ritkán volt unalmas. Sokat utazott, sokat olvasott; de utazásairól, olvasmányairól csak akkor beszélt, mikor megkövetelték. E kívül magas szál, jó termetű, nemes és szellemes arcú, majd mindig komoly, de mosolya kellemteljes volt.

Kifeledtem egy nevezetes pontot. Saint-Clair minden nő irányában figyelmes volt s társalgásukat inkább kereste, mint a férfiakét. Szerelmes volt-e? Ezt bajos vala elhatározni. Különben, ha ez annyira hideg lény szerelmes lehetett, kitüntetésének tárgya, köztudomás szerint nem lehetett más, mint a szép de Courty Matild grófné, a ki fiatal özvegy volt és a kinél Saint-Clairt gyakran látták. Hogy bizalmas lábon állanak, azt a következő adatokból sejtették: először, Saint-Clair a grófné iránt egész a czeremoniasságig udvarias volt és megfordítva; továbbá a grófné nevét társaságban soha ki nem mondta, s ha kénytelen volt róla beszélni, soha sem dicsérte; azután, míg be nem volt mutatva a grófnénak, Saint-Clair szenvedélyesen szerette a zenét, a grófné szintakkora vonzalommal volt a festészet iránt; megismerkedésük óta pedig ízléseik kicserélődtek. Végre a grófné a múlt évben fürdőre menvén, hat nap múlva Saint-Clair is utána utazott.

* * *

Történetírói tiszttem kötelességemmé teszi elmondanom, hogy egy júliusi éjszakán néhány percczel napkelte előtt, egy falusi lak parkjának ajtaja megnyilatkozott, s kijött rajta egy férfi mindazon elővigyázattal, a mi szokása a rajtavesztéstől félő tolvajnak. Ez a falusi lak a de Courty grófnéé, a férfi pedig Saint-Clair volt. Egy köpenybe burkolt nő kísérté az ajtóig s kidugta rajta a fejét, hogy hosszasabban láthassa Saint-Clairt, a ki a park kőfala hosszában lejtő ösvényen távozott. Saint-Clair megállt, óvatosan körültekintett s kezével intett a nőnek, hogy menjen be; a nyári éj világánál láthatta a nő halvány arcát mindig ugyanazon helyben mozdulatlanúl. Visszafordult, közeledett a nőhöz s gyöngéden karjaiba zárta. Arra akarta bírni, hogy menjen be; de volt még e kívül ezer mondani valója. Legalább tíz perczig beszélgettek, ekkor egy

paraszt hangja hallszott, a ki dologra indult a mezőre. Csókot váltottak, az ajtó bezárult és Saint-Clair egy ugrással az ösvény végén termett.

Úgy látszott, hogy Saint-Clair nagyon jól ismeri azt az ösvényt, a melyen haladott. Most csaknem ugrált örömeiben s futtában a bokrokat verdeste pálczájával; majd megállt vagy lassan lépdelt, nézte az eget, mely keleten bíborba kezdett öltözködni. Szóval, a ki látta volna, egy kalitkájából kitört és megszabadulásán örvendő örültnek tartotta volna. Fel órai gyaloglás után egy magányos kis lak elibe érkezett, melyet az időnyre bérelt volt. A ház kulcsa nála levén, bement, rávetette magát egy nagy pamlagra, melyen egy pontra szegzett szemekkel s édes mosolyra görbedt ajkakkal gondolkozott, ébren álmodozott. Képződése ekkor csak boldogító gondolatokat állított elébe. «Milyen boldog vagyok!» föl-fölkiáltott mind-egyre. «Végre megtaláltam azt a szívet, mely az enyimet megérti! . . . Úgy van! eszményképemet találtam meg . . . Egy személyben van barátom és kedvesem! . . . Minő jellem! . . . mily szenvedélyesen szerető lélek! . . . Nem, ő rajtam kívül senkit sem szeretett . . .» Ezután, mivel a hiúság e világ minden dolgaiba belevegyül: «a legszebb asszony Párizsban,» gondolá és képződése egyszersmind eleibe rajzolta kedvese minden bájait. «Ő engem választott valamennyi közül. A társadalom kiválasztottjai voltak imádói. Az oly szép oly vitéz — és nem is nagyon önhitt — huszár-ezredes; — az a fiatal író, a ki oly csinos vízfestményeket készít s olyan jól játszdja a közmondásokat; — az az orosz Lovelace, a ki látta a Balkánt és szolgált Diebits alatt; mindennekfölött J*** Kamil, a kinek kétségkívül van esze, jó modorú és homlokán egy szép kardvágása . . . ezek mind kosarat kaptak. És én! . . .» Erre következett a refrain: «Milyen boldog vagyok! milyen boldog vagyok!» Fölkelt, ablakot nyitott, mert nem bírt lélegzeni; azután sétált, azután pamlagára heveredett.

A boldog szerelmes majdnem olyan unalmas, mint a szerencsétlen. Egyik barátom, a ki gyakran leledzett e két helyezet egyik- vagy másikában, magát csak úgy tudta kihallgattatni, hogy kitünő villás reggelit adott nekem, mely alatt szabadságában állott szerelmeiről beszélni: de kávé után okvetetlen más tárgyra kellett fordítani a beszédet.

Minthogy nem adhatok minden olvasómnak villás reg-

gelit, megkímélem őket a Saint-Clair szerelmes gondolataitól. Különben sem maradhatunk mindig a fellegek körében. Saint-Clair fáradt volt, egyet nyújtózott, látta hogy egészen megviradt, az alvásra is kellett gondolni. Fölébredtekor óráján látta, hogy alig van ideje felöltözni és Párizsba futni, hova több fiatal ismerősével együtt egy ebédszerű villás reggelire volt hívatatos.

* * *

Egy másik pezsgős palaczkot bontottak föl, hogy hanyadikát? annak meghatározását az olvasóra bízom. Elég annyit tudnunk, hogy elérkeztek volt ahhoz a pillanathoz, a mely hamar bekövetkezik a fiatalság villás reggelijénél, melyben mindenki egyszerre akar beszélni, melyben a jó fők kezdenek aggódni a gonosz fők miatt.

«Szeretném,» monda de Thémínes Alfonz, a ki egy alkalmat sem szalasztott el, hogy Angliáról beszélhessen, «szeretném, ha Párizsban is divatba jőne, mint Londonban, hogy mindenki köszöntsön poharat a kedvesére. Így aztán megtudhatnók, ki után epedez Saint-Clair barátunk,» így szólva megtöltötte saját és szomszédai poharát.

Saint-Clair egy kissé megzavarodva felelni készült, de Lambert Gyula megelőzte, «nagyon helyeslem ezt a szokást,» monda, «és elfogadom,» ezzel poharát fölemelvén, «Párizs minden divatárusnőjeért! kiveszem a harmincz éveseket, sántákat, kancsalokat stb. stb.»

«Hurrá! hurrá!» kiálták az ifjú anglomanok.

Saint-Clair fölállt poharával kezében: «Uraim!» monda, «szívem nem oly tág, mint Gyula barátunké, de állhatatosabb. És pedig az én állhatatosságom annál becsesebb, mivel gondolataim asszonyától régóta külön élek. Mindazáltal bizonyos vagyok benne, hogy önök is helyeselni fogják választásomat, hogy ha már is nem találának vetélytársaim lenni. Pasta Juditért, uraim! Vajha minél hamarább láthatnók Európa első tragikái színésznőjét!»

Thémínes bírálgatni akarta a köszöntőt; de a felkiáltások félbeszakasztották. Saint-Clair e szúrást elhárítván, azon napra biztonságban érezte magát.

A beszélgetés előbb a színházakra fordult. A drámai bírálat átmenetül szolgált a politikára. Lord Wellingtonról az

angol lovakra tértek; az angol lovakról, némi könnyen fölfogható eszmetársulás szerint, a nőkre; mert a fiataloknak legkívánatosabb két tárgy: elsőben egy szép ló, azután egy szép szerető.

Azután ez annyira kívánatos tárgyak megszerzési módzatairól vitatkoztak. A lovakat vásárolják, vásárolják a nőket is; de ezekről ne beszéljünk. Saint-Clair egész szerénységgel előrebozsátván, hogy ily kényes ügyben nagyon kevés tapasztalattal rendelkezik, azt állította, a nőknek tetszés első föltétele az, hogy tegyük különczökké magunkat, ne legyünk olyanok, mint mások. De van-e általános formulája a különczködésnek? Ő részéről nem hiszi hogy volna.

«Az ön fölfogása szerint», monda Gyula, «a sántának vagy púposnak több kilátása van a nők kegyére, mint az ép és másokhoz hasonló egyénnek.»

«Ön nagyon túlhajtja a dolgot», válaszolt Saint-Clair; «de ha meg kell lenni, állításom minden következményeit elfogadom. Például, ha púpos volnék, azért még nem lőném föbe magamat, mert tennék hódításokat. Mindenek előtt csak két féle nőkhöz folyamodnám, úgy mint vagy azokhoz, a kik igazán érzelmesek, vagy pedig azokhoz — s ezek száma nagy — a kik azt követelik magokról, hogy eredeti jelleműek, excentrica-k, mint Angliában nevezik. Az első rendbelieknek helyezetem borzadalmait, a természet irántam való kegyetlenségét festeném. Szánalomra indítnám sorsomon s tudnám azt sejtetni velök, hogy képes vagyok szenvedélyesen szeretni. Vetélytársaimat megölném párbajban, magamat pedig megmérgezném egy gyöngé adag laudanummal. Néhány hónap múlva nem látnák púposomat, ekkor aztán az én dolgom volna meglesni az érzelmesség első rohamát. A mi az eredetiséget negélyező nőket illeti, ezek meghódítása könnyű. Hitessük csak el velök, hogy általánosan megállított szabály szerint, a púposnak nem lehet jó szerencséje, s rögtön készek meghazudtolni az általános szabályt.»

«Milyen Don Juan!» kiáltá Gyula.

«Uraim, törjük el lábainkat», monda Beaujeu ezredes, «miután oly szerencsétlenek vagyunk, hogy nem születünk púposoknak.»

«Én teljesen osztozom a Saint-Clair nézetében», monda Roquantin Hektor, a ki mindössze sem volt magasabb negyed-

fél lábnál; «naponkint láthatjuk, hogy a legszebb és legdivatosabb hölgyek megadják magokat oly egyéneknek, a kiktől önök szép legények, soha sem tartanának.»

«Hektor, kérem, keljen föl és csöngessen, hogy hozzanak bort nekünk», monda Thémínes a legártatlanabb képpel.

A törpe fölkel, s mindenkinek mosolyogva jutott eszébe a vágott farkú róka meséje.

«Részemről», szolt Thémínes a beszélgetés fonalát újból fölvéve, «minél tovább élek, annál többször látom, hogy egy meglehetősen alak», egyúttal elégedett pillantást vetett a vele szemben levő tükörbe, «egy meglehetősen alak és ízletes öltözködés azok a különlegességek, melyek a legkegyetlenebbeket is meghódítják;» s egy fricskával lepattintotta a kabátja hajtókájára ragadt kenyérmorzsát.

«Bah!» fölkiáltott a törpe, «csinos alakkal és egy kabátal Staubtól kapunk olyan nőket, a kiket megtartunk nyolcz napig, s a kik már a második találkozáson únatnak. Más egyéb kell arra, hogy magunkat megszeretessük, igazi szerelemmel . . . Arra kell . . .»

«Megálljon», félbeszakítá Thémínes, «kell-e önnek egy döntő példa? Önök mindnyájan ismerték Massignyt, azt is tudják, milyen legény volt. Modora, mint egy angol lovászé, társalgása mint a lováé . . . De szép volt ám, mint egy Adonis, s úgy kötötte nyakkendőjét, min Brummel. Egészen véénálánál unalmasabb embert nem ismertem.»

«Engem majd megölt unalommal», monda Beaujeu ezredes. «Képzeljék önök, kénytelen voltam kétszáz mérföldet utazni vele.»

«Tudják-e önök», kérdé Saint-Clair, «hogy ő volt oka annak a szegény Thornton Rikhard halálának, a kit önök mindnyájan ismertek?»

«Úgy de», válaszolt Gyula, «nem tudja-e ön, hogy Thornont a rablók gyilkolták meg Fondi mellett?»

«Szent igaz; de mindjárt meglátja ön, hogy Massigny legalább is bűnrészes volt e gyilkosságban. Több útas, közöttök Thornton összebeszél, hogy a rablóktól féltőkben együtt utazzanak. Massigny e karavánhoz akart csatlakozni. Mihelyt Thornton ezt megtudta, előre elindult, attól iszonyodva, hogy pár napot Massigny-vel kellend töltenie. Egyedül indult el, s a többit tudják önök.»

«Thorntonnak igaza volt», monda Thémínes, «két halál-nem közül a kényelmesebbiket választotta. Az ő helyében mindenki úgy tett volna.» Azután szünet múlva: «Önök tehát megadják azt nekem, hogy Massigny a világon a legunalmasabb ember volt.»

«Megadjuk!» kiáltának mindnyájan.

«Ne essünk kétségbe senki felől», monda Gyula; «tegyünk kivételt *** kedvéért, főleg mikor politikai terveit fejtegeti.»

«Most már azt is megadják nekem, hogy de Courtné asszony, ha valaki, bizonyára eszes nő.»

Egy percnyi csend lőn. Saint-Clair lesüté fejét s azt képzelé, hogy minden szem reá van szegezve.

«Ki kétkedik abban?» szóló végre, folyvást tányérára hajolva, mintha nagy gonddal vizsgálgatná a porcelánra festett virágokat.

«Én azt állítom», monda Gyula emelkedett hangon, «én azt állítom, hogy de Courtné egyike Párizs legszeretetre méltóbb három nőinek.»

«Ismertem a férjét», monda az ezredes. «Gyakran muto-gatta nekem neje nagyon csinos leveleit.»

«Ágost», félbeszakítá Roquantin Hektor, mutass be hát engem a grófnénak. Azt mondják, hogy nála töled függ az eső és a jóidő.»

«Majd az ősz vége felé», morgá Saint-Clair, «mikor visszaköltözik Párizsba . . . Falun, úgy hiszem, senkit sem fogad el.»

«Kihallgattok-e engem?» felkiálta Thémínes. A csend helyreállt. Saint-Clair úgy fészkelődött székén, mint a vádlott a törvényszék előtt.

«Ön Saint-Clair, ezelőtt három évvel nem látta a grófnét, ön akkor Németországban utazott», folytatá de Thémínes kétségbeejtő hidegvérrel. «Fogalma sem lehet arról, hogy milyen volt akkor: szép, üde, mint a rózsa, mindenekfölött élénk és vidor, mint a lepke. Nos! tudja-e ön, hogy számtalan imádói közül, kit tisztelt meg kegyeivel? Massignyt! A legmarhabb, legostobább férfi eszét vette a legszellemesebb nőnek. Hiszi-e hogy ezt megtehetette volna egy púpos? Higyjen nekem, legyen szép alakja, jó szabója és legyen merész.»

A Saint-Clair helyzete borzasztó volt. Formaszerűleg

meg akarta volna hazudtolni a beszélőt; de azon félelme, hogy a grófnét elárulja, visszatartotta. Szeretett volna mondani valamit a grófné védelmére, de nyelve meg vala fagyva. Ajkai reszkettek a dültől, hasztalan törte fejét, hogy valami más okot találjon az összekocczanásra.

«Hogyan!» felkiálta Gyula meglepetve, «s de Courtyne Massignyhez adta volna magát! Frailty, thy name is woman!»

«Egy nő becsülete oly kevésbé fontos!» monda Saint-Clair száraz és megvető hangon. «Szabad azt, egy kis élcz kedvéért darabokra tépni, és . . .»

Míg beszélt, irtózva jutott eszébe egy bizonyos etrusiai váza, melyet százszor is látott a grófné kandallóján Párizsban. Tudta, hogy Massigny ajándékozta volt Olaszországból visszajövet; és minő lesújtó körülmény! ezt a vázát Párizsból falura is kiköltöztették. Matild mikor bokrétáját letette, minden este az etrusiai vázába helyezte.

A szó elhalt ajkain; csak azt az egyet látta, csak arra az egyre: az etrusiai vázára gondolt.

Milyen gyönyörű bizonyíték! fogná mondani valamelyik kritikus: ily csekélységért gyanakodni kedvesére! «Volt-e ön szerelmes, édes kritikus úr?»

Thémines sokkal jobb kedélyben volt, mintsem sértve érezhette volna magát azon hangért, melyen Saint-Clair szólott. Könnyedén és jó indulattal így felelt: «Én csak azt ismétlem, a mit a világ beszél. Ezt a dolgot bizonyosnak tartották, mikor ön Németországban volt. Különben én nagyon kevésbé ismerem de Courtynt; tizenhét hónapja, hogy nem voltam nála. Megeshetik, hogy a világ csalatkozott, hogy Massigny mesét beszélt nekem. De hogy tárgyunkra térjünk, ha a fölhoztam példa nem is volna való, nekem azért nem kevésbé volna igazam. Önök mindnyájan tudják, hogy Franciaország legszellemesebb nője, a kinek munkái . . .»

Az ajtó megnyílt és rajta Neville Tódor jött be; Egyiptomból érkezett.

«Tódor! oly hamar visszajöttél!» Elhalmozták kérdésekkel.

«Hoztál-e valódi török öltözéket?» kérde Thémines. «Van-e arab lovad és egyiptomi lovászod?»

«Milyen ember a basa?» monda Gyula. «Mikor lesz már független? Láttál-e fővételt egy vágással?»

«Hát az almék?» szólott Roquantin. «Szépek-e a kairói nők?»

«Látta-e ön L*** tábornokot?» kérde Beaujeu ezredes. «Hogyan szervezte a basa hadseregét? — C*** ezredes adott-e át önnek egy kardot számomra?»

«Hát a pyramisok? meg a Nilus zuhatagjai? meg a Memmnon szobra? Ibrahim basa? stb. stb. Valamennyi mind egyszerre beszélt. Saint-Clair csak az etruriai vázára gondolt.

Tódor leült keresztbe vetett lábbal, mert ezt Egyiptomban szokván meg, nem akarta leszokni Franciaországban, várta hogy a kérdezők kifáradjanak, azután következőképen beszélt, még pedig szaporán, hogy könnyen félbe ne szakíthassák:

«A pyramisok! becsületemre, merő humbugok. Koránt sem oly magosak, mint az ember gondolná. A strassburgi münster csak négy méterrel kisebb. A régiségektől szédül a fejem. Ne beszéljeteik róluk. Ha meglátnék egy hieroglyphot, elájulnék. Annyi útazó foglalkozik ezekkel! Részemről az én czélom volt tanulmányozni arczvonásait, szokásait annak a szeszélyes lakosságnak, a mely Alexandria és Kairo útezáin tolong, úgy mint törökök, beduinok, koptok, fellák, mogrebi-nak. Hirtelenében össze tákoltam egy pár jegyzetet, míg a lazaretben voltam. Milyen gyalázatoság az a lazaret! Önök remélem nem hisznek a ragályban. Én nyugodtan szívtam a pipámat háromszáz pestises között. Oh! ezredes úr, ön ott szép lovasságot fog látni jó lovakon. Majd mutatok felséges fegyvereket, melyeket onnan hoztam. Van egy dzseridem, mely a híres Murad bégé volt. Ezredes úr, önnek hoztam egy jatagánt, Ágostnak egy handzsárt. Majd meglátják az én meclámat, burnuszomat, haikomat. Tudják-e önök, hogy csak rajtam múlt, hogy nőket is hozzak. Ibrahim basa annyit küldött Görögországból, hogy majdnem ingyen adták... De anyám miatt... Sokat beszélgettem a basával. Eszes egy ember, fikom adtát! minden előítélet nélkül. Nem képzelnék, mennyire érti a mi ügyeinket. Becsületemre, értesülve van kabinétunk legcsekélyebb rejtélyeiről. A vele való társalgásból nagyon becses értesüléseket merítettem a franciaországi pártok állásáról... A basa jelenleg nagyon sokat foglalkozik a statisztikával. Minden lapjainkra előfizet! Tudják-e, hogy dühös bonapartista! Csak Napoleonról beszél. Oh! milyen nagy

ember az a Bunabardo! Bunabardo, így hívják ott Bonapartét.»

«Giourdina, azaz Zsurden», morgá halkan Thémines.

«Eleinte,» folytatá Tódor, «Mahomed Ali nagyon tartózkodó volt irányomban. Tudják önök, minden török gyanakvó. Kémnek tartott, hogy az ördög elvigyen! vagy jezsuitának. — Irtózik a jezsuitáktól. De néhány látogatásom után fölismert, hogy én minden előítélet nélküli utazó vagyok, a ki alapos értesülést akarok szerezni a keleti szokásokról, erkölcsökről és politikáról. Ekkor aztán kigombolkozott s nyílt szívvel beszélt velem. Utolsó kihallgatásomkor, mely a harmadik volt a tőle nyertek között, szabadságot vettem arra, hogy így szóljak hozzá: «nem képzelhetem, miért nem teszi magát Felséged függetlenné a portától». — «Uram Isten!» monda nekem, «nagyon szeretném, de attól tartok, hogy a szabad-elvű lapok, melyek hazámban mindenben uralkodnak, nem fognak pártolni, ha Egyiptom függetlenségét kinyilvánítom.» A basa szép öreg, fehér szakállal, soha sem nevet. Kitűnő czukorkákat adott nekem, de az én adományaim közül legtöbb gyönyörűségét találja a császári testőrség egyenruhái gyűjteményében Charlettől.»

«Regényes-e a basa?» kérdé Thémines.

«Nagyon keveset foglalkozik az irodalommal; de önök előtt ismeretlen, hogy az arab irodalom merőben regényes. Van egy Melek Ayatelnefous-Ebn-Esraf nevű költőjük, a ki közelebbről oly *Elmélkedéseket* adott ki, hogy mellettök a Lamartine-éi csak klasszikus prózának tetszenének. Kairoba érkezve, egy arab nyelvmestert fogadtam, kivel a *Koránt* kezdtem olvasni. Ámbár csak kevés leczkét vettem, eleget láttam arra, hogy fölfoghassam a prófeta irányának fönségét, és átláthassam, milyen rosszak minden mi fordításaink. Imhol, akarnak önök látni arab írást? Ez az aranyos betűkkel írott szó annyi, mint Allah, azaz Isten.»

E szavakra előmutatott egy nagyon piszkos levelet, melyet illatos selyem erszényéből húzott elő.

«Mennyi ideig voltál Egyiptomban?» kérdé Thémines.

«Hat hétig.»

És az utazó leírt mindent a czédrustól az izsópig. Saint-Clair a Néville megjötté után csaknem rögtön távozott, s vissza indult falusi lakába. Lovának tüzes vágatása miatt nem

követhette tisztán gondolatait. De homályosan érezte, hogy e világi boldogsága örökre le van rombolva, s azért csak egy halottat, meg egy etrusiai vázát okozhat.

Haza érkezve, arra a pamlagra vetette magát, melyen reggel oly hosszasan és gyönyörteljesen elemezte volt boldogságát. Legszerelmesebben azt a gondolatot dédelgette volt, hogy kedvese nem olyan nő, mint más, hogy kívülre nem szeretett s nem szerethet senkit is. Most ez a szép álom szétfoszlott a szomorú és kegyetlen valóság előtt. «Bírok egy szép nőt; ennyi az egész. És egy nő, de annál vétkesebb, hogy Massignyt szerethette! . . . Az igaz, hogy most szeret . . . egész lelkéből . . . már a mennyire szeretni tud. Úgy szeret, a mint szerette Massignyt! Engedett utánjárásaimnak, szépelgéseimnek, alkalmatlankodásaimnak. De én csalódtam. Szíveink között semmi rokonszenv sem volt. Massigny vagy én, neki mindegy. A ki szép, azt szereti, mert szép. Néha mulattatom ő nagyságát. Jól van hát! szeressük Saint-Clairt, úgy monda magában, minthogy a másik meghalt! Ha pedig Saint-Clair is meg találna halni, vagy úntatni fog, majd meglátjuk . . .»

Erősen hiszem, hogy az önmagát így kínzó szerencsétlen mellett látatlanul hallgatózik az ördög. A látvány mulattatja az emberiség ellenségét, s mikor az áldozat hegedni érzi sebét, az ördög ott van s fölpiszkálja.

Saint-Clair egy hangot vélt hallani, mely ezt morgá füleibe:

Rendkívüli szerencse
Utódjának lenni

Fölkelt ülőhelyéből s vadúl körültekintett. Milyen boldog lesz vala, ha szobájában talál valakit! Minden bizonynyal széttépte volna.

A fali óra nyolezat ütött. Fél kilenczre a grófné várja. — Ha elmaradna a találkozóról! Voltakép mire is látogassam meg a Massigny kedvesét? Lefeküdt pamlagára s behunyta szemeit. «Alunni akarok», monda. Fél perczig mozdulatlan maradt, azután talpra ugrott s az órához futott, hogy megnézze az idő haladását. «Mennyire szeretném, ha már meg volna fél-kilencz!» gondolá. «Akkor már igen késő volna elindulni.» Szívében nem érzett bátorságot arra, hogy otthon maradjon. Nagyon szeretett volna beteg lenni. Megsétálta magát

szobájában, azután leült, könyvet vett elő, de olvasni egy szót sem tudott. Leült zongorájához és nem volt annyi ereje, hogy fölnyissa. Füttyörészett, nézte a fellegeket, meg akarta számlálni a jegenyéket ablaka előtt. Végre visszafordult, hogy megnézzé az órát, s látta, hogy nem tudott eltölteni három percet. «Nem tehetem, hogy ne szeressem», fölkiáltott fogait csikorgatva s lábaival a földet verdesve, «ez a nő uralkodik rajtam, rabszolgája vagyok, mint volt előttem Massigny! Jól van nyomorúlt, engedelmeskedjél hát, ha nincs annyi szíved, hogy széttörd lánczaidat!» Fogta a kalapját s kirohant.

Mikor erőt vesz rajtunk valamely szenvedély, önzésünk némi vigaszt talál abban ha gyengénket büszkeségünk magasztaláról szemléljük. «Az igaz hogy gyöngé vagyok», úgy mondtunk magunkban, «de akarnék csak!»

Saint-Clair lassú léptekkel haladott a park ajtajához fölvezető ösvényen s messziről egy fehér alakot látott kiválni az élőfák sötét háttéréből. A grófné zsebkendőjét lobogtatta kezével jeladásul. A Saint-Clair szíve dühösen vert, térdei reszkettek; nem volt ereje szólni, azért lett volt olyan félénk, mert attól tartott, hogy arcvonásaiból a grófné kiolvassa rossz kedvét.

Megfogta a neki nyújtott kezét, megcsókolta homlokát, mert a grófné keblére vette volt magát, azután szobájába kísérté némán s alig fojthatva el a kebléből kitörni akaró sóhajokat.

A grófné öltöző szobáját egyetlen gyertya világította. Mindketten leültek. Saint-Clairnek föltűnt barátnője fejéke: egyetlen rózsza a hajában. Tegnap egy angol szép metszést hozott volt; a portlandi hercegné képét Lesly után (a hercegné feje is ily módon volt díszítve) és Saint-Clair csak ennyit mondott: «ezt az egyszerű rózsát inkább szeretem, mint az önök bonyolult fejékeit». Saint-Clair nem szerette a drágaköveket, egy véleményen volt azzal a lorddal, a ki, meglehetősen gorombán, azt mondta: «A földszített nőkn, a fölhámozott lovakon az ördög sem ismerne föl semmit». A múlt éjjel a grófné egyik gyöngy nyakékével játszva (mert mikor beszélt mindig lenni kellett valaminek a kezében) azt mondta volt: «Az ékszerek csak arra valók, hogy a fogyatkozásokat eltakargják. Ön, Matild, igen szép arra, hogy azokat viselje.» Ezen estén a grófné, a ki Saint-Clairnek legkönyösebb szavait is

emlékében tartotta, letette volt gyűrűit, nyakékeit, fülbevalóit és karpereceit. — A nő öltözékén Saint-Clair mindenek fölött a lábbeliket vette szemügyre s mint sok másnak, e részben megvolt saját szeszélye. Naplemente előtt nagy zápor zuhogott volt le, s a grófné mégis selyem harisnyában és atlasz cipőben járt a nedves gyepen . . . Ha beteg találna lenni?

«Ő szeret», monda magában Saint-Clair, és sóhajtott önmagán és botorságán, akarátja ellen mosolyogva tekintett Matildra, habozva rossz kedve és azon gyönyöre között, hogy lát egy szép hölgyet, a ki kedvét keresi mindazon apró semmiségekkel, melyek oly becsesek a szerelmesek szemében.

A grófnét, sugárzó arczán tükröző vegyülete a szerelemnek és játszi pajkosságnak még bájosabbá tette; kivett valamit egy japáni szekrényből s kis kezét nyújtá beszorítva, hogy ama tárgyat belerejtse. «A minap este», monda, «elrontottam volt az óráját. Imhol van megigazítva.» Visszaadta Ágostnak az órát és gyöngéd s egyszersmind hamis szemeket vetett reá, alsó ajakát harapta, hogy ne nevéssen. Uram fia! mily szépek voltak a fogai! (A férfi nagyon bamba képet vág, mikor hidegen fogadja a szép nő enyelgéseit.)

Saint-Clair megköszönte, elvette az órát, és zsebébe akarta tenni. «Nézze meg hát», folytatá Matild, «nyissa föl s vizsgálja meg, jól igazították-e meg? Ön olyan tudós, önnek a ki végezte a politechnikai iskolát, értenie kell hozzá.» «Oh én nagyon keveset értek hozzá», monda Saint-Clair s szórakozottan nyitotta föl az órát. Mily nagy lön meglepetése! Az óra tokjának fenekére a grófné arczképe vala festve. Aztán még duzzogjon! Homloka földerült; nem gondolt többé Massignyra; csak az jutott eszébe, hogy egy kecses nő mellett van és ez a nő imádja.

*

*

*

A pacsirta, a hajnal e hírnöke dalolni kezdett és a keleti egen halvány fényű hosszú szalagok csíkozták a fellöket. Ekkor vett búcsut Romeo Júliától, ez a klasszikus órája mindazon szerelmeseknek, a kiknek el kell válniok.

Saint-Clair a kandalló előtt állott, kezében a park kulcsával, szemeit merően szegezte arra az etruriai vázára, a melyről szólottunk volt. Lelke mélyében még most is neheztelt erre a régiségre. Azonban jó kedvében volt, az a gondolat

•kezdetten fölmerülni lelkében, hogy Thémínes hazudhatott. Míg a grófné, a ki el akarta kísérrni a park ajtajáig, fejét egy shawlba bonyálta, Saint-Clair gyöngén kopogtatta kulcsával a gyűlölt edényt, s fokonykint növelte az ütések erejét, annyira hogy azt képzelte volna az ember, mindjárt darabokra töri.

«Oh, Istenem! vigyázzon!» fölkiálta Matild; «eltöri gyönyörű etrusiai vázámat»; s kiragadá kezéből a kulcsot.

Saint-Clair nagyon elégűletlen volt, de sorsába beleadta magát. Hátat fordított a kandallónak, hogy erőt ne vegyen rajta a kísértés, kinyitotta zsebóráját és az ímént kapott arczképet szemlélgette.

«Ki festette?» kérdé.

«R . . . úr. Lássa, Massigny ismertetett meg vele. Massigny római útja után arra a fölfedezésre bukkant, hogy a szépművészetekben kiváló ízléssel bír, és minden fiatal művész mácenásává tette magát. Igazán, úgy találom, hogy ez az arczkép, bár kissé hízeleg, de hasonlít hozzám.»

Saint-Clair szerette volna úgy a falhoz vágni az óráját, hogy soha többé meg ne igazíthassák. De mégis erőt vett magán, az órát visszatette zsebébe, azután megjegyvezve, hogy már megviradt, kiment a házból. Matildot arra kérte, hogy ne kísérje, nagy léptekkel keresztül haladt a parkon s néhány percz múlva egyedűl volt a mezőben.

«Massigny! Massigny!» fölkiáltott rendkívűli dühvel, «hogy mindig veled kell találkoznom! . . . Ez arczkép festője kétségekűl Massignynek is festett egyet! . . . Milyen nyomorűl valék! Hitttem egy perczig, hogy szeretnek az enyémhez hasonló szerelemmel . . . és pedig azért, mert egy rózsával diszítí a fejét s nem visel ékszereket! . . . van neki ékszere egy egész szekrénnyel. Massigny, a ki csak öltözékét nézte a nőknek, annyira szerette az ékszereket! . . . Úgy van, azt meg kell adnom, hogy Matild nagyon jó jellemű. Tud alkalmazkodni kedvesei ízléséhez! Teringettét, százszor inkább szeretném, hogy olyan hölgy volna, ki pénzért adja el magát. Legalább lihetném, hogy szeret, mert kedvesem és nem fizetem.»

Nem sokára egy más és sokkal leverőbb gondolat villant meg agyában. Néhány hét múlva letelik a grófné gyásza. Saint-Clairnek nőűl kelle venni Matildot, mihelyt betölti özvegyi évét. Megígérte. Megígérte? Nem. Arról soha sem szólott. De ez volt szándéka s a grófné elértette. Saint-Clairre nézve ez annyi volt,

mint egy eskü. Tegnap még egy királyi széket adott volna, csak hogy siettesse a pillanatot, melyben nyilván bevallhatja szerelmét; most még a gondolatjától is reszketett, hogy sorsát a Massigny volt kedveséhez csatolja. «És mégis tartozom vele», monda magában, «és meglesz. Szegény asszony kétségkívül azt hitte, hogy ismerem múltja cselszövényeit. Az mondják, az egész nyilvános volt. Aztán ő nem ismer engem . . . Nem érthet engem. Azt képzei, úgy szeretem, mint Massigny szerette.» Ez után így szólt nem minden büszkeség nélkül: «három hónapig legboldogabb emberré tett volt. Ez a boldogság nagyon is megérdemli, hogy fölláldozzam egész életemet.»

Nem feküdt le, egész délelőtt az erdőben lovagolt. A verrieresi erdő egyik fásorában egy férfit látott szép angol lovon, a ki messziről nevéen szólította s egy perc alatt utól érte. Ez de Thémínes Alfonz volt. Azon lelki állapotban, a melyben Saint-Clair vala, a magány kiválóan kellemes; így hát találkozása Thémínessel rossz kedvét elfojtott haraggá változtatta. Thémínes nem vette észre, vagy éppen abban lelte pajkos kedvét, hogy Saint-Clairrel ellenkezzék; beszélt, nevetett, tréfált s észre nem vette, hogy nem válaszolnak neki. Saint-Clair megpillantván egy keskeny fasort, abba fordította lovát, remélve hogy alkalmatlan társa nem fogja követni; de csalódott, az alkalmatlan ember nem könnyen bocsátja el zsákmányát. Thémínes is arra fordította a lovát s lépteit kettőztette, hogy Saint-Clairrel egy vonalba érkezzék s kényelmesebben folytathassa beszélgetését.

Mondtam, hogy a fásor keskeny volt, két ló egy sorban csak bajjal mehetett, így hát nem volt csoda, hogy a különben nagyon jó lovas Thémínes, mikor oldala mellé ment, a Saint-Clair lábát egy kissé megsuroolta. Ez, kinek haragja végső pontra jutott volt, magát tovább tartóztatni nem tudta; föl-emelkedett kengyelében s ostorával jót vágott a Thémínes lova orrára.

«Mi az ördögöt csinál ön, Ágost?» fölkiálta Thémínes. «Miért üti a lovamat?»

«Miért kísérget ön?» felelt Saint-Clair rettenetes hangon.

«Eszén van-e ön, Saint-Clair? Feleld-e, hogy velem beszél?»

«Jól tudom, hogy egy pimasz emberrel beszélek.»

«Saint-Clair . . . nekem úgy tetszik, hogy ön örjög . . . Hallgasson meg: holnap vagy bocsánatot kér, vagy számol velem szemtelenségeért.»

«Holnap hát, uram.»

Thémines megállította lovát; Saint-Clair megsarkantyúzta a magát s nem sokára eltűnt az erdőben.

E perezben nyugodtabb leve. Meg volt az a gyöngéje, hogy hitt az előérzetben. Elgondolta, hogy holnap megölik, s ez az ő helyezetének a legkedvezőbb megoldása. Még csak egy napot kell eltöltenie; holnap nem lesz több nyugtalanság, több szenvedés. Hazament, egy levelkét küldött Beaujeu ezredeshez, néhány levelet írt, jó étvágygyal ebédelt s fél kilenczkor pontosan a park kis ajtajánál volt.

* * *

«Mi lelte önt ma, Ágost?» monda a grófné. «Oly különös vig kedvű, mégis minden tréfaival sem tud megnevettetni. Tegnap egy kissé duzzogott, én meg oly vig voltam! Ma szerepet cseréltünk. Nekem borzasztó főfájásom van.»

«Szép barátnóm, megvallom, úgy van, tegnap nagyon unalmas voltam. De ma sétáltam, kellő mozgást tettem; nagyon jól érzem magamat.»

«Részemről későn keltem föl, ma reggel sokáig aludtam s kifárasztó álmaim voltak.»

«Oh, álmai? Hiszen-e ön az álomnak?»

«Minő esztelenség!»

«Én hiszek. Fogadom, hogy ön olyan álmot látott, a mely valamely gyászos eseményt jelent.»

«Uram Isten, soha sem jut eszembe, mit álmodtam. De mégis, emlékszem rá . . . álmomban Massignyt láttam, így hát láthatja ön, hogy nem volt benne semmi mulattató.»

«Massignyt! ellenkezőleg azt hittem volna, hogy nagyon örült viszontlátásán.»

«Szegény Massigny!»

«Szegény Massigny?»

«Ágost, mondja meg nekem, kérem, mi lelte önt ma este. Nevetésében van valami ördögies. Úgy viseli magát, mintha ön magával gúnyolódnék.»

«Oh! lám, ön oly rosszúl bánik velem, mint azok a vén özvegyasszonyok, az ön barátnéi.»

«Úgy van Ágost, ma olyan képet váltott ön, a milyen szokott lenni azokkal az egyénekkal, a kiket nem szeret.»

«Hamis! nosza, adja kezét,» némi gúnyoros udvarias-sággal megcsókolta a grófné kezét, azután egy perczig kölcsönösen egymás szemébe néztek. Saint-Clair sütötte le elébb szemeit s fölkiáltott: «Milyen bajos úgy élni ebben a világban, hogy hamisnak ne tartsák az embert! Soha sem kellene egyébről beszélni, mint az időjárásról, a vadászatról, vagy az ön vén barátneival jótékonyági egyletük költségvetéséről vitatkozni.»

Fölvett egy papírt az asztalról. «Ni, itt az ön mosónéja számlája. Beszéljünk erről, édes angyalom; így aztán nem mondja azt, hogy hamis vagyok.

«Igazán, Ágost, nem értem önt.»

«Ez a helyesírás eszembe juttatja azt a levelet, melyre ma reggel bukkantam. Meg kell mondanom, hogy rendeztem írásaimat, mert koronkint nálam is van rend. E közben ráakadtam egy szerelmes levélre, melyet egy varrónő írt volt nekem, a kibe szerelmes voltam tizenhétéves koromban. Sajátságos modorban ír minden szót, és pedig a legbonyolultabb modorban. Irálya méltó helyesírásához. Elég az hozzá, milyen eszelős voltam akkor, nem tartottam magamhoz méltónak oly kedvest, a ki nem ír úgy, mint Sévigné. Ma újból elolvassván e levelet, megismertem, hogy ennek a varrónőnek valódi szerelmet kellett éreznie irányomban.»

«Oly nő, a kit ön tartott.»

«Nagyon pompásan: ötven frankkal havonkint. De gyámom nem igen nagy évi járadékot adott nekem, azt mondta: az az ifju, a kinek pénze van, elveszti magát is, másokat is.

«Hát ebből a nőből utóvégre mi lett?»

«Tudom is én? . . . Megeshetik, hogy kórházban halt el.»

«Ágost . . . ha ez igaz volna, ön nem mutatna ilyen egykedvű arcot.»

«Ha meg kell vallanom az igazat, férjhez ment egy becsületes emberhez, s mihelyt teljes korúvá lettem, adtam neki egy kis hozományt.»

«Milyen jó ön! . . . De hát miért akar olyan rossznak látszani?»

«Oh! én igen jó vagyok . . . Mennél többet gondolok rá, annál inkább meggyőződöm arról, hogy ez a nő igazán szere-

tett . . . De akkor nem tudtam a nevetséges külalak alatt fölismerni a valódi érzelmet.»

«El kellett volna hoznia azt a levelet. Nem lettem volna féltékeny rá . . . Nekünk nőkül jobb tapintatunk van, mint önöknek, a levél irányából mindjárt látjuk, vajon jóhiszemű-e az írója vagy csak színleli a szenvedélyt, melyet nem érez.»

«S mégis hányszor engedik magokat megfogatni bambák vagy pimaszok által.»

«Hogy is ne! önök férfiak mindannyian Don Juanoknak szeretnék tartatni magokat. Önök azt képzelik, hogy bolondítanak, holott gyakran csak Donna Juanákra, önöknél ravaszabbakra, akadnak.»

«Úgy vélem, hogy magasabb értelmiségüknél fogva egy mérföldre megérzik a bambát. Így hát nem kétkedem, hogy a mi barátunk Massigny, a ki bamba is, pimasz is volt, szüzen és úgy halt meg mint egy vértanú . . .»

«Massigny? De ő nem volt nagyon bamba; s aztán vannak bamba nők is. El kell, hogy beszéljek önnek egy történetkét Massignyrről . . . De mondja csak, nem beszéltem-e el már?»

«Soha sem», felelt Saint-Clair reszketeg hangon.

«Massigny Olaszországból visszajöve, szerelmes lett belem. A férjem ismerte őt, s úgy mutatta be, mint szellemes és jó ízlésű férfiút. Ők ketten nagyon találtak együvé. Massigny előbb nagyon járt utánam; vízfestményeket ajándékozott, melyeket állítólag ő festett, voltaképen pedig Schrothnál vásárolt, s oly nagy hangon beszélt a zenéről, a festészetéről, hogy merő mulatság volt hallani. Egyszer egy hihetetlen levelet küldött nekem. Azt írta a többek közt, hogy legbecsületesebb nő vagyok Párizsban; azért akar kedvesem lenni. A levelet megmutattam unokatestvéremnek, Júliának. Akkor mindketten bohók voltunk s eltökéltük, hogy megadjuk neki. Egy este néhány látogatónk volt s közöttök Massigny. Unokatestvérem így szólt hozzám: «fölolvasok egy szerelmi nyilatkozatot, melyet ma reggel kaptam». Veszi a levelet s hangos nevetés közben olvassa . . . Szegény Massigny! . . .»

Saint-Clair örömeiben elkiáltotta magát, térdre esett. Megragadta a grófné kezét és csókjaival, könnyűivel borította. Matild rendkívül meg vala lepve, előbb azt hitte, hogy Ágost beteg. Saint-Clair csak ennyit szólhatott: «Bocsásson meg!

bocsásson meg!» Végre felállt. Sugárzott az örömtől. E perczben boldogabb volt, mint mikor Matild először mondta neki: «Szeretlek».

«Bolond vagyok és a legbűnösebb ember,» fölkiálta Saint-Clair; «két napja gyanakodom rád . . . s nem kértem fölvilágosítást tőled . . .»

«Te gyanakodtál rám . . . s miért?»

«Oh! én nyomorúlt vagyok! . . . Azt mondták, hogy szeretted Massignyt és . . .»

«Massignyt!» a grófné nevetésre fakadt, azután rögtön elkomolyodván: «Ágost», monda, «lehetett-e ön oly örült, hogy ily gyanút táplálhasson; és olyan hypokrita, hogy mind ezt eltitkolja tőlem!» Egy könny gördült ki szemeiből.

«Esedezem, bocsáss meg!»

«Hogy ne bocsátnék meg neked, édes barátom? De előbb hadd esküdjem meg . . .»

«Oh hiszek neked, hiszek neked, ne mondj nekem semmit.»

«De az égre kérlek, ugyan mi adhatott okot arra, hogy ily képtelenséget gyaníthass.»

«Semmi, a világon semmi, csak az én átkozott fejem . . . és . . . nézd, ez az etruriai váza, tudom hogy Massigny adta neked.»

A grófné csodálkozva csapta össze kezeit s hangos nevetésre fakadt. «Az én etruriai vázám! az én etruriai vázám!»

Saint-Clair nem állhatá meg, hogy maga is nevetésre ne fakadjon, de azon közben nagy könnyek hömpölyögtek le arcán. Karjaiba ragadta Matildot s azt mondta: «El nem eresztelek, míg meg nem bocsátottál».

«Úgy van, megbocsátok neked, bár mily örült vagy is», monda gyöngéden megölelven. «Te ma nagyon boldoggá teszesz; im, most először látlak sírni, pedig azt hittem, hogy te nem sírsz.»

Azután karjaiból kibontakozván, fogta az etruriai vázát s ezer darabba törte a padlózatón. (Ez a váza egy ritka és le nem írott példány volt. Három színben volt ráfestve egy Lapitha harcza egy Centaurussal).

Saint-Clair néhány óráig magát leginkább szégyelő és legboldogabb ember volt a világon.

*

*

*

«Nos!» monda Roquantin Beaujeu ezredesnek, kivel este Tortoninál találkozott: «igaz-e a hír?»

«Nagyon is igaz, édes barátom!» felelt az ezredes szomorú arczczal.

«Beszélje el hát, hogy ment véghez az egész.»

«Oh! nagyon jól. Saint-Clair azon kezdte, hogy nekem azt mondta, ő a hibás, de Thémínestől csak azután kér bocsánatot, miután lövését kiállja. Nem tehettem, hogy ne helyeseljem. Thémínes azt akarta, hogy húzzanak sorsot, melyik löjön előbb. Saint-Clair azt követelte, hogy Thémínesé legyen az első lövés. Thémínes lőtt; láttam hogy Saint-Clair egyet fordul s azzal leesik halva. Sok meglőtt katonán észleltem ezt a halált megelőző sajátságos megfordulást.»

«Nagyon csodálatos», monda Roquantin. «Hát Thémínes mit tett?»

«Oh, a mit ily alkalommal kell tenni. Bánatos arczczal földhöz vágta pisztolyát. Oly erővel dobta, hogy a kakasa eltört. Manton-féle angol pisztoly volt; nem tudom, kap-e Párizsban oly fegyverművest, a ki más kakast tudjon csinálni hozzá.»

* * *

A grófné három egész évig sekit sem fogadott; télenyáron falusi lakában élt, alig lépett ki szobájából, csak egy mulattnő szolgált, a ki tudta viszonyát Saint-Clairrel, ehhez sem szólt napjában két szót. Három év múlva unokatestvère Júlia visszajött hosszú útazásából, erővel berontott hozzá és a szegény Matildot oly elsoványkodva és halaványodva találta, mintha csak holt testét látta volna annak a nőnek, a kit oly élettéljes állapotban hagyott volt el. Júlia nagy bajjal kivonszolta a grófnét magányából s elvitte Hyèresbe. Itt sindevészett szegény még három-négy hónapig, azután meghalt mellbetegségben, melyet házi bánatjai okoztak; így mondta legalább M orvos, a ki gyógyította.

MÉRIMÉE PROSPER után *franciából*

BELÉNYESI GÁBOR.

S Z Ü L Ó I M.

Hanyatlóban immár életöknek napja,
Bús homályt vet rájuk kétes alkonyatja,
Örökös gondban és töprengésben élnek,
A kis bajt is nagynak tekintik szegények ;
Oh mert estefelé törpe kórócskának
Árnyéka is nagyobb, mint délben a fának.

Elüldögélnek a hallgatag szobákban,
Körülöttök fojtó, nehéz némaság van,
Ha megszólalnak is hamar abbahagyják
S kiki maga szövi tovább gondolatját,
Sokszor egyéb nesz sincs, csupán a szű perczeg,
S a vén fali óra számlálja a perczet.

Ha szívökben gond ül, ajakukon panasz,
Az Isten is tudja, nem magokért van az,
Nekik már kevés kell s az a kevés megvan,
Szükséget nem látnak ételben, italban,
Van békés hajlékjok. Más egyéb mi kell még ?
Földi hiúságban örömük sem telnek.

Magokat nem bánják, csak azt hányják-vetik :
Az én sorsom' jobba miért nem tehetik.
Szegény anyám szemén az a sok könny-patak
Bár nem én fakasztám, mégis értem fakadt.
Úgy fáj nekem e bú, s búsulunk cserében,
Ők az én sorsomon, én meg az övéken.

Hejh! ha fordíthatnék a szerencse rúdján
 Nem futnék a világ széles országútján,
 Nem előre mennék, örömetebb hátra,
 Lennék öregségök gyámola, istápjá,
 Válokról a terhet vállaimra venném,
 S szomorú házokat mennyországgá tenném.

Napfényes öröme hajnalodnék gyásza,
 Nem csak magam mennék az apai házba,
 Vinnék bele áldást, üdvöt üdvösséget,
 Szép, ifju, szerelmes, vidám feleséget.
 S megtelnék a hajlék virág-mosolygással,
 Hajnali szellővel, gerlicze-búgással.

VARGHA GYULA.

BURNSBŐL.

I.

A BALLOCHMYLE-I LÁNYKA.

Szép este volt. Minden fűszál
 Harmat gyöngyétől ragyogott,
 A lanyha szél enyelgve szállt
 S vivé az édes illatot.
 A völgybe' lenn rigó dalolt
 Mindenfelé csönd, nyugalom;
 Csak a liget visszhangja szólt
 A ballochmyle-i halmokon.

Gond nélkül itt bolyongtam én,
 Körültem a derült vidék
 S imé az erdős völgy ölén
 Egy égi szép leányt lelék.
 Szemében hajnal lángola,
 Arczán tavasz mosolyga rám;
 Azt sűgta szivem szózata:
 Ez ő — a ballochmyle-i lány!

Szép a tavasz víg reggele,
 Az ős szelid langy éjei,
 Virányokat bolyongni be,
 Lombárny alatt merengeni.
 De több bűbájt önt szét az ég
 A nőn — e kedvencz magzatán,
 S a többbit mind túlfényli még
 A ballochmyle-i szép leány!

Oh ha szegény vón e leány
 S övének engem mondana,
 Oh lenne széles e hazán
 Bár legsilányabb kunyhaja:
 A tél viharjait fagyát
 Boldog gyönyörrel hordanám;
 Hisz este ő karolna át,
 A ballochmyle-i szép leány!

A gögös akkor futna bár
 A hír sikamlós ösvényin,
 Izzadna bár a kincssovár
 Dús Indiának térein:
 Én kis lakom s nyájam körül
 A földet kéjjel szántanám:
 Hiszen enyém vón' üdvemül —
 A ballochmyle-i szép leány!

II.

ÚGY FÁJ SZIVEM.

Úgy fáj szivem — nem mondhatom,
 Úgy fáj szivem valakiért,
 Fagyos éjen virasztani
 Kész volnék én valakiért.
 Oh jaj! valakiért!
 Oh! hajh! valakiért!
 A földet átbolyonganám
 Valakiért, valakiért.

Oh nyájas égi angyalok,
 Mosolygjatok valakire!
 S hűn védve őt, kegyelmesen
 Tekintsetek valakire!
 Oh jaj! valakiért!
 Oh hajh! valakiért!
 Megtennék én . . . vajon mit is
 Nem tennék én valakiért?

III.

E L É G A K E V É S . . .

Elég a kevés, víggá tesz a sok;
 Ha jönnek a bánatok és a bajok,
 Midőn másznak fenyegetve felém
 Skót dal s kupa serrel üzöm tova én.

Bár néha zavarja a gond fejemet,
 De az élet harc s mi a harczy felek;
 Zsebemben a pénz: a vidor nyugalom,
 Nemes levelem: szabad akaratom.

Ha egy évig a sors bút oszta nekem,
 Egy örömteli estén mind feledem;
 Ha nehéz ut után víg czélra juték,
 Ki az ördög nézi letűnt idejét?

S te vén gebe, vak sors! járj utadon,
 Jót rosszat a mit hozasz, elfogadom.
 Pihenést-kéjt adsz, vagy harczba üesz.
 Hozott isten! — köszönő szavam ez!

IV.

A L O G A N M A G A S L A T O K.

Mi lágyan folyt, Logan, habod
 Midőn menyekzöm napja volt!
 Azóta sok év elmulék,
 Miként te Logan, szende szép.

De a virágos parti táj
Most nékem oly sivár-kopár,
Mert Vilmos harcza távozott,
S Logant és engem elhagyott.

Im újra itt van a tavasz,
Völgyön-hegyen virágozik az;
Zöld lomb között zöng a madár,
A méhe dongva szerte száll;
Mosolyg a rózsás arczu reg,
Az estkönyűk örömkönyek;
S én bús vagyok, örömtelen,
Mert távol Vilmos, kedvesem.

Sűrű bokorban fészek áll,
Kicsinyein ül a madár,
Megosztja hűn gondját a hím,
Dallal könnyítve gondjain.
De rajtam gyermekimmal itt,
Vajon ki könnyít, ki segít?
Éjem, napom örömtelen
Mert távol Vilmos, kedvesem.

Jaj nektek, óh hatalmasok,
Kik testvérharczot gyujtatok!
Hogy annyi szív keserg-busúl
Szálljon ti rátok átokúl!
Örvend azon köszívetek,
Ha árva s özvegy kesereg?
Jöjj béke, hozz üdvöt nekem,
Hozd vissza Vilmost, kedvesem'!

Angolból

LÖRINCZI LEHR ZSIGMOND.

A MAGYAR ZENE JÖVŐJE.

Általánosan elterjedt hiedelem az, hogy midőn a hazai zeneszerzők és zenetudósok most egy «magyar zeneművelő társaság» megalakításával foglalkoznak: nemzeti zenénkkel szemben oly viszonyok létrejöttét készítik elő, a minökhöz hasonlóba magát a magyar irodalom és tudományosság találta az Akadémia fölállásakor. Innen az osztatlan megelégedés úgy a közönség, mint a művészek körében; innen a magyar zene jövőjéhez kötött remények újból föléledése: mert, a hasonlatot tovább folytatva, mindenki úgy gondolja, hogy az eltelendő félszázad zeneileg ép oly fényes eredményeket fog fölmutathatni, minőkkel az elmúlt irodalmilag dicsekedhetik.

A közvélemény ily kedvezőre fordúlta, szerintünk már magában érdemül rovandó föl a keletkező társaságnak; ennél fogva megalakítását, mely különben is egyik forró vágyunkat valósítja meg, a legtisztább örömtől dagadó kebellem üdvözljük; mindazáltal a magyar zene jövője miatt eddig táplált aggodalmaink nem oszlnak el tökéletesen ennek daczára sem, sőt fejlődésében a legválságosabb időszak eljöttétől csak ezután tartunk. Zenénk ugyanis eddig könnyen megbocsáttathatta magának szembeszökő hibáit, terméketlenségét: hisz még létele is kérdés tárgya volt; hisz művelőinek a zenei tehetségen kívül még evangéliumi önmegtagadással is kellett bírniok! Ha azonban ez alkalommal hivatalos elismerést nyer a «magyar zeneművelő társaság» képében, — rövid idő alatt a lendítésére szükséges pénzalaphoz jut az ország kiapadhatatlan áldozatkészségéből s fennen lobogó zászlója alá újabb és újult erőket gyűjthet: rögtön megszűnik helye az irányában napjainkig mutatott elnézésnek, s mi hamarabb be kell életképességének bizonyulnia, meg különösen annak, hogy rendszerezett művészetté emelkedése nem rögeszme. Másrészt ily nagymérvű átalakulása is csak a leghátrányosabb körülmények között eszkelődhetik; fokozatos, egyedül észszerű haladásához alig engedi meg a kellő időt mai, ideges nemzedékünk; a kritika kíváncsi pedig a legfőbb fokra csigázódván, alig fog szakadatlan gáncsolás nélkül okulhatni saját hibáin, legyőzhetni egy-egy nehézséget számtalan kísérlet után, el-eltévedni, tapo-

gatódni, mint ezt a többi nemzetek zenéi zavartalanul tették és tehettek a múlt századok felhomályos légkörében. Képzelmük még ide az ellenségei által — s minek ne volna ellensége a mi magyar? — nyíltan vagy titkon elébe gördített akadályokat, a látszólagos tétlen-állás, a megkéső siker által előidézett pillanatnyi elcsüggedést: s leplezetlen be kell vallanunk, hogy zenénk sorsa még mindig kétséges marad, s hogy a cigányok kezeiből alig kibontakozott serdülő művészet még visszacsülyedhet az exotikus zenék tarka sorába, az etnographiai különlegességek közé!

Hogy a bekövetkezhető végeredmény e sötét rajza kislelkedjék ne tegyen; hogy bennünk kelletén túl meg ne fogyatkozzék a magyar zenésznél megkívántató türelem, kitartás: a zene szűkebb látkörét elhagyva, tekintetünket azon erkölcsi igazság felé szoktuk irányozni, mely a történelem logikájából minden erőfeszítés nélkül vonható ki, s melynek csallhatatlansága mellett az események mind nyomatékossabban tanúskodnak. A magyar faj civilizátori hivatását Keleten értjük ez alatt, nem azon fölháborító modorút, minő rajtunk egykor alkalmaztatott, hanem a gondoskodó, szelidítő, kímélettel egyengető fölény alakjában nyilvánulót. E hivatás betöltésére vezette hazánkba elődeinket ezer év előtt a gondviselés, s aczélosította meg azóta jellemünket ezer veszély között; e hivatás betölthetésére, miután az tisztán szellemi, a szellemi élet minden lényeges tényezőjét megadta nemzetünknek. És e tényezők közül miért kellene épen a zenének örökké kiskorúságban maradnia? nincs-e szükség ez irányban is a magyar közvetítő szerepére, mely igazán eredménydússá csak akkor válhatik, ha saját zenéje már lehetően megizmosodott, kifinomult, kristálylá jegeczesedett.

A fatalismus lélekölő elveinek követői volnánk, ha e meggyőződésünk nem azon a föltevésen alapúlna, hogy csak a magyar zeneszerzők és zenetudósok lankadatlan buzgalma következtében fognak beteljesedhetni vérmes reményeink. A tapasztalatok, melyeket ide vonatkozóan gyűjthetni személyesen is volt alkalmunk, Istennek hála, arról győztek meg, hogy e részben tökéletesen megnyugodhatunk a jövőre nézve. Mi eddig működésök legnagyobb hátrányát képezte: — nem osztani meg a föladatokat tehetségeik árnyalatai szerint, — összehangzó terv nélkül fecserélni el törekvéseiket, — kelleténél tovább

időzni bizonyos részletekkel, — a «magyar zeneművelő társaság» ölében, a szakadatlan eszmecsere, az élénk surlódás befolyása alatt, gyorsan fog helyet engedni az egyöntetű munkásságnak, melyben előbb-utóbb mindenki megtalálja a hajlaimainak leginkább megfelelő foglalkozást, s mely az önhittség, a túlszerénység legjobb orvosa, s így a kívánt célhoz legbiztosabban vezet.

De sajátképen mi hát a cél? midőn itt e kérdés önkénytelen fölmerül, fejtegetéseink legkényesebb pontjához jutottunk, melyen túl a vitatkozás égő talaja kezdődik; mert az e kérdésre adandó válasz még nincs tisztába hozva, s a magyar zenevilág Eris almáját képezi, vagy igazabban: mert e kérdés még határozottan föl nem vettetett, felelet rá nem adatott, és tisztét a hazafiság által vezérelt ösztön pártolta. (Csakis ennek korlátlan uralmából magyarázható meg például zenénkben az egymástól homlokegyenesen eltérő irányok egyidejű művelése, a Bach, Chopin, Verdi, Wagner utánzatok egykorú létrejötte, s azon megbocsáthatatlan türelmetlenség, mely a választott bálvány szentélyéhez vezető úton kívül mást ismerni nem akar, s melynek legmeggyőzőbb érve az . . . anathéma.)

De sajátképen mi hát a cél? ez szerintünk csak egy lehet, vagy miatta a fáradtság méltó sem volna: egy önálló, magyar zeneiskolát alapítani!

Merészen hangzó soraink elmondásakor nem titkoljuk el magunk előtt a tengernyi munkát, melyet ténynye váltuk kíván meg, s melyre oly kevesen, oly gyarló fölszereléssel vállalkozunk; de azért bátorságunkat megfogyni mégsem érezzük, mert úgy a magyar, mint az általános zeneviszonyokat lelkiismeretesen megfigyelve, a kivitelt nemcsak biztosítottnak, hanem a művészetre nézve múlhatatlanul szükségesnek is kell találnunk.

Ha ugyanis szemlénket a magyar viszonyokon kezdjük, mindenekelőtt egy elég szilárd alappal bíró, elég magas színvonalon álló zenei műveltségről vehetünk tudomást, melyen a német szellem befolyásának nyomai ugyan túlnyomóak, de melyet a francia közvetlenség, az olasz tűz iránti előszeretet egyoldalúvá lenni nem engedett. Fiatalsága a hagyományokhoz való megrögzött ragaszkodás, tudványa a fölületességből származó léhaság ellen szolgál óvszerül, s ennél fogva törekvéseink szabad kibontakozására alkalmas talajjal, tágas térrel kínálko-

zik. Ilyen fokon állt az ország irodalmi műveltsége Kazinczy korának kezdetén; ily arányban oszlott meg abban is az idegen befolyás, a németé helyébe a latinét képzelvén. A párhuzam azonban csak idáig tart; a latin és német túlsúly következményei már egymástól tökéletesen eltérők s zenénket illetőleg határozottan károsak.

Eltérők: a mennyiben míg a latin irodalom egy kihalt nemzet többé föl nem támasztható szellemi életével ismertet meg, addig a német zene egy az imént hatalomra vergődött nép terjeszkedési eszköze, pályáját még be nem futotta, s a divat szeszélyeit alázattal tűrni kénytelen. Károsak, mert ép ez ingadozás következtében nálunk eszme-zavart keltenek, s oly küzdelmeknek tesznek tanúivá, sőt részeseivé, melyekben helyes ítéletet mondani csak a mienkénél jóval mélyebb szakavatottság van jogosítva.

Hogy tehát a német zenét mégis haszonnal élvezhessük, s továbbra is megengedhessük nálunk vert gyökereinek virágzását: szabjuk magunk elé föltételül a jelenétől való tökéletes visszahuzódást. Múltjából elég sok nagy név, elég sok nagy mű ragyog felénk; azoknak zenénk érdekében áttanulmányozása már magában szép föladat s minden esetre gyümölcsözőbb, mint a remekiek közé még véglesen nem sorolt eszme-szülemények mellett lándzsát törni, izgatni, ügyvédeskedni, midőn a legjobb esetben is csak a költő szava válik be: tulit alter honores.

Zenei műveltségünkörül örömmel jegyezhetjük meg még azt is, hogy minden zenefaj iránt egyenlő fogékonyságot mutat; nem szorúl tisztán az énekre, vagy a szinpadra, mint az olaszé és francziáé, s hogy nem riad vissza sem a zene történelem, a zenetudomány legelvontabb fejezeteitől, sem a hallástan számokkal elárasztott törvényeitől; szóval egyetemes: oly tulajdon, mely bár szintén nagy részben a német befolyásnak köszönhető, az önállóvá létel első föltétele. Szerencsére a második birásával is dicsekedhetünk: az eredetiséggel, még pedig legnemesebb értelmében: a fölfogás eredetiségével.

Az ok, a miért ennek jelzését zenebúváraink eddig elhanyagolták, kézzel fogható, s annál inkább számolhat mentségre, mert zenénk mód nélküli bámulatában rejlik. Ugyanis a magyar rhytmus, a magyar dallam annyira leköti, elkábítja a hallgató figyelmét, lelkét váratlan fordulataival, sajátosságos zamatával, hogy hajlandó az előidézett hatást már e két tényezőnek

tulajdonítani, holott azok a művészet nyilvánulásának csak érzéki oldalát jelölik.

Nem akarnók, hogy e megjegyzés kicsinylően hangozzék, miután hosszas külföldön létünk alatt mi tapasztalhattuk leginkább: mennyit köszönhet híréből zenénk az idegrendszerrel oly nagy mértékben fölzaklató ez alkatrészeinek! Háttérbe szorításukat a kitűzött cél érdekében engedjük meg magunknak, mert elérését némileg késleltetik, a mennyiben a horderejöknek megfelelő fontosságnál jóval többet tulajdonítván el saját javokra, a figyelmet messze elfordítják méltóbb tárgyától. Állításunk igazolásául csak a magyar zeneszerzeményekben uralkodó beosztási és hangközmeneti nehézségeket hozzuk föl, melyek a szélesebb körben eszközzendő elterjedést úgy szólván lehetetlenné teszik, s melyeket, mint a szomorúságot, mégis a magyar zene egyik legjellemzőbb vonásaként kell tisztelnünk és föntartanunk.

A rhythmus és dallammal szemben zenénk sokkal vonzóbb, mert ismeretlen, — sokkal ingerlőbb, mert mélyen lappangó szellemi oldala a magyar fölfogás. Ez talál oly egyenes út az emberi szívhez; ettől nyer oly elmoshatatlan költői zománczot a legigénytelenebb dalocska; ennek segélyével reméljük legyőzhetni a zeneformákat, meggazdagítani elévülhetetlen művekkel a zeneirodalmat!

Ha körülírását kellene adnunk, a fővonalak hozzá történelmünk, irodalmunkból kerülnének. Elővarázsolnók nemzetünk bölcsőjét Ázsia legvirányosabb téreiről, hol őseink a magyar nyelv kezdetleges szavaiban osztogatták parancsait a biblia és ókor nem egy nagy népének; elbeszelnék a hosszú út, melyen végzetes sejtelmöket követve, onnan a Duna partjáig hatoltak; megemlékeznenk századokon át mutatott hősiségökről, mely soha sem gyalázta meg magát be nem vallható ügyért való küzdelemmel, s a megtörhetetlen büszkeségről, melylyel a könnyörtelen sors legkeményebb csapásait elviselni tudták. Vagy végig lapozván költőink munkáit, meghallgatnánk az ódák ünnepélyesen szóló lantjának magasztos zengését, az elkoresosulásunkból utolsó ítélet harsonájaként föltámasztó *Szózatot*; megállnánk azoknál, melyek a megindulás, a jóakarató incselkedés, a lélektani elmélkedések csodálatos vegyülékével festik a népelet szerény alakjait, kis körben lefolyó drámáit, vígjátékait.

Fölfogásunk érzelmek- és eszmékben vázolt e képéhez kellő világítást az ország földrajzi fekvése szolgáltat; ez halmozta el a romlatlan magyar kedélyt annyi becses adománnyal: a szabadság szeretetével, — a puszták végtelen síkjai taníthatnak-e másra? — a szenvedélyek tüzevel, — szőlő-hegyeink világhírű termékei csepegtethetnek-e belénk egyebet? — embertársaink iránti szíves indulattal, — születhetnék-e gyakran rossz indulat tejjel-mézzel folyó Kanaánunkban?! Említést érdemel végül ízlésünket illetőleg, melyen maradandó nyomokat hagyott a szlávok, olaszok, görögök közvetlen szomszédsága, a velők való folytonos érintkezés is; így a török uralom. Gyászosabb következménye mellett volt ennek némi jó hatása is, mert a török a római szent birodalom határán hadvezérei, művészei javát szerepeltette, s mert Magyarország fölötti kiterjedése összeesett hatalmának delével.

Zenei műveltségünk és eredetiségünk megállapítása után egy jóhiszemű zenész sem fogja megtagadhatni törekvéseink kivihetőségét, föltéven, hogy az ekként létezőnek bizonyult művészi anyag oly magyar művészi erők által fog földolgoztatni, melyek a zenészet mesterségének teljes birtokában vannak. Miután ez utóbbi követelmény nem a természet adománya, hanem szorgalom, gyakorlat, tanulás útján szerezhető meg, kiegyenlítése nagy részben a nevelés körébe esik, — külön iskolák, magasabb fokú tantintézetek föllállítása által czélozható, s ennél fogva az életbeléptetéseket, szabályzásukat tárgyaló törvények minőségétől függ elvégre is. Ez oldalról tehát az országgyűlés tartja kezében zenénk jövőjét, s belátásába, éberségébe föltétlen bízván, ezért nem is féltjük az ifjabb nemzedéket, mert meg vagyunk győződve, hogy államférfiaink nem fogják eltérni az alkalmazott tanári testülettől se a hazafiatlan szellem terjesztését, sem a köteleességek elhanyagolását, s mindig szemök előtt lebegvén a közvetve magokra vállalt felelősség, személyek érdekében soha sem fogják kockáztatni a végeredményt. Ne feledjük itt, hogy ismeret-terjesztés és tanügyi irodalom tekintetéből igen sokat érő szövetségesöknek ígérkezik ezutánra a «magyar zeneművelő társaság»: pályadíjai egyenként tölthetik ki az e téren érezhető hiányokat, idővel kiosztandó ösztöndíjai által pedig a tanulók sorában fogja megélnéknítni a nemes versengést.

Egy magyar, önálló zeneiskola megalapításának lehető-

seége azonban, bármennyire felelnének meg tényezői a fölmerülő kíváncsnak, létrejöttét még szükségessé nem tenné, ha a többi zeneiskolák tevékenységök hevében volnának s a zenetörténelem naponként újabb időszakot alkotó művek megjelenését jegyezhetné évlapjaira, mint például e század kezdetén midőn Beethoven, Cherubini, Haydn, Mehul még éltek, s úgy szólván legszebb munkáikat írták! Haladásnak alig indult zenénk akkor nem soká maradt volna az elébe szabott ösvényen; teljes pompában díszlő nénjei nyomait elvakultan követvén, hamar föl hagyott volna a fáradságos út-törés hálátlan teendőivel s hasonlóan a dán zenéhez — erről Niels Gadét lehet felelősségre vonni — fölolvadt volna a cosmopolitának hirdetett német classikus zene árjaiban! És akkor valóban túlságos áldozat hozatalára kényszerítettük volna a műkedvelőt, ha azt kívánjuk tőle, hogy műzsánk zsengeinek szentelje figyelmét, midőn künn fárasztó gyorsasággal látott napvilágot egyik remekmű a másik után.

Most ily hathatós vonzerőt gyakorló szerzők és szerzemények félelmes közelségétől tartani nem lehet; csak másod- és harmadrangú művészi nagyságokat mutathatnak föl a zeneiskolák, s ha akad is olyan, kinek nevét a hír fényes szárnyain magasra emelte, az érdemei körül ütött zajt műveinek gyarlóságai csúfosan meghazudtolják. De ez elkorcsosodás nem csak az embert s képzeletének szüleményeit érte el: mintha maga a zenészet is el volna satnyúlva. Arányos forma, egészséges összhangzat, körmönfont irány a lomtárba kerültek, a kínosan sántikáló dallam pedig szűk keretbe szorítva fulladoz olesó hatást vadászó kitérések, mellékgondolatok — tegyük hogy gondolatok — át nem látszó hullámai között. Az énekekre írt darabokban fősúly a kíséretre helyeztetik, a hangszeres zenének meg festeni, bölcselkedni, értekezni kell, miután észszerű hívását a hangszörnyekké növekedett zongora és orgona perelték el magoknak. S ha még néhol életjelt veszünk észre az elposványosult művészet hajdan viruló kertjében, mint fönnebb láthattuk, e koronkénti fölocsudást a politikai villany-telepek titkos folyamának nem æsthetikai érzésekre ható szikrái okozzák.

Hogy mily módon és kiknek bűnei miatt állhatott be a zenében a túltengéssel párosult e vérszegénység? annak pontos meghatározása kívül esik a jelenleg tárgyalt eszmék körén.

Legyen elég ezúttal tudomásul vehetni, hogy a magyar iskola megalapítása ez irányban akadályokba ütközni nem fog, mert élemedett társainál a küzdelemhez erély és ruganyosság egyaránt hiányzanak, létrejötté pedig a zenészetre nézve ép ez elaggulás következtében életkérdés, mert kivüle a megifjodásnak, fölleledésnek, hogy úgy mondjuk renaissancenak más eszköze nem létezik sehol.

Újabb önhízelgésnek tetsző állításunk valóságát a többi nemzetek idevágó kísérletei megfigyelésével kényelmesen ellenőrizhetjük. Hogy az eredmény minél meggyőzőbb legyen, vegyük első helyen bonczkés alá Oroszországot nemcsak hatalmi állásánál fogva, hanem mert ott már évek óta a mienkével azonos terv foganatosításában fáradoznak, még pedig a mindenható kormány pártfogása mellett. Miután a munka rendesen kitüntetéssel és pénzzel eléggé meg volt fizetve, a zenét egyébként is kedvelő oroszok közül számosan váltak zeneszerzőkké, és meglehetősen rövid idő alatt készült is el több nagy, víg és romantikus opera (Glinkától, Serowtól), néhány symphonia (Csajkovszkytól), templomi kar (Bortnianszkytól) és kamarai zenedarab (Asantschewszkytól). Ezen kívül még azon előnynek is örvendhetett az orosz zene geniusza, hogy e mozgalom élére egy első rangú zongora-virtuózt és kitünő zenészt, ki nemcsak névleg orosz, hanem hazájának nyelvét, irodalmát, viszonyait jól ismeri és szereti, a világhírű Rubinstein Antalt állíthatta! Ennyi tehetség és az orosz nemzeti zene határozott jellege daczára a fölmutatható vívmányok igen szerények, s még eddig csak oroszos zenét, nem pedig orosz stílt, modort bírtak előteremteni, mert a nálunk jelzett fölfogási eredetiségnek a pórázon vezetett szegény orosz népnél nyoma sincs, s így a mi új onnan jő, csak a rhythmikai és dallami külsőségekre vonatkozik. Ezeket ellenkezőleg a skandináv zene nélkülözi, melyben a normannok ivadékaikhoz méltó kalandos észjárás önállósága ugyan eléggé érvényesül, de melyet az egyhangú «Springedanzok» és «Haalingek» kis dalforrása üdén tartani s eléggé táplálni képtelen. Tovább haladva délnek, a lengyel zenét észlelhetnők, ha még maradt volna belőle valami; de úgy látszik, hogy Chopin alphájától omegájáig elmondta hallhatatlan polonaise-eiben és szellemes mazurkáiban. Mióta sírja becsukódott a Père-Lachaise temetőn, elnémultak a búsan folydogáló Visztula nymphái is. A mi Európa többi népeit s a

két Amerikát illeti, ezek meg sem kísértik a zenei tehetetlenség vádjának czáfolatát, s minden irígység és belső szemrehányás nélkül élvezik az idegen földről átültetett zenetermékeket.

Nincs tehát a magyar zenének oka aggódva visszariadni a francia, német, olasz zeneiskolák ellenállásától, a vele sorompók közé együtt lépő vetélytársaktól. Amazok magokat már túléltek, emezek pedig egy vagy más szempontból hiányban szenvedvén, a teljes kifejelettség korát soha sem érhetik el. E mellett zenénk nyílt föllépte nemcsak önmaga, de a zene irányában is kötelesség, mert minden győzelmével ennek határát terjeszti messzebbre; mert minden véres verejtékkel szerzett gyöngye sajátképen ennek válik ékszerévé. Mint hajdan a harcztéren, úgy most a művészetben nagy előnye az a magyarnak, hogy érdekei az emberiségeivel azonosak, s hogy ennél fogva ezek az övéit előbb-utóbb kiszabadítják vajadásuk hosszas kinjaiból a végzet által kitűzött cél felé haladtukban.

De ha így kiderítettük, hogy zenénkre kettős kötelesség lerovása vár, e fölfedezés ne bátortalanítsa el zeneszerzőinket; s bár a nagy föladattal szemben zavarukat nem csodáljuk, elégséges érvet reménylünk találhatni megnyugtatójukra is. Miután pedig kitűnt, hogy magyar fölfogás nélkül magyar zene, magyar zene nélkül zenei renaissance létre nem jöhet, legmegnyugtatóbb érvül igaz magyarságukat, magyar érzelmvilágukat tekintsék. Az innen merített ihlettség ezer új zenei eszmét hozhat világra, s az általa sugalmazott ízléstől mégis mindegyik megnyerheti legkedvezőbb formáját. Legyenek magyar szellemű zenészek és a zenészet iránti adójuk is busásan le lesz fizetve.

Midőn ily módon nemzeti eszmemenetünk és fölfogásunk eredetiségét a rhythmusi és dallami sajátságok fölé emeltük és jövő munkalataink kiinduló pontjául tűztük ki; megerősítéséről, megnagyobbításáról gondoskodni válik legfőbb föladatunkká. Ennek megoldását azonban épen a választott kiinduló pont miatt nem tartjuk nagyon nehéznek s mind a lényegre, mind az alakra vonatkozólag az által hiszszük eszközölhetni, hogy ezentúl többé nem kötjük magunkat az alsóbb fokú eredetiségnek bizonyúlt rhythmikai és dallami sajátságához. Mert ha igaz, hogy a magyar ember vérmérséklete következtében érzelmeit mindig a primitív nemzeti rhythmus- és dallamtól legkevésbé eltérőleg fogja kifejezni, úgy meg kell engedni azt

is, hogy magyarsága nem szűnik meg egy az idegenektől kölcsönzött rhythmus vagy keret következtében sem. Állításunk valóságának bizonyításához példával nem szolgálhatunk, miután eddig a magyar zenészek csak nemzeti zenével foglalkoztak; de ellenkezőjéről fájdalom! kelletténél többször győzdeltünk meg; hányszor sajgott szívünk az idegenek által földolgozott magyar eszmék hallatára! A mint azoknál kirítt a cori-jambus és a sújtások daczára a magyartalanság, úgy fog érvényesülni nemzeti szellemünk a legellenszenvesebbnek hitt formák- és hangidomokban. Ők németek, csehek, francziák voltak a lassúkbán, a csárdásban; legyünk mi magyarok a menuetben, keringőben, tarantellákban. A különbség csak az lesz közöttünk, hogy azok, kifogyván az eredetiségből, kétségbeesés szülte magyar zeneszerzőknek neveztetethetnek, mi pedig egyszerűen magyarok vagyunk, kik nemzetiségüket le nem vetkőzve, eszméink fölöslegét töltjük az idegen iskolák már rég fölavatást nyert egy vagy más formájába.

De a hagyományos rhythmus és dallam lánczaiból való megszabadulás ez úton csak zenénk kiszélesülését idézné elő; a tényezőket alapjának megszilárdításához — mire e kiszélesülés után még inkább van szüksége — egészen ellenkező irányban leszünk kénytelenek keresni. Csakhogy — véleményünk szerint — szintén nem sokáig. Megtaláljuk azokat az ország területén velünk együtt lakó nemzetiségek zenéiben, melyek tüzet (a szerb kolo), merengést (az oláh hóra), egészséges humort (a tót dalok) sokat tartalmaznak, s melyekből tudtunkon kívül már többet úgy is átvettünk, magunkévá tettünk, tartunk századok óta magyarnak. És legyen az így bön-gészett zenei gondolatok összege bármi csekély, annyi bizonyosan mindig lesz, miből kitelhetik egy újabb, a nemzetiségeket hozzánk fűző szellemi kapocs; mi kedvessé teheti zenénket a haza nem magyar eredetű fiai előtt is! És miért ne válhatnék ki soraikból egy új Dugonics András, egy új Schedel Ferencz?

A magyar zenének tehát egy önálló zene-iskolává kell alakúlnia; ehhez megvan a kellő anyag; ettől várja megifjodását a zeneművészet. Hogy ezt az ország, a magyar zeneszerzők és zenetudósok csak a legnagyobb erőfeszítések árán létesíthetik, nem titkoltuk el magunk előtt; érezzük, hogy körülöttünk is oly «selva oscura» terül el, minő Dante lelkét hozta

remegésbe; de hiszünk egy fölöttünk is untalan virrasztó Beatriceban, ki örködve föl fog vezetni vágyaink paradicsomáig, hol a magyar zene megdicsőülésének lehetünk tanúi!

Csak ne téveszszük el soha szemeink elől magas czélunkat; ne sáfarkodjunk a magyar zene nevével olesó dicsőségért, maroknyi haszon reményében; ne szabjunk belőle magunknak különöz öltözéket, mely csak a tömeg kíváncsiságát, nem pedig a műértő érdeklődését ébreszti föl. Nemzeti érzelmeink hí kifejezésére kísértünk meg a legkülönbözőbb irányokat és formákat, s a jellemünknek legmegfelelőbbek mellett maradjunk meg minden ingadozás és minden fejesség nélkül, nem mondva le a lehető tökélyesbítésről, nem utasítva vissza az évtizedek alatt gyűjtött tapasztalatok tanulságát. Tekintsük a velünk egy értelemben levőket mint bajtársakat; ragadjunk meg minden alkalmat szóval, tettel segítségükre lenni s fáradságaink legnagyobb díját azon haladásban nyerjük, melyet a magyar zene tesz fejlődése felé iparkodásunk folytán!

Mind ennek fogatosítása azonban ezentúl kiválóan a «magyar zeneművelő társaságot» fogja illetni; általa lesz megőrizve a magyar zene palladiuma; ennek tisztét képezi zenénkben a legfőbb bíraskodás. Ezután övé a szó, nála a kezdemény és a bevégzés joga: reméljük, hogy szavát, tettét az országnak, a világnak csak tapsolhatni fogja!

BERTHA SÁNDOR.

ÉRTESITŐ.

Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása. A Széchenyi-szobor leleplezési ünnepére a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Szász Károly. Buda-Pest 1880.

Szász mindenkor följajánlja tollát, vagy szavát, valahányszor hiányukat érzi egy nemzeti közünnep rendezője. Hasznos készsége díjában több csúfszavat kapott, mint méltánylatot, a mi rendes sorsa azoknak, kik sok embernek útjában vannak. Pedig nem ártana, ha az ócsárlók magokat is oly nagy eszményekhez mérnék, mint másokat s mindenesetre jól elkelne nálok csak egy része is annak a lankadatlan kötelességérzetnek,

mely a szerzőt közművelődésünk oly sok terén buzgalomra serkenti. Értenők érzékenységeket, ha bővében volnánk íróknak kik a pillanatnyi szükségen oly kellő időben és oly jól tudnak segíteni, mint szerzőnk. De körülményeink közt nem kicsinyelhetjük ebbeli érdemét, melyről, a mennyire lehetséges, meg nem felejtkezünk, midőn a bírálóat jogával akarunk élni egy alkalmi művével szemben.

A könyv szorgalmas és élénk kéz munkája minden nagyobb követelés nélkül. Az akadémia történetét beszéli el Csetes kezdeményétől az 1830-ki első közülésig. Tárgyának két részletét már előtte is kidolgozták. Az akadémiai kezdemények történetét megírták Döbrentei és Toldy. A szerző kiegészítette munkájokat az azóta általa és mások által talált adatokkal. 1825. november 2. és 3-diki kerületi ülések lefolyásáról értekezett Szilágyi István. E tartalmára becses és a formában is elég szabatos értekezés lefosztotta a két napi eseményekről azt a mondaszerű leplet, melyet Széchenyi életrajz-írói reá borítottak. Vaszari és Révész különben érdekes forrásai az akadémia alapítására nézve csak kevéssel öregbítik Szilágyi értesítését. Mindezeket fölhasználta a szerző, de már az akadémia alapítását és szervezkedését 1825—1830-ig. csak saját kutatása alapján írhatta meg s ez a fejezet könyvének legértékesebb része. Mindent összefogva, a könyv érdeme az, hogy benne összegyűjtve találunk mindent, a mi eddig kéziratban lappangott, vagy nyomtatásban szétszórva jelent meg az akadémia történetéről 1830-ig. Azonban sietős volt a munka és ez meglátszik szerkezetén és stíljén. Az adatok halmazából nem mindig emeli ki a lényegeseket és elbeszélését nem csoportosította eléggé szabatos eszmék világában. Például a kerületi ülések tárgyalásaiból sok elmaradhatott volna, a mi nem tartozik szorosan az akadémia ügyére; s ha már részletesen ismerteti az 1825-ki országgyűlés előtti kor eseményeit, nem jó lett volna-e belőlök kimagyarázni a nyelvművelő társaság szükségének érzését, mely ama tárgyalásokban oly döntő hatással nyilatkozott? A sietség stíljének is ártott. Ha nyugodtan fejteget vagy elbeszél: nem ment a nehézkességtől. Könyvének szónokias részeiben pedig itt-ott mintha némi dagályba tévedne. Ezek és hasonló fogyatkozások miatt nem bírjuk elítélni a szerzőt, mert látjuk, hogy nagy szorgalommal járt el a megbízásban és hibái nem oly kirívók, hogy mások, kik talán

helyette vállalkozni akartak a föladatra, ne követhettek volna el sokkal nagyobbakat.

Könyvének fonalán néhány megjegyzést akarunk fűzni az akadémia alapításának történetéhez. — A magyar akadémia eszméje nem az 1825-ki országgyűlésen született. Sokszor és régóta tervezgettek s óhajtottak ily intézetet, sőt időnként alakultak is rövid életű, de nyomtalan tudós társaságok. Mind e különféle kezdemények indítói közül Bessenyei és Révai a legkiválóbbak. Bessenyei *Jámbor Szándékában* előzőinél és utódjainál szabatosabban formulázta az akadémia teendőit, és művét különösen az teszi nevezetessé, hogy Révai reá támaszkodott ismert izgatásában. Révai lelkesedésének eredménye az 1808. VIII-ik törvénycikk, mely törvénykönyvünkben első nyoma a magyar akadémianak. Azon előzmények, melyek e törvényt létre hozták, bizonyára éltek az 1825-ki novemberi kerületi ülések emlékében s ebben rejlik Bessenyei és Révainak ez ügyre szentelt működésük fontossága. Az előttük történt kezdemények jelentéktelenek, az utánok kiadott röpiratok csak annyiban nevezeteseek, mert szemei voltak ama láthatatlan láncznak, mely Bessenyei és Révai hatását összekapcsolja az örökké emlékezetes kerületi ülések szónoklataival.

A hatást élesztették ama kor eseményei, melyek az 1825-diki országgyűlést megelőzték. A fény és árnyék ritka erős vegyületét találjuk e kor képén. Tavasz és tél, élet és halál, a dicső múlt romjai és a dús jövő csirái mind egy helyen. Politikai tekintetben csak a megyék föl-fölhangzó tiltakozása sejteté, hogy a négy folyam és hármás bércz hazája nem rég olvadt az új császári birodalomba. Még szomorúbb a társadalom értelmesebb osztályainak elpártolása a nemzetiségtől, mert ezek hívatottabb őrzői voltak a nemzeti szellemnek, mint az alkotmányos formák. A szerencsétlenség kinos tudatát öldöklőbbé tették az aljasodás jelei. «E kornak még nem akadt Tacitusa», mondja Gyulai egyik emlékbeszédében. De a sivatag közepett egy édenkert indult virulásnak. A magyar téreken idegen nemzetek költészete visszhangzott és a visszhangokba a geniusz hatalmas szózata is vegyült. S a hová a lágy dallamok nem fértek, oda is elhatott a nyelvújítás küzdelmének zaja. A nemzet eszmélni kezdett nyelvére és a hazafias fájdalom erőt vett az érzés, hogy a nyelv az a révpárt, melyben a roncsolt hajó kormányosai megakaszthatják a mentő horgonyt.

Ez érzés lángja vetett lobbot az 1825-diki beszédekben, melyek Széchenyi ajánlatának és a magyar akadémiának létet adtak.

Az 1825. november 2. és 3-diki kerületi gyűlések napi rendjére a nevelés és anyanyelv ügye voltak kitűzve. November 2-dikán a szónokok eleinte el nem csapongtak az első tárgytól. A harmadik szónok Kolozsváry Miklós, győri követ volt. Éles látása és hazafias lelkesedése, melyek töredékben közlött beszédein is kiérzenek, eltalálják a nevelés sarkalatos baját. Magyarokat akarunk nevelni? De iskoláinkban idegen ez a nyelv. A tudós társaságot is említé, de nem tudni tisztán, mily összefüggésben. Vajon általában tudományos hátra maradásunk, vagy szorosan a nyelv és nemzetiség sínlése ragadták e ki lelkéből az eszmét, beszédéből ki nem látszik. Fölszólalásában az a fontos, hogy egybe kapcsolta a nevelés és a nyelv ügyét. Az általa ásott medret a vita további folyama el nem hagyja, sőt kiszélesíti. A vita alapeszméje azzá válik, hogy nyelvünkben él a nemzetiség, ki kell tehát vívnunk az anyanyelv jogait. Végre fölszólal Nagy Pál. Szereplése e két napon döntő hatású és magában is nagyon érdekes. Ekkori magatartását tökéletesen jellemzi, a mit Csengery mond róla általában: «Szónoklata egészen sajátos volt és miként az egészen önmagából fejlődött, úgy nyelvet, képeket, indokolást, mindent magából a szőnyegen forgó tárgyból merített és ismét mindent, fölvilágosítást és elragadtatást, meggyőzést és nevettetést, a fenforgó tárgyra tudott mindig visszavezetni». Talán nemcsak tudott, de kénytelen volt vele. Szelleme akkor érezte magát kényére, ha korlátok közt mozoghatott. A logikai elkülönítés szenvedélye volt. A tárgyak összességéhez nem szeretett nyúlni, kiszaggatta az egyes részeket és ezekre adta magát korlátolt lángesze makacsságával. E sajátosságára vezethetjük vissza politikája egyik eszméjét, mely tulajdonkép nem volt egyéb, mint egy bajosan megállható különbségtétel az alkotmány sánczai és a jobbágyság sorsa közt.

Első fölszólalásában tiltakozik a nyelv és nevelés ügyének egybekapcsolása ellen. «A magyar nyelv», úgymond, «össze nem jöhet a nevelés-ügygyel, mert ez maga egy külön szakasztott tanácskozást kívánó nevezetes tárgy.» Mire Desewffy József így felel: «A nevelés és a nyelv korcsosították el nemzetünket, tehát akkor, a mikor a nemzetiség helyreállítását kívánjuk előmozdítani, a két tárgyat egybekötve kell tanácskozás

alá venni.» Nagy kimerítvén a nevelés egy kérdését, közeledik, de csak apránként, társai álláspontjához.

Második beszédéből jellemző a Desewffynek adott válasz: «ha a nevelésről csakugyan széles kiterjedésben kell szólni, ám legyen szó a nyelvről is, de csak annyiban, a mennyiben ez a nevelésnek ága». A követek azonban nem engedék a nyelv kérdését a nevelés ügye alá rendelni. Izsák Sámuel, szatmári követ, velösen megfelel Nagynak: «A nyelv a nevelésnek nem oly ága, a mit csak mellesleg kell említeni, hanem oly főrésze, a mi nélkül nevelni sem lehet». Máriási, az elnök föloszlatván az ülést, talán a tárgyalás összegezésében fölemlíti Kolozsváry eszméjét, a tudós társaságot.

Az első nap sokoldalú és élénk vitája várakozást keltett. Másnap a tanácsterembe számos hallgató gyűlt. Nagy Pál asztala mögött állott Széchenyi István. Az első szónok, Takács Gáspár, pozsonyi követ beszéde nevezetes. Külön törvényeket kíván a nyelvterjesztése és művelése végett. «A nyelv művelésére nézve», úgy mond «egy magyar nyelvű művelő társaságot kell fölállítani.» Most fölkel helyéről Nagy Pál és «mint egy ör Cato mennyköveket szórt». Végre szabad volt pusztán a nyelvről szólnia. Haragja a gúny és az elkeseredés féktelen kitöréseiben rontott a mágnásoknak, a német minisztériumnak, a nemesség egy részének s a városi polgároknak, kik elnémetesítik az országot. De a tudós társaságot ezúttal nem említi. Figyelmét aligha kerülte ki Takács beszéde, melynek eszméjárását követte. Ő is azt mondotta, hogy a nyelv művelésének erkölcsi kényszerével kell terjeszteni a nyelvet. Mily természetes innen az átmenet a nyelvű művelő társaságra! Azonban nem szólt róla, mert a nyelv művelése eszközeinek föltalálását a deputationalis munkára akarta bízni. De a türelmetlen hangulat nem kedvezett ily indítványnak. Komáromi, abauji követ ismét szóba hoz egy nemzeti magyar társaságot. Kolozsváry pedig Nagy ellen fordul: «mivel nem tudatik, mikor vétetnek föl a deputationalis munkák, jobb lesz ezeket a repräsentatióban érdekelni». Mások is sürgetik az elmondottak rögtöni törvénybe vitelét. Nagy válaszol. Nem a törvényeken múlik a magyarosodás. Vannak jó törvényeink. Főurainkban a hiba. Jól ismeri ő az akadémia szükségét. A franczia nyelvet is a franczia akadémia emelte magas polczára. Nálunk az akadémia fölállítása azaz a nyelv művelése nemzeti létkérdés. Mért nem

áldoznak a főrangúak? Mert hiába, pénz kell az akadémiára.

Mily erővel hatottak e szavak Széchenyire!

Avagy higyük-e, hogy ajánlata teljesen független Nagy beszédétől? És e föltevés tagadása nem hazudtolja e meg Széchenyi határozott kijelentését, hogy «életében semmit sem tett rögtönzésekép?» Úgy hiszszük, nem. Ajánlatát csak rögtöninek mondjuk s ezzel nem alacsonyítjuk rögtönzéssé. Nagy beszéde nem oltott belé új eszméket és új lelkesülést, de táplálta és kipattantotta a régieket. Már ekkor tisztázva volt politikája. Az álmaiban élő új Magyarország talpkövének a nemzeti műveltséget szánta. Ez érzülettel lépett a tanácsterembe. Tisztelte Nagyt, később elragadtatással szól érdemeiről. Hogy csügghetett beszédén! Hogy szívta magába fejtegetését az akadémia szükségéről! Talán ily intézetnek már helyet is adott tervében. Hogy fölizzgatták a főurak szűkkeblűsége ellen szórt vádak! Nagy után Balogh János beszélt közönyösen. Széchenyiben ez alatt érlelődhetnek a benyomások. Ha a festő megörökíti e jelenetet, az a mozzanat, midőn Széchenyi vívódó lelkéből az elhatározás tüze szemébe szökik, a legméltóbb volna ecsetjére. Kimondta az elhatározást oly szerény szavakban, minők illettek ahihoz. Kitört a lelkesedés, és a példa követőkre talált.

Ez volt Széchenyi első nyilvános tette s ekkor egy kézzel a múltat feddeni, a másikkal a jövőre látszott mutatni. Mintha hirdette volna, hogy a sérelmi politika ideje elmúlt, s hogy az új vezér, ki a réginek szavát tettere váltotta, ezentúl önerőnkben keresi létünk zálogait. A legbiztosabb zálognak ő is a nemzetiséget hitte, de az európai műveltség egész tartalmát akarta belé önteni, hogy önön súlyánál fogva megálljon s ne szoruljon külső támasztékokra. Nagy és társa nyelvművelő, legföljebb ismeretterjesztő társaságot óhajtottak. Különösen Széchenyinek köszönhető, hogy az lassanként a nemzeti tudományok akadémiájává fejlődött. Ez eszmék választják el Széchenyit a régi ellenzék vezérétől és az akadémia alapítása jelenetében a lehanyatló és a föltetsző kor szellemei találkoznak. A szónoklatokat a tett váltja föl és Széchenyi első alkotása a jövő szellemének jelképe. El volt ültetve a kised makk s belőle a termő tölgyfa nőtt, melyet az idők megráztak, de meg nem döntöttek.

ANGYAL DÁVID.

A Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez. 1569—1572. Levéltári kutatások alapján írta Dr. Károlyi Árpád. Buda-Pest 1879.

Azon egész korszakra nézve, mióta a Habsburg-család uralkodik Magyarországon, hazai történetünk kiváló gyarapodást várhat a bécsi udvari levéltár nagybecsű gyűjteményeitől. Bár Buchholtztól és Gévaýtól Horváth Mihályig annyian dolgozták föl az ott levő roppant anyag egyes részeit, még mindig új és gazdag kincses ereket talál az aknázó. Újabb időben, különösen mióta a nagyérdemű Arneht lovag áll élén, mind jobban hozzá férhető lett e levéltár és a szerzőt, ki annak hívataltalnok, már ezelőtt is több onnan merített értekezése tette ismeretessé.

Most már nem arról van szó: egyes, bármily fontos és nevezetes alkudozásokra és eseményekre nézve használni föl az okleveleket: az egész ott rejtelkedő adattömeget kell a tudományos földolgozásra nézve hozzáférhetőnek tenni. Ezért a természetes útnak igen megfelelő, hogy kutatóink először is a XVI. században, Magyarország s a Habsburgok közt főnforgó viszonyokra nézve igyekeznek világosságot deríteni. A Fraknói és Szilágyi-féle országgyűlési emlékekhez is igen sok és becses anyagot szolgáltat a bécsi archivum. Az országgyűlések története mellett különösen két fontos tér nyílik a kutatásra nézve: először a Habsburgok és Erdély között fenforgó alkudozások pontosabb ismerete, és másodsor, mi tán még fontosabb, a királyi udvar és a németnek nevezett párt összeköttetése. Az elsőre vonatkozott szerzőnek értekezése a nagyváradi békéről, melyet e lapokon ismertettünk, a másodikhoz a jelen értekezés szolgáltat becses adalékot.

Nem tartozunk azokhoz, kik valamely ismeretlen adat föllelésében és kiadásában valami nagy érdemet látnak. A történetírásnak szolgálnak ez adatok, de érdeme a kiadónak csak akkor van, ha valóban használhatókká teszi őket, egy egészszé olvasztva az eddig birtokunkban volt anyaggal. Épen az a kritika, melyet használni kell, hogy az új adat hitelességét, és a régebbeknek hozzá való vonatkozását megítélhessük, és a művészet, melylyel az elszigetelt ténynek kijelöli az író helyét a kor végtelen sok eseményeinek sorában, teszi a történetíró érdemét. Ezért a fősúlyt e munka ismertetésénél

nem is arra helyezzük, hogy sok eddig ismeretlen alkuról nyerrünk tudomást, hanem arra, hogy a szerző ezeket csakugyan föl tudta dolgozni.

Mindig egyik legnagyobb érdeme lesz a diplomatiái emlékek kiaknázásának az, hogy általok mintegy folyton ellenőrizhetjük az egykori történetírók elbeszélését. Hazánk a XVI. században oly történeti irodalommal dicsekedhetik, minő akármely nemzetnek dicsőségére válnék; Brutus, Szamosközy és mindenekelőtt Forgács Ferencz, méltán foglalhatnak helyet Commynes és Sleidanus mellett. Különösen figyelmeztetjük az olvasót arra, hogy ez értekezés egy oly ügy tárgyalásánál, melynél Forgács a történetíró személyesen is volt érdekelve, nagyon módosítja annak elbeszélését.

Szerző képességét behatolni a kor szellemének rejtett mélyébe is, és észrevételeit szépen kifejezni, különösen kitűnteti az összehasonlítás az 1570 körüli s a Bocskay korabeli Magyarország közt (a 47. lap). Akkor még a török elleni harcban látta a nemzet főfeladatát és ezért bukott meg már első kezdetében Dobó és Balassa terve, később a vallás és alkotmány biztosítása lépett előtérbe, és ezért vitták Bocskay, Bethlen és Rákóczi nagy eredményeiket.

i. k.

Edmund párbaja. Eredeti regény két kötetben. Írta ifj. Ábrányi Kornél. Buda-Pest. Athenaeum. 1880.

E regényen nehéz áthatolni: tehetség és csinált szellemeskedés, komoly becsvágy és gondatlan felületesség munkája. Észreveszszük, oly valaki írta, kinek szellemét nem izmosítja szigorú fegyelem. Innen van, hogy a regény oly egyenetlen benyomást gyakorol: lapjain itt-ott ügyes megfigyelés, intuitio nyomaira bukkanunk, de még több benne a chablon, a tárczaszerű könnyűség és könnyelműség. Az íróban nagy a szándék és kevés a lélekzet, kevés a gondolat és nagy a szavak árja. Újabban nem jelent meg regény, melyben annyi pszichológiai elemzés fordulna elő és a «lélektani processus» kifejezés nem egyszer található lapjain. De azért a scalpellt az író nem tudja nyugodtan használni — hadonáz vele. Minden bántó célzat nélkül mondhatni: némi nyegleség csöppen lélektani elemzései közé: színleli, mintha a mélybe váгна s a felületen karczol.

A regény egy modern Tannhäuserről mesél, ki végül

Venus csábításaitól még is szabadúl s egy Venusról, ki lassankint elveszti az emberek fölött «jellem- és ész-olvasztó» hatalmát. A Tannhäuser Ardói Edmund, királyi kamarás, a Venus pedig neje, Flóra grófnő. Minthogy az előkelő világban forognak: a regénynek az arisztokratia festésére bő alkalmja nyílik s feltűnnek előttünk a Muki bárók, Loxi grófok stb. alakjai. E botrány-szagoló, botránykereső, hívalkodó, léha bábok a regényben nagyon unalmasok, nagyon közönségesek, elkopottak. Jó ízlésű írónak ovakodnia kell az ilyen banális rajzoktól. Itt Ábrányi nem áll magasabban, mint akár egy vidéki lap tárczaírója, ki az arisztokratia világból «karczolatokkal» szolgál bájos olvasónőinek. Rajzát se mélyebb satira, se humor, se élénkebb megfigyelés nem teszi érdekessé. Leghamarabb vásári photographiához hasonlít.

Ez azonban mellékes dolog. Az író java erejét a főalakok rajzára fordítá. A regény első felében Flóra grófnőben a kaczerkodó érzékiség csábító varázsát tünteti föl, melynek nem állhat ellen «se férfiaság, se ész, se akarat». Flóra grófnő a «Kirke», a kaczerkodás megtestesült szenvedélye, Edmund a vergődő oroszlán. Az oroszlán a grófnővel szemben csakugyan bőrét vesztené, ha nem állana mellette Aladár barátja, a kötelesség, a férfias munka embere, ki Flóra szerelméből — mert ő is akaratlanul ennek hálójába került — még a regény kezdetén rövid úton szerencsésen kigyógyult. S most Edmund lelkeért harczol jó és rossz démona. Edmund kezdetben egészen az utóbbi hatalmában van, kaczer nejének játékszere. E nő különben nem házasságtörő tetteleg, csak lelkében. Nincs szíve, csak hódítási vágya, mely épen oly határtalan, mint szépsége tökéletes. Edmund tudja, hogy neje csak tréfál vele, érzi, hogy szívtelen szép asszony prédája, olyan asszonyé, ki férjéből rabszolgát, a többi férfiból imádót akar csinálni. Szeretne szabadulni tőle, de nem tud, fogva tartja a «venusi varázs». Elég látnia a nő «bűvös vállát, párduczú derekát», elég éreznie hogy ömlenek annak meztelen karjából a «prometheusi szikrák» és esze, akarata «olvad», mint faggyú a lángon, ő maga pedig örjög, «hogy végig csókolhassa Flóra venusi alakját csukló sóhajok közt, mint egy örült, ki egyszerre kaczag és sir, tombol és — nyöszörög». Észre vehetjük, a szerencsétlen Edmund az érzéki delirium tremensben szenved. Az író szerint «Péter apostol is megtagadta egy asszony szemeiért egy gyöngye pillá-

natában Krisztust, pedig ő szikla volt, a kin a pokol kapui megtörték». S mi néma sóhajjal mondhatjuk, hogyan állhatott volna ellen a «venusi ködbe burkolt» alaknak Edmund, kinek élete neje mellett csak egy folytonos gyöngye pillanat. A Venusok ellenállhatatlanok, mint Wagner zenéje.

De végre mégis eljő Edmundra nézve is a szabadulás órája. Egy szerelmes levelet fog el, melyet névtelen lovag ír nejehez. E névtelen lovagban Edmund Otmár grófot ismeri föl, kivel Flóra miatt már volt egyszer párbaja, de a ki azért a szép nőnek azontúl is még folyvást udvarol. Otmár a dandyk királya, a divat választottja, azon ember, kit Edmund szívéből gyűlöl. Ha eddig nagy nehezen eltűrte nejének kaczerkodásait Otmárral, a levelezés végre kihozza sodrából. Fölrohan Otmárhoz s golyót húznak. Az, kinek a fekete golyó kezébe akad, félev múlva kivégzi magát. Edmundot éri a sors. Fölfut orvos barátjához, Aladárhoz, s még ott, még ama pillanatban véget akar vetni gyűlölt, unott életének. A halál révén kerül végre a jó geniusz hatalmába. Aladár szavát veszi, hogy a meghatározott idő előtt az életből el nem távozik. Érezze Edmund, hogy mi a halál, s haldoklás közben tanulja becsülni az életet. A halál gondolata, a kiállott szenvedések Edmundot most Flóra csábjai ellen is fölvértetik s ha Flóra «vissza is kívánja» őt, Edmund többé a Venus barlangjába be nem lép. A nő most először érzi hatalma csökkenését, megaláztatását. S mert Muhammed nem jön a hegyhez, a hegy indul Muhammed felé; sértett büszkeségét leküzdve, maga keresi föl Edmundot. Késő éj idején, «midőn a levegőt fojtóvá teszi a villanyosság, mely gyönyörlázzal borzongatja a feszült idegeket s a suttogó szavak rezgésében pokoltüzű mámort áraszt, melynek lángjában az ész páncélja s fegyverzete olvadozni kezd» — ilyen rémes éjjelen kopogtat Flóra Edmund ajtaján. De oh! Edmund nem a régi többé. «Nézte Flórát több perczig vad szemekkel, olyan tekintettel, melyektől félelmében megszeliidülne a vértszomjazó tigris.» Azután «dühötől reszkető kezével» megfogja a nő vállait stb; stb. Szóval, Flóra észreveszi, hogy fordult a kocka. Többé nem uralkodik Edmunden, és egészen Otmár hatalmába kerül. Részben férjétől való féltében Otmárral elsökik, hogy távolból kezdje meg a válópert s úgy lassankint elveszti minden hatalmát a helyzet fölött. Itt kezdődik Flóra bűnhődése. Ez alatt eltelik a félev, Edmund részéről nagyobbára Dante olva-

sása közt. Ő most egészen átköltözött Aladárékhoz; számot vet a világgal s ez utolsó éjfelen bátran üríti ki a méregpo-
harat. — Nagy pompával történik temetése. A világ számára
Ardói Edmund meghalt.

A regénynek ezen első része a legsikerültebb; s az a feje-
zet például, hol «Flóra hatalma» van rajzolva, midőn a nő
vádltból vádló, a férfi bíróból a nőnek észvesztett bábja
lesz — nagyon ügyes tollra vall. Itt a tehetség csillága fény-
lik. Hanem azért a jellemek rajza minden egyéb, csak nem
művészi. Az íróban egyáltalán a productio hőfoka ép elég nagy
arra, hogy a saját agyát gyulaszsa fel, de már alakjainak
eletet, melegséget nem ad. Ezek nem domborúlnak ki előttünk;
rendesen csak az író mámorán keresztül látjuk őket s az elég
baj, hogy neki fáj a feje, ha alakjainak migraine-je van s az ő
szája tajtékzik, ha alakjait a szenvedély rázza.

A csöndesebb percekben pedig az író tárczaszerű kar-
czolatokat rajzol vagy pedig kérdő mondatokban gazdag psy-
chologiai commentárt ír. Ez a szöveg közé nyomtatott magya-
rázat jobbára, hogy magyarán mondjam, diatribák-, elucbra-
tiók- s æsthetikai excursusokból áll. Ezek pedig a művészi erő,
a jellemzés nagyon vízenyős surrogatumai. Flóra varázsának
rajzánál például folyton venusi ködtől, Kirkéről, idegfeszülés-
ről, ész és szív olvadásáról beszél az író. De ha nekem Kirke
nem több, mint Hecuba s ha se eszem se szívem a szív- és
ész-lágyító beszéden meg nem lágyul? Flóra varázsa úgy csak
az író agyában pusztít.

Különben az írónak egy naiv szokása is bizonyítja, hogy
nem nagyon mélyről meríti alakjait. Értem azt, hogy rendesen
még olyan pillanatokban is, mikor alakjainak egészen egyéni
benyomást kellene felkölteniök — az író mit tesz? Shakes-
peare, Molière, az antik myhtos s a romanceok hőseit hívja
segítségül. Edmund minduntalan dandin-kedik, Aladárnak
dædalusi szárnyai vannak, melyekkel kirepülhet Labyrinthu-
sából, Edmund meg olyan, mint a hős, nemes Antonius Cleo-
patra kezében. Majd Flóra kerül sorra, mint Kalypso, a ki
némán mond búcsút Odysseusának, vagy mint Delila, ki Sam-
sona haját nyírni készül. Azután megint Edmund olyan, mint
Akteon, kit saját vadászkutyái széttepnek. S hányszor nem
fordul elő Othello és Desdemona, Desdemona és Othello, és
Hamlet untalan? Egy alig serdülő ifju, ki anyját elveszté,

íróknál már hamleti fájdalmakat érez. Az alakoknak e shakespeare-i magaslatra emelése néha két soron, néha tizen-tizenötön keresztül is eltart. Íme egy kis példája: «Edmund a Flóra lábai előtt fog heverni, ép úgy, mint Antonius hevert Cleopatra lábainál, noha még néhány percczel azelőtt gyűlölte Cleopatrát, mert Cleopatra annak, a ki az ő Antoniusának életére tört, Octaviusnak, Antonius háta mögött, küldött csábító szerelemre kész üzenetet». Ez az «ép úgy» és «noha» ez a sok Antonius és Cleopatra és a «szerelemre kész» üzenet milyen jellemző, milyen költői, mély és ízléses!

A ki ily hasonlatokkal jellemez, az sehogy sem jellemez. Pedig Ábrányi nem egyszer a válságos helyeken ugrik át Shakespearehez s kölcsönzi el tőle Antoniust, Hamletet és Othellót Edmund, Desdemonát, Cleopatrát Flóra számára. Ez a mozgó Shakespeare-galleria, mely az egész regényen átvonul, világos jele annak, hogy az írótl élenkebben foglalkoztatja az irodalmi reminiscencia, mint saját alakjai. Az ilyen jellemzési módor igazán klasszikus szalmaszálakhoz való kapkodás, Shakespeare-rel takargatott költői deficit.

Ez a jellemzési módor, mely üres hasonlatokon kap, Ábrányinál összefüggstílusával, mely a nagyhangú kifejezéseket keresi. Hogy tetszenek a következő, hamarosan kikapott példák? «Aladárban attól a pillanattól kezdve szívének egész vulkanikus háborgása megszakadt s az izzó láva, mely minden érzelmén végig ömlött, megolvastott benne jellemet és akaratert, mert megcsapva a megvetésnek oly mértéktelen fagyától, minőhöz Dante hasonlítja «Cocytus jégfagyát» hideg és nyugodt lett, mint az éjszaksarki tenger.» Ez jellemző? Bombaszt, diszkidásban. Ábrányi rendesen nagyon sokat akar mondani, és soha sem mond — eleget. — Így például «a mint Edmund képzeletében Flóra és Otmár képe összeszövődött, szívét néroí érzések lepték meg, s a kegyetlen dühnek szilaj hevében nem tartotta bűnnek az anyagyilkosságot sem». Kitünő dolog az is, hogy a kéjes vágy pillanatában Edmundnak Flóra látása olyan «mint a Tantalus vize, melyben csak fürödni lehet, de belőle inni nem». Ízléses embert nem hiszem, hogy ez a láva megpörzsöljön, ez az éjszaksarki tenger megfagyaszszon, ez a Nero megijeszzen. Nem egyebek, mint vadjára hagyott stílus virágai.

Nem csoda, ha a bombasztos lélektani magyarázatok közé néha-néha nonsens is siklik. Az író egyik helyen azt akarja

mondani, hogy a szenvedély gyakran a szavak szokásos értelmét elcsavarja, játszik velök, azokat a maga ösztöne szerint magyarázza és kapcsolja egybe; s így szól: «A szenvedély logikája kicsavarja a szavak logikáját s a betűk értelme helyett a delej-értelem támad». Ez azután tetszik! De legjobban tetszik Mr. Jourdain-nek, ki rögtön feleségéhez szalad s elmondja neki, hogy most már nem csak azt tudja, hogy mi a próza, hanem azt is, hogy mi a «delej-értelem».

A delej-értelemnek különben írónknál csakugyan mélyebb értelme van. Alakjait akkor látja legvilágosabban egyéni gestusokkal maga előtt, ha bennök a delej-értelem működik. Ilyenkor a vér megfagy, a csont kocsonyaként remeg, a kék erek kidagadnak, az ész megolvad, a jellem elpárolog s az emberek az öreg Hamlet síri hangján beszélnek. Ha őket ilyenkor öszszefoghatnók, kész volna a Bedlam, mely pedig klasszikus hely, mivel Shakespeare *Lear királyában* emlékszik róla. — Most láthatjuk, hogy a stílus bombasztja a jellemek rajzában is kivirágzik. Amott a meg nem tisztult izlést, itt pedig a költői erőtlenség ideges erőlködését mutatja.

Ez általános megjegyzések után a regény második részére térhetünk. Az elsőben kiemeltük a szerkezet ügyességét; a másodikban már ez is kifogás alá esik. Edmundnak, tudtán kívül, orvos barátja dermesztő italt adott méreg helyett, az Ardóiak sirboltjában pedig egy idegen holt teste fekszik. Míg Edmundot a világ halottnak hiszi, ő új, jobb életet kezdhet. Az élet és a Dante poklán már áthatolt, nem nyílhatnék-e meg számára még itt a földön a mennyország? E kérdést oldja meg az író; csak hogy a megoldás módját elhibázottnak kell tartanunk. A gondolat: ez életben még egyszer kezdeni az életet, hogy a sors és saját gyöngeségünk igáját lerázva, mi magunk souverain módon teremthessük meg viszonyainkat, — szép és költői. Jean Paul a *Sibenküsben* hasonló gondolatot dolgoz föl. *Sibenküs* a genie hatalmát helyezi a társadalmi szokások ellenébe. Nyomorúlt helyzete előlné benne a szellemet; ő tehát egy sötét éjjel koporsóját a temetőbe viteti, maga pedig Lenettejét a faképnél hagyva, szépen ábrándozva más vidékre sétál, hogy boldogabb körben, hozzá illőbb nő mellett új életet kezdhessen. Jean Paulnál a dolog majdnem természetes szint ölt. Gondoskodik erről a költő humora, mely az eget a földdel,

a túlvilági életet a jelennel játszva összekapcsolja, úgy hogy álomnak tűnik a halál, valóságnak az álom.

Nem akarom most vitatni, hogy a halál comœdiája nem túlságosan erős regényesség-e Ábrányi művében; csak azt gondolom, hogy a «föltámadt» embert lehetetlen helyzetekbe kényszeríti az író. Először is visszahozza előbbi élete színterére, Flóra és Otmár mellé, az ismert társaságba, ebbe a világba, hol előtte minden emlék gyűlöletes és új életének fájó ellenmondás. Inkább a Ganges vizébe temetkeztem volna, — mert Edmund vagy új nevén Sir William ott is megfordult — sem-hogy visszatérnék oda, hol minden kő hirdeti előbbi élttem hibáját s minden ismerősöm egy múlt világ réme. Attól végre nem rettegnék, hogy fölismernek; az a legcsekélyebb dolog. Regényben csak akkor ismernek rám, ha az író akarja. Ezért van most Williamnak, a titokszerű angolnak, sötét, merev arcza; ezért vegyült őszbe haja, ezért takarja szemét nagy kék szemüveg. Ez a gyors fölismerés ellen regényben hathatós óvószer. De ha az író meg is parancsolhatja, hogy Edmundot ne ismerjék föl, azt nem tilthatja el, hogy ne kérdezzük, mi jögon hozza ily természetellenes kényszerhelyzetbe «föltámadt» emberét? Csak azért, hogy Flórával még egyszer összehozza Edmundot, hogy a lélektani igazság ellenére is, Edmund föltünése által súlyosabbá tegye a vétkes nő helyzetét. A cél azonban ez esetben sem szentesíti az eszközt. — Még inkább csinálmánynak tűnik föl Flóra és Edmund viszonyának későbbi lebonyolítása. Flórának egy kis gyermeke van Edmundtól, a beteges Lóránt, ki gyakran el-ellátogat Aladárékhoz, hol most Edmund lakik. Flórában gyanú támad a titokzatos angol iránt; tudni akarja, hányadán van vele. Magához kéreti tehát, hogy legyen gyermekének angol nyelvmestere. S William az ajánlatot elfogadja, eljár Flóra házába, saját gyermekét, kivel más-ként is találkozhatnék, angolra tanítani. — Erre az episodra az írónak szüksége van; de hogy mennyire erőszakolt dolog, milyen furcsa gondolat, azt nem is akarom kirajzolni. A ki a regényt olvassa, a legnagyobb könnyűséggel rábukkan annak gyöngé, tarthatatlan indokolására. A második rész tehát még szerkezet tekintetében is «tárca-regény». S most végezhetném, ha Sir William nem kötné le még néhány perczre figyelmünket. Ő boldog ember lesz, nőül veszi barátja testvérét Edithet, ki a meggyógyult Tannhäusernek kedves Erzsébetje. Mielőtt

azonban a regény végeztével, neje jószágára elvonúlna, egy tudományos művet végez be, melyet az akadémia is nagy tetszéssel fogadott. A min William dolgozik — mondja írónk — nagy és halhatatlan munka lesz. Egy egészen eredeti eszmét foglal rendszerbe s akar æsthetikai fejtegetésekkel, «történelmi philosophiával», lélektannal, embertannal és tapasztalati tényekkel bebizonyítani. S melyik ezen eredeti, egészen eredeti eszme, melynek meghódítására ily szörnyen tekintélyes segédcapatokkal indul ki Sir William? Ő ez eszmére legelőször Indiában bukkant, s az benne később Egyiptomban, majd Görögországban izmosodott meg. Nos, melyik ez a megizmosult eszme? «Az, hogy minden népnek építkezési stíljében ép oly külön népegyéniség nyilatkozik, mint a népdalokban vagy a népzene rhythmusában; s hogy az építkezési stíl éppen nem a phantázia véletlen eredménye, hanem ellenkezően, a fajegyeniség psychológiájának törvényszerű s logikai fejleménye, mely mindennel, a mi az illető nemzet történelmében individualis, mindezzel szerves kapcsolatban áll.» Bámulatos India, hol ilyen eredeti eszmék teremnek, s még bámulatosabb akadémia, hol az ilyenek tetszésben részesülnek. Ezt az eszmét még németre sem lehetne lefordítani, olyan eredeti, mindenek fölött oly szabatos! Bírálátát majd egy szakközlönyben fogom megkísérteni; annyit azonban itt is megmondhatok, hogy ez eszme aligha nem oly æsthetika fejezetéből való, mely megint csak Mr. Jourdainnak tetszenék leginkább.

Különben Sir William fölületes ember; az angolt sem tanulta meg jól. A kis Lóránt egy ízben magyarul csacsog vele. Williamnak nem szabad elárúlnia magát, hogy érti szavait, azért oda szól a gyermeknek: «Spek you english, children!» Ha a «spek»-et mulatságos sajtóhibának vesszük is, a mondatból mégis bizonyos, hogy William az egyes és többes szám közt nem tud különiséget tenni. Ha ezt Flóra hallotta volna! Mit használna akkor Williamnak minden alakoskodása?

Így bukkanunk a regényben minduntalan a legkülönbözőbb hibákra, melyek végre úgy hatnak az olvasóra, mintha sereg szúnyog csipné. E kellemetlen benyomások «törvényszerű s logikai fejleménye» gyanánt végre azon következtetésre jutunk, hogy a könnyelmű fölületesség írónkban tehetsége gyökereig behatolt. Észre vesszük, hogy nincs önbírálata. Így

azután stílusában megfészkeli magát a bombaszt, lélektanában a «delejértelem», gondolkodásában az üres phrasis. Ily módon mesterré nem lehetünk. —y.

A nők erkölcsi története. Írta Legouvé Ernest, a francia akadémia tagja. Fordította Feleki József. Bud -Pest. Franklin-Társulat. 1880.

Történet-philosophiai fejtegetésre nem igen választhatunk vonzóbb tárgyat, mint a n  történetét és bajosan képzelhetjük, hogy e tárgyat valaki érdekesebben vagy kimerit bbben b rn  földolgozni, mint szerzőnk. A n  története telve van elfog lt s ggal, jogtalans ggal s kegyetlenséggel egyrészét, szenvedéssel, h sis ggel és vértanúsággal m sr sz t, de nagy s majdnem szakadatlan haladással is. Azonban e haladást nem tartja a szerző elégségesnek, panasolja a nők helyzetét a jelenben és javaslatokat aj n l a jobb jövőre nézve.  gy tetszik nekünk, hogy panaszai kissé túlzottak és javaslatai inkább jó kívánságok. Való, hogy a francia törvények ide v g  cikkeit Napoleon gyöngédtelen szelleme hatja  t, de sz k körre terjedt az általok okozott k r. A szerző túlbecsüli az intézmények hatását. Nagy elfog lt s g a nők mai helyzetét a rabszolgas ggal egybevetni, de elfog dv n a hasonlatot, arra h vatkozunk, hogy annak idején m g a rabszolga is k nny thetett l nczain szellemi fölénye által. A középkorban megeshetett, hogy a h b r r lelki v gasz rt egykori hűbérese f  hoz folyamodott. A természet minden elnyomott osztálynak megadta a képességet, hogy nem a törvényekkel ellenkező, de azokon kívül eső módokkal laz ts n k tel kein s vajon ki rendelkezik több ily móddal, mint a n ?  gy látszik, hogy a francia n k tudtak is  lni sz let s k el nyei vel. Bármily szigorú irántok Napoleon törvénykönyve, nem nagyon r g okot adtak egy jeles s a női b jak iránt nem közönyös francia  r nak ama kifakadásra, hogy befolyásuk fölülkerekedett hazája társadalmában. Pedig ha sejtelmünk nem csal, Lanfrey panasza közelebb jár az igazsághoz, mint a Legouv  . A mi törvényeink talán p ratlan l szabadelvűek a nőkkel szemben s mégis nem ir gyelhetn k-e n ink a francia n  állását? Azt tartjuk teát, hogy a n  sérelmeinek legfőbb oka nem a törvényekben, nem is a másik nem zsarnoki hajlamaiban, hanem oly bajokban gyökerezik,

melyek férfira és nőre egyaránt nehezülnek. Ha egykor arányosabban oszlik el a tőke, a szegény embernek is, a feleségének is könnyebb lesz az élet. Ha az ész és szív műveltsége jobban elterjed, az erősek általában megkímélik a gyöngét s így a férj nejét, az apa leányát is. Abban a boldog korban a szükségletek fölszaporodván, a nő előtt is megnyílik majd a közélet minden sorompója s akkor végre a nők is élvezik azt a teljes szabadságot, melyet a férfaktól sajnálnak, mert illő is, hogy annyi szabadsága jusson valakinek, mint a mennyi munkát vállalt. Ez egyéni benyomások nem akarják kárhozatni Legouvét. A női kérdés kutatói könnyen esnek vagy a cynikus érzéketlenség, vagy az érzelgős rokonszenv hibájába. Ez utóbbi örvény néha elsodorja a szerzőt s ha már végletek közt kell választanunk, hozzá szegődünk. Ha nem is volnánk ily véleményen, mint irodalmi művet is nagyra becsülnők könyvét, mert ékes az sok jelességgel, melyek titkához a szerző honfiai oly jól értenek. Történelmi tárgyalása majdnem drámai elevenséggel teljes s az egészen előmlő őszinte hev hatását túlságai sem rontják le. Köszönet a fordítónak munkájáért általában és a hozzá csatolt függelékért is, melynek gyöngé philosophiai részét kárpótolja néhány helyén való értesítés a hazai törvényekről. A fordítás stílje nem akadályozza a mű élvezetét. Össze nem hasonlíthattuk az eredetivel, s reméljük, hogy a *courtisanenak* udvaroneczra magyarítása magán álló példa. Azonban nem rosszaltuk volna, ha a fordító hű ragaszkodását a francziás tulajdonnevekhez (Ernest, Pauline, Plutarque, Charlemagne) a franczia stíl magasabb tulajdonaira is kiterjeszti.

A. D.

Gentz und Cobenzl. Geschichte der österreichischen Diplomatie in den Jahren 1801—1805. Nach neuen Quellen von Dr. August Fournier, Docent an der Universität in Wien. Bécs 1880. Braumüller W.

Beer Adolf három évvel ezelőtt *Zehn Jahre österreichischer Politik 1801—1810* című munkát írt. Ennek a műnek az az érdeme mindenesetre megvan, hogy az osztrák történelem e részét legelőször törekedett a bécsi tikos levéltár forrásai nyomán feltüntetni. A könyv figyelmes átolvasása után azonban csakhamar meggyőződhetünk, hogy Beer nem termett e

föladatra, mi több, ép az ő munkája bizonyítja, hogy új földolgozásra van szükség. Dr. Fournier ebbeli meggyőződését, «hogy új források alapján kell Ausztria történetének e fontos szakaszát tartósabb alapra fektetni» (*Előszó* XV.) fönt címezett munka megírásával juttatá érvényre és pedig az 1801—1805-ig terjedő szakaszt tárgyalva.

Fournier kétségkívül a korszak legérdekeseb részét szemelte ki műve számára, épen azt, melyet Beer föltűnőleg elhanyagolt, vagy csak fölületesen érintett. Gentz fontos szerepe, ellenzékeskedése, a különböző udvari áramlatok játéka, mindez Beernél alig hogy meg van említve, míg Fourniernél új adatok alapján ezeknek tiszta és csinos előadását olvashatjuk. Fournier érdeme, hogy a pártok küzdelmeit s egymás ellen való fondorkodásait, az egyének részvételét az egyes ügyekben, azok nyilvános jellemét s történeti fontosságukat kellőkép domborítá ki.

E munka — mint szerzője mondja — keletkezését a véletlennek köszöni. Terjedelmes kézirat csomót adtak neki bírálatra; ő csakhamar Gentz Frigyesnek egy 1804 szeptember havában mesterileg írott memoirejára ismert benne, melyet ez János főhercegnek adott át. Fournier-t az emlékirat, melynek eddigelő csak egy töredéke volt ismeretes s ez alkalommal jelen meg szerző munkája függelekeképen a maga egész teljességében — további kutatásokra ösztönzé. A munka szerzője abban a helyzetben volt, hogy Thugut, Colloredo és Cobenzl egymás közötti ezerekre menő levelezését kénye-kedve szerint használhatta. Így aztán Fournier, ki eleinte csak rövid bevezetést akart a Gentz emlékirata elé írni az anyag bőségétől kedvet kapva, megírta az előttünk fekvő munkát.

Szerző legelőbb általános vonásokban a lunevillei békekötés következményeit vázolja, rámutat Ausztria rideg elszigeteltségére abban az időben, mikor a nagyra menendő Gentz állami szolgálatot vállalt. Gentz hivatalba lépése Ausztria közvéleményének történetében eseményt képez. Míg Napoleon nagyon értett ahhoz, hogyan kell publicistákkal a közvéleményt vezetni, a bécsi udvarnál nem ismerték e hatalmas eszközt. Gentzre nézve írja Cobenzl Colloredonak: «Nagyon is éreztük a közvélemény hatását a politikára. Ez okból nem hanyagolhatjuk el a mi részünkről sem az eszközöket, melyekkel a közvéleményre hathatunk.» (64. l.)

Gentz a francia forradalmat bámulta s csakhamar annak legerélyesebb, elkeseredett ellenségévé vált. Ez a nézetcserelés már régóta foglalkoztatja a történetírókat. Fournier is, a maga módja szerint azon van, hogy ezt az ugrást, vagy ha úgy tesszük, átmenetet megmagyarázza. Gentz azok közé tartozott, kik mindjárt megsejtennek, ha az elméletet erőszakkal kell megvalósítani; látván a francia forradalom török-szakad jellegét, rögtön ellenezte. «Ha az igazságtól való félsz, üldözés s a butaság elnyomják az emberi szellemet» — így nyilatkozik egy ízben Gentz — «a kortársak legjobbainak, ha a vértanúságig is, de harcolniok kell a culturáért. Ha azonban, mint most a mi századunkban, a régi intézmények elpusztítása az uralkodó jelszó, a legkitünőbb emberek is a konokságig maradiak lesznek.» Fournier Gentz nagy politikai talentóiban, mely csak a francia forradalom nagy haladása s eredményei után jutott tényleges érvényre, — látja a leglényegesebb momentumot megítélésére s egyúttal ebben leli magyarázatát, miért változtatta meg nézetét korábban a többieknel (46. l.) Franciaországtól elfordulván, Gentzből lelkes Angliát bámuló lett. Schmidt Juliánnal szemben, ki azt állítja, hogy Gentzet csak Burkenak *Réflexions on the revolution in France* című művének olvasása hajlítá Angliához, Fournier azt vitatja, hogy ez a nézetváltozás már megvolt, mikor Gentz Burke-t megismerte, a mi természetesen nem zárja ki, hogy Gentz ellenszenvére azt az elhatározó bélyeget, a francia forradalom e nagy ellenségének hatása nyomta.

Az előttünk fekvő munka második hőse, gróf Cobenzl Lajos miniszter, egészben véve kedvező megítélésben részesült, a mennyiben oly ember részesülhet, ki a politikai discussio s a dialektika terén kiváló, egyebekben pedig nem új eszmék hirdetője, s nem az a hatalmas szellem, mely egyéniséget mindenben érvényesíti. Cobenzl Lajos az első consult minden alkalommal meg akarja győzni Ausztria békés hajlamairól s egy versen az oroszszal szoros barátságot akar kötni, a nélkül azonban, hogy a czár által, ki a francia ellen hadra törekedett, háborúba vonassék. Oroszország II. Ferencz eljárásával, ki Napoleont császáruł elismerte s fölvette az osztrák császári címet, korántsem vala megelégedve. Cobenzl, I. Sándor czárt megnyugtató, a hivatalos diplomátia mellett még a titkos utakat is igénybe vette, miről Beer említett

művében mélyen hallgat. E célra gróf d'Autraiguest, Dresdában orosz követségi tanácsost, évi ezer aranyon megvásárolták. Főladata az volt, hogy a czár haragját Napoleon elismertetése fölött, csillapítsa le. Egy 1804. szept. 11-én kelt s a nevezett grófi kémhez intézett iratában Cobenzl fejtegeti, hogy Ausztria nem kész a háborúra, s mindenképen romlásnak nézhet elébe, ha hadat merészel; Napoleon el nem ismerése pedig egyértelmű a háborúval. (100—101. l.) Kiváló érdeke van a mű XV. fejezetének, melyben szerző a bécsi udvari pártokat jellemzi.

Két párt vala a kormány-ügyekben: az egyik élén Károly főherczeg állott egészen Duka és Fassbender befolyása alatt, kik a külügyi hivatalt szívők mélyéből gyűlöltek. Károly főherczeg minden háborút ellenzett, mert ismeré a belügyek nyomorúságos voltát, ellenben megtapasztalá a francia állapotok fényes helyzetét. A másik párt vezére Cobenzl vala, ki nem épen idegenkedett a háborútól s a viszonyok és körülmények következtében mindinkább belésodortatá magát. A két párt közt való ellentét akkor vált élessé, mikor a hadi ügyosztály a Franciaországgal háborúra ösztökélő orosz ajánlatokat egyenesen elvettetni akará. Ekkor történt az az eset, hogy Cobenzl Duka táborszernagyot, ki a katonai ügyeket katonai talentom nélkül vezeté, azzal gyanúsította, hogy azért ellenzi a háborút, mert akkor képtelenségével compromittálná magát. (121. l.) Nos az uralkodó? II. Ferencz mindenkire hallgatott, s mindenkit gyanúsított, sohasem emelkedett a pártok fölé s majd az egyik, majd a másik révben evezett.

A két említettük párt mellett még egy harmadik és pedig hatalmas ellenzék lép az előtérbe. Fournier e viszonyokat sokkal bővebben taglalja, mint azt Perthes: *Politische Zustände* stb. című hasonló irányú művében tehette. Ez a hatalmas ellenzék az anglo-man-had, mely Napoleon ellen az egész continenst harezba akarja vinni. E pártnak Gentz a lelke, a ki, mikor tervének Cobenzlt mindjárt meg nem nyerhetné, a miniszterium ellen való conspiratiótól sem retten vissza. Nem csak az osztrák minisztereket, hanem Czartoryski orosz minisztert is meg akarták buktatni, kit Cobenzl épen arra bírt, hogy a Napoleon ellen tervelt actiót halaszsa el. (129., 130. l.) Ekkor nyújtá át Gentz János főherczegnek szeptember 4-ről kelt emlékiratát, mely, mint említők, eleddig ismeretlen volt. Dörge delmes szózáttal támadja meg ebben Napoleont, mint

oly embert, «kinek hatalma az önkény s a kegyetlenség zsarnoki vegyülete, a mely Franciaországban eltiporva jogot, erényt mindenfelé a nyomorúságot terjeszti, Németországot megfosztja becsületétől s Európát rabigába dönti».

Mig azonban Gentz a Cobenzl bukásán dolgozott s letett minden Napoleon ellen való merészebb vállalat reményéről, Cobenzl mégis elszánta magát a háborúra s Gentz tudta nélkül megcsinálta Franciaország ellen a nagy coalitiót: Ausztria, Oroszország és Anglia szövetségét. Az ünnepelt publicista most kibékült az államférfiúval. Gentz azt hitte, hogy a zsarnok napja immár letűnőben van. Nemsokára átadták Ulmot s az austerliti csatatéren a francia sas uralkodott.

Károly főherczegnek volt-e igaza, ki háborúról tudni sem akart, vagy Cobenzl érdemel megrovást, hogy merte a harczot? Fournier úgy vélekedik, hogy az eredmény bár Károly főherczeg mellett szól, a viszonyok mégis úgy alakultak, hogy Ausztria semmi körülmény közepett semleges nem maradhatott. Igazat adunk szerzőnek sőt erősíthetjük, hogy már előbb kellett volna a Gentz tanácsát megfogadni s nem késni annyit az actióval.

Nem föladatunk a munkához csatolt, sok tekintetben új anyagot tartalmazó mellékletek bővebb fejtegetésébe elegyedni. Örömmel tesszük le a könyvet, melytől nem vitathatjuk el az eleven fölfogást s az élénk előadást.

WERTHEIMER EDE.

History of our own Times. From the accession of Victoria to the General Election. By Justin Mac-Carthy. I. Vol. Chatto and Windon.

Geschichte Englands von der Thronbesteigung Viktorias bis zum Berliner Congress. (1837—1878) von Justin Macarthy. I. Band. Autorisirte deutsche Ausgabe, besorgt von Leopold Katscher. Verlag von Bernhard Schlicke.

Nem jelent meg történeti munka a Macaulay-é óta Angliában, mely szerzőjének egyszerre oly teljes elismerést szerzett volna, mint a Mac-Carthynak a *Korunk története*. Carlyle, Buckle és Lecky műveit sem véve ki, e fényes három névét, kik vagy előttünk szokatlan úton haladtak, vagy új irányt jelöltek.

Pedig Mac-Carthy sem iskoláikhoz nem csalakozott, sem új irányt nem akart követni, s ha van még is mester, kit példányúl választott, az nem más mint Macaulay. És — sietünk megjegyezni — sokban megközelítette, a legtöbben pedig utól is érte.

Lehet, hogy a teljesen indokolt elismerésben a meglepetésnek is van része. Mert bár Mac-Carthy régi író, de babérait nem a történetírói pályán szerezte. Hozzájárult az is, hogy ír, home-ruler, s az alsóházban, melynek tagja, pártállást foglal el. Sőt első irodalmi működését is, mint journalista, politikai párt szolgálatában fejtette ki, eleinte vidéken, azután Londonban mint a *Morning Star* szerkesztője. Elismert írói névre pedig regényeivel tett szert, melyek hazájában nagy népszerűségnek örvendenek, sőt a szigetországon kívül is elhatottak. Írt essayket is, de egyen — a Voltaireról írotton — kívül több nem mutatta, hogy mélyebb történeti tanulmányokkal is foglalkozik.

Nem csoda tehát, ha az angol kíváncsisággal vette a *Korunk Történetét* kezébe, hogy aztán a bámulás és elragadtatás érzésével tegye le, s mint Petőfi Aranyinak nem levelenként, hanem marokkal adja neki a babért.

Bíráloi is úgy tettek. Ha már az is meglepő volt rájuk nézve, hogy egy ír és home-ruler objectív tudjon lenni, nem találnak szavakat bámulatuk kifejezésére, hogy a történetírói pártatlanságot oly magas fokra vitte, mint előtte senki. Bizonynyal nem is volt ez könnyű föladat szemben azokkal az égető kérdések rajzával, melyek megoldásukat maig sem találták meg, oly férfiúra nézve, ki a parlamenti életben tevékeny részt vesz, s még a journalistikai pálya kötelekeiből sem szabadította ki magát, kit tehát kétszeres kötelék fűz pártjához.

A mi pedig e bámulatot leginkább indokolttá teszi, az hogy megtudta tartani a kellő határt — mert e pártatlansága nem csap át a szintelenségbe, nem teszi munkáját unalmassá, érdektelenné. Semmi kötelék, mely a mélygondolkodású és tiszta főt barátaihoz fűzi, nem volt elég erős arra nézve, hogy vakká vagy akár csak elfogulttá tegye, midőn a «világ ítélőszékének» szavát hallatja; de viszont a pártok fölött állása sem annyira objectív, hogy elnémitsa rokonszenvének hangját arról az ügyről, melyet jogosnak és hazája fejlődésére nézve czélszerűnek tart.

S mint politikai tevékenysége, szépirodalmi működése is csak hasznára vált. Mint regényíró begyakorolta magát a lélektani föladatok megoldásába, a jellemek festésébe. Megtanult szépen írni, törekedni a compositio művészetére; azon lenni, hogy az olvasó közönség figyelmét lekösse — megannyi tulajdon, melynek történetíró is jó hasznát veszi. S el is érte, hogy munkáját majdnem oly érdekléssel olvassuk, mint akár a Macaulayét: ha egyszer kezébe vette az ember, alig tud megválni tőle.

Sőt elért sokkal többet: el azt, mit a komoly kritika a lehetetlenséggel határosnak tartott — megírta kora történetét. Mondom: történetét. Alig van kivétel, hogy ha valaki ilyesmit merészelt, annalistává vagy memoire-íróvá ne vált volna. Ő nem — sőt művének éppen előnye az, hogy szereplő egyéneit személyesen ismeri. Szemben velök is nemcsak kereste, hanem meg is találta a historia igazságát.

Tacitusnak azt vetik szemére, hogy éppen ezt nem találta meg, hogy Nero s Tiberius festésénél túlsötét színeket használt. Én ugyan nem hiszem, s Nisardnak adok igazat, hogy «Svetonius, Juvenalis, Martialis még terhelik őket a részletezésekkel». De ha már e kérdés fölött egy egész irodalom keletkezett, mely jogosan vagy jogtalanul, de éppen Tacitust vádolja kortársai irányában a pártatlanság hiányával — ez szemben az azal, kit a világ egyik legjobb történetírójának vallunk, legalább is bizonyít annyit, hogy akármely fényes tehetségre nézve is, saját kora történetét megírni, a nehezebb föladatok közé tartozik, s hogy a ki ezt oly fényes sikerrel oldá meg, mint Mac-Carthy, az nem mindennapi munkát végzett.

Munkája pedig, hogy egy szóval jellemezzük, a parlamenti kormányforma érvényrejutásának története. «Negyedik Vilmos alatt — mondja találóan mindjárt munkája kezdetén, éppen azt fejtegetvén, hogy ez uralkodó kedvencz miniszterét a parlamenti leszavazások daczára is megtartotta, a nélkül hogy abban valaki megbotránkozott volna — a személyes uralkodás még fennállott. Halálával annak hosszú története véget ért, s mi ma alig tudjuk elképzelni, hogy még rövid idő előtt az, ha nem is nyíltan elismerve, de fennállott s érvényben volt.»

Valóságban azt értjük meg művéből, hogyan alakult és kristályosodott meg ez a kormányforma, melyet ő pár vonással igen találólag jellemez. «Angliában — úgy mond — a pártural-

kodás rendszerének az a következménye, hogy az angol parlament története nagy politikai párbajok sorozatához hasonlít. Éveken át két ember folytonosan szemben áll egymással: egyik a kormány, másik az oppositio élén áll. Minden diadallal megváltozik a helyzet: a győző kormányra jut, a legyőzött ellenzékivé lesz. Nincs itt helyén a pártkormányzás elvének előnyeit vagy hátrányait s valószínű tartamát vizsgálni — tény az, hogy ez a politikai harcoknak Angliában igen élénk és változatos színezetet kölcsönöz s azokat valódi hadfolytatás hevével s szenvedélyességével ruházza föl. Nem ritkán áll elő az az eset, hogy a két vezér személyes és szónoki tehetségei meglehetősen egyensúlyban vannak, úgy hogy pártjaik vezérok túlsúlyát vitathatják. Ilyenkor a közönség két nemcsak politikai, hanem kritikai iskolára oszolhat, mely ízlése szerint nyilatkozik egyik vagy másik vezér mellett. Még ma sincs eldöntve, ki volt nagyobb pártvezér, Pitt-e vagy Fox. Valószínűen a politikai kutatók Gladstonet s Disraelit illetőleg is sokáig fognak e kérdéssel foglalkozni.»

Munkáját Mac-Carthy IV. Vilmos halálával kezdi. «Ezzel — mondja — Anglia történetének egy fejezete záródik be»: tudniillik a személyes uralkodás. S hogy a bekövetkezett alakulást annál érthetőbbé tegye, pár szóval vázolja, hogyan uralkodott Vilmos — s e tekintetben a szokottnál sokkal enyhébben ítél fölötte, mert sokkal helyesebb szempontból indul ki. «Valóban Vilmos nemcsak névleg volt alkotmányos király; a mennyire tőle telt, híven képviselte az alkotmányos elvet. Az elv értelmezésében s abban hogyan rendelé magát az alá, épen úgy felülmulta két elődjét, mint őt utódja.» S ebből folyóan mondja később, hogy ezt nem utódával, hanem elődeivel párhuzamban kell mérlegelni.

S a mint még első fejezetében megkezdvi Viktoria uralkodásának történetét, attól fogva, hogy a királynő szoros visszavonultságából kilépett a kíváncsiak közé, kik épen nem ismerték őt, s mondhatni mit sem tudtak róla, a gyanakodók közé, kik titkos catholicisimussal vádolták, az elégedetlenek közé, kiknek szemében már csökkent a monarchiai kormányforma értéke; attól fogva föllépésével már az első fogadás alkalmával meglepte a hivatalos világot szellemével, önállóságával, — annyira, hogy még az öreg Wellington is kifejezést adott meglegedésének, mondván: «ha leányom lett volna, se találtam volna

kívánni valót föllépésében». — Mac-Carthy nyomról nyomra követi e 40 éves korszak fejlődéseit, alakulásait.

S a mint az ember e rendkívül érdekes korszak rajzának olvasásában előhalad, minden nyomon érzi, látja, hogy sok dolgot más világításban lát, mint azt megszokta szemlélni: nemcsak a szereplő egyéneket, hanem az eszményeket magokat is. A mint halad elbeszélésében, a részleteket mindig a fő, a döntő esemény körül csoportosítja, s ez által oly művészi formát ad könyvének, milyenre csak Macaulay volt képes. Sok dolog, mit nem értettünk vagy rosszszól értettünk, itt magyarázatát leli, elkezdve a canadai lázadástól, mely első nagyobb zavara volt a Viktoria-kornak, s a chartista mozgalomtól, melyet még ma is oly helytelen szempontból szeretnek tekinteni, mint Sir John Campbell, az akkor lord főbíró, ki «mint méltóságos, gazdag, pályát csináló jogtudós, elégedetlenségre semmi okkal sem bírván, meg volt győződve, hogy egy számba vehető ember sem fog morogni, ha megmondják neki, hogy csendesesen legyen»; az opium-háborútól, melyet a leghatározottabban elítél s oly állammal szemben, mint például az éjszak-amerikai, képzelhetetlennek tart; az első tanügyi reformoktól, melyeket akkor oly emberek is, mint Gladstone és Disraeli elvetettek; az egyházi mozgalmaktól, melynek emelkedett és pártatlan rajzánál megkapó jellemzést a katolikus egyházba áttért Newmanról — mintha a Pázmán áttérését festené, oly meglepő a lélektani indokok hasonlata — s a skót egyházból kivált Chalmertről: egész a pontig, hova a Beaconsfield által föllállított «császári» politikát históriailag látjuk fejlődni. De követjük az eszmék és emberek fejlődését is: s a párhuzam mit elé felé s a visszapillantás, mit ilyen alkalmakkal hátra felé tesz, nagyon előmozdítja a fölfogás megtisztulását.

Nem olyan könyv ez, melyből valamit ki lehetne emelni; minden fejezet helyén van, minden szó, minden jellemzés igaz. Keresetlen egyszerűséggel, de az igazság meggyőző erejével elmondva — oly egyszerű és igaz benne minden, hogy a mit az ember nem úgy tudott, még azon is bámul, hogy maga nem jött rá.

Valóban nincs történeti munka, mely inkább megérdemli mint ez, hogy egész teljességében bemutatassék a magyar közönségnek.

SZILÁGYI SÁNDOR.

PHILOSOPHIAI ÍRÓK TÁRA.

Nemzetünk tudományos műveltsége egyre növekedik; nem egy téren utolértük a régibb műveltségű nemzeteket; társulatok, szakszerű és népszerű irodalom mindinkább terjesztik a tudományos képzettséget s az érdeklődést a tudományok iránt. De közülök egyet majdem teljesen elhanyagoltunk — mintha ama lázas sietségben, melylyel mulasztásainkat helyre akartuk ütni, egészen megfeledkeztünk volna róla. Se társulatok, se az irodalom nem igen vetettek rá ügyet. E tudomány a philosophia.

Philosophiai irodalmunk fölötté szegény, annak is a mi van, nem igen akad közönsége. E tény fölszínes magyarázata következtében közhelylyé lett, hogy a magyarnak nincsen érzéke, mások szerint nincsen tehetsége a philosophiához. S a kik a közhelynek ránk nézve kedvező értelmet akartak adni, avval álltak elő, hogy e tekintetben is hasonlítunk a nagy angol nemzethez: mi is csak a valóság iránt érdeklődünk, philosophiai okoskodást, üres szörszálhasogatást a németre bízunk.

De az angol nemzetnek nagy és virágzó philosophiai irodalma van. Az angol philosophia kétszer adott döntő fordulatot az európai szellemnek. *Baconnal* megindul az újkor szabad gondolkodása; *Locke* a maga századának nagy mestere. Azóta sem csökkent az angol szellem philosophiai ereje. A philosophiai műveltség teljesen áthatotta e nemzet tudományát és irodalmát.

Különben sem képzelhető, hogy bármely művelt népnek ne volna érzéke vagy tehetsége a philosophiához. Hisz ez annyit jelentene, hogy e népnek nincsen érzéke vagy tehetsége — a gondolkodáshoz. Mert e tudomány nem külön vagy arra való lelki tehetség gyümölcse: a philosophia a művelt és összehangzó gondolkodásból ered, az általános műveltségnek

egyik legfontosabb alkotó eleme s minden nép, mely a tudományok iránt érdeklődik, érdeklődni fog a philosophia iránt is.

Nem föltűnő-e tehát, hogy nemzeti műveltségünk eddigelé az irodalom ez ága nélkül szűkölködik? S vajon nem kellene-e csupán műveltségünk érzékét a helyes irányba terelni? A mit nekünk e téren idáig nyújtottak, e czélnak nem felelt meg: másodkézből vett vagy kölcsönzött gondolatok, kiválóbb, de töredékes munkálatok az érdeket le nem köthették, az érzéket ki nem elégíthették.

A philosophia nem a kézikönyvek tudománya. Le van az rakva a nagy philosophusok műveiben, kik az emberi nem legjelesbjeinek állnak sorában; bennök nyilatkoznak meg egy század gondolkodása, egy nemzet szelleme, az emberi elme legnemesebb aspirációi. A műveltség e klasszikusainak iskolájába kell járnia a magyar elmének is.

Ez idáig sikerrel nem törénhetett. A korszakos philosophusok műveit minden művelt nép rég lefordítá a maga nyelvére, csak a magyar nem. E hiányt fogja pótolni a *Philosophiai Írók Tára*.

E *Tár* közölni fogja a korszakalkotó és nevezetesebb philosophiai írók rendszeres és népszerű műveit az eredetiből való, magyaros és gondos fordításokban. Ki fog tűnni, hogy csupán alaptalan előítélet tartja e munkákat homályosaknak, nehezen érthetőeknek. A nagy philosophusok elméművei nemcsak a gondolatok bősége és elméssége által válnak ki, hanem rendszerint remek formában, világos nyelven, élvezetes módon írvák. Magával a tárggyal járó egynemely nehézségek eloszlatására magyarázó jegyzetek, az író mivoltának föltüntetésére életrajzi és tájékoztató bevezetések fognak szolgálni.

A *Philosophiai Írók Tára* a következő füzetekkel indul meg: *Descartes* fő művei; *Hume* tanulmánya az emberi elméről és *Schopenhauer* néhány válogatott értekezése — mind a világirodalom kiváló és ismert termékei. Munkában vannak fordítások *Platon* és *Aristoteles*, *Bacon* és *Locke*, *Leibnitz* és *Kant*, *Pascal*, *Diderot* stb. fő műveiből, továbbá egyes philosophiai korszakokat feltüntető átnézetes munkák.

E vállalatot közreműködésökkel támogatják többek közt: *Hunfalvy Pál* (*Platon*), *Greguss Ágost* (*Pascal*), *Csiky Gergely* (görög bölcsek műfordításban) és más szakavatott erők.

A füzetek 10—12 ívnyi terjedelemben fognak megjelenni

s mindenik lehetőleg egész munkát fog tartalmazni. A füzetek az előfizetés kizárásával, olcsó áron és egyenként lesznek megszerezhetők. Évenként körülbelül hat füzet fog megjelenni. Az első, Descartes fő művei (teljes munka), folyó év deczember elején adatik ki.

E *Tár* szerkesztői úgy vannak meggyőződve, hogy vállalatuk valóságos hiány pótlására van hívatva s ezért bizodalommal fordulnak az egész magyar művelt közönséghez, foganatos érdeklődésére bízván e fontos ügy sikerét.

Buda-Pest, 1880. november havában.

A Philosophiai Írók Tára szerkesztői:

Dr. ALEXANDER BERNÁT, Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF,

egyetemi m. tanárok.

